

TOPLUMBİLİM YAZILARI

Prof. Dr. Mübeccel Kıray

TOPLUMBİLİM YAZILARI

Prof .Dr. Mübeccel B. KIRAY

ÖNSÖZ

Bu yapıtta, 1962-81 yılları arasında çeşitli toplumbilim konularında yazdığım makaleler derlendi. Okuyucular, yurt içinde ve dışında çeşitli kaynaklarda İngilizce ve Türkçe olarak yayınlanan bu makaleleri bulmak konusunda karşılaştıkları güçlükleri bir süredir iletmekte idiler. 1982 yılı başlarında, eski öğrencilerimden şimdi O.D.T.Ü.'de öğretim üyeliği yapmakta olan bir grup bu güçlüğü paylaştıklarını öne sürerek makaleleri derlemeyi önerdiler ve derleme ve baskı için gerekli işlemleri de üstleneceklerini ilettiler. A.İ.T.İ.A. baskı için bir olanak tanıdı. Matbaanın zamanlamasına uyabilmek için makaleler üzerinde dil ve biçim değişikliğine gidilmedi. Böylece kısa bir süre içinde kitap hazırlandı, Ben, derleme ve baskı işlerine emek verenlere ve baskı olanaklarını sağlayan Doç. Dr. Cem Alpar'a teşekkür ederim.

Mübeccel B. KIRAY
İstanbul, Eylül 1982

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
BİRİNCİ BÖLÜM: TOPLUMSAL YAPI	9 - 87
— 'Toplumsal Yapı Analizleri için bir Çerçeve', Ereğli: Ağır Sanayiden Önce bir Sahil Kasabası . Ankara: D.P.T., Yayını, 1964.	11 - 19
— 'Sosyal Yapı ve Nüfus Artışı Etkileşimi', Amme İdaresi Dergisi , T.O.D.A.İ.E., Cilt 7, Sayı 4, Aralık 1974.	21 - 39
— 'Sanayileşme Sürecinde Küçük Üreticiliğin Geçirdiği Dönüşümler Üzerine bir Tartışma', Sanayide Küçük Üretim, Toplumsal ve Mekansal Boyutlar . Ankara: Mimarlar Odası Yayını, 1978	31 - 39
— 'Teaching Social Sciences in Developing Countries: The Case of Turkey', International Social Science Journal , Vol. XXXI, No. 1, 1979.	40 - 50
— 'The Concept of Time in Rural Societies', Time and the Sciences , F. Greenaway, Ed., Paris, Unesco, 1979.	51 - 66
— 'Toplum Yapısı ve Laiklik', Reşat Kaynar Armağanı , İstanbul, 1981.	67 - 87
İKİNCİ BÖLÜM: TOPLUMSAL DEĞİŞME VE TABAKALAŞMA 90 - 202	
— 'Values, Social Stratification and Development', Journal of Social Issues , Vol. XXIV, No. 2, 1968	91 - 106
— 'Some Notes on Changing Social Stratification in Turkey in Relation to Development', Paper submitted to British Social Association Meetings, May 1969. ...	107 - 115
— 'Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi: Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı', Mimarlık Semineri , Ankara, Mimarlar Odası Yayını, 1969.	116 - 132

- 'Sosyo - Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni : Kendiliğinden', **Türkiye'de Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar**, E. Tümertekin, F. Mansur, P. Benedict Eds., İstanbul, 1971. 133 - 157
- 'Social Stratification and Development in Mediterranean Countries', **Social Stratification and Development in the Mediterranean Basin**, Mübeccel B. Kıray Ed., Mouton, Paris - The Hague, 1973. 159 - 165
- 'Toplumsal Değişme ve Kentleşmede Düşük Gelirli', Kentleşme Sürecinde Bütünleşme Sorunları ve Çözümler Seminerine verilen bildiri, Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı ve Türk Sosyal Bilimler Derneği 1981. ... 167 - 176
- 'Changing Pattern of Patronage', **Family and Community in Turkey**, Ç. Kağıtçıbaşı Ed., Indiana University Press, (in print). 177 - 202

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM : KALKINMA SORUNLARI 203 - 261

- 'İstihlak Normları', **Planlama : Devlet Planlama Teşkilatı Dergisi**, Cilt 1, Sayı 3, İlkbahar 1962. 204 - 214
- 'On Certain Aspects of the Social Planning of the First Five Year Plan of Turkey', **Planning in Turkey**, S. İlkin, E. İnanc, (Eds.), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayını, 1967. 215 - 228
- 'Türkiye'de Köy ve Köylü Sorununa Kalkınma Planlarının Yaklaşımı', **O.D.T.Ü., Gelişme Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 1971. 229 - 239
- 'Üçüncü Beş Yıllık Planda Sosyal Politikalar', Üçüncü Plan Seminerine verilen bildiri, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Heyeti, Tarabya, Kasım 1972. 241 - 261

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM : GÖÇ, KENTLEŞME, GECEKONDU 263 - 439

- 'Modern Şehirlerin Gelişmesi ve Türkiye'ye Has Bazı Eğilimler', **Şehircilik Konferansları, 1964 - 1965 Yaz Yarıyılı, İstanbul**, İ.T.Ü., Mimarlık Fakültesi, Şehircilik Kürsüsü Yayınları, No. 4, 1971. 265 - 273
- 'Gecekondu', Türkiye'de Gecekondu Seminerine verilen bildiri, Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, 1970. 275 - 282

- 'Az Gelişmiş Memleketlerde Şehirleşme Eğilimleri : Tarihsel Perspektif İçinde İzmir', **O.D.T.Ü., Gelişme Dergisi**, Güz 1971. 283 - 316
- 'Restructuring of Agricultural Enterprises Affected by Emigration in Turkey, **Emigration and Agriculture in the Mediterranean Basin**, C.A.O. Nieuwenhuijze Ed., The Hague, Mouton, 1972. 317 - 338
- 'Gecekondu: Az Gelişmiş Ülkelerde Hızla Topraktan Kopma ve Kentle Bütünleşememe', **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 3, 1973. 339 - 352
- 'Metropolitan Kent Olgusu', **İ.T.Ü., Mimarlık Fakültesi, Şehircilik Enstitüsü Dergisi**, Sayı 10, 1975. 353 - 365
- 'Business Structure in a Turkish City', **European Community**, J. Cuisenier, (Ed.), Mouton, Paris, 1979. - 367 - 383
- 'Apartmanlaşma ve Modern Orta Tabakalar', **Çevre : Mimarlık ve Görsel Sanatlar Dergisi**, Sayı 4, Temmuz - Ağustos 1979. 385 - 387
- 'Safranbolu'da Konut İçi Yaşam Olanakları - Sınırlamaları ve Turizm Yönü', Yayınlanmamış çalışma. ... 387 - 425
- 'Az Gelişmiş Ülkelerde Metropolitanleşme Süreçleri', Türkiye Birinci Şehircilik Kongresine verilen bildiri, O.D.T.Ü., 1982. 427 - 439

BEŞİNCİ BÖLÜM : AİLE YAPISI VE KADIN 441 - 499

- 'The New Roles of Mothers: Changing Intra - Familial Relationships in a Small Town in Turkey', **Mediterranean Family Structures**, J.G. Peristiany (Ed.), Cambridge University Press, 1976. 443 - 456
- 'The Family of the Immigrant Worker', **Turkish Workers in Europe**, N. Abadan - Unat (Ed.), E.J. Brill, Leiden, 1976. 457 - 481
- 'Küçük Kasaba Kadınları', **Türk Toplumunda Kadın**, N. Abadan - Unat (Ed.), Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1979. 483 - 499

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL YAPI

- Toplumsal Yapı Analizleri İçin Bir Çerçeve
- Sosyal Yapı ve Nüfus Artışı Etkileşimi
- Sanayileşme Sürecinde Küçük Üreticiliğin Geçirdiği Dönüşümler Üzerine Bir Tartışma
- Teaching Social Sciences in Developing Countries : the Case of Turkey
- The Concept of Time in Rural Societies
- Toplum Yapısı ve Layiklik

TOPLUMSAL YAPI ANALİZLERİ İÇİN BİR ÇERÇEVE *

Bu araştırmanın gayesi, Ereğli Kasabasında sosyal müesseselerin, insan ilintilerinin ve değerler sisteminin 1962 yılında meydana getirdiği fonksiyonel bütünü tesbit etmektir.

Ereğli, beş yıldan beri devam eden rivayetlerle dolu bir etüt ve hazırlık devresinden sonra 1961 baharında inşaatın bilfiil başlaması ile, demirçelik fabrikası gibi bir ağır sanayiın getireceği değişmelerle ve problemlerle karşılaşmağa başlamıştır. Bu çalışmamızda problemler ve değişmeler fazlalaşmadan, toplumda derine giden etkiler yaratmadan evvel bugünkü sosyal hayatı araştırmak istiyoruz. Bu suretle daha sonra belirli devrelerde ağır sanayinin insan davranış ve vaziyet alışlarında sebep olacağı değişiklikleri görebileceğimiz bir zemin, bir başlangıç noktası sağlamış olacağız. Genellikle kültür değişmeleri araştırmalarında, geriye gidilerek bir "sıfır noktası" ya da "temel çizgisi" belirtilmeğe çalışılır (1). Bugün, bu kasabada, somut ve plânlı bir sosyal yapı ve şehirleşme araştırması halinde, böyle bir "temel çizgisi" tesbit etmek imkânını yakaladığımızı ve dolayısıyla Ereğli'yi, ağır sanayinin etkilerini araştırmak için bir lâboratuvar haline getirmiş olduğumuza inanıyoruz.

Şimdiye kadar, sosyal yapı ve şehirleşme oluşumu araştırmacıları problemi çeşitli yönlerden ele alarak, sosyolojiye bir kaç çift terim kazandırmışlardır. Tönnies, Durkheim ve Weber'den beri süregelen dikotomik tipeştirmelerle sosyal yapı ve değişme bir takım çift terimler içerisinde tefsir edilmek istenmiştir. Bu kavramlaştırmalarla iki kutupta bulunan toplum tiplerinde sosyal davranış ve vaziyet alışlara ait özellikler belirtilmiştir. Bunların başında Robert Redfield'in "folk" ve "şehir" toplumları çifti gelir (folk society - urban society) (2). Folk toplumları, küçük, kendi içine kapalı, kendi kendine yeten, izole, okur yazar olmayan, homojen toplumlardır. Bu toplumlarda kuvvetli bir grup dayanışması hissi hâkimdir (3). Bunların tersi ise şehir toplumlarının özellikleridir.

İkinci terim çifti "köy" ve "şehir" toplumu terimleri, (Rural communities - Urban communities), araştırmalarında daha çok meslekler, mekânda yerleşme, nüfus hacmi ve yoğunluğu gibi, nicelik ve nitelik farkları gösteren, belirli somut, **amprlk değişken** ve özel-

* Ereğli : Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası,
Mübeccel B. Kiray, DPT Yayınları, 1964.

likleri inceleyen araştırmacılar tarafından kullanılmıştır. Şehir ve köy sosyolojisi araştırmalarının çoğu bu tiptedir. Bu araştırmalar, genelleştirmeler bakımından folk - şehir toplumu anlayışına çok yakındır. İkisi de mücerret (soyut) ikl uç arasında belirli özelliklerde bir derecelenme ve devamlılık (continuum) kabul ederler. Bir bakıma her ikisi de eklektik bir görüşü ve ele alışı aksettirmektedir.

Üçüncü çift terim, özellikle gelişmekte olan Asya ve Yakın Doğu toplumlarının analizinde geniş çapta kullanılmakta olan "gelenekçi" ve "modern" toplum terimleridir (4). Bunlar yukarıdaki terimlerden çok daha az işlenmiştir. Dolayısıyla henüz tam bir açıklığa kavuşmamışlardır. Maamafih bunlar da iki çift terim çerçevesinin belirli bir çevreye tatbiki gibi görünmektedir.

Dördüncü çift terim, son zamanlarda G. Sjöberg ve G. M. Foster'in çok başarılı bir şekilde özetledikleri "feodal şehir" ve "modern şehir" terimleridir (5). Terimler bir kutuplaşma (polarisation) ifade etmezler, Ayrıca şehirler de tek başlarına var olan komüniteler olarak ele alınmazlar, parçası oldukları büyük toplumun temel yapılarına izafe edilerek belirtilirler. Bunlar, soyut bir şehir kavramı yerine, belirli toplumlara has, değişik özellikleri olan şehirlere işaret ettiği için, diğerlerinden çok daha açık bir kavramlaştırmadır (6). Çeşitli temel yapıya sahip toplumlarda köy komüniteleri de farklı özellikler gösterir.

Feodal toplumlarda şehirler, pazar ve mübadele merkezleridir. El san'atlarının, zanaatkârların toplandığı ve çeşitli eşyanın uzvi enerji (buhar ya da elektrik enerjisi ile değil, insan ve hayvan enerjisi) ile imâl edildiği yerdir. Ayrıca siyasal, dinsel fonksiyonların ve taşıt aracı olarak kullanılan hayvanların geçmesine müsaittir. Binalar alçak ve sıkışıktır. Sert bir sosyal segregasyon vardır. Bu hal, ya birbirinden ayrı etnik grup mahalleleri, ya da çeşitli meslek gruplarının, —bakırcıların, keçecilerin v.b.— ayrı özel kısımlarda yerleşmesi şeklinde kendini gösterir. Alt tabakalar, bilhassa "istenmeyen unsurlar" (outcasts) şehrin dış mahallelerine itilmiştir. Bu çok sert ayırmalara rağmen arazi kullanma şekillerinde hakiki bir farklılaşma ve ihtisaslaşma yoktur. Konutlar aynı zamanda iş yeri, dinsel binalar aynı zamanda okul hattâ alış veriş merkezi fonksiyonunu görür. Ekonomik hayat bakımından üretimde çok az bölünme ve ihtisaslaşma vardır. Zanaatkârlar üretim oluşumunun her safhasını, çok kere kendi evlerinin bir tarafındaki dükkânlarında bizzat kendileri icra ederler. Lonca ve komünitenin koyduğu kaideler iş şartları ve üretim metotlarını düzenler. Ticarî faaliyetlerin de farklılaşmamış

cıduğu görülür. Zanaatkâr çok kere kendi mahsulünü satar. Genellikle feodal toplumlar geniş aracı bir tüccar - esnaf grubunu geçindirecek üretim fazlasına sahip değildir. Lonca örgütü esnafı da düzenler. Mamafih bütün loncalar sadece mahalli komüniteler içinde fonksiyon görürler. Ürünlerin ve ölçülerin, hattâ paranın standardizasyonu olmayabilir. Modern sınaî toplumların rasyonel işleme ve çalışma şekilleri burada görülmez. Sosyal örgütlenmede, uzvî enerjiye dayanan ekonomik hayata uygun olarak belirli aile, tabakalaşma, din, eğitim ve devlet şekilleri ortaya çıkar. Elit tabaka büyük arazi sahipleri, devlet, din ve eğitim alanlarında önemli yerleri tutan kişilerden ibarettir. Diğer tarafta zanaatkâr ve toprağı işliyen köylülerden ibaret kütleler bulunur. Feodal toplum, yarı istihsalde bulunan bir orta tabakayı geçindirebilecek ürün ve hizmetlere sahip değildir. Yalnız küçük bir elit grubu geçindirebilir. Onun için kanunla yasak edilmemiş olsa bile şehrin tabakalaşmasında dikey hareketlilik yoktur. Toplumun şehir olmasına rağmen aile geniş ailedir ve akrabalık bağları önemlidir. Kadınların ev dışında manidar fonksiyonları yoktur. Sosyal statüleri erkeklerden bariz şekilde aşağıdadır. Yaş, aile organizasyonunda önemli bir rol oynar ve etkili bir kontrol mekanizmasıdır. Büyüklerin gençler üzerinde tam otoriteleri vardır. Ayrıca yaş, kudret ve prestij taşır. Akrabalık, tabaka ve meslek gruplaşmaları ile de bütünleşmiştir. Dinsel hayat da aynı şekilde şehrin bütün yapısını nüfuzu altında bulundurur. Dinî merasim ve faaliyetler, aile, ekonomik hayat, devlet gibi bütün sosyal kurumları etkisi altında tutar. Akrabalık, lonca ve dinsel sistemler gibi formel olmayan kontrol mekanizmaları, tanzim edici roller oynarlar. İnsanların davranışları ve değerler sistemi de bu düzeni aksettirir.

Modern sınaî şehirler ise aynı yönlerden farklı ve çok kere tam aksi özelliklerde bir yapıya sahiptir. Bu yapılar tamamen, toplumun genel bünyesinin şehir komünitelerinde kendisini aksettirmesinin sonucudur.

Modern sınaî toplumlarda şehirler, sanayi, toplama - dağıtma ve malî - idarî merkez fonksiyonuna sahiptir. Buhar, elektrik ve içten patlırlı motor gibi gayri uzvî enerjinin sınaî, ziraî üretime, ulaşım ve haberleşmeğe tatbiki, olağanüstü nüfus birikimini, büyük bir fazla - üretimi ve geniş çapta etkili bir şekilde örgütlenme imkânını yaratmıştır. Dünya üzerinde çok daha geniş bölgeler arasında seri ve etkili sosyal ve ekonomik ilintiler kurmak, haberleşmek mümkün olmuştur. Modern şehirlerin iç düzeni, bu geniş temasları, gayri uzvî enerji ile üretimi ve ulaşımı aksettirir. Geniş yollar, yüksek bi-

nalar bunun ilk görünüşüdür. Arazi kullanma şekilleri son derece ihtisaslaşmıştır. Şehrin çeşitli bölgeleri çeşitli fonksiyonlar kazanmıştır. Malî idarî fonksiyonlar, perakende ve toptan ticarî müesseseler, çeşitli kültür ve haberleşme tesisleri, her sosyal tabakaya ya da etnik gruba ait ikametgâh mıntakaları, ağır veya hafif sanayi bölgeleri kendilerine has yerler işgal ederler. Şehrin merkezi özellikle malî - idarî - ticarî fonksiyonların topladığı yer olmuştur. İstenmeyen unsurlar, şehrin merkezine yakın iş mıntakasından ikametgâh mıntakalarına geçiş bölgelerine sıkışmışlardır. Ekonomik hayat bakımından son derece ilerlemiş bir ihtisaslaşma ve iş bölümü görülür. Ayrıca çok geniş ve etkili bir merkezileşme, örgütlenme, rasyonel çalışma ve standardizasyon düzeni kurulmuştur. Gayri uzvî enerjinin sağladığı fazla üretim, geniş yarı üretici ve üretici olmiyan grupları yaşatmağa yeter derecededir. Dolayısıyla modern toplum, toprağı işliyen köylüler, sanayi üretiminde ya da servis bölümünde çalışan ve şehirde yaşayan kütlelerle bu fonksiyonlar üzerinde derece derece kontrol kuvveti olan daha üst tabakalardan müteşekkildir. Bu sosyal tabaklaşma sistemi, dikey hareketliliğe izin veren bir düzendir. Nüfus gayet oynaktır. Köyden şehire, şehirden şehire kayar. Üstelik sosyal tabaklaşma hiyerarşisinde her an daha yüksek bir statü edinmeğe çalışır. Aile küçülmüş, ana, baba, ve evlenmemiş küçük çocuklardan ibaret kalmıştır. Yaşlıların otoritesine dayanan düzen kaybolmuştur. Modern şehirlerde insan ilintileri tamamiyle ferdin gördüğü işe, mesleğe, işgal ettiği yerin gerektirdiği role, sosyal mevkiinin rolüne bağlı olarak kurulur. Kimliğinin başkaca önemi ve anlamı yoktur. Dolayısıyla gayri şahsî, anonim insan ilintileri hâkimdir. Sosyal farklılıklar ve aykırı hareketler hoşgörülükle karşılanır. Sosyal kontrol, vasıtalı bir şekilde gene ihtisaslaşmış ve örgütlenmiş formel müesseselerce tatbik edilir. Dinî hayat bütün sosyal düzeni etkileyen bir müessese olmaktan çıkmıştır. Genişleyen temaslar, hareketlilik, yaygın nüfus içinde artan sosyal etkileme ve etkilenme şehirlerde değer sistemlerini, temel kavramları ve düşünce tarzlarını da mahallilikten kurtarmıştır.

Bu mânada feodal ve modern toplumlarda şehir ve şehirleşme, yani, feodal şehirlerin modern şehir haline geçmesi özellikleri üzerinde durmak en uygun yol olarak belirmektedir. Bütün tiplendirmelerde olduğu gibi feodal ve modern şehir kavramları da, ortada bir olayı, geçiş halinde olan somut bir komüniteyi kavrayabilmek için kaba aletlerdir. İki uçlarda bulunan toplumların özelliklerini bilmek, çok eksik ve mânalı olmiyan bir bilgi sahibi olmak demektir. Önemli olan, belirli yerlerde ve zamanlarda ne derecede ve biçimde bir değişme olduğunu bilmek ve mümkünse bu noktalarda genelleştir-

melere varmaktadır. Özellikle bugünün hızlı değişen toplumlarında artan saf tipler söz konusu olamaz. Temel yapı ne olursa olsun, değişmeyi çeşitli yönleri ve dereceleri ile gösterebilmek, bu oluşum sırasında komütenin nasıl bir bütün meydana getirebildiğini ifade edebilmek gerekir. Aksi halde, bir çok yazılarda ve konuşmalarda yapıldığı gibi, tiplerden çok uzaklaşmış, değişmede çok ileri ve değişik safhalara varmış toplumları sadece bazı yönleri ile —hattâ ionksiyon bakımından değişmiş olsa bile— eskiyi andırdıkları için az değişmişlerle aynı yere koymak tehlikesi belirir, değişme oluşumu içerisinde ortaya çıkan yeni müesseseler, yeni ilintiler ve davranışlar anlaşılmadan kalır.

Sosyal değişme derece derece değişerek tahakkuk eder. Belirli bir dereceden sonra da bunun bütünü ile bir bünye değişikliği haline geldiği görülür. Onun için, belirli bir anda, toplumda, bazı özellikler derece, bazıları da bünye farklılığı halinde göze çarpar. Değişmeye sebep olan faktörlerin baskısı yönünde iki bünyeye has, tam yerleşmiş özellikler ile beraber değişme halindeki hususiyetlerden, hem eskisine hem de yenisine ait olanların derecelenmesi müşahade edilir. Hem yerleşmiş özellikleri, hem de derece derece değişmekte olanları ile geçiş halindeki toplum gene de bir fonksiyonel bütün hali gösterir. Diğer bir deyimle, değişme halindeki toplumlar bölük - pörçük, düzensiz toplumlar değildir. Bunların değişmemiş, değişmekte olan ve değişmiş bulunan yönleri gene bir tutarlılık, ilintiler düzeni halinde kendini gösterir. Bu bakımdan araştırmacıya düşen en önemli ödev, bu düzeni, hem bir yapı farklılığı, hem de bir derecelenme halinde ifade edebilmek ve sosyal oluşumları izlemektir. Her toplumun mahallî özellikler ve çeşitli değişme hızları sonucu meydana gelen ve genellikle aynı yapıdaki başka toplumlarda görülmeyen özellikleri böylece ortaya çıkarılabilir. Bu suretle tipolojilerin akla getirdiği renksiz, üniform insan toplulukları yerine, vakıalara uyan, mahallî, tarihî ve değişme şartlarının karakterlerini taşıyan toplum özellikleri ortaya çıkar.

İster ilkel, ister feodal, ister modern temel yapıda ya da bunların değişim içindeki çeşitlenmeleri halinde olsun, her sosyal yapı, bu yapıyı meydana getiren sosyal müesseselerin, insan ilintilerinin ve bunların karşılıklı münasebetlerinden doğan sosyal değerlerin birbirlerini karşılıklı olarak etkiledikleri bir bütündür. Ve bu bütün her zaman aynı olmıyan bir hız ve tempoyla değişir. Bu yapıyı teşkil eden unsurların birbirlerine bağlı ve tâbi oluşları da değişmenin rastgele olmamasına, alternatiflerin sınırlı kalmasına sebep olur. Böyle karşılıklı ilintiler bütünü halinde oluş, aynı zamanda, sosyal

yapının bir tarafının değişip diğer yönlerinin değişmeden kalması-na izin vermez. Değişik derecelerde de olsa sosyal yapı dediğimiz fonksiyonel bütünün her cephesi belirli yönlerde değişikliğe uğrar (7). Değişme sosyal yapının her tarafında zincirleme reaksiyonlar şeklinde kendini gösterir. Onun için her toplum, daima değişme halinde olmakla beraber, birbirine bağlı ve tâbi müesseselerin, ilintilerin ve değerlerin her zaman denge halinde kaldığı bir sistemdir. Değişme oluşumunda müesseselerin ya da değerlerin bir bütün içerisinde görelî yerleri, fonksiyonları ve bu fonksiyonların bütünün konfigürasyonunu tâyin etme rolü ve önemi değişir. Bu bakımdan iç değişme oluşumları her zaman denge koruma mekanizmaları halinde belirir.

Denge halini sürdüren, toplumdaki çeşitli müessese ve değerlerin birbirleri ile bağlantısını devam ettiren, değişmenin hızına ve yönüne tâbi iki oluşum göze çarpar. Bu iki oluşum genellikle yapının daha çabuk değişen yönleri ile daha yavaş değişen yönleri arasında beliren açıklığın (lag) doldurulmasını temin eder. Ve dolayısıyla çözülmeyi (disorganization) ve buhranı önler. Değişme çok yavaş olduğu zamanlar, sık sık eski düzene has müessese ve değerlerin yeni yapı içerisinde ya da yeni düzenin müessese ve değerlerinin eski yapı çerçevesinde anlamlar, fonksiyonlar kazandığı, tefsire uğradığı görülür (8). Görelî olarak daha hızlı ve daha sümüllü değişme hallerinde, her iki temel yapıda da görünmeyen, fakat oluşum içerisinde beliren ve bütünleşmesi mümkün kılan kurumlar ve ilintiler ortaya çıkar ya da eski müesseseler yeni fonksiyonlar kazanır. Bu hal, sosyal yapının her müessesesi, ilintisi ya da bunlarla ilgili değerlerin hepsinin aynı anda ve aynı hızla değişip, aynı süre içerisinde yeni bir yapı haline gelmemesinden doğar. Değişmenin buhransız olmasını sağlayan, çözülmenin önüne geçen ve her iki yapıya da ait olmıyan bu yeni beliren müesseseler, ilintiler, değerler ve fonksiyonları biz "tampon mekanizmalar" terimi ile ifade ediyoruz. Bu "tampon mekanizmalar" sayesinde, sosyal yapının çeşitli yönleri birbiri ile bağlanır, fonksiyonel bütünün parçası olmıyan taraflar kaybolur. Bu şekilde toplumun orta hızda bir değişme oluşumunda da görelî bir denge halinde kalması mümkün olur (9).

Bir sosyal yapıya şeklini veren değişkenler ve özellikler dört büyük grupta toplanabilir. Her toplum (a) ekolojik bir komünite, mekânda belirli yeri ve biçimi olan bir yerleşme şekli (b) kendine has özellikleri olan bir nüfus kompozisyonu, (c) belirli bir sosyal örgüt ve (d) bunlara bağlı bir sosyal değerler sistemi olarak ele alınabilir. Birbirine bağlı olan ve tâbi olan bu dört büyük değişkenler grubunda

izlenecek farklı derecelenme ve çeşitlenmeler de şöyle özetlenebilir : (a) Ekolojik ilintilerin şekil ve hacmi, (b) kurumların farklılaşma, ihtisaslaşma ve örgütlenme dereceleri, (c) toplumda dışarıya açılma, dışarıyla ilişki kurma, bütünleşme şekli ve miktarı, (d) insan ilintilerinde herkesin birbirini tanıdığı, şahsî, yüz yüze temaslardan, anonim ve gayri şahsî rollere dayanan ilintilere geçiş derecesi, (e) mahallî ve dinî olma özelliklerinin kaybolma derecesi.

Bu özellikler, yani hacim, ekolojik ilinti, farklılaşma ve örgütlenme, dışarıya açılma ve dışarıyla ilişki kurma, anonim insan ilintileri kurma gibi haller, feodal komünitelerin modernleşme, şehirleşme ve sınıflaşmasında en belirli oluşumlar halinde ortaya çıkmaktadır (10).

Ereğli'nin bugünkü sosyal yapısını, yukarıdan beri anlattığımız bu şehirleşme, sınıflaşma oluşumları derecesi ve göreceli fonksiyonel ilintiler düzeni olarak incelemek, bu yapıyı, sosyal gelişme ve oluşumun belirli bir anında dinamik ve dengeli bir sistem halinde kavramamızı sağlar. Diğer taraftan ilerde, benzer bir teorik çerçeve içerisinde yapılacak bir araştırmanın sonuçları ile bugün varılan sonuçların birbirleri ile kolayca kıyaslanmasını da mümkün kılar. Filhakika Türkiye'de Batı Anadolu'nun nüfusu 10.000'e yakın herhangi bir kasabası kadar, Ereğli de bir değişme, şehirleşme ve modernleşme oluşumu içerisinde. Üstelik Ereğli, Batı Karadenizin önemli bir limanı ve memleketin tek kömür havzasının ikinci derecede bir merkezidir. Kurulmasına başlanan demir - çelik sanayii tesisleri Ereğli'yi izole, kendi içine kapanmış, kendi kendine yeten ziraî bir toplum halinde bulmamıştır. Ereğli bugünkü çapta olmamakla beraber benzer bir tecrübeyi civarda kömür bulunduğu ve işletilmeğe başlandığı 1860 yıllarından beri yaşamaktadır. Kömür ocakları, liman, demir yolu inşaatları, artan ulaşım ve haberleşme imkânları Ereğli'yi Türkiye'nin aynı büyüklükteki başka kasabalarından bir miktar daha fazla değiştirmiştir. Diğer bir deyimle bugün temel, başlangıç noktası olarak alacağımız Ereğli, XVIII inci yüzyılın Anadolu'sunda feodal yapıda bir kasaba değildir. Üzerinde duracağımız değişimler esasen yüzyıla yakın bir zamandan beri devam edip gitmektedir. Bütün bu hususları gözönünde tutarak Ereğli'nin bu özellikleri yukarıda açıkladığımız teorik çerçeve içerisinde incelenmelidir.

NOTLAR

1. M. J. Herskovits: **Man and His Work**, Knopp Co., New York 1949., Sayfa: 612 B. Malinowski: **Dynamics of Culture Change**; Yale University Press, New Haven., 1947., Sayfa: 27.
2. Robert Redfield: "The Folk Society", **American Journal of Sociology** Vol: 52 (Jan. 1947) Sayfa: 293 - 308.
Horace Miner: "The Folk Urban Continuum" **American Sociological Review**: Vol: 17 (October 1952), Sayfa: 529 - 537. Ve bu görüşün ilgi çekici tenkidi için M. J. Herskovits'in aynı eser Sayfa: 606 ve O. Lewis: **Life in a Mexican Village** University of Illinois Press, 1951, Sayfa: 432'ye bakınız.
3. Robert Redfield: Aynı eser.
4. Örnek olarak Daniel Lerner'in çeşitli yazıları gösterilebilir. Özellikle **The Passing of Traditional Society**: The Free Press Glencoe, Ill. 1958.
5. Gideon Sjoberg: "Folk and Feodal Societies" **American Journal of Sociology** Vol.: 58 (1952), Sayfa: 231 - 239. Ve ayrıca "The Preindustrial Vol"; **American Journal of Sociology**, Vol.: 60 (1955), Sayfa: 438 - 445.
George M. Foster: "What is Folk Culture", **American Anthropologist** Vol.: 55 (1953). Sayfa: 159 - 173.
"Feodal" terimi bu araştırmacılar tarafından ve bu araştırmada, tarihte bir devrede ve bir yerdeki siyasal düzen karşılığı değil, çok daha şümüllü olarak belirli bir toplum düzenini anlatmak için kullanılmaktadır.
6. Temel yapıya izafe edilmeden ele alınan şehir ya da köy komüniteleri her zaman bir başka yapı esasına göre kurulmuş hipotezleri nakzeder sonuçlar vermekte ve dolayısıyla araştırmacıları çıkmaza sürüklemektedir. Bu tarz araştırmalara bir misal olarak Marvin Harris: **Town and Country in Brazil** gösterilebilir. Özellikle Sayfa: 207'ye bakınız. Colombia University Press. 1958.
7. Bu bakımdan bazı yazarlarımızın arzu ettikleri gibi, toplumumuzun bazı yönlerini olduğu gibi muhafaza etmenin imkânı yoktur.

Toplumun bu özelliğinden dolayı değişmeyi rastgele bir yöne çevirmek de mümkün değildir. Bu konuda bakınız: B. Malinowski: "Culture", **Encyclopedia of Social Sciences** ve R. Merton: **Social Theory, Social Structure**, Free Press. Glencoe, Ill. 1949.

8. M. J. Herskovits, "Reinterpretation" mekanizmasını sadece kültürlerin fokus dediği önemli yönlerinde izlemiştir. Özellikle yeni dünyaya gelen zencilerin dinsel hayatlarındaki reinterpretasyon şekilleri üzerinde durmuştur. Bizce reinterpretasyon yani yeni ya da eski düzendeki unsurlara o düzende olmıyan anlamlar vermek toplumun her cephesine has çok daha yaygın bir mekanizmadır. M. J. Herskovits, aynı eser.
9. Değişmenin çok daha hızlandığı zamanlarda, örneğin, diğer toplumlarla birden artan askerî, ekonomik, politik temaslar, grubun içinden ya da dışından gelen âni radikal teknolojik değişiklikler, veya sel, yangın, deprem gibi kritik olayların ortaya çıktığı durumlarda, tampon mekanizmaların doğması için gerekli vakit bulunamaz. O zaman toplumun mevcut müesseseleri, insan ilintileri ve değerler sistemi vaziyeti düzene koymağa yetmediği için panikden ihtilâl kadar değişen sosyal olaylar ortaya çıkar. Sosyal hareketler (social movements) denen ve hızla belirli yönlerde müesseselerin, ilintilerin, değerlerin kurulmasına, yerleşmesine çalışan faaliyetler meydana gelir. Panik halleri, sosyal hareketler ve hattâ ihtilâller de sosyal denge kurulması ile ilgili oluşumlardır. Bunlar, yukarıda bahsettiğimiz kurulmuş denge içinde fonksiyon gören tampon mekanizmalardan farklıdır. Tam bir sosyal değişme teorisi içerisinde yer alması gereken ve Ereğli'de bugün müşahade edilen değişme ve şehirleşme oluşumu problemi ile doğrudan doğruya ilgisi olmıyan bu hızlı değişme analizi üzerinde bu araştırmamızda durmayacağız.
10. Şehirleşme ve sanayileşmeyi aynı oluşumun iki yönü gibi almak doğrudur. Bu hususta bak: Bert F. Hoselitz, **Sociological Aspects of Economic Growth**, Free Press of Glencoe, Illinois. 1960. Özellikle Sayfa 217 ve devamına bakınız.

SOSYAL YAPI ve NÜFUS ARTIŞI ETKİLEŞİMİ *

Bir sosyal yapıya şeklini veren değişkenler ve özellikler dört büyük grupta toplanabilir. Birbiri ile tam bir karşılıklı etkileşim içinde ve birbirine bağımlı olan bu dört yön şöyle sıralanabilir.

- 1) Doğal kaynaklar
- 2) Bunları işlemek için kullanılan teknoloji
- 3) Nüfus ve özellikleri
- 4) Sosyal organizasyon
- 5) Bunların hepsinin etkileşiminden doğmuş değerler sistemi

Bu değişkenler birbirine bağlı oldukları için toplum çoğu zaman göreceli bir denge içerisinde. Bunlardan herhangi birinde bir değişiklik bu göreceli dengeyi bozar ve hepsinde yeni değişiklikler meydana getirir. Öyle ki, bu zincirleme reaksiyonlar sonucu toplum bir zaman sonra yeniden fonksiyonel bir bütün haline gelir ve yine göreceli bir dengeye kavuşur.

Bu çerçeve içerisinde, kullanılan teknoloji ona uygun işletme birimi ve tarzı, ona uygun diğer sosyal organizasyon ve değerler, iş bölümü, aile yapısı ve giderek bunların hepsi ile tutarlık halinde doğurganlık ve ölüm oranları birbirine yakın dengeli bir nüfus sözünü ettiğimiz göreceli bir bütünlük içinde bulunan toplumu meydana getirir. Bir örnek vermek gerekirse, sapan ve öküzle tarım yapan bir toplumda geniş aileye dayanan bir aile yapısı, bunun içinde yaş ve cinsiyete dayalı bir iş bölümü vardır. İster büyük toprak sahipliğinde ortakçılık - kiracılık biçiminde olsun, isterse küçük toprak sahipliği olsun, işletme birimi yine hane halkıdır. Bu toplumda mümkün gıda ve sağlık şartları içerisinde nüfusta doğurganlık ve ölüm oranları birbirine yakındır ve nüfus kendi içerisinde göreceli bir denge halindedir. Nüfus, böyle bir toplumda olağanüstü halleri, salgın hastalıkların, doğal afetlerin sebep olduğu ölümleri karşılayacak kadar sağlamaktadır. Buna uygun olarak ta bu toplumun teknolojisinde öküz ve sapan gibi çok düşük bir seviyede bulunduğundan temel zenginlik kaynağı olan tarımsal üretimi maksimize etmek üzere nüfusu

* **Amme İdaresi Dergisi**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Cilt 7, Sayı 4, Aralık 1974 içinde.

(hane halklarını) kırsal bölgede tutacak sosyal örgütler, adetler ve değerler gelişmiştir. Örneğin Kuzey Batı Avrupa'da sapanla tarım döneminde nüfus çok az olduğundan serflik gibi çok kesin bir kaide ile (toprağa ve lorda bağlı köylülük) nüfus toprakta tutulmuştur. Osmanlı İmparatorluğunda ise, göçlerle nüfus yenilendiği için bu kaide serflik kadar sıkı olmamıştır. Osmanlılarda yalnız çift bozma yasağı ile şehirlere izinsiz göç yasağı koyarak nüfusu toprakta tutmağa çalışmışlardır. Aslında Anadolu'da Roma, Bizans ve Osmanlı devrelerinde emek - tarımsal üretim - teknoloji - sosyal kurumlar ve adetler **temelde** hep aynı kalmış, uzun zaman değişmemişlerdir. Örneğin Roma İmparatoru Augustus zamanında yapılan bir nüfus sayımı Roma Anadolusu nüfusunu 13 ila 15 milyon civarında tahmin etmiştir. Öte yandan tarımsal üretim miktar ve tekniğinde ve kırsal toplum düzeninde belirgin bir farklılık olmadığından aradan geçen yüzlerce seneye ve siyasi hakimiyet, din ve dil değişikliklerine rağmen Türkiye Cumhuriyetinin 1927 sayımında Anadolu nüfusu gene 14 milyon civarında bulunmuştur. Diğer bir deyimle Anadolu sapan ve öküzle dayalı tarımı ile 13 - 15 milyon civarında insanı barındırmıştır.

Bu nüfus-sosyal yapı dengesi bunca yüzyıldan sonra şimdi hızla değişmeye başlamıştır. Hepimizin çok iyi bildiği gibi 1950 lerden beri dünyanın en büyük artış hızlarından biri ile artmaya başlamıştır. Bu artışın sebebinin ölüm oranlarındaki düşme olduğunu da biliyoruz. Bu kendi başına bir gelişme sayılabilir. Eğer başta sözünü ettiğimiz çeşitli toplum yönleri arasında ciddi bir etkileşim varsa böyle bir nüfus artışının diğer değişkenleri etkilememesi imkansızdır. Şimdi burada bu etkileşimin aile, eğitim, kentleşme, kadının yeri ve durumu gibi en belirgin bazı yönleri üzerinde duracağız ve yeni dengenin nasıl yeniden kurulabileceği üzerinde ip uçları bulmağa çalışacağız.

Tarım ve Toprak - İnsan İlişkileri

Bir zamanlar çift bozma yasağı ya da serflik gibi özel sosyal organizasyonlarla toprakta tutulmağa çalışılan nüfusun toprak ilişkisi olan küçük işletmeler, ölüm oranının düşmesi ile nüfus artışı başlayınca hemen değişmez. Büyük işsiz kütleleri hemen ortaya çıkmaz, nüfus artışının insan - toprak ilişkilerindeki sonuçları belirsiz ve yavaş yavaş, bir zaman aşımından sonra ortaya çıkar. Bu sonuçların birincisi gizli işsizlik, öbürü gelir düşüklüğü ya da artan fakirliktir. Gizli işsizlik çok defa daha çok aynı iş ve yörede insanın

alışması ile marjinal verimliliği sıfıra hatta eksi bir değere indirir. Büyük arazi sahipliğinin olduğu yörelerde eğer işletmeler tarım işçisi kullanıyorsa ve modern işletmeciliğe sahipse daha fazla emek için pek elastikiyet yoktur. Ya da daha yoğun emek kullanır ama ücretleri düşürür. Hala kiracılık ve ortakçılıkla işletiliyorsa, nüfus artışı ile kiralar artar ya da aynı olarak alınan pay yükselir. Kiracının hane halkı çoğaldığı için de bu kira iki yönlü bir gelir düşüklüğü demek olur. Diğer taraftan kiracılık süreleri de kısaltıldığı için, fakirleşen kiracılar, topraktan mümkün olduğu kadar kısa zamanda mümkün olduğu kadar çok ürün almak isteyeceklerinden toprağın hızla verimliliğini kaybetmesine sebep olurlar.

Küçük toprak sahipliğinin hakim olduğu yerlerde de aile işletmelerinde nüfus çoğaldıkça, nadas gibi korucuyu usuller bırakıldığı için gene toprağın verimliliği azalır. Küçük işletme sahibi hane halkı daha çok üretebilmek için borçlanır ve giderek toprağını kaybeder. Bu oluşumlara makinalaşma gibi daha az emek gerektiren tarımsal modernleşme eğilimleri eklenince insan - toprak ilişkileri çok daha az emek isteyen bir düzeye erişir. Bu düzeyde kırdan kente göç başlar.

Basit teknoloji ve hane halkı işletmeciliğinde üretimi maksimize edebilmek aktif yaş grubundaki hane halkı üyelerinin çoğunluğuna bağlıdır. Onun için değişme başlamadan nüfus artışı ve topraktan kopma meydana çıkmadan önce daha çok çocuk daha çok ürün demektir. Ve örneğin nüfusta doğurganlık ve ölüm oranları birbirine yakın ve tutarlı olduğu için ailenin dört oğlunun yaşayabilmesi için sekiz çocuğun doğması gerekir. Ve hane halkının en refahlı zamanı oğullarının aktif yaş grubuna geldikleri yıllardır. (1) Ölüm oranı düşüp de çocukların çok daha fazlası ailede yetişkin yaşlara erişince halbuki, bu artı emek gelir arttırmadığı için geri tepen bir mekanizma haline gelmektedir. Fakirlik, kötü beslenme ve kötü sağlık şartlarını doğurmakta, bu hal çalışma gücünü olumsuz etkilemekte, bunu düşük verimlilik takip etmekte ve sonu daha büyük bir fakirliğe varmaktadır.

Alle Yapısı ve Nüfus Artışı

Türkiye'de geleneksel kırsal aile, geniş ataerkil aile dediğimiz baba, anne, bir veya daha fazla evlenmiş oğullar, bu oğulların eşleri ve çocukları ile evlenmemiş kız ve erkek çocuklardan oluşan aile türü kendi kendine yeten küçük toprak işleyen çevrelerin aile yapısıdır. Ölüm gibi demografik sebeplerle en yaygın aile tipi ola-

mamakla beraber sapan ve öküzle tarımda üretimi maksimize etmeğe en uygun aile şeklidir. Aile içindeki otorite ilişkileri, iş bölümü düzeni gibi yönlerde bu aile yapısı yalnız üretim biçimine göre gelişmemiş, sosyal değerleri de kendisine uydurmuştur. Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, çok oğul, zenginlik demektir. Fakat dengeli zamanın ölüm oranları ile oğulların sayısı nadiren ikinin üzerine çıkabilmektedir. Bu şartlarda değerlerde de örneğin "yaratan Allah rızkını verir" gibi her doğan çocuğun yeri olduğunu belirten vaziyet alışlar doğmuştur. Filhakika bu ailede altı yaşına gelen ve biyolojik motor kontrollerini başaran çocuklar, sığırtmaçlık gibi, çiftçiliğe yardım gibi işlerden başlayarak ailenin üretim faaliyetlerine katılır. Daha sonraları özel bir zaman ve para sarfı gerekmeksizin büyükerinin yanında temel üretim öğrenir. Böylece altı yaşlarından sonra demografların bağımlılık dedikleri ilişkiden kurtulur.

Ölüm oranlarının düşmesi ile nüfus artışı başlayınca sosyal yapının ilk tepkisi aile yapısından gelmektedir. Adana civarında sistemli bir tarzda gözlemle yaptığımız dört köyde bu tepkileri açıkça takip etmek mümkün olmuştur. (2) Çocuk sayısı artıp haneler büyüdükçe geçim zorlukları başlamış ve ilk uyum geniş ailelerin parçalanıp çekirdek aileye, yani sadece ana, baba ve evlenmemiş çocukları kapsayan bir birime dönüşmesi olmuştur. Adana'nın dört köyündeki bütün parçalanmış aileler, sebep olarak sadece geçim sıkıntısı sonucu geçimsizliği göstermişlerdir. Aile işletmesinin bozulmadığı yeni tarım tekniklerini kullanmayan hanelerde hâlâ zenginlik ailelerin büyüklüğüne bağlı kalmakta ise de, değişen sosyo-ekonomik şartlarda işletme birimini bu orta boyda ve aynı teknolojiye tutmak olanağı bulunmayınca aile de kendisini küçültmektedir. (3) Çekirdek ailede toprak - insan ilişkilerinde açıkladığımız gibi düşük ücretlerle karşılaşınca gene geçim sorununu halledememekte, ayrı konutlarda oturmakla beraber yakın akrabalar, anne-baba, kardeşler arasında çok girift yeni biçim bir karşılıklı yardımlaşma ilişkisine girmektedir. Bu yardımlaşma tüketim maddeleri değiş-tokuşu olabileceği gibi, tarımsal üretimde çeşitli işbirliği şekilleri de olabilir. Bir çok zaman bu yardımlaşma kurulmayabilir. O zaman ana baba ve küçük çocuklardan oluşan çekirdek aile, beş-altı çocuğa tek başına bakmak zorunda kalan ana, üretici işlerde çalışmadığı için, bu tür aile hemen köyün en fakir aileleri haline gelmektedir. Pamuk tarımı ve gündelikçi tarım işçiliğinin hakim olduğu köylerde örneğin Adana civarında ailenin bu değişimi çok kolay gözlenmektedir. Böyle haller çok zaman kırsal aileler yönünden en az istenen şekil olmakla beraber, annenin akrabalarının (annesinin, kızkardeşinin hatta erkek kardeşinin) aileye katılmasına sebep olur. Geniş

aileye has değerler ailenin erkek üyelerinin ihtiyacı olanları himaye etmesini öngörür. Bir kimsenin damadı ile oturması ya da kız kardeşinden yardım istemesi arzulan bir şey değildir. Fakat değişen tarım ekonomisi şartları ve artan nüfusun baskısı altında bu az arzulan aile düzeni bile ortaya çıkabilmektedir. (4)

Artan nüfus ve geçim sıkıntısı içerisinde parçalanmış geniş aile ile beraber aile ve komünün hayatında en önemli ilişkiyi meydana getiren baba - oğul ilişkileri de değişmektedir. Baba otoritesine ve karar verme yetkisine dayanan geniş aile çözülünce baba oğul arasındaki ilişkilerde de babanın özel yeri kaybolmaktadır. Bu, toplumda başka otorite ve karar verme çevrelerinin çıkışı ile beraber olmaktadır.

Göç ve Şehirleşme

Kırsal bölgede artan nüfus ve değişen geçim şartları içerisinde ailenin bir uyum mekanizması olarak gösterdiği değişiklikler çok önemli olmakla beraber belirli bir saturasyon noktasından itibaren yeterli olmamaktadır. Bu noktadan sonra, artı nüfus ve artı emek artık gizli işsiz ve parçalanmış ve yardımlaşan aile birimleri halinde bile kırsal bölgede kalamayıp köyü terk etmektedir. Göç, nüfusun aile değişikliklerinden sonraki en önemli uyum mekanizmasıdır. Adana civarında sözünü ettiğimiz köylerden birinde, örneğin 1950-1955 - 1960 yılları arasında nüfus binde 31.4 gibi çok yüksek bir oranla artarken 1960 - 1965 yılları arasında bu oran binde beş gibi bir sayıya inmiştir. (5) Bu düşüş onbeş sene gibi bir süre köyün iç yapısı içerisinde uyum olanakları aranırken nasıl bir noktadan sonra birden bir göçe geçildiğini çok güzel göstermektedir. Göçenlerin hepsinin de, ya toprak mülkiyeti kutuplaşması ile topraksız kalıp geçim sıkıntısına düşerek ya da aile toprağının çok küçük parçalara bölünmesi yüzünden geçinemediklerinden köyü bıraktıkları tesbit edilmiştir.

Fakat acaba göç, nüfus artışını durdurmak bakımından bir çözüm müdür? Köylülükten çıkan ve topraktan kopan fazla emek kente göçtüğünde, buraya uyum yapması ve modern kentlere has sosyal organizasyon ve kurumlarla bütünleşmesi kolay olmamaktadır. Bunun nedeni, esasında kentlerimizin yeter hızla yeni bir yapıya ulaşmış kırsal bölgeden kopan nüfusu emecek koşulları yaratmayışıdır. Sağlıklı bir modern kent yapısı büyük çapta sanayi ve onunla beraber gelişecek modern formel örgütlerin ortaya çıkması ile oluşur. Oysa bunlar Türkiye kentleşmesinde çok sınırlıdır. Kırdan

göçen fazla nüfusun kentteki meslek yapısı, bu yönü çok iyi aydınlatmaktadır. Göçün nüfusun oturduğu gecekondü bölgelerinde yapılan bütün araştırmalara göre (6) buradaki aile reislerinin büyük çoğunluğu küçük memurluk, becerisiz işler, küçük ticaret, ayak satıcılığı, çeşitli eşya onarıcılığı gibi benzeri işlerle uğraşmaktadırlar. İncelemelerdeki becerili işçi kategorilerindeki işler de ayakkabıcı, terzi, marangoz, kamyon şöförleri, oto onarım işleri kalfalarından oluşmaktadır. Bütün bu uğraşlar, gereğince sanayileşmiş bir düzene ait değildir. Modern ile sanayi - öncesi feodal kentsel iş yapısının çapraşık bir birleşimidir. Kente göçenler artık kesinlikle köylü değildir. Ancak çok yavaş sanayileşme ve ondan daha yavaş olan formel organizasyon gelişmesi nedeni ile topraklarını bırakmak zorunda kalmış olan bu nüfus endüstriyel - kentli işçi kişiliğini almağa genellikle fırsat bulamamakta, rastgele, küçük, üretici olmayan hizmet işleri ile uğraşmaktadır. Bu anlamda kentteki üretim ve meslek ilişkileri son derece amorf (şekilsiz) bir haldedir. Çocukların bu meslek yapısı içinde özel bir yeri vardır. Tıpkı modernleşme öncesi tarımda nasıl aile işletmesine daha altı yaşından katılıyor idi ise, kentlerde yeni göçenlere açık olan bu beceri istemeyen işlere de, aile için küçük yaştaki çocukların çalışması tabii birşey olduğundan hemen girmekte ve köydeki düşük bağımlılık yaşını sürdürmektedir. Dolmuş muavinliği, ayak satıcılığı, ayakkabı boyacılığı 8 - 10 yaşındaki çocuklara da uygun gelmekte ve alienin gelirine büyük katkısı olmaktadır. Ne var ki, böyle düşük bağımlılık yaşı ve üretkenlik aileyi çocuk sayısını azaltmak gereğini duymaktan uzak tutmaktadır. Üstelik çocukların düzensiz ve kontrolsüz işlerde çalışması daha sonraları beceri isteyen disiplinli işlerde çalışma imkânını da azaltmaktadır. Böylece kentleşme nüfus artışının durdurulması ve nüfusun kentsel yaşantıya bütünleşmesi yönünden kendinden bekleneni gereğince yerine getirememektedir. Kentteki bu cins işler gizli işsizliğin kırsal yörelerden kentsel yörelere kaydığını göstermektedir.

Eğitim

Artan nüfus ve değişen sosyal yapı ilişkileri karşısında hem köyde hem de kentte gözlenen bir olgu vardır: İrrasyonele varan bir derecede çocukları okutmak isteği, Adana köyleri, Söke civarı ve Karadeniz Ereğlisi civarında bizim kendi gözlemlerimizde olduğu kadar, Türkiye Devlet Planlama Teşkilatı, Hacettepe Üniversitesi ve başka çevrelerce yapılmış bütün sorvey ve araştırmalarda ortaya çıkan, herkesin "okuyabildiği kadar" çok okutmak isteğidir. Bu

eğitim toplumumuzun gelişme yönü ile de uyuşma halindedir. Yalnız kırdaki ve kentte düşük gelir ve aile başına düşen çocuk sayısının büyümesi ile, yani bu kadar hızlı nüfus artışı ile kaç çocuğun eğitim olanağı bulabileceği önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Devletin yarattığı olanaklar, artan nüfus karşısında yetersiz kaldığı gibi, kentsel yapıya bütünleşmemiş bir ailenin de kaç çocuğunu eğitebileceği cevabı kolay verilemeyecek bir sorudur.

“Yaratan Allah rızkını verir” ile ifade edilen, ölüm oranının yüksek, işgücü arzının düşük olduğu, bir ailenin ne kadar çok oğlu olursa o kadar rahatının yerinde olacağı inancının realiteye uygun olduğu zamanlar şimdi artık geçmiştir. Doğan çok sayıdaki çocuğun, eğitimle belirli bir hüner ve beceri sahibi olmadan, belirli yükseklikte bir gelir rızık sağlaması imkansızdır. İrrasyonele varan eğitim isteği aslında köylü ve kentlilerin, ileri teknoloji ve örgütlü bir iş çevresinde istihdam olanağı bularak nitelik ve beceri kazanma isteği diye yorumlanmalıdır. Belirli bir tarım arazisinde ailenin ve hane halkının en küçüğünden en büyüğüne kadar herkesin gücüne göre çalıştığı ve ortaklaşa ürettikleri rızık ortaklaşa paylaşıldığı toplumsal yapı büyük bir hızla değişmektedir. Yeni piyasa ürünleri ve kentteki istihdam olanakları, traktör kullanmaktan yüksek teknikli sanayi ve örgütlerdeki işleri öğrenmeye kadar özel beceri ve ihtisaslaşma gerektirmektedir. Bu beceri ve ihtisaslaşma artık çocuk yaşlarda aile büyüklerinden öğrenilemez. Mutlaka uzun süreli eğitim gerektir. Bu eğitimi zaten düşük olan gelirleri ile çok çocuklu aileler çocuklarının hepsine sağlayamazlar. Elimizde tam sayı olmakla beraber, genel gözlemlerimize göre bir çok ailede, kabiliyetleri ne olursa olsun büyük çocuklar, çabucak az gelirli, az hüner isteyen işlere girmekte ve sonra arkadan gelen kardeşlerinin daha iyi beceriler elde etmek için eğitimlerine yardım etmektedirler. Bu çözüm kaç kardeş için doğrudur bilemeyiz. Fakat sonunda aynı aileden bazı kimseler çok daha iyi eğitilmiş hale gelmektedir. Herşeye rağmen modern bir sosyal yapının gerektirdiği eğitim hiç bir orta gelirli ailede üçten fazla çocuğa verilemez. Burada hızlı artan nüfusa eğitim hizmetini getirmekten devlet de aciz kalmaktadır. Böylece iki yönden birden yani hem eğitim olanağı arzı hem de bunu talep etmek geri kalmaktadır. Bağımlılık yaşı hakikaten 15 - 18 yaşlarına yükselse bu yükselme eğitim olanağının belirli seviyede herkese ulaşmış olması demek olacaktır. Herkesin eğitilmiş, ihtisaslaşmış olması ise nüfusun sanayi ve iş örgütlerince istihdamları demektir ki bu halde de doğurganlık oranı düşmüş olmak gerekir. Anne babalar eğitim ve iyi istihdam olanakları ile az çocuklu olduk-

ları kadar hem çocukları hem kendileri için sosyal tabakalaşma sistemi içinde üst tabakalara çıkmak olanağını bulurlar.

Kadınların Durumu

Yüksek nüfus artışı kadınları sadece çok doğumdan ileri gelen sağlık bozuklukları yönünden hırpalamaz. Toplumdaki yeri de bir türle belirlenemez. Kız çocukları ele alacak olursak, kimsenin pek eğitime gereği olmadığı bir düzende kızların da eğitilmemesi doğaldı. Fakat eğitim görüp beceri kazanmak şart olduktan sonra, ailenin eğitemeyecek kadar çok sayıda çocuğu varsa ilk fedakarlık kız çocuklarından yapılmakta, onlara eğitim gerekmediği kanısına varılmaktadır. Ülkemizde kız çocukların eğitimlerinden en kolay kırsal bölgelerde vaz geçilmektedir. Bu bölgelerde henüz kızların özel ihtisaslaşmış işlerde çalışma olanağı yoktur. Dolayısıyla kızlar fonksiyonel olmayan eğitimin dışındadırlar. Kente yerleşildiğinde ise istenen ilkokula gidip "kendilerini kurtarmaları"dır. Kız çocuklarının evlenip başka hane halkı üyesi olması da erkeklere tanınan önceliğe hak verdirmektedir. Oysa ki, şehirleşmiş, sanayileşmiş, nüfusu dengeli toplumlarda çalışma hünerleri edinip iyi uyum yapmada kız - erkek ayrımı yoktur. Bizde aile başına düşen çocuk sayısının ve doğurganlık oranının yüksekliğinden erkeğin önceliği ve kadına ihtisaslaşma şansı tanımamak devam edip gitmektedir. Bizim araştırmalarımız içerisinde Adana civarında gelişmiş ve dışarı açılmış köylerde oğullar için okullaşma oranı yüzde 92 ve ileri derecede okutma isteği yüzde 80 kadarken, kızlar için okullaşma oranı yüzde 60 civarında kalmakta, ilk okuldan sonra okuması ise hiç düşünülmemekte idi. Ereğli gibi bir kasabada ise 1962 de erkek çocukların % 75'inin üniversite eğitimi yapması istenirken kızların ancak yüzde 40'ı için yüksek eğitim arzulanmaktadır. (7) Bununla birlikte on yıl önce Ereğli'deki gözlemlerimizde kentlerde kızların da "hiç değilse kendi kendilerini kurtaracak kadar" eğitime sahip olmaları gereği hissedilmiştir. Bir çok yerde de anne babalar kızların eğitimine "imkanımız olursa" kaydı ile çok taraftadırlar. Bu imkan da sadece az çocuklu aileler için bulunabilir. Burada iki çocuğu farklı derecede okumuş, kadını cahil bir ailenin iç düzeninin bozukluğu da kolayca anlaşılır. Oysa eskiden bir ailede herkes aynı derecede cahildi ve aile içinde son derece tutarlı idi.

Genellikle topraktan kopma ve kentleşme kadının eğitime, ihtisaslaşma, ev dışında iş ve meslek edinmesini ve çevresi ile daha çok ilgilenmesini sağlar. Çok çocukluluk ise, kadını kentte köyden daha fazla dar çevreye kapatır. Kadının topraktan ve çok çocuktan

kurtulup yeni modern toplum düzeni ile bütünleşmesi, batıda üç kuşağı, yüz yıl kadar bir zamanı almıştır. Şimdi bizde ve diğer gelişmekte olan ülkelerde çok çocukluluk, yüksek doğurganlık oranının sürüp gitmesi halinde kadının yeni düzene uyumu çok daha uzun bir zaman alabilir.

Sonuç

Sonuçta tekrar doğurganlık oranının etkilediği sık söylenen ve sayılarla kanıtlanan eğitim, şehirleşme, sosyal mevki ve gelirle ilişkisine gelmek gerekir. Sözü ettiğimiz bu faktörlerin etkili olduğu görülmekle beraber etkileşim sürecinin tam ne olduğu pek açıklanamamıştır. Ve örneğin şehirleşme son derece geniş kapsamlı bir oluşum kavramının hangi yönünün doğurganlığı etkilediğini tam olarak bilemezsek, nasıl kontrol getirebiliriz. Buraya kadar olan yazımızda bir çok defa dikkati çektiğimiz gibi ait olduğu sosyal yapı ve nüfus özellikleri ile tam olarak bütünleşmiş olan ve yukarıdaki değişkenlerin hepsini ayrı ayrı içeren bağımlılık yaşına ve bunun kontrolüne daha çok dikkat etmek gerekmektedir.

Her ne kadar bütün nüfus literatüründe bağımlı genç yaş 14 diye alınırsa da sanayileşmemiş toplumlarda aileye dayanan üretim düzenlerinde hem kız hem oğlan çocuklar bu yaştan önce üretim faaliyetlerinin hafif yönlerine katılarak işe başlarlar. Oysa ki, gereği ile sanayileşmiş ve şehirleşmiş toplumlarda bir gencin bağımlılıktan kurtulması, bir hüner edinerek üretim sürecine katılması 15 yaşından çok sonraya kalabilir. Bir örnek vermek gerekirse geri kalmış ülkelerin kırsal bölgelerinde sıgırtmacılık 8 ila 10 yaşındaki çocukların doğal faaliyetidir. Kapalı ahır hayvancılığında ise aynı delikanlı 18-20 yaşından önce üretici olamaz. Kentsel faaliyetlerde çıraklık ve ayak satıcılığı ile teknisyenlik ve formel örgütlerde işletmecilik aynı biçim bir ilişki göstermektedir. Çocukların küçük yaşta üretime katılma olanağı kalktığından ve 18-20 yaşına kadar para ve zaman harcanarak çocuklara beceri kazandırmak tek yol olarak kaldığı zaman doğurganlık oranı da kendiliğinden düşecektir.

Batıda doğurganlık oranlarının düşüşü de hakim sanayi teknolojisinin ve örgütlerin kompleksliğinin çocuk emeğinden faydalanamaz hale gelmesinden sonra olmuştur. İngiltere 1880'lerden sonra bu seviyeye ulaşmış, çocuk emeği reddedilmiş ve 1910'da da çocuk emeğini yasaklayan kanunlar çıkmıştır. (8)

Aileler çocuklarının bağımlılığını kendi seçmeleri ile değil de başka olanak kalmadığı için uzadığını gördükleri ölçüde başka bir

müdahaleye gerek kalmadan, geleneksel ya da modern kontrol teknikleriyle çocuklarının sayısını azaltır, doğurganlık oranını düşürürler. Toplumun çeşitli yönleri birbiriyle karşılıklı etkileşim içinde olduğu için de teknoloji bağımlılık yaşının değişmesi ve yaygın hale gelmesiyle eğitim, aile yapısı, gelir düzeyi, değerler sistemi de değişerek gene dengeli ve tutarlı bir hale gelirler. Diğer bir deyimle toplum yapısı ile nüfus yapısı birbirine uyar, düşük ölüm oranı ile doğurganlık oranı tekrar dengelenir. Bu yüzden sadece bağımlılık yaşı teknoloji seviyesi gibi bir faktöre şuurlu olarak müdahale ederek nüfus artışı gibi gelişmede bir çok emeği yiyip yutan bir oluşumu kontrol altına almış oluruz kanısındayız.

NOTLAR

1. Bkz: A. P. Sterling, "Domestic Cycle in Turkish Villages". J. P. Rivers (ed). **Mediterranean Country Man** içerisinde, Lahey, UNESCO - Moutan 1963.
S. Timur, Türkiye'de Aile Yapısı, Hacettepe Üniversitesi Yayınları D - 15. 1972 Ankara.
2. M. Kiray, J. Hinderink, **Social Stratification as an Obstacle to Development**, Praeger, 1970, New York.
3. S. Timur a.g.e.
4. M. Kiray, J. Hinderink, a.g.e. s. 189.
5. Aynı eser, s. 170.
6. Örnek olarak bkz: İ. Yasa, **Ankara'da Gecekondu Aileleri**, Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını, s. 46, 1966 Ankara.
C. Hart, Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 1969, İstanbul.
M. Kiray, Squatter Housing: Fast Depeasantization and Slow Workerization in Underdeveloped Countries, 7. Dünya Sosyolojisi Kongresine sunulmuş tebliğ. 1970, Ankara.
7. M. Kiray, **Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, Devlet Planlama Teşkilatı Yayını, 1964, Ankara.
8. A. B. Mountjoy, **industrialization and Underdeveloped Countries**, Hutchinson and Co. 1963, Londra.

SANAYİLEŞME SÜRECİNDE KÜÇÜK ÜRETİCİLİĞİN GEÇİRDİĞİ DÖNÜŞÜMLER ÜZERİNE BİR TARTIŞMA *

Teşekkür ederim, şimdi biraz genişçe zamanımız var. Yapılan konuşmalar üzerinde derli toplu olmasa da bir şeyler söylemek gereğini duyuyorum. Bütün söylenenlerden sonra bu konuşmalar-da değinilmemiş bazı yeni yönler gidebilir miyiz acaba? diye düşünüyorum. Şunu baştan ifade edeyim ki söyleyeceklerim konuşmacılara soru değil, eleştiri de değil. Sadece aklıma gelen bazı yönler değinmek istiyorum. Herhangi bir çözümlemede bir sosyolog için tarihsel perspektif süre gelmekte olan bir değişmeyi anlayabilmeğe yardım ettiği kadar yararlıdır. Onun için öğleden sonra konuştuklarımız özellikle Ortaylı'nın. Toprak'ın ve Nalbantoğlu'nun söylediklerinden, bir sosyolog olarak neler anladığımı açıklamak ve buradan giderek, sabahki konuşmalarda değinilmiş olan, zaten bir ekonomik model çerçevesi içerisinde yaşanan, ister bir hipotezin veri toplayarak tahkik edilmesi yönünde olanı, küçük sanatlarda, ya da zanaatkarlıkta değişmenin başka nelerle ilişkili olarak düşünülebileceği üstünde durmak istiyorum.

Benim görüşüme göre batıda görülen büyük transformasyon, büyük temel yapısal değişmeyi kendi iç dinamiği ile gerçekleştiren tek toplum İngiltere'dir. Bu değişme tarımda hatırı sayılır bir artı ürün artışı ile başlamış ve gerçekleştirilmiştir. Bütün bir insanlık toplumunu bir evrim düzeyinden bir diğer evrim düzeyine ulaştıracak olan üretim tarzına varıncaya kadar yani 18. ve 19. yüzyıllarda sanayide sosyal üretim tarzına ulaşıncaya kadar bu toplumda ve hemen onunla beraber değişmeye başlamış olan Hollanda ve benzeri toplumlarda sanayide geçerken bir önceki aşamanın tarımsal olmayan üretimini yapan zanaatkarlara, kalfalara, çıraklara ne zaman ne oldu biraz daha incelemekte yarar var kanısındayım. Oradan bizim bugünkü konumuza geçilebilir. Batıda tarımda gerçekleştirilen artı - ürün giderek doğudan ve güneyden getirilen lüks madde ticaretiyle, asillerin ve köylülerin ellerinden tüccarların eline intikal ederek büyük değişmeyi başlattı. Bu konuda hemen hiç üs-

* **Sanayide Küçük Üretim, Toplumsal ve Mekansal Boyutlar, Mimari Odası Yayını, 1978**

tüne durulmamış olan şudur : Bu artı - ürünün yarattığı servet fazlalığı ile alınan mallar nereden geliyordu, kimin ürünü idi? Genellikle doğudan ve güneyden geldiğini biliyoruz ama arada ne oldu da böyle olağanüstü bir ticarete ürün yetiştirebildiler bunu biliyoruz. Batının yepyeni bir yoğunlukla görülmemiş ölçüde ticarete yönelebilmesi için çok açık, çok belirgin bir olay var : Tarımda başarılan artı - ürün artışı. Lordlar ve serfler bu artı - ürünü paylaştıklarında ellerine geçen fazla servetle lüks madde talebi ile ortaya çıktılar. On birinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar süren lüks madde ithalatı serflerle lordların ilişkisini çözüp pazara dönük tarıma geçişi sağlarken aynı zamanda büyük bir nüfus artışına şehirleşmeye ve şehirdeki üretim tarzının da değişmesine neden oluyordu. Ve giderek doğudan ve güneyden talep edilen ithal malları lüks maddelerden artan ve şehirleşen nüfusa artık yetmeyen tarımsal gıda maddelerine dönüştü. Lüks maddelerin yani ipeğin baharatın şarabın yerini o ülkelerde üretilen olağan gıda ürünleri, buğday, bakla aldı. Önce de söylediğim gibi artı - ürünün belirgin artışı ve ticaret, lord - serf ilişkilerini çözdü, hür köylüler, şehirli ve tüccarların egemenliği ortaya çıktı. Peki bu ticaretin öbür ucundaki toplumlarda bu maddelerin özellikle tarımsal ürünlerin dışarıya gönderilmesi toplumlarda hangi ilişkileri değiştirdi. Geri kalmış dediğimiz bu ikinci tip toplumlar için de bu ticaret bir iç dinamik oluşturdu, fakat bu İngiltere, Hollanda gibi olan toplumlardan çok farklı oldu. Bu tarımsal olmayan üretim için iki ayrı dinamiğin ortaya çıkardığı özellikleri anlamadan ne batıda gelişen kooperatif - korpasyonları anlayabiliriz, ne de bizim bugün zanaatkarlıktan sanayiye geçiş süreçlerimizi anlayabiliriz gibi geliyor bana.

Şimdi önce batıdakinden söz edeyim. Köylü - bey ilişkisi yani serf - lord ilişkisi artan tarımsal artı - ürün dolayısı ile çözüldü ve ticaret hakim hale geldi. Fakat bu çok temel değişimin zanaata etkisi hemen ortaya çıkmadı. Çok ilginçtir. 17. Yüzyıla kadar hem zanaatkarlık hem esnaflık loncaları Ortaylı'nın anlattığı biçimde birbirine benzer yapıda idiler. Ondan sonra yani 17. yüzyıldan sonra da loncalar, ister İsviçre, ister Hollanda loncalarına bakılsın değişme ticaret loncalarında büyüme daha etkin örgütlenme, standartlar yerleştirme, kontrolün evrenselleşmesi yönünde olmasına karşın zanaat loncalarında çözülmeye doğrudur. Üstünü vurgulamak istediğim şey şu: Artı - ürün arttıktan, köylü - bey ilişkisi çözüldükten sonra ticarete yöneliş batıda bu değişimin dışında çok yönlü bir iç dinamik yarattı. Ticaret örgütlerinin gelişmesi paranın standartlaşması, ölçülerin standartlaşması, yolların kontrolü, ticaret yollarının kesiştiği noktalarda şehirlerin gelişmesi tüccarların

etkin örgüt ve istikrarlı hükümet istemeleri ve benzeri şeyler gelişirken zanaatta yani tarımsal olmayan üretimde önce ters bir oluşum başlıyor. Zanaatkarlık loncalarında çözümler görülüyor. Dokumacılar örneğin Belçika'yı bırakıp Hollanda'ya gidiyorlar, orayı bırakıp Canterbury'e geliyorlar, orayı da bırakıp Londra'da yerleşiyorlar. Bitmiş mal ve tarım ürünü ticaretine karşın buna ayak uyduramayan, tarımsal - olmayan - üretimin yeniden düzenlenmesi için bir sürtüşme bir çekişme var. Ve giderek bu, ilk önce İngiltere'nin düzenlemesi ile dokumada hammaddenin, yünün ticareti ayarlanıyor. Ondan sonra önce atölye, sonra da fabrika türü üretime geçiliyor. Bunu, yani Batı'da ticaret loncalarının gelişmesine karşın, zanaatın ve zanaat loncalarının, sanayi öncesi üretim örgütlerinin tamamen çözüldüğünü anlamazsak sanayileşmeyi çok iyi anlamış olmayız zannediyorum. Zaten bu çözülmeye sonra ticaret ve maliyeti gelişmiş toplumlarda yeni tarımsal - olmayan - üretim ilişkileri, yeni sınıflar ve örgütler doğmuştur.

Şimdi Batı'yı burada bırakalım, az gelişmiş dediğimiz, önceleri Batı'ya lüks madde sonra tarım ürünleri satan toplumlara gelelim. Burada şöyle bir beklenmedik durum ile karşılaşılıyor insan, Batıdaki köylü - bey ilişkisinin çözülmesinin altında tarımsal ürünün ticareti yatar diyoruz. Peki burada da, örneğin Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda ticarete iyice açılıyor ve tarımsal ürünlerini satmaya başlıyor. Farklı olan ne? Batıdaki ticaret, tarımdaki ürünün artışı ile başlamıştır ve onunla sürüp gitmiştir. Batının ilişki kurduğu memleketler başlangıçta 14. ve 15. yüzyıllarda sadece lüks madde ticareti ile ilgilenmişlerdir. Ama 17. yüzyıldan sonra asıl talep tarımsal ürünlere olunca ona da hayır dememişlerdir. Tarımsal ürün, o memleketlerin, örneğin Osmanlı İmparatorluğunun, devletsel zenginliğini, vergi zenginliğini oluşturduğu halde, köylü vergi vermektense satmayı yeğlemeğe başlamıştı. Hem vergiye, hem ticarete yetecek bir ürün sağlamadan, yani tarımsal artı - ürün arttırılmadan köylüler ve beyler ticarete girişmişlerdir. Kanımca "çarpık gelişme" diye bir şey söz konusu ise işte gerçek çarpıklık burada başlamıştı. Bu yön üzerinde daha önce kimsenin durmamış olduğunu özellikle belirtmek isterim. Bu çok önemli meselenin üstünde şimdi durmak istiyorum. Çarpıklığın temeli ne bugünkü küçük ya da büyük sanayinin örgütlenişindendir, ne de kooperatif korporasyonların ortaya çıkışında. Çarpıklık zanaatkarlık - esnaflıkla tam sanayi arasında kalmış düzenler, köylü - bey ilişkisinin çözülmesi önce artı - ürünü çoğaltmayan ticarete başlamış, sermayesi geç birikmeğe yönelmiş toplumlarda ortaya çıkmıştır. Dünyanın onda biri tarımda artı - ürünün artışı ile tarımsal ürünlerde ticarete geçerken, serf ile beyine

tüccarlık sağlarken ve bunların hepsi ile daha kompleks bir toplum yapısına geçerken öbür onda dokuzunda hiç bir ürün artışı olmadan ticarete yönelip kendi düzeninin altını oymakla başlamış değiştirmeye. Hammadde kaynağı olmak tarımsal olmayan ürünü satmak ticaret konusunda toplumların düzenini bozmakta ikincil rol oynatılıyordu ve ihraç ediliyordu, Mısır'dan getirtilen baharat, Bursa ipeklileri satılıyordu; mesele onlar değildi. Ne zamanki üretim artmadan İzmir'den, İskenderiye'den, Dobruca'dan buğday bakliyat ihraç edilmeğe başlandı. Öşüre devlet monopolüne rağmen, devlet, yani onu temsil eden ve parçası olan beylerin ve yerel beylerin köylülerle arasındaki ilişki bozulmaya başladı ve temel bağ koptu ve Osmanlı devleti gerçekten çarpık bir değişme sürecine battı. Asıl değişme dinamiğini bozan bu yöndü. Ayrıca buna Batının sanayileşmesi ve siyasal sonuçları eklenince çarpık değişme daha da karmaşık hale gelmiştir. Bu hali ile Osmanlı İmparatorluğu gibi değişmesini ne tarımda, ne sanayide yapamamış, teknolojisini değiştirip verimini arttıramamış bir toplumun kendisini bu durumda bulduğunda ne yapmıştı? Buna bakalım. Tarih boyunca yaptığı gibi bir tek şey yapmağa çalışmıştır. Varolan duruma devletsel ya da üst yapısal kurumlarını uyumlayarak (intibak ettirerek) düzeni korumağa devam ettirmeğe çalışmıştır. Düşünün! Yüz sene geçmiş, bütün eski tarımsal ilişkiler çözülmüş, yeni ilişkiler tam bir üretim ilişkileri düzeni halinde yerleşememiş, toprak mülkiyet kanunları, yeni vergi düzenleri geliştirmiş, fakat Osmanlı devleti eski vergisinin temel tarımsal zenginliğinin yarısını toplayamamaktadır. Çünkü asıl tarımsal ürün aynı miktarda kalmıştır. Bunun aynı sıra imalat da çökmüş, hem zanaat hem esnaf loncaları, örgütleri dağılmıştır. Reaya - bey ilişkisi çözüldüğü gibi, bu durağan sistem içerisinde belirli kontrol düzenleri olan usta - kalfa - çırak ilişkileri de çözülüyor. Her iki çözülmenin temelinde teknolojisini değiştiremeyen, üretimini arttıramayan, işletme biçimine yeni yön veremeyen fakat Batının etkisi ile yoğun ticarete açılan bir düzen yatıyor. Değiştire değiştire devlet biçimimizi değiştiriyorsunuz. Niçin böyle olmuştur ayrıca açıklanabilir, fakat oraya girmeyeceğim.

Bu bunalımlı zamanlarda toprak mülkiyet kanunları vergi kanunları yolu ile köylü-bey ilişkisi kooperatif-korperasyonlar yolu ile çözülen imalat dolayısı ile kalfa - çırak ilişkileri enine boyuna söz konusu olurken dışa bağımlılığın ve değişmeyi içeriye getiren dışsal dinamik odakların hiç bir zaman münakaşa konusu olmamıştır. Kooperatif - korperasyonlar halinde örgütlenmek istenen gruplar, kaybolmağa yüz tutmuş, örgütü dağılmış, organik bağlar kalmamış grupları üst yapısal gayeler için biraraya getirme çabalarıdır. Üre-

timi düzenlemek, arttırmak gibi çabalardan çok uzak, siyasal iktidara, onun kontrole yönelik çabalarıdır ama, bunun etkinliği çok şüphelidir. Bir anlamda toplumun temel sosyo - ekonomik yapısı için işlevi önemini kaybetmiş grupları, esnaf ve zanaatkarları siyasal amaçlar için örgütlenme çabalarıdır. Keçecileri, bakırcıları örgütlemenin değişme dinamiği yönünden ne anlamı olabilir kil 1960'larda da mühendisleri, mimarları, doktorları meslek grubu olarak örgütlemenin de değişme dinamiğine bir etkisi olmadığı görülmüştür. Bu gruplar örgütlenmeye çalışılmış, öte yandan asıl dinamiği getiren, topluma biçim veren etkin yöreye dokunulmamıştır. Dış dinamiklerle iç dinamiği birleştiren en önemli akım kanalı ticaret kanalıdır. 1900'lerde artık bunlara ihracatçılar, ithalatçılar deniyor. Ve bunlara hiç bir zaman hiç bir kooperatif dokunmamıştır. Bizde zanaatkar ilişkileri bu yolda değişim ve siyasal amaçlarla yeniden örgütlenmeye çalışılırken, Avrupa'daki tüccar - zanaatkar ilişkisine tekrar bakmakta yarar var. Avrupa'da sanayileşme düzenine geçişte bütünüyle değişmeye uğrayan ve yok olan gruplar zanaatkarlar oluyor. Ama bu yok oluş o kadar kesin ve çabuk oluyor ki özellikle Kuzey - Batıda hiç sorun olmuyor. Tüccarlar —adları 18. yüzyıla kadar lonca kalmış olsa da— büyük çapta zenginleşip örgütleşip, şunayiyi ve devleti etkileyip toplumun değişmesinde en önemli rollerden birini oynuyorlar. Bizde de ticaret en önemli etken ama olumsuz yönde, Ticaretten başka yani en önemli dış dinamik kanalından başka her şey kontrol edilip örgütlenmeye çalışıldığı halde önce sözünü ettiğim gibi vergi sistemleri, yerel idare örgütleri kooperatif - korporasyonlar öngörüldüğü halde asıl ticaret kanal ve odaklarına dokunulmuyor.

Son derece temelde olan bu meselede, 1920'lerdeki kooperatif hareketi sanayisi görece olarak geç kalmış başka Avrupa toplumlarında da aynı tarzda görülür —İtalya'da ve Almanya'da çeşitli boyutları olmasına rağmen bu toplumlarda sanayileşmeye ancak 1880 ve 1890'larda geçmiş, yavaş çözülen ve kaybolmayan zanaatkarlık çevrelerini siyasal, üst yapısal gayeler için mobilize etmek istemişlerdir. Onlarda da sakat olan yanları biz alırken hiç üstünde durmuyoruz. Kooperatif - korporasyonlar, yeni sınıfsal gruplar oluşturmada yeni sınıf ilişkileri belirlemeden, çözülmüş sınıf yapısındaki kişileri siyasal amaçları için yeniden örgütlenme çabalarıdır. Öyleki yeni sınıf ilişkilerinin gelişmesini önleyecek çabuk değişmesi toplumun gelişmesi durumunun kristalize olması için gerekli olduğu durumlarda bu oluşumu ittirecek girişimler yerine geçiş halini kurumlaştıracak, bu geçiş halini devamı gerekli status - quo kabul eden girişimler ortaya çıkmıştır. Bir anlamda kü-

çok imalatla ve mesleklerde kooperatif - korporasyonu çabaları yapar - üstyapı geliştirme çabalarıdır. Genellikle zannedilir ki değişme yavaşlatılarak bu değişimin neden olduğu bunalım azaltılabilir. Çok yanlış olan bu tutum bütün kooperatif - korporasyon hareketlerinde de görülür. İşçileşmeyi yavaşlatmak için zanaatkârlığı sürdürmesi olanağını taşıyan bu örgütlenme tarzının başarılması ile statu - quo devam ettirilmek isteniyordu. Bugün bile etkinliğini kaybetmiş çözülmüş yok olmağa mahkum bir üretim düzenini, yeniye benzer üst yapı örgütleri ile "yaşar" gösterip bu örgütlerin siyasal amaç ve eylem parçası oluşturduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Burada tarihte olanları bırakıp, sabah söylenenlerin bana neler düşündüğüne gelmek istiyorum. Geçmişte ne oldu ise oldu ve Türkiye gibi bir toplumda tarımsal olmayan üretim sabahki iki kuruşmacının ayrı ayrı terminoloji, yaklaşım ve çözümleme ile vardıkları benzer sonuçtaki duruma vardı. Sanayileşmede bir yönde bütün girdisi çıktısı ile Batıdaki düzenin bir türü olan büyük sanayi var, diğer yönde eski zanaatkar üretimini çok andıran bir imalat düzeni var; bir de ikisinin arasında kendine has özellikleri belirmiş ikisine benzemeyen oldukça önemli sayıda üretim üniteleri belirmiş. Benim için önemli olan bu üç imalat biçiminde, birinden ötekisine geçiş olup olmadığı, oluyorsa nasıl bir süreç izlendiği üzerinde bir çözümleme idi. Şimdi elimizde olan bilgi çok güzel bir durum tespitidir. Çözümlemede, bir usta, ustalıktan ona mal kontrolunda kalıp fiilen üretimden çıkılabiliyor mu? Kalfa kalifiye işçileşiyor mu? Oluyorsa süreç nedir? Bilinmesi çok iyi olurdu. Örneğin ben burada bu süreçler içerisinde gözlemlediğim bir yönden sözedeyim. Eski zanaatkar, Ortaylı'nın anlattığı tarzda, eski durağan düzende, o düzenin yarattığı, bir günden öbür güne yaşanırken hiç hissedilmemekle beraber, kaybolduğunda hemen farkedilen çok belirli bir güvence sistemine sahipti. Bugünkü değişme sürecine girdiğimizde ilk yitirilen bu güvence olmuştur. Çünkü, düşünün ki ithalat - ihracat kanalları ile yarışyorsunuz, yeni gelişen yerel sanayi ile yarışyorsunuz, kendi grubunuzdan ayrılmış orta çapta ikinci tipteki girişimcilerle, yeni hammaddelerle (plastik, örneğin) yarışyorsunuz ve kendi yaptığınızın daha kaç zaman geçerliliği olacağını hiç bilemiyorsunuz. Bugünlerde bu etkileşimler ve bu cins değişme süreçleri hipotezleri oluşturmali. Güvence sorununa geleyim yeniden. Türkiye'nin bu minik informal sektörden, biraz örgütlenmiş orta çaplıya gelinceye kadar bütün zanaatkarımsı üretimde çalışanların en önemli sorunu Batıdaki gibi alienasyon değildir. Bizde sorun güvence kaybı sorunudur. Yaptığını seviyor, yapmak istiyor, fakat daha ne kadar sürdürebilir bilmiyor. Hiç bir

güvencesi de yoktur. Orta ve büyücek girişime ulaşmış imalatçılar için de, iflas edenlerin çokluğuna rağmen, hala umut olduğu, eskiye göre oldukça hızlı bir gelişme süregeldiği için yeniden deneme yolu açık olduğundan, alienasyon ve görelî yoksulluk çaresizlik değil, görelî bir iyilik ve başarı hissi egemen görünüyor. Güvencesizlikle ikinci sözünü ettiklerimizde bazen görünen kopukluk ve yenikliği karıştırmamak gerekir. Bütün bu oluşum içerisinde bir başka yön daha sorun olarak ortaya çıkıyor. Zanaatkarın dışında orta çaplı girişimlerde ve tam sanayi kurumlarında ileri derecede beceri kazanmış bir grup ortaya çıkmıştır. Bunlar girişimci değildir. Kazandığı beceri uzun bir eğitim gerektirmiştir. Bu yüzden seçkin bir yerde durur. Öbür yandan ise üretim araçları ve anamalla ilişkisi sadece ihtisaslaşmış bilgisini ve emeği kullanma iledir. Amerikan sosyolojisinde orta - tabakalar diye sözü edilen, Dahrendorf'un sanayi öncesi toplumlardaki köylü ile beyler arasında kalan eski orta tabakalardan ayırmak için "yeni" orta tabakalar diye andığı bir grup üzerinde biraz durmakta yarar var. Amerikan sosyolojisi sınıf yapısı ve ilişkileri üzerinde durmadığı için, sadece gelir, eğitim, yaşayış biçimi gibi göstergelerle nüfusu ayırır ve haklı olarak bunlara tabaka ve tabakalaşma der. Üretim süreci içerisinde kim neyi nasıl üretiyor, anamalla ve karar verme, kontrol düzeyinde rolü ne düşünülmez, Amerikan sosyolojisinin bu tasnifi sınıf sorunundan iyice ayırdedilip farkı belirlenmezse büyük kavram karışıklıklarına neden olur. Bu bizde çok görülmektedir. Özellikle önemli olan şey Amerikan sosyolojisinin orta tabaka dediği, özel ihtisaslaşması olan kimselerin, ister fizik alimi, ister yüksek mühendis, ister bilgisayar kartı delicisi olsun az ya da çok ihtisaslaşmış bu grupların üretim ilişkileri açısından, yaşama düzeyi, gelirleri (artı - üründen aldıkları payın çapı) dışında becerisiz işçilerden farkı olmadığıdır.

Bir başka açıklamaya muhtaç yönde şudur: Fiilen üretimde bulunanlarla, üretim büyük çapta örgütlemelerle gerçekleştirilebilir bir hacme ulaştığında, bu üretimin idaresi ve koordinasyonu için, dikkat edilsin kontrolü ve karar verilmesi için değil, hatta yalnız bir kurumda değil bütün toplumda, üretimin dağıtılması, çalıştırılması, birbiri ile etkileşim haline getirilmesi için gerekli bütün insan becerileri ve bu becerilerle mücehhez herkes, kapitalle, anamalla, işçilerle ve mühendislerle aynı ilişkiler içerisinde. Bu kimseler İngilizce "white collar" diye anılan memurlar, katipler, mühendisler, şefler ve benzerleridir.

İşçilerle, örgütlerde çalışan diğer kimlerin üretim ilişkilerinin benzerliğinin çok zaman düşünülememesi ve bazende kabul edil-

memesinin kökeni sanayi öncesi toplumunun temel sınıfları yani köylüler ve beylerin üretim ilişkileri dışında, hatta sonuç diyebileceğimiz bazı özellikleri vardı. Bunların en belirginleri beylerin elleri ile iş yapmamaları idi. İkincisi beylerin ve beylere yardımcı elitin, yani din adamları ve askerlerin en üst grubunun okur yazarlığı ve bilgi sahibi olması idi. Büyük toplumsal gelişme ve sanayileşme oluşumu içerisinde ilk manifaktür, yani bir çatının altında Manchester'de 20 tane tekstil tezgahı toplanıp da üretim yeni bir düzende ilk organize edildiği gün bunun kayıtlarını tutan katibe de ücret verilmiştir. Yani katip ile işçi aynı doğmuştur. Başlangıçta işçinin adedi çok katibinki azdı. Katibin bir başka özelliği vardı okur yazardı, elit gibi. Elit gibi olanlarda ellerini kirletmiyorlardı. Bu iki özellik kendilerini işçilerin ve köylülerin dışında görmeye itmiştir. Bu değer sistemi hala yaşamaktadır. Eğer ellerinizi daha az kirletiyorsanız ve daha çok boş vaktiniz varsa, yazar, bilgi sahibi iseniz siz de sanki kontrol edenlere elite mensupmuşsunuz gibi kabul edilmişsinizdir. Fakat üretim ilişkileri bakımından mavi yakalılardan farkları yoktur. Şunu demek istiyorum ki bir imalat sürecinde fiilen üretimde bulunanlarla fiilen üretime katılmayanlar bazı yönlerden birbirinden farklı olabilirler. Fakat üretim ilişkileri yönünden ihtisaslaşmaları ve özellikleri ne olursa olsun aynı yerde dururlar aynı sınıfın insanlarıdır. Bütün araştırma ve çözümlemelerde bu iki orta tabakanın, yani yüksek düzeyde ihtisaslaşmış mühendis gibi kimselerle, beyaz yakalılar gibi anılan katip - idarecilerin sınıfsal konumları gözden kaçırılmamalıdır derim.

Bugün Türkiye'de bütün bir ondokuzuncu yüzyıl deneyimi geçtikten sonra ancak 1960'larda ticaretteki sermaye birikiminin başka tarz bir üretime yatması olasılığı belirdi. Ondan öncesinde tarımda ne varsa bizim toplumumuzun dışına aktı ve orada sanayiye dönüştü. Oradan buraya mamul madde olarak geldi. Aradaki kanal ithalat ihracat 1950'lerde toplum içinde en etkin durumunu kazandı. Burada dış dinamikle ilk defa tarımda artı - ürün artışı başladı. İlk defa birim topraktan yani girdilerle belirgin miktarda daha fazla ürün alınmağa başlandı. Bu yeni servet bazı ellerde birikti ve başlangıçta sadece tüketime gitti (tıpkı 13 - 15. yy. Kuzey - Batı Avrupası'ndaki gibi). İkinci aşamada taşınmaz mallara, yapılara yatırıldı. Üçüncü aşamasında sanayiye yatabilir mi soruları ile birlikte siyasal çalkantılar başladı. 1860'ların sorunda tarımdan kazanılan artı - üründen biriken anamal etkin bir tarzda büyük sanayiye yatmağa ve zanaatkar üretimini temelinden yıkmaya yöneldi. Kısaca Batıdaki değişme, sanayileşme ve zanaat-

karlılığın kayboluşu birden gökten inmediği gibi bizde de şimdi oluşuyorsa bizdeki süreçleri izlemek ve yeniden düşünmek gerekir. Kooperatif - korporasyonlar geç sanayileşmenin sonucu, eski örgütlerini kaybetmiş zanaatımsı üreticilerle elitin yapay üst yapısal kurumlaştırma çalışmalarıdır. Ve önce değişmeyi olumsuz etkilediğini sonrada ne olursa olsun gene de kaybolacağını düşünmek gerekir, Türkiye en büyük aşamasını tarımsal - artı - ürün artışı ile 1950'lerin ortasında yaptı. Temelden bir değişme başladı. Gidererek 1970'lerde bu tarımsal olmayan üretime sanayiye de ulaştı. Şimdi biz durumu gördükten sonra zanaatkarlığın ne zaman nasıl kaybolduğunu, orta çaplıların nasıl oluşup değiştiğini ya da büyükçe sanayide nelerin nasıl olduğunu süreçler içerisinde düşünmek mecburiyetindeyiz. Teşekkür ederim.

TEACHING SOCIAL SCIENCES IN DEVELOPING COUNTRIES THE CASE OF TURKEY *

Introduction

Since the social sciences (or any body of knowledge) are products of the society in which they appear, each society throughout history has determined its own type of knowledge, for what aims, and with which resources it will be created and used. Thus, at each particular stage of change, societies produced their special type of knowledge on man and society, and abandoned it when that stage passed.

It took many centuries for the industrialized world to reach its pluralistic structure, where the scholastic view of society could be abandoned and a humanistic explanation of various forms could replace it. Nineteenth-century Europe, with its profound changes, accelerated this displacement and introduced thought and talk of a science of society.

By the twentieth century, knowledge on human societies, its methodology, research techniques and results, was sufficiently systematized, at least in one of the highly industrialized societies, the United States, and in some of the higher institutions in the United Kingdom for independent departments, research institutes and relatively well-defined disciplines to emerge. Society interacts with the science of society and ultimately crystallizes its approaches, its concepts, delimits its field and the resources to be allocated for its development. As the industrialized countries came increasingly into contact with the developing countries, the need for more reliable knowledge on human interaction becomes urgent for both. Consequently, the relationship between knowledge and society in developing countries is further enhanced.

The main object of this article is to analyse the state of the social sciences and their teaching in developing countries. But I shall limit myself only to sociology, anthropology and social psycho-

* International Social Science Journal, Vol. XXXI, No. 1, 1979.

logy as the most relevant disciplines. These display a deterministic approach with relatively refined research techniques and constitute the type of social science that is easily distinguished from the humanities, history, philosophy, linguistics, etc. I shall further limit myself to the case of Turkey not because of its exotic nature, but on the contrary, because what occurs in Turkey has many similarities and parallels in all developing countries with an agriculture-based, complex pre-industrial history and because I can supply instances and examples which are relevant to all underdeveloped societies. The examples used here possess many aspects that have common and, at times, even identical characteristics with what took place either ten years ago or is likely to take place in the years to come in countries with similar historical backgrounds social structures.

As for the industrialized countries, I shall basically refer to the United States of America as it is at present the most closely interacting developed society and the sociology, social psychology, and anthropology practised there represent the most 'scientific', non-humanistic approach to societies and human relations today.

The Evolution Of The Social Sciences

Through a long and multi-phased change from a simple agricultural society with lords and peasants, into one with extensive trade, urban development and industry, at different times in different countries, Europe abandoned scholasticism as a way to conceive of society and man and, slowly but steadily over four or five centuries of very basic social change, built up the humanities and social philosophy as a means of acquiring knowledge about society. When in the nineteenth century, changes in European society reached new intensities and accordingly knowledge of society took a sharp turn both in its scope and techniques in the acquisition of such knowledge, the social sciences (as we understand them today) emerged. At the same time, however, because the social sciences aim at explaining change and because they uncover changing sources of power and strategies in that process, not only society at large but also the institutions where new knowledge and those who produce it are located (the universities) resisted this new 'scientific' perspective on society. The end of the nineteenth century was marked by many empirical data collections on emerging ways of life and many theories of society trying to explain the

drastic changes taking place in Europe. But full acceptance by the universities was delayed until the 1950 s. (1)

The repercussions of social change in the United States have been interesting. As almost every aspect of life was new and fluid, the United States was not afraid of change; furthermore, information on man and society was needed, as there was a readiness to change and reform many aspects of life. Thus, ultimately, while Europe still maintained the traditional humanistic approach to sociology and related subjects, the United States established them as an independent, deterministic field of study in its universities. (2)

The Social Sciences In Developing Countries

At the beginning of this century, the underdeveloped societies which were in close interaction with European countries became interested in new types of knowledge on society. Thus, over a short time-span, chairs of sociology were established in many of the developing countries. In Turkey, the first modern university was established in 1913 in Istanbul and sociology was given a chair in the Department of Philosophy of the Faculty of Humanities. (3) In 1917, sociology was established as a course in India, in the Economics Department of Calcutta University. (4) In the Latin American republics, sociology chairs were founded in faculties of law or departments of philosophy around the same time. (5)

This closely paralleled what was taking place in Europe, the metropolis of the time. As an academic discipline in European universities, sociology was only taught by private, independent scholars or by creating a chair in various schools. It is appropriate to remember that Georg Simmel's only appointment was in philosophy and that those of Max Weber and Pareto were in economics. Even Durkheim, who was among the few Europeans at the beginning of this century to attain an academic title as a sociologist, was professor of sociology and education at the University of Paris. Great Britain was no exception. But, while there were no chairs or departments of sociology at its ancient universities, the excellent research of Booth and books by Herbert Spencer were popular.

The fact that chairs or courses were established almost simultaneously in many developing countries and in Europe, however, does not mean much as far as the further development of the social sciences in non-European countries is concerned. The important point is that these countries between 1910 and 1930 had not yet

acquired the social structures to feed and develop humanities autonomously, let alone to produce a science relevant to knowledge of society. In fact, conspicuous scholasticism prevailed in these societies and whether the institution at which it was taught was called a university or not was irrelevant. The knowledge was scholastic, as was the teaching. Essentially, 'to learn' meant to transfer accepted knowledge. The basic structure of the society was simply a new mixture of the old. While it had changed under the influence of metropolitan countries, had borrowed some of their institutions and created new ones to provide for channels of contact, it did not have the social organization to foster and expand knowledge in the form of true humanities. Consequently, all social sciences at such universities became a part of a type of teaching and writing that could neither be called true scholasticism nor humanities, but a mixture of the two which was definitely not social science as a deterministic approach to social phenomenon. In such systems, 'to know' becomes more important than to analyse, to think and to discover new relationships.

Teaching

Although Turkish academic recognition of the social sciences and the establishment of chairs and departments took place some sixty years ago, because of the dominance of scholasticism, the most striking characteristic is the extraordinary weight given to teaching, on the one hand, and the low quality and the limited amount of research, on the other. The unusual weight of teaching is partly due to the requirements of this very scholasticism, but it is also the results of the great number of students enrolled in the faculties of the humanities. The rapid growth of mass public education was a positive and constructive factor in the industrialized countries in the nineteenth century, where there was a great demand for educated, skilled labour. Today, in Turkey and in countries with similar structures, where organizational and industrial development is slow, this tends to lose its positive aspects. With the population explosion and unavoidable urbanization, more young people wish to enter the universities. But since places in the sciences, medicine or engineering are limited, large numbers of them are diverted into the faculties of philosophy, law or humanities where the departments of social sciences are located as they were sixty years ago.

In such a situation, the departments and instructors give weight to classroom teaching with the material handled in the classroom

by the instructor constituting almost the only required reading. Often, the material is dated whatever the instructor himself had come into contact with while he was a student in an industrialized country. Thus, repetition of dated knowledge, as in scholastic teaching, continues to be considered appropriate. The source material for lectures also continues to be foreign and is never complemented with data from local sources, nor is its relevance to a developing country discussed. In addition to this strong strand of scholasticism, those who dispense such teaching were all trained in different industrialized countries, and even in disciplines other than sociology or anthropology. Since social-science traditions in different European countries are not identical, this diversity is reflected and further hinders dialogue, co-operation and original thinking.

Where teaching falls under a philosophy or law faculty, as is the case at many older universities, the courses are given by senior faculty members. This keeps the younger members not only out of contact with the students, but also deprives them of the stimulation provided by lecturing and exposing material and their thoughts to an audience. Besides, in societies short of highly trained manpower, to keep academics with Ph. D. s out of teaching in their most productive years is a serious waste of resources.

The university, a complex organization with its faculties, chairs and tenure systems, where the academics are also administrators, usually becomes a very rigid system, resisting all change. The members of the universities in developing countries, who are also members of the élite, are very sensitive to new recruits or organizational innovations which may disrupt or introduce new elements and possible restrictions on their privileges.

The academic elite rejects 'scientific' social science because it raises questions about contemporary life and might also undermine their protected existence. Thus, its members sometimes actively discourage those social sciences which would promote critical investigation of a society that awards them a privileged status. In a way, university élites are the last to see the inevitability of change and usually become isolated from a fast-changing society.

Research

In addition to teaching, the other fundamental function of universities is research, which is generally the observation and the analysis of relationships among the various aspects of social

phenomena, the results of which are open to further verification and testing. Given the basically scholastic approach to social phenomena, it is not surprising that there is a lack of original research in Turkey. A rough calculation for 1968, made by using a bibliography of Turkish sociological publications thirty years back, shows that 85 per cent of all such work falls into the category of compilations, that is, library studies of published material. (6) Another 11 per cent seem to be based on general but original observations of the researchers; whereas only 4 per cent used controlled observation and experimentation.

This prevalence of compilations which never confronts reality, never questions the interdependencies of various aspects, and never attempts to design more effective ways of observation, shows a lack of original thought. Such compilations can never start new streams of thought or stimulate fresh research.

In this context, theses and dissertations, which in other countries constitute a wonderful reservoir of research, particularly empirical research on contemporary social life, and especially in departments with a dominant humanistic approach to social phenomena, are either rather naive descriptions of certain social facts or crude compilations of the ideas of two or three scholars. Such works have two undesirable effects. First, they are a waste of energy and material; second, they teach wrong values to young students.

When teaching is oriented towards the transfer of knowledge, learning methodology or research techniques also becomes superfluous. Where fresh knowledge, based on the analysis of newly observed phenomena does not carry any weight, courses on methods become a burden and statistics a most unpopular subject. On the other hand, those academics who are interested in research and publish their results, are rarely recognized for their achievements. Seminars and conferences are also rare.

One can conveniently blame 'the culture' for the lack of inquisitiveness and original research. But it is well known that, however universal the inquisitiveness of the child might be, the answers of adults are culture-specific. Traditional scholastic assumptions are the prototypes of such answers. Pre-industrial societies and cultures, authoritarian belief systems and social values constitute other examples of absolute knowledge. For these, education simply means learning 'the truth'. Families and educational systems at primary

and secondary levels impose this type of learning. The result is that the younger staff at the universities, having been trained in memorization instead of in thought, problem-solution or analysis, aspires to emulate their professors and lose interest in alternative approaches. In such an environment, research, fresh hypotheses or theories can hardly flourish. Inquisitiveness, analytical thought tolerance towards change and new information come with drastic pluralistic structural changes in a society. Only then is there an acceptance of the interaction of the various aspects of society and a desire to investigate accordingly. Only then does 'to know' no longer mean committing to memory the material offered by the teacher.

Social Change and Social Sciences

Underdeveloped societies change rapidly and, at a certain stage, their centres of external and internal dynamics demand a new type of thinking. In time, there is also a concomitant need for a new type of social science. Turkey reached such a stage in the 1960s when more reliable information about this change and the ability to control and direct it became important for both the rising new élite and the interacting external agents of change. The immediate result was the emergence of planning organizations in response to a demand for manpower trained in 'scientific' social science, and also for institutions to train such specialists.

The dynamics of the development of 'scientific' social science at this stage are rather interesting. There is no doubt that the demand from planning organizations and the external agencies of change, and the use of various empirical data or the initiation of empirical research by them may be considered as the first significant legitimization and institutionalization of social science in the society at large. The allocation of substantial resources and the recruitment of both foreign and local social scientists equipped with new types of training by planning organizations did much to stimulate interest in the teaching and the use of empirical social science.

As new universities with novel administrative patterns were being established during this period, the social sciences were able to avoid another obstacle to their growth. The old universities and chairs of the social sciences still clung to their suspicions of the new approaches and vigorously defended their realms. But now social change had broken through and the decision-making centres had

so altered their personnel that the holders of the old chairs were no longer true members of the élite, but were considered mere dilettantes. Thus, development of new universities and the decision to establish new social-science departments with empirical, scientific approaches bypassed them. Thirty years ago, in the 1940s, when a second Turkish university was founded in Ankara, a group of young American-trained social scientist was recruited for the social-science chairs in the Faculty of Humanities. Their attempt to promote field research, analytic, systematic and empirical social science was met with hostility and they were forced to leave. Now, their similarly trained students, after being long barred from the universities, are attracted to the new departments and carry on the work from where it had been left off. The country now appreciates the knowledge obtained by empirical experimental methods capable of predicting and, ultimately, directing and controlling change. More important, perhaps, is that research became desirable and that the funds which were allocated by the government directly influenced social-science development. Since 1960, four new universities, with explicitly modern research-oriented social-science departments have been opened in the larger cities: Middle East Technical University and Hacettepe University in Ankara, Boğaziçi University in İstanbul and Ege University in İzmir. They have obtained special funds from local and international sources for research, libraries, computer centres and data archives; the faculty members are all young and carefully chosen for their training in modern scientific social science.

What had started in the early 1960s gained momentum towards the end of the decade. Professional associations, which limit their memberships to those who are engaged in modern research, have been established. Significant publications on research sponsored by these associations and much needed general books on the contemporary state of the various social sciences, have appeared. Seminars and conferences, both national and international, began to be organized and the quality of output from the faculty members of the new universities proved to be even higher than expected, so that some of them have attained international recognition. In their modest way, they are contributing to the accumulated knowledge in the field. This development has finally affected at least some departments at the old universities. There have been shifts in curricula and attempts at empirical research have made strong progress. Small incidents illustrate relations between the old and the new universities. The first graduates of the new universities were not accepted by the old universities. In one case, although the

candidate was the most successful, as a member of the examining jury admitted, he was rejected on the grounds that his background was unsuitable. Today, although they have become highly interested in candidates trained at the new universities, the latter prefer not to join the older departments for academic careers. While everything did not change overnight for the social sciences in Turkey, an important corner had been turned. Other handicaps, shortcomings and frictions lie ahead.

At the beginning of the 1970s, Turkey underwent another political crisis with totalitarian undertones, which often occurs in many developing countries. Its effects on the social sciences were disheartening. Social scientists at three universities where their work had been very promising were either compelled to leave or left of their own volition. When something like this happened earlier in the 1940s, the social sciences did not recover until the 1960s. But the crucial factor here is not time, but the structure of the society. For it is whether or not there is a demand for such knowledge which determines the position at the universities and of social-science academics. So, by 1975, almost every member of these faculties had returned or had joined the staff of another university.

Another aspect which merits discussion is the attitude of the universities and academics towards metropolitan countries which wish to collaborate closely with the social scientists of the dependent countries for their own aims and goals. If it is government agencies that wish to collect data for their own analyses, it is up to the counterparts of the dependent nation's government to decide how they wish to co-operate. But when it is collaboration between academics, although the decision is up to the individuals, there is a rather sensitive academic public opinion that exercises some control over undesirable forms of collaboration.

As the social sciences and research mature, it becomes possible to use the funds made available by the metropolitan countries with greater independence. As researchers gain confidence about what they are doing and about what can be done with the results of various research projects, the fears aroused by external interference are reduced and sensitivity about the sources of financial aid and possible adverse results are lessened. On the other hand, the government also became more concerned about the numerous foreign researchers roaming the country and now requires formal permission for anybody interested in research in Turkey. In this way, the responsibility is shifted mostly to non-academic authorities.

There is no doubt that what stimulated the social sciences both inside and outside the universities in the 1960s was the influence of the metropolitan countries, particularly the United States of America. Their area studies approach and surveys, the hypotheses of which were unknown to local circles, however, produced a misconception of research. Descriptions of a culture without positing a problem or crude data collection without a hypothesis were taken for science. Although this diverted attention from speculative theorizing on social relations, it was none the less rather misleading. For a while it looked as if social science in Turkey was swinging from one extreme (social philosophy) to the other (masses of badly collected crude data). Extensive data collections, resistant to interpretation, became widespread and wasted important resources. As time passed, however, effective use of various techniques became common and, very soon, the use in research of national samples with well-structured questionnaires for articulate hypotheses and subhypotheses became a normal activity at the new universities.

Today, the main research emphasis is on basic social structural change in its different forms and speeds. Much of the research on developing societies originating in metropolitan countries is on a comparative basis. These comparative studies, based upon data collected in various developing societies, present the differences, but it is difficult to trace the change in any one society or to make comparisons according to the stages of change. The static nature of such research always seems unsatisfactory. In societies where very basic and rapid change is taking place, those who question reality cannot be satisfied with the study of relatively minor relationships or of any static relationship. One cannot even make a third-year student read material that does not give some interpretation of change. The metropolitan countries usually take their social structure as 'given', that is, as constant. Thus, the problems they pose relate to this presumably constant basic structure, and the research techniques adapted to the study of such given situations fail, but definitely, when change is the main dimension to be studied. Irrespective of the skill with which refined techniques are used, if the research does not have a time dimension to show change, one feels that the phenomena were not studied properly. As a result, some social scientists have stuck to what can be characterized as a philosophy of history, which argues for the uniqueness of each society and its history and tries to 'understand' each in its own context. The interest in basic social structure, its

change, and relations with metropolitan societies has also made some social scientists turn to scientific socialism because of its relevance to the historical and deterministic interpretation of society. Neither of these approaches can be ignored by simply asserting that some people accidentally believe in certain 'ideas'. Today in the West, and, particularly, in the United States where the methodology and the techniques of observation in the social sciences have developed, the problems posed and the hypotheses formulated with their lack of dimensions for change and power relations do not satisfy the inquisitive minds of many young social scientists. Hence, the shift in approach.

In the United States or the United Kingdom, the social structure may perhaps be taken as constant. But in societies where change is tearing apart every frame of reference, it must be brought into the research problems, techniques and theories, as well as into teaching at the universities, and this is what is happening today in the social sciences in the developing countries. Soon we may expect substantial contributions to the social sciences from such countries in the techniques of observation and in the interpretation of social change and development.

NOTES

1. G. Gurvitch and W. E. Moore (eds.), 'Introduction', **Twentieth Century Sociology**, New York, Philosophical Library, 1945.
2. L. L. Bernard and Jessie Bernard, **Origins of American Sociology: Social Science Movement in the States**, New York, Crowell, 1943.
3. Mübeccel Kiray, 'Sosyal Bilimler ve Sosyal Değişme [Social Science and Social Change in Turkey]', in Sosyal Bilimler Derneği and Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü (eds.), **Türkiye'de Sosyal Araştırmaların Gelişmesi**, 1971.
4. Ahmat Amitaz, 'Notes on Sociology in India', **American Sociologist**, Vol. 1, 1965, p. 244 - 7. Also T. B. Bottomore, 'Sociology in India', **British Journal of Sociology**, Vol. 13, 1962, p. 98 - 106.
5. Roger Bastide, 'Sociology in Latin America', in G. Gurvitch and W. E. Moore (eds.), **Twentieth Century Sociology**, p. 615 - 37, New York, Philosophical Library, 1945.
6. Mahmut Tezcan, **Türk Sosyoloji Bibliyografyası 1928 - 1968** [Turkish Sociological Bibliography 1928 - 1968], Ankara Üniversitesi Yayınları 6, Ankara, 1970.

THE CONCEPT OF TIME IN RURAL SOCIETIES *

Introduction

Time is dimension of man's experience. However, this dimension does not correspond to a simple physical reality. The concept of time is 'learned' by our experience of change. The physicist and the biologist must introduce a parameter t to account for the evolution of natural phenomena.

Analysis of our experience and the requirements of science show that two fundamental aspects must be distinguished in the concept of time: (a) the sequence and, more precisely, the order of changes, and (b) the duration of the changes or of periods between them. The interlocking of order and duration defines the process of the change. We experience a great number of series of changes that are apparently autonomous: time of the seasons, time of day and night, time of human life, and so forth.

One way of knowing time is defined by studying temporal behaviour, i.e. by our adaptations, at first, to the sequence and duration of changes, and later, to the multiple, changing series in which we live. These adaptations take place on two levels. The first is common to animal and man. Through learning, activities become synchronous with the speed of changes. The second is peculiar to man, who is able to symbolize the various aspects of the changes. Society teaches these symbols to each one of its members, who uses them to represent the changes to himself, to orient himself within them and also to control them.

Man experiences many changes simultaneously, some of them being periodic. These serve as points of reference, by means of which the others can be located. The nycthemeral rhythm is the most important but not the only one.

From the moment of their birth, organisms are subject to changes and in particular to their own internal changes. The

* **Time and the Sciences**, F. Greenaway Ed., Paris, Unesco, 1979.

organism adapts itself to the sequence of needs and the means of satisfying them. To the physical sequence there corresponds a perceived sequence. The entire rhythm of the organism (the rhythm of alimentary activity, of sleep, of the body temperature and of all physiological functioning) has a cycle of twenty-four hours. This rhythmic activity turns our organism into a regular clock and gives us points of reference by which we can orient ourselves to the time of the day. Man spontaneously makes use of the temporal points of reference provided by his organism; but in addition to this he learns to orient himself to other periodic changes, the most important of which are provided by the changes of nature (days, years) and the basic social structure of the society to which he belongs.

Man learns to employ socially provided points of reference such as clock, calendars and so forth. The principle is always the same: to make the experienced moment correspond to the phase of a periodic change that serves as a system of reference.

In addition, man is able to distinguish the present moment from what has been (the past) and what will be (the future). Past and future are made more precise by the learning of the society's language. Along with the language, society transmits its representation of the past to the future. Each social framework (family, type of work, belief system, political organization) in any society has its own way of seeing time and, as Gurvitch clearly demonstrated, we may speak of the multiplicity of social time. (1) In every society, people use different 'times' for different activities. This is particularly striking in transitional periods, when different degrees of precision in dividing time are used in aspects of life where speed is greater because of technological advancement.

In a given society, the temporal horizon appears to be fairly closely bound up with the cycle of experienced expectations and satisfactions. Every man has the capacity to evoke the very distant past or future, but in practice the horizon that has solidity and reality for him is linked to his way of life his society and culture. The time of a rural population is very different from the time of office workers in the city. It has been found, for example, that the children of farmers make up stories covering shorter and less precise periods of time than the children of the urban middle class. (2)

It should also be kept in mind that every man belonging to several social groups in the same culture has multiple temporal perspectives. He has to pass from one to another—from family time to office time—and try to bring them into accord. Individuals in changing societies organize themselves with different reference systems of time for various action activities—particularly, as we shall see below, peasants who become workers or cash-cropping farmers and acquire a new awareness of speed and the need for punctuality.

Historical Perspective

Since all human activities occur in time, the existence of social systems necessitates some organization of time. In every society such organization entails: (a) systems of time measurement, based upon cosmic and human cycles; (b) the allocation and scheduling of time by individual and (c) a set of attitudes towards time past, time present and time future.

While many thinkers have been interested in the basic categories of the understanding—time, distance, size and so on—it was Durkheim's discussion (3) of the subject that laid the basis for modern social scientific treatments. It was Durkheim who first argued that these categories are not given a priori but are social constructs. His observations encouraged other social scientists to study the way in which cultural variations in concepts such as time and space are related to other aspects of social life.

As was said above, the experience of time takes two major forms: sequence and duration. From the standpoint of sequence, events are seen as located in a particular order along a moving continuum. The experience of duration derives from the relative span of events and the intervals between them. Although all societies have some system of time-reckoning and some idea of sequence and duration, the mode of reckoning clearly varies with the economy, ecology, technical equipment, ritual system and political organization and, most importantly, with changes in these. A peasant system has little need of elaborate scheduling, nor does it always possess the mechanical devices that permit accurate measurement. In non-industrial societies the repetitive patterns of human life and the world of nature provide the basic measures of time-reckoning. These measures can be considered in terms of two main cycles: the hu-

man and the cosmic. In agricultural societies, in each cycle, the main points of significant change are marked by rites of passage.

Sequence and duration, cyclical or linear patterns, and systems of reckoning occur in all societies, but the point of emphasis changes. The measurement of long durations of time did not begin before the surplus of agricultural produce reached a significant level and brought the urban revolution, with which came writing and the possibility of elaborate calculations concerning the movements of the heavens. (4) Strict chronology began with the establishment by the Chaldeans of a fixed era, the era of Nabonassar in 747 B.C.(5) The introduction of such a base point for the calculation of years was essential to the arrangement and prediction of long term periodic phenomenon such as taxing of land produce, the basic form of wealth of that society. It was also important for science, e.g. in connection with eclipses. All time measurements up to units of a minute were observed. The need was felt and organized when agriculture became supreme in society, and a surplus was achieved to provide for the non-agricultural population, who in turn devoted considerable time to increasing agricultural production further. Days, months and division of the day into five or seven sections were established. Since 'winter' was a quiet period and the 'leisure class' did not require a leisure period on a yearly basis, rest days once a week became usual.

Further refinement of the time concept came with the dominance of non-agricultural, that is industrial, production, with the advance of science and technology, with larger urban settlements, and so on, but we shall not be concerned in this paper with time in industrial society.

Measurement of Periods of Time

In early agricultural societies, the passage of time was calculated by reference to a series of repetitive units that were measured with varying degrees of precision. Certain of these units were based on the movements of nature—the daily rotation of the earth, the regular phases of the moon, and the annual movement of the earth around the sun. The reckoning of days, months and years occurs universally in pre-industrial peasant societies. But such units are not necessarily organized into an interlocking series with one unit representing a specific fraction (or multiple) of another; instead they may constitute a set of discontinuous time indications.

Day And Night

In all societies, and particularly in agricultural ones, some division of the day is made according to the position of the sun in the sky. Hence concepts of dawn, forenoon, afternoon and sunset, usually expressed with the activities peculiar to that time of the day, appear universally. In central Anatolian villages in 1944, ten divisions of the day were used, such as first rooster, dawn, 'leaving of oxen' (for grazing), sunrise, midmorning, noon, 'return of oxen', sunset, evening and midnight. (6) Frequently the periods of dawn and dusk, the times that call for a reorientation of activities from those of night to those of day, are further subdivided, and the terminology is refined.

The division of life into day-light and night-dark, movement and rest, waking and sleeping often provides a symbolic framework for many other social activities. Night is generally seen as linked with evil, with witchcraft and with illicit behaviour of all kinds. It is a time for supernatural agencies to reveal themselves in dreams and for spirits of various shapes and sizes to roam the earth. Night is also the time for sleep and love. The daytime belongs to the productive activities, and there is a lack of activity outside the house at night.

With the use of the sundial the variation in the position of shadows was formalized. Time-reckoning thus moved in the direction of regular division of the night and day into seconds, minutes and hours, a systematization that runs counter to the ideas of the peasants in lands where there are seasonal differences in the duration of daylight. Daylight, of course, was very important in the life of the peasantry. However, clocks were devised in agricultural societies from Babylonia and Egypt to China, wherever control of the agricultural wealth, its distribution and transportation meant precise recording not only of years and seasons but also of days and their fractions. The precise division made by the clock are essential to any elaborate system of interaction that relates to the economic, military, political and ritual needs of agricultural societies. It seems that the precision achieved by the 'scientist' of these societies in time-reckoning was as remote from and unrelated to the pure scientist from the standards used by the man in the street today.

On the other hand, the methods of time-keeping seem also to have been stimulated by magical and religious concerns as much

as by pragmatic interest in peasant-agricultural societies. The measurement of hours by sundials and by sand-glasses was an ecclesiastical demand and so too were ideas of punctuality. Members of the regular clergy of the mediaeval monastery were enjoined to organize their lives 'by rule', that is, by a specific allocation of time for work, for sleep and for worship. The ringing of the prayer bell seven times a day established time by means of instruments that divided the day into regular intervals.

Other world religions developed their own diurnal ordering of time. Followers of Islam, for example, are required to offer the five canonical prayers (salat) at fixed times during the course of the day.

The Week

The week has no definite basis in the external environment. It is an entirely social construct, basically in agricultural societies, varying in length from society to society—seven days in the Judaeo-Christian-Islam world, three, four, five, or six days in certain parts of West Africa, South-East Asia and Central America. In early Rome it was eight days. In China it was ten. However, the weekly cycle always consists of a relatively small number of days (usually named) and is used to regulate short-term, recurrent activities, especially those of the market place where limited agricultural produce is exchanged. In Mesopotamia the seven-day period was linked to the five planets together with the sun and the moon in a planetary or astrological week. The seven-day week spread through Europe, North Africa, India and the Malay peninsula to all peasant societies. It is used more or less universally today, though present names of the days continue to indicate the pre-Christian origin.

The Lo Dogao, a primarily agricultural society of northern Ghana, designates each of the six days of the week by the name of the village where a market takes place on the day in question. (7) The very terms for 'day' and market' are the same (daa) and the weekly cycle is simply daar, 'a plurality of markets', so that the names of the days not only record the pattern of market gatherings but serve as a measuring rod for other short-range activities.

The importance of market time is again illustrated in early mediaeval England, where each neighbouring town held its market or cheaping (hence cheap) on a different day of the week. The inhabitants of outlying districts would come into trade and also to have an opportunity of meeting together so that disputes could be

settled, marriages arranged, and social contact enjoyed. Thus in almost all peasant societies the market week is a way of organizing economic exchange as well as other social time. A similar grouping of days has been observed in isolated villages of Turkey as well.

The weekly cycle of markets differentiates one day from another and serves to break up agricultural activities by providing some change of pace, substituting rest for work, exchange for production. In general in agricultural societies there is also a weekly shift from the profane to the sacred, since a special day is allocated for religious activity. In Islam this day is Friday, in Judaism Saturday and in Christianity Sunday. These calendrical differences reflect distinctions of theology and organization.

The polytheistic religions of agricultural West Africa also have their day of rest, which coincides with the market day. It has been suggested that in West Africa, while the basis of the week is economic, the rest day is religious in origin. The days are usually named after markets, but rest days after the gods worshipped on these days. Among the LoDogao, one day each week is set aside as a 'day of not using the hoe' when iron implements are forbidden. It is on this day that important sacrifices are made to the earth shrine, under whose aegis all major uses of the soil, house-building, farming, burial and ironwork are undertaken. (8)

The Month And The Year

While itself consisting of a specified number of days, the week is rarely a subdivision of larger units of time measurement. The next unit in size, and one that is given universal recognition, in some form or other, is the month, based upon the lunar cycle of 29.5 days. Unlike weeks, months are usually thought of as organized segments of a seasonal cycle. All societies recognize some kind of yearly cycle, since this is required by both agriculture and hunting. Agriculture in particular demands an annual scheduling that determines the allocation of work and food—which is harvested once in twelve months—as well as the setting aside of seed at harvest time to be preserved until the next planting season. No agricultural society can avoid some long-term budgeting of this kind. The tropical paradise where wild fruits offer a natural superabundance of food and drink is a figment of the imagination of industrial urban environments. Nobody in fact just passes the time, although it often seems so to those dependent upon more deman-

ding schedules. There are, of course, outstanding differences in the degree of accuracy required by different schedules.

While the weekly markets of mediaeval England catered for the local trade, there also existed the yearly fairs or markets to which traders came from all around. The tolis of these fairs were often allocated to various ecclesiastical foundations, and the specific day on which the market took place was sometimes the saint's day of the religious house, so that the fair doubled as a fete and the traders as pilgrims. Similar fairs are usual in all peasant societies. An activity of this kind that brings people together from widely separated places at a specific time of the year clearly requires a more accurate calculation than is provided by a simple count of moons, loosely linked to a seasonal cycle. It demands a calendar or natural occurrence that is accurate, regular and widely known, so that precise coordination on an annual basis is possible.

One difficulty in constructing such a system lies in the fact that no sum of lunar months adds up to a yearly cycle. Intercalation is necessary in order to reconcile the year of twelve lunar months with the solar year on which crops depend. In the usual practice, no fixed number of days is assigned to the lunar month (in isolated Islamic communities, for instance, it begins when the new moon is seen), and likewise the year is considered to begin when the appropriate season comes round, the length of the months being adjusted accordingly. Thus the harvest moon comes when the harvest is ready, and the planting moon is set by some biological clock, some natural phenomena or 'watch of flower'. The poor peasants of the Tauros mountains, for example, start to travel down to the plains to pick cotton when thistles are all dried and dead. (9)

The abandonment of the lunar month results in a non-lunar month, or 'mesne', under which term can be included any unit greater than ten days and less than a year. The Ashanti in West Africa have the adae, a period of forty-two days, formed by the intersection of a six-day and seven-day weekly cycle, the first of local origin, the second probably a Muslim derivation. (10) Both the greater adae, which occurs after eighteen days, and the lesser adae, which takes place after a further twenty-four days, were important occasions for sacrifices to the royal ancestors. The adae (although unnamed) provides a continuous chain type of calendar, divorced from the seasonal cycle (as West African seasons were not 'pronounced') but linked to a complex series of politico-religious festivals.

The necessity for a 'fit' between lunar months and solar years came only with the introduction of written calendars, which eventually led to the abandonment of the lunar month, as in the Julian calendar. Historically, the first breakthrough towards the modern Western system appears to have been made in Egypt, which established a year of twelve non-lunar months each with thirty days. This is a country where agriculture does not depend on four seasons but on the periodicity of the flow of the Nile River.

The formalization and elaboration of written calendars took place under a variety of pressures: the demands of agricultural planning, particularly in complex irrigation societies, and the organization of trade, especially long-distance in the Mediterranean basin, where the agricultural wealth was regularly transported to the capitals of the empires of various eras from producing societies all around the basin. It was also important for the military and administrative activities of such political organizations.

One factor that inhibited navigation was the existence of purely local systems of time-reckoning in agricultural societies. The universal standardization and co-ordination of time belts had to wait for new experiences in speed and distance, such as those provided by transcontinental railroads in the United States around 1880.

With the development of writing, astronomy and mechanics, there occurs an increasing dissociation of time measurement from the commonplace events of rural societies—the growth of crops, the movements of animals and the human activities to which they are directly linked. Systems of time-reckoning have thus evolved from concrete time indications of a discontinuous kind, with increasingly abstract, numerical and regular division linked to a continuous calendar based on the movements in industrial urban societies. However, the development of more abstract time-scales tends to supplement rather than replace more concrete concepts of time for various aspects of social life and to enable us to speak about different social times for many subjective experiences in every social system. The villagers and farmers of modern industrial society still constitute the group that lives with the least demanding schedule and the least precise time standards in comparison with its urban middle and upper classes. (11)

Social Change and the Concept of Time

In a study made in 1962 we attempted to analyse the resultant

restandardization of the concept of time in various fast-changing rural communities in northern Turkey. (12) There the farming was in the process of change from self-sufficiency to cash-cropping. Efficient road and motor transportation had been established, with new dimensions of mobility and speed in space and new aspects of social structure.

It was thought interesting to make a survey of systematic samples to show the degree of change and variations in the concept of time, and the diversity of such concepts in the life of the individual. In such a society different people would be using different anchorages in structuring their perception of time, and there would be many social times for individuals in various aspects of their lives.

Following such a hypothesis, we asked the heads of families at what hours they got up in the morning. Here was a question on a most common activity, but very much related to the style of life of the respondent. Basic activities such as the mode of production, family organization or system of belief would all affect the time of the individual's rising in the morning and its conceptualization. As will be seen in Table 1, in the town the ratio of universal standard time has become dominant (86.8 per cent). But in its surrounding villages the same ratio falls down to 61.7 per cent. However, even in town, people who organize their daily life according to the periodicity of nature or praying time had not yet disappeared altogether. It is also interesting to note that those who use concepts other than international standard time may change their social time when travelling by bus. The duration of a trip to the town is again expressed in terms of international standard units by more than 91 per cent of the respondents. When this is compared with the dominant concepts used for the durations of similar trips (in Sherif and Sherif, 1944), evidenced in remarks such as 'you start early in the morning and reach there by sunset', the scale of change is particularly noticeable.

In the town and in surrounding villages, our research showed that even the population of the most isolated villages with new experiences, particularly in speed, had started to use international units in one or more aspects of their perception of time. Proof of such behaviour is the frequency of having mechanical devices for measuring standardized concept of time, i.e., clocks and watches. In the urban community studied, 95.7 per cent of the household heads had proper clocks or watches and 82.4 per cent had calendars.

The ratio for villages was only 82.3 per cent for clocks and watches, 63.2 per cent for calendars. Although lower than for the town, it was much higher than for villages in 1944 (in Sherif and Sherif) and unexpected for an agricultural environment that was establishing its first contacts with the wider world. On the basis of the findings of Sherif in 1944 and Kiray in 1964, as a result of differential contact with modern technology and different intensity of integration in more differentiated and organized social environments, it is possible to conclude that when individuals in a rural social organization have little contact with modern technology and the internationally standardized units of time that accompany it, their 'standardization' (their anchorage) depends on (a) periodicity of work activities and socio-economic activities (like market days) or (b) the periodicity of natural events (like sunrise and sunset, or cycles of the moon). The anchorages standardized on these bases lack precision in varying degrees. (13) But as one passes from more isolated to less isolated communities, or as the community becomes more developed, international units of time are used roughly in proportion to the degree of the impact of modern technology and the experience of speed, and their use becomes correspondingly more precise.

TABLE 1. CONCEPTS OF TIME IN TURKISH COMMUNITIES

	Rising in the morning		Trip to a certain city	
	Town	Villages	Town	Villages
	%	%	%	%
Standard international time unit	86.8	61.7	92.0	91.2
Periodicity of nature	5.0	26.5	0.6	2.9
Praying time	5.4	10.3	1.0	—
Not clear	2.8	1.5	6.4	5.9
TOTAL	100.0	100.0	100.0	100.0
N =	484	68	484	68

Source: M. Kiray, *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası* [Ereğli, A Coastal Town Before Heavy Industry], Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı, 1964.

It also seems that the greater the degree of contact with modern means of transportation and other technological products, the

greater also is the actual mobility of individuals and the greater their psychological mobility. People who have had less contact with modern technology and long-established relatedness to familiar surroundings have less psychological mobility.

Attitudes Towards Time

The norms, values and attitudes about various aspects of time also change in each culture. The attitudes about past, present and future on the one hand, precision and punctuality on the other hand, acquire different meanings and emphases according to the complexity of the society and the speed and rhythm experienced by the technology achieved in that society.

In non-literate cultures, and among the peasants of great civilizations, ideas and attitudes concerning the past tend to reflect present concerns. There the past is a backward projection of the present. It is only when writing gives a material embodiment to speech that the distant past can represent more than a backward extension of the present.

Literacy influences attitudes not only towards the past but towards the present and future as well. The permanence of written records makes a radical difference in the accumulation and storage of knowledge, and opinions thus create the possibility of more rapid change.

But above all, attitudes towards present-time focus upon the alternative uses of time that are offered by an elaborate division of labour, the minute scheduling that the division of labour entails, and the continued presence of the watch upon the wrist that makes man ever conscious of the fleeting moment. In industrial societies man is made aware that time is the scarcest resource; he learns to 'speed' and 'save' it like money. The rural man is not used to 'watching the clock' or to the demanding routine of much of factory life. For the peasant, and even the farmer of modern industrial society, time has been nature's time, and the organization of his activities largely his own affair. However, the ex-peasant of transitional societies, for instance in the Mediterranean basin, is today adjusting himself to the industrial order of time in the factories of the north-western Europe. In general he seems to be adjusted to the rhythm of work by watching the clock. However, when he returns for vacation or goes home permanently, he does not fall

back exactly to the old pattern but with his watch on his wrist he still lives much less structured schedule. (14)

The factors that bear upon attitudes towards the present are also relevant to attitudes towards the future; indeed, the difference simply turns on the question of scheduling over the longer term, as compared to the shorter term. In peasant communities the scheduling of production operates on an annual basis, but it is largely repetitive and future activity is mainly a continuation of the present. However, in today's fastchanging rural areas, future orientation with planning for new activities and cash-cropping has brought to the population new attitudes towards the future. In a study comparing social change in four villages on different levels of technological development in southern Turkey it was observed that the higher the level of development, the more confidence and hope for the future prevailed. (15) Still, even the least-developed village could not be seen as past-oriented and fatalistic to such a degree as to neglect planning for the future (Table 2). In fact it seems that once change sets in in the vicinity of any settlement, positive attitudes towards change, time and the future are the first to be accepted among the peasants. The possibility of long-range planning is vastly increased by the existence and functional usage of writing. Plans, projected organization of future time, are as much a requisite of the personal sphere as of the national and industrial domains. The changing peasant also brings planning to his life. With future projects for investment and cash-cropping, in a striking fashion. In the four Turkish villages it was also observed that the great majority of households had definite plans for the future that would make them really farmers, the agricultural population of an industrial society and no longer peasants. (16) Thus one of the peasant attitudes towards time that is held partly responsible for lack of change and development—namely lack of, planning and future orientation no longer prevails. It seems that after change starts the rest comes quickly—so much so that the ex-peasants who have been set free from the land, because of mechanization and other modes of development, but cannot be absorbed into industrial and organizational jobs in their society's urban centres with equal facility, are forced to migrate to highly industrialized, labourdemanding north-western Europe. There they adjust to the requirements of more precise time and speed with remarkable ease.

In most societies the distant past and distant future tend to be of peripheral interest. By and large, the 'other world' of agricultural

societies is visualized as a continuation of this world, although there is usually some distribution of rewards and punishments for behaviour on earth. And when a culture of the less complex kind is hard pressed, typically by contact with industrial urban society, there is a tendency to seek comfort in ritual designed to bend time backward to an earlier paradise, or to advance time and hurry on the advent of the Messiah or the coming of the millennium. (17) In more complex situations, in the process of depeasantization of rural population, the larger political system of the society creates parties with new re-interpretations of systems of belief, distant future and after-life, which become successful only for a short while. In the increasing pace of social change and individual mobility in industrial urban societies and in its farming population, millennial dreams are replaced by political utopias, the idea of a fixed destiny by a concern with educational mobility, and the belief in immortality by a concept of social progress and continuity.

TABLE 2. WISHES AND PLANS FOR THE FUTURE IN SELECTED TURKISH VILLAGES

Wishes and/or plans	Least developed %	Medium %	Most developed %
Higher standard of living	47.1	54.2	45.8
Increased production	20.6	27.1	38.1
More education	8.8	6.2	3.8
Move to city	5.9	—	0.9
Fatalistic answers	17.6	10.4	9.5
Not clear	—	2.1	1.9
TOTAL	100.0	100.0	100.0

Source: M. Kiray and J. Hinderink, **Social Stratification as an Obstacle to Development**, p. 217, Table 34, New York, Praeger, 1970.

In any case it is difficult, if not impossible, for man in general and for rural populations in particular, to envisage a final end to time, on either a cosmic or an individual level, and the continuous claim of family living helps to mitigate the prospect of complete finality.

NOTES

1. Georges Gurvitch, 'Structures Sociales et Multiplicité des Temps Societe Française de Philosophie, Bulletin 99, 1958,p. 142.
2. Lawrence L. Leshan, 'Time Orientation and Social Class', **Journal of Abnormal and Social Psychology**, Vol. 47, 1952, p. 589 - 92.
3. Emile Durkheim, **The Elementary Forms of the Religious Life**, London, Allen and Muroin, 1954 (1912).
4. Gordon Childe, **What Happened in History**, Harmondsworth, Penguin, 1964 (1940).
5. Franz Cumont, **Astrology and Religion Among the Greeks and Romans**, New York, Putnam, 1912.
6. M. Sherif and C. Sherif, **An Outline of Social Psychology**, New York, Harper, 1956.
7. Thomas Northcote, 'The Week in West Africa', **Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 54, p. 183 - 209.
8. ibid.
9. Yashar Kemal, **Iron Earth and Copper, Sky**, London, Collins, 1974.
10. Meyer Fortes, 'Time and social structure: an Ashanti Case Study', in Meyer Fortes (ed.), **Social Structure: Studies Presented to A. R. Radcliffe-Brown**. New York, Russell, 1949.
11. James West, **Plainville U.S.A.**, New York, Columbia University Press, 1945; and Art Gallaher, Jr., **Plainville Fifteen Years Later**, New York, Columbia University Press 1961. See also Leshan, op. cit.
12. Mübeccel Kiray, **Ereğli: Ağır Sanayinden Önce Bir Sahil Kasabası** [Ereğli: A Coastal Town Before Heavy Industry], Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı, 1964.
13. Sherif, op. cit.; Kiray, op. cit.
14. Nermin Abadan-Unat, 'Turkish External Migration and Social Mobility', in P. Benedict, E. Tumertekin and F. Mansur (eds.), **Turkey: Geographic and Social Perspectives**, Leiden, E. J. Brill, 1974.
15. J. Hinderink and M. Kiray, **Social Stratifications as an Obstacle to Development**, New York, Praeger, 1970.
16. Abadan-Unat, op. cit.
17. Hinderink, op. cit.

BIBLIOGRAPHY

- BOHANNAN, P. J. Concepts of Time Among the Tiv of Nigeria. **Southwestern Journal of Anthropology**, Vol. 9, p. 251 - 62.
- DE GRAZIA, S. **Of Time, Work and Leisure**, New York, Twentieth Century Fund, 1962.
- FRAISSE, P. **The Psychology of Time**, New York, Harper, 1963.
- FRASER, J. T. (ed.) **The Voices of Time**, New York, George Braziller, 1966.
- HALLOWELL, A. I. Temporal Orientation in Western Civilization and in a Preliterate Society, **American Anthropologist**, New Series, Vol. 39, p. 647 - 70.
- MEYERHOFF, H. **Time in Literature**, Berkeley, University of California Press, 1966.
- MOORE, W. E. **Man, Time and Society**. New York, Wiley, 1963.
- PIAGET, J. **Le Développement de la Notion de Temps chez L'Enfant**. Paris, Presses Universitaires de France, 1946.
- THOMAS, N. W. The Week in West Africa, **Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 54, 1924, p. 183 - 209.
- THRUPP, S. L. (Ed.). **Millennial Dreams in Action: Essays in Comparative Study**. The Hague, Mouton, 1962. Comparative Studies in Society and History Supplement No. 2.
- WHITE, L. **Medieval Technology and Social Change**. Oxford, Clarendon Press, 1962.

TOPLUM YAPISI ve LAYIKLIK *

GİRİŞ

Bu yazının konusu Türkiye’de din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması sürecini, ya da dinle hukukun ve devlet yönetiminin etkileşmesinin araştırmak olmayacaktır. Düşün yaşamının, sosyal akımların ve giderek hukukun dışında alındığında toplumda layiklikten çok bir dinselliğin değişmesinden ve de dinselliğin kaybolup olmamasından söz etmek olasıdır.

Layiklik kavramı Türk toplumunun büyük değişme aşamalarında toplumun nasıl değiştiği sorusunun çözümlenmesinde kullanılmış değildir. Hatta daha da kapsamlı bir biçimde “Din ve Devlet” işleri nasıl birbirinden ayrılıyor sorunsalı için bile kullanılmamış genellikle Din ve Devlet işlerinin birbirinden, giderek hukukun dinden ayrılmasının metropoliten merkezde siyasal elit tarafından ve düşünülürlerce istenip istenmiyeceği üzerinde başlayan münazarlarda ortaya çıkmıştır. Ne var ki bu siyasal ve düşünsel münakaşalar sürüp gelirken Osmanlı toplumunun büyük çapta değişmesi başlamıştır. Ve bir aşamada dinin değişmemesi ya da devletten ayrılması gereken yönü diye ileri sürülen şeyler ikinci, üçüncü aşamalarda değişme süreci içinde dinselliğini kaybetmiş fakat bu sefer sorun olarak başka yönler ortaya çıkmıştır. Bu uzun süreçte bakıldığında siyasal yaşamda neler dinsellikten çıkarılıp hukuka kazandırılmış olursa olsun toplumun bütünündeki etkileşimde toplum yapısı, davranışlarda, kavramlaştırmalarda, toplumsal düzenlemelerde hangi aşamaya ulaşmış ise dinsellikte az ya da çok buna koşut değişmesini sürdürmüştür.

Bugün sosyolojik yönden bir din ve devlet ayırımı sorunu değil genellikle Türk toplumunda dinsellik değişmesinin hangi aşamasında olduğumuz hakkında neler gözlemlenebilmiş ve bu değişmenin dinamiği, hızı, dalgalanması, çeşitli kesimlerdeki görüntüsü üzerinde nasıl bir bilgi birikmiştir onu bulmak anlamlı bir sorun haline gelmiştir. Böyle bir yaklaşım layikliğin açıklanmasından çok

* Reşat Kaynar Armağanı, İstanbul, 1981.

dinselliğin kaybının (secularism) araştırılması kavramı ile daha kolay anlaşılabilir.

Bu yazıda bu yönlerin bazıları üstünde ne gibi bilgiler biriktirildiğini görmeğe çalışacağız. Nitekim yalnız siyasal alanda değil, ilaç enjeksiyonun ya da bisiklete binip binmemenin bile dinselikle ilgili olup olmadığının tartışıldığı dönemlerin olduğu bilinirse dinselliğin genel anlamda sahasının daralmasının devlet işlerinden ayrılması kadar önemli olduğu kolayca anlaşılır. Bu konuda dinsel ve kutsal sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel bilgisel yaşam alanlarında daralması, etkisizleşmesi önemli sorundur. Ne var ki bu yöndeki eğilimler ve gerçekleştirenler çeşitli kesimlerde ve kişilerde çeşitlenme ve derecelenme halinde ortaya çıkınca genel değişme dinamiğinde, toplum hayatında ve siyasal uygulamada çatışma ve geriye dönmekten çok çalkalanma kavramı ile açıklanabilecek durumlar ortaya çıkmaktadır.

Çok zaman düşünsel ve siyasal eylem yönünde değişmeye karşı çıkıldığında bu direnç, konu dinsel olmasa da dinselliğe maledilmeğe çalışılmakta ve durum karmaşıklaşmaktadır. Bu tutumun uzantısı olarak da değişme sürecinde her zaman hoş görüsüzlük ortaya çıktığında - dil ayrılığı - ırk ayrılığı gibi yönlerde de olsa gene mutlaka dinsel bir hoşgörüsüzlük gibi algılanmaktadır. Öte yandan dinselliğin çok az değiştiği yörelerde ve konularda, özellikle kaçınılmaz değişiklikler yer alıyorsa (örneğin aya gitmenin gerçekleştirilmesi gibi) bunun dinselliğe uygun olduğunun kıtapta yeri bulunduğunun ileri sürüldüğü görülür.

Bir diğer aşamada toplum her yönü ve üyesi ile aynı oranda değişmemiş, dinsellikten kurtulmamış olmasına rağmen, siyasal yasal yön hazırsa değişme daha kapsamlı daha çabuk yerine oturup yön buluyor gibi de görünmektedir. Kısacası sosyal bilimlerde değişme ve çağdaşlaşma ile ilgili bilgi birikimi bir yandan ve Türk toplumuna ait veri birikimi öte yandan bu çok girift oluşumu henüz tam olarak açıklamaya elvermemektedir. Buna rağmen gene neler birikmiş olduğuna kısıtlı da olsa eğilmekte yarar vardır.

Toplum Yapısındaki Değişme

Bugün Türkiye ve benzeri toplumlarda daha önceki tarihlerinde görülmemiş çapta büyük yapı değişiklikleri olagelmektedir. Siyasal, ekonomik, kültürel sistemlerde ve özellikle bu sistemlerin etkileşiminde yepyeni yönler belirmiştir.

Türk toplumunda yüzyılların basit sapan ve öküz teknolojisi ile kısıtlı artı ürününe ve onun dolaysız denetimine dayanan bir temel yapıdan bir başka temel yapıya büyük ve hızlı bir geçiş başlamıştır. Kendi kendine yeten kapalı köy toplumlarını temelinden değiştiren tarımsal yapı değişikliği artık yerleşmiştir. Sanayi öncesi toplumlarının bu temel kesimi olan "Köylüler" çeşitli mekanizmalarla hızla köylülükten çıkıp topraktan koparak tarım dışı faaliyetlere yönelmek zorunda kalmışlardır. Toprakta, tarımda kalanlarsa artık "Köylü" değil yeni toprak - insan ilişkileri içerisinde ya tarım işçileri ya da pazar ekonomisi ile bütünleşmiş çiftçi denilebilecek tarımsal nüfus kesimini meydana getirmişlerdir.

Topraktan ve tarımdan kopup büyük kentlere gelen nüfus ise, burada tarımsal olmayan geleneksel yapı, tarımdaki yapı kadar hızlı değişmediğinden, yani modern sanayi ve karmaşık iş örgütleri (formel organizasyonlar) gelişmemiş olduğundan işçi ya da memur olamamışlar, güvencesi olmayan genellikle örgütsüz ve rimsiz minik iş girişimleri ile kentleşmişler ve çarpık bir gelişme olgusu ortaya çıkarmışlardır.

Öte yandan, kırsal dinamik açısından bir başka önemli nüfus kesimi aynı senelerde kasaba ve küçük kentlerde ortaya çıkmıştır. İlk kez İkinci Dünya Savaşının olağan dışı koşullarında kasabalarda ve küçük kentlerde eskisinden farklı kişilerde ve daha büyük ölçüde servet birikebilmiştir. Eski kasaba eşrafı ile yarışan şimdi yeni yeni piyasaya yönelmiş, küçük çiftçinin aracılığını yapan, dolayısı ile yeni parasal ve siyasal güçler edinen bu kimseler köylü - kentli ilişkilerinin her yönüne yeni boyutlar getirmişlerdir. Böylece traktör, gübre, yeni ürünler gibi yeni girdilerin ve pazar ekonomisinin temsil ettiği dış değişme dinamiğine köy - kasaba ilişkilerinde küçük ve orta çaplı girişimleri zorlayan yeni bir kesim gelişmiş ve yeni kudretli bir grup oluşturmuştur.

Hem kırsal hem de küçük kentsel çevreleri etkisi altında tutan büyük kent ve metropoliten alanlara gelince dış dinamiğin Türkiye Toplumuna giriş kanallarından en önemlisi olan iş çevreleri yeni boyutlara ulaşmış ve temel uğraş hızla ticaretten sanayie dönmeye başlamıştır. Bu sosyo - ekonomik yapının siyasal yapısı da toplumun bu yeni ilişkilerine uyarak, yeni bürokratik, çoğulcu, hukuk devleti haline gelmiştir. Bugün devlet işlevlerinde vergi, askerlik, asayiş kelimeleri ile özetlenecek eski işlevlerden çok daha fazlası gelişip sosyal güvenliğe kadar varan bir çok yönü üstüne almıştır.

Bütün bu değişmeler her yönde farklılaşma, ihtisaslaşma ve giderek karmaşık örgütleşmeler halinde ortaya çıkmaktadır. Bu kadar büyük ve derine giden değişmelerin yer aldığı bir toplumda ve dönemde dinsel hayatın da hem örgütsel hem de kavram - anlam düzeyinde ve ilişkilerinde olduğu gibi kalması düşünülemez.

Bu çerçeve içerisinde toplumda dinsellikten kurtulan, ya da yeni yorumlara uğrayan, değişen yönlerin bazılarını elimizde birikmiş çalışmalar, araştırmalar ve veriler yolu ile gözden geçireceğiz. Burada söz konusu edilecek bütün değişmeler sosyologlar dışındaki pek kimsenin kullanmadığı monografik verilerdir. İyi vazedilmiş, cevaplanabilir bir hipotez ile, teoriye, yoruma açık bir sorun-sallık içinde gerçekleştirilen saha araştırmaları, kaba bir envanter olan ampirik çalışmalardan ya da mekanik pozitivist bir yaklaşımdan çok farklıdır ve yüksek düzeyde bilgi sağlar. Böyle mekanik, kaba gözlemler dışındaki çalışmalar sınırlı bilgi veriyormuş izlenimi yaratırsa da, en güvenilir, emplikasyonları kolay gösterilebilen, analiz ve kıyaslamalarda sağlam göstergeler sağlayan, bilgi kaynağıdır. Monograflarla çalışmamış kimselere ters gelmesine rağmen bu yönde birikmiş bilgiden yararlanmamak olmaz.

Dinsellik, Dünya Görüşü, Anlam ve Kavramlar

Dinselliğin değerler kavramlar anlamlar seviyesindeki değiş-n-elerini en iyi gene monografik araştırmalardan izleyebiliriz. Önce Adana ovasında gözlemlenmiş dört köyde kadercilik, dinsellik ve sosyal değişmenin karşılıklı bağımlılığı üzerinde durmak istiyorum (1). Din ve dindarlığın önce bir örgütsel yapı sonra davranış prensipleri ve giderek dünyayı algılamak için kategoriler ve değerler sistemi olarak düşünülebileceğini daha önce de söylemiştik islam'a atfedilen değerlerin genellikle kadercilik ile özetlenebilen özelliği üzerinde durmak gerekir.

Akılda tutulması gerekli en önemli yön din bilimcilerinin klasik teolojik islam anlayışları ile köylerdeki ve kasabalardaki insanların hayatındaki müslümanlık "halk dini"nin aynı yerde durmadığıdır. Gibbs ve Bowen'in dediği gibi islam dininin bir "doğma"sı ve billurlaşmış bir yapısı olmaması bu farklılığı daha belirgin hale getirir (2). O kadar ki, değişik yerleşmelerde ve topluluklarda yapısal çağdaşlaşmaya işaret edebilmek bile güçlük çıkarmaktadır. Gene de burada kırsal yaşamın değişmesi sürecinde İslam'daki fatalistik değerler dizisinin nasıl değiştiğini göstermek istiyoruz.

Adana ovasında incelediğimiz bu dört köyün hepsinde cami vardır. Büyük toprak sahipleri bunun yapımına geniş çapta katkı-

da bulunmuşlardır. İlginç bir gözlem bu köylerden birindeki caminin okul haline getirilmiş olmasıdır. Burada öncülüğü, eski aşiret reisinin imam olarak yetişmiş, şimdi köyde en nüfuslu adam diye anılan kimse yapmıştır. Köylüler camii sadece ramazanda geceleri teravi namazı için kullanmakta, gündüzleri dinden arınmış eğitime bırakmakta idiler. Öbür köylerin hem camileri hem okulları vardı. Köylülerin hepsi samimi olarak dinsel inançlara bağlıdırlar ve dine içten sahip çıkanlar, Kuranın çeşitli sûrelerini ezberleyen, Peygamberin harplerini, İslamın yayılma tarihini bilen kimselere çok saygı gösterirler. Köy kahvesinde bir çok geceler bu destan ve hikâyelerin anlatılması ile geçer. Dinsel yazıların kapsamından şüphe etmeğe hiç izin vermez gibidirler. Öte yandan yapılması gereken dinsel faaliyetlere karşı da son derece hoş görüldürler.

Gözlemlenen köylerde herkes, özellikle cuma günleri camiye gitmektedir. Bunun istisnası işlerin en yoğun olduğu zamanlardır. işlerin sıkışık olduğu zamanlarda, hiç kimse kimin hangi dinsel merasimi ne kadar yerine getirdiğine hiç önem vermez. Günde beş defa namaz, ve senenin herhangi bir ayına düşen ramazanda güneşin doğuşundan batışına kadar oruç tutmak geleneksel kasaba ve köylerin yavaş tempolu teknoloji ve iş organizasyonuna uygundur. Bir kimsenin yaptığı işin diğerlerinin yaptığı işe bağlı olduğu çok daha hızlı tempolu çalışma düzenlerinde bu merasimleri tam mânâsı ile tatbik etmek pek olanaklı değildir.

Aynı araştırmada namaz ve oruç, dinsel mitoloji nerde durursa dursun dinselliğin değişmeden en çok etkilenecek yönünü en iyi belirleyecek şeylerin bazı klasik davranış biçimleri ile dünya görüşünün yansıtacağı değerlerde olduğu düşünülmüştür. Faiz hemen bütün dünya dinlerinde olduğu gibi İslamda da "günâhtır". Kâfir yapısı makinenin kullanımı da uzun yüzyıllar dinsellikte bağdaştırılamamış ve kullananların çarpılacağı düşünülmüştür. Onun için tatbik edilen sörveyde traktör kullanmanın, faizin, alkollü içki tüketiminin ve resim asmanın dinsellikte uyuşup uyuşmadığı sorulmuştur. Traktörün günâh olup olmadığı sorusu yüzde yüz olumsuz cevap almıştır. Bu cevapla karşılaşanlar çok şaşırılmış, epey kızmış, bazıları "böyle bir şey düşünmek için ya kör olmalıyız ya budala" demiştir. 1800'lerde örneğin bisiklete hatta metropoliten merkezdeki direnç düşünülürse, böyle bir inancın bugünkü dünyaların-daki anlamsızlığı daha çok çarpıcı hale gelir. Değişme süreci içerisinde, makinenin dinsellikte hiç bir ilişkisi kalmamıştır. Öyle görünüyor ki, bu teknolojinin gelişi çok ani, etkisi çok derin ve dramatik olmuştur. Sonuçta bu değerlerin bu çevrede dinsellikte ilişkisi,

hemen kesilmiştir. Şimdi hiç kimse böyle bir şeyin olasığına bile inanmaz hale gelmiştir.

İkinci tutum yani faizin haram olduğu inancı, hem bugünkü sosyo-ekonomik değişme ile çok yakından ilişkilidir, hem de Batının sanayileşmesinden beri en çok sözü edilmiş değerlerden biridir. Faizle para almak ya da vermek her din tarafından günah sayılmıştır. Buna rağmen Avrupa'da 14. yüzyıldan beri birikim ve yatırım yönünden son derece önemli rol oynamıştır. Gelişmenin çok kısıtlı artı ürünle başlaması ve ilerlemesi ve dolayısı ile oldukça ileri teknoloji, örgütlenme gerektiren durumlar kredi ve faiz sorununu çetrefil fakat çok önemli bir konuma getirmektedir. Bir anlamda insan etkileşim örüntüleri kredi ilişkileri ve faizin ortaya çıkışı ile çok değişmiştir. Öyle görünüyor ki, faizle ödünç para vermenin günâh olduğu inancı değişme sürecini traktöre karşı tutumdan daha iyi göstermektedir. Kuşkusuz teolojik yönden faiz günâhtır. Herkes bunu bilmekte, buna inanmaktadır.

Öte yandan, bu insanlar inançlarından çok farklı olarak hareket etmektedirler. Bir yolunu bulabilen herkes bir günâh işlediğini düşünmeden faizle para vermekte ya da almaktadır.

Bu konuda söyledikleri sözler bu inancın dinselliğinin değişmesinde ne tür dalgalanmalar olduğu yolunda anlamlı ip uçları vermektedir. Bir çoğu faizin kendisi değil "yüksek faiz" günâhtır demiştir. Parayı alanın yaşamını bozmadığı kadar faiz alma günâh değildir demişlerdir. Bir çoğu Ziraat Bankasının faiz alması günâh değildir diye cevap vermiştir. Bir bakıma bu hükümete karşı bir şey söylememek diye düşünülebilirse de, daha sonra işaret ettikleri şeyler fiilen faiz hadlerini düşündüklerini göstermektedir. Karşı oldukları şeyin "hakları olmayan" kazanç ya da kâr değil, kendi insanların işkence ya da eziyet olacak kadar faiz almak olduğu anlaşıyor. Faizle para almanın ya da vermenin en az günâh olduğu düşünülmekte ve bu köydekilerin yaşam tecrübelerini yansıtmaktadır. Orta aşamada bir gelişme düzeyinde küçük toprak sahipliğinin egemen olduğu bu köy kredi almağa ve faizle para vermeğe çok daha açıktır ve bu ilişkiye girişenler kendilerini bu parayı geri ödemeğe muktedir görmekte-dirler. Besbelli, bu tecrübenin yaşanması sık sık ve ödünç alınan paranın geri ödenebilmesi günâh sayanların oranını iyice düşürmüştür.

Buradaki süreç ilginçtir. Çok büyük bir çoğunluk buna günâh demekte gene de ödünç para almağa devam etmektedir. Bu uyumsuzluk, değerinselliğinin belirli oranda kaybolduğunu göster-

mektedir. Daha fazla değişmemiş olması inancın kuvvetinden değil artı ürünün çok sınırlı olduğu bu köylerdeki faizle ödünç para verme ya da alma düzeninden kaynaklanmaktadır. Görüldüğü kadarı ile ileri derecede değişmemiş olmasına rağmen faizle para vermek o kadar yaygındır ki, bunu tasvip etmeyen dinsel değerın genel sosyal değişmeye inanç olarak etkisi pek azdır.

Din her türlü faizi günâh saymaktadır. Halbuki, bugünlerde pazar için üretime geçmiş bütün köylüler her an bankalarla ilişki halindedirler. Hemen hepsi faiz fikri ile günah fikrinin birleşmesini sadece aşırı faizle birleştirmekte, hükümetçe tayin edildiğinde ya da ödenebilir "makul" hadde oldukça dinseliliğin sözünün edilmediğı görülmektedir. Tutum ve amaçların değişen fonksiyonel gereksinmelere göre biçimlendiğı ve kişinin çevresine böyle değişerek uyum sağladığı açıktır.

Değerlerin dinseliliğinin kaybolmasının incelenmesine devam ederek, sosyal değişmeye sözünü ettiğimiz ilk ikisi kadar etkili olmasa da İslamın çok bilinen iki değerinden daha söz edeceğiz. Sözünü ettiğimiz köylerimizde sorularımıza cevap verenlerin dörtte üçünden fazlası alkollü içkilerin haram olduğunu belirtmişlerdir. Öte yandan % 53'ü kadarı da duvara resim asmanın günah olduğuna inanmaktadır. Cevapları öyle olmakla beraber hepsi özellikle bugünlerde içki içmenin şenliklerde çok yaygın olduğunu ve herkesin evinin duvarlarında resimlerin bulunduğunu kabul etmektedirler.

Bir değerın dinsel rengini kaybetmesi süreci, resimlerle ilgili sözlerden çok iyi takip edilmektedir. Bazıları duvarlara çıklak kadın resimleri asmanın günah olduğunu söylemişlerdir ki, bunun Suret'i yasak eden teolojik görüşle doğal hiç bir ilişkisi yoktur. Başkaları için yabancıların resimlerini asmak gınahtır. Gene yepyeni bir yorum! Bir kesim de aile üyelerinin resmini asmanın günah olmadığını söylemeğı yeğlemişlerdir.

Görüldüğü gibi, davranışlarla, inançlarındaki uyuşmazlık mesafesi çok büyük olabilmekte ve bu mesafe her zaman değerın kaybettiğı dinselilikle doğru orantılı olmaktadır. Başka bir deyişle, değerın değişme derecesini ortaya koymaktadır. Duvarda resim olmasının günah olmadığını söyleyenler için ise bu değişme ve dinseliliğini kaybetme süreci tamamlanmıştır.

Alkol tüketimi ile resimler hakkındaki değerlerin değişmesi oranındaki fark köylülerin günlük hayatında bu iki değerın göreceli yeri ile açıklanabilir. Gözlemlerimize göre basılı kitle haberleşme araç-

ları, örneğin gazete ve dergiler, resimlerle ilgili tutumların değişmesinde çok önemli rol oynamışlardır. Alkolle ilgili tutumsa günlük yaşamlarına çok daha az girdiğinden, ona karşı tutumun değişmesi çok daha yavaş olmaktadır.

Faizle para verme, resimler ve alkol'e ait inançlar ve davranışlar ile ilgili gözlemlerimiz, değişmenin başlangıcında insanların inançlarını çok yakından izlediklerini ve değişmeye direndiklerini göstermektedir. İkinci aşamada inançlar direniyor fakat bunun için yapılan açıklamalar değişik olabiliyor. Bu devrede çeşitli açıklamalar, değiştirmeler, yakıştırma, ve tefsirler yapılıyor ve bir çok kimse inançlarının zıddı şeyler yapıyorlar ve üstünde hiç durup düşünmüyorlar. Daha sonraki bir aşamada ise inanç büsbütün unutuluyor ve inançla davranış arasındaki zıdlık da kayboluyor. Giderek davranış dinselikten arınmış hale geliyor. Bu süreçte gelişmelerden doğrudan doğruya etkilenen değerler ve köyün hayatında önemli fonksiyonları olanlar (örneğin, makineler ve resimler) diğerlerinden çok daha çabuk değişiyorlar.

Yukardaki çözümleme dinsel değerlerden sosyal yapı değişimleri yönünden anlamlı olanlarının bazılarının "fiili gücü" ve bu gücün değişme derecesi ve örüntüsünün ne olduğunu pek güzel anlatmaktadır.

Bizim Çukurovada gözlemlediğimize benzer sonuçlar Orta Anadolu'da yapılan bir başka araştırmada da ortaya çıkmıştır (3). Kandiyoti de incelediği köyde cuma günleri hariç namaz için camide olmanın gereksizliğine işaret ettikten sonra günde beş kere namaz kılanların köyün yüzde 26'sını oluşturduğunu, bunların çoğunun da üretim faaliyetleri yönünden en aktif kesim olmadığını söylüyor.

Ayrıca, sadece % 38'de cuma günü camiye gitmektedir. Üstelik cuma günü camie gitmek dinsel olduğu kadar sosyal bir faaliyettir. Saygıdeğer herkesin kendine karşı bir borcudur. % 14 bayramlarda % 5 bazen namaz kıldığını % 4'te hiç namaz kılmadığını söylemektedir. En sık kısıtlayıcı faktörün çalışma hayatının hızlı temposu olduğunu ifade etmişlerdir. Bir köylü şöyle demiştir "bazen bütün gün kamyon sürüyorum, her halde motor soğusun diye durduğum zamanlar fırsattan istifade namaz kılmalıyım ama genellikle çay içiyorum ve radyo dinliyorum". Çalışmanın yoğun olmadığı zamanlar köylüler daha sık namaz kıyorlar. Ayrıca bir dinsel merasim grupla beraber yapılıyorsa cuma ve bayram namazları gibi buna katılanlar da artmaktadır. Dinsel merasimlere katılmayı şaşırtan şey vecibenin yerine getirilmesinde gözlemlenen çeşitlenme derecesidir. Bu çeşit-

lenmeler hiç çekinmeden açıklanmakta ve genellikle yaşı bir fonksiyon olduğu görülmektedir. "Sofu"lar genellikle yaşlı olmakta ve gençler daha az ilgili ve "disiplinli" görünmektedir.

Dinsel inançların güçlülüğünü ölçmek ve değerlendirmek için Kandiyoti de "Günah" sayılan faaliyetleri ele almıştır. Bu köyde de en çok günah sayılan faaliyet faizle para vermektir (% 97). Adana ovasındakine benzer bir biçimde bu köyde de direnç sadece dinden kaynaklanmamakta genellikle tefeciliğe yani "aşırı" faize karşı gibi görünmektedir. Bunda da Ziraat Bankasının normal faizini günah sayanların oranı % 33'e düşmektedir.

Üstünde ericok anlaşılan ikinci "günah" alkollü içkilerin tüketimidir (% 82). Buna rağmen alkol tüketimi köy düğünlerindeki ve bazı erkek toplantılarındaki her zamanki tüketimlerdenidir. Mamefi köyde alkolizm ve alkolik yoktur ama alkol tüketimi alelade erkek eğlencelerinin bir yönüdür. Bazı köylülerin ise rakının değil sadece şarabın günah olduğunu iddia ettikleri görülmüştür. Burada ifade edilen inançla fiili davranış sırasında açıkça bir uyumsuzluk vardır.

Resmin günah olup olmadığı hakkındaki cevaplar da gene Adana ovasındaki gibi neyin resminin ne zaman asıldığına bağlı olduğunu göstermektedir. Örneğin takvim resimleri, aile resimleri, devlet büklerinin resimleri, günah değildir. Çıplak kadın resimleri günahdır. Ya da "namaz kılariken" günahdır; o zaman resme bakmamalı onu ters çevirmelidir diyorlar. Öte yandan cevap verenlerin yüzde 51'i de hiç günah değildir demiştir.

Kuranın türkçe olması ve türkçe okunması ki bir zamanlar büyük siyasal sorun olmuştur, köylüler yönünden bir çelişki değildir. % 85 günah olmadığını söylemiştir. % 10'un dil yönünden şüphesi vardır. Yüzde 5 ise kesin olarak reddetmiştir. Köylülerden biri imamı göstererek "o ne dediğini bilirdi biz de ne dediğini anlardık" demiştir.

Genellikle çeşitli konulardaki dinselilik arasında olumlu korelasyon vardır. Bir yönde daha seküler görüşü olanların öbür yönde de daha az dinsel olduğu görülmüştür.

Genellikle, köylülerin, günlük yaşantılarına daha iyi uyum yapacak tarzda dini kısıtlamaların kaybolduğu görülmüştür. Elbette her zaman sözlü olarak ifade edilen inançlarla fiilen ne yaptıkları arasında bir farklılık olup olmadığı bilinemez. Gene de sosyal değişimin tutumları davranışları değiştirdiği kolayca söylenebilir.

Parasal kredi ilişkilerinin, ekonominin günlük gerçeği haline geldiği, resimlerin kitle haberleşme ve ilancılıkla her daim hazır olduğu bu çevrede bu değişme de kaçınılmaz olmuştur.

Sözlü beyanlara göre dinsel inançların devam ettiği hallerde bile (özellikle faizle para ödünç vermekde) ya davranışlarının bir parçası olarak rasyonalize edilerek ya da ahlaksızlık gibi dinsel olmayan bir yere çekilerek dinseliliğin kaybolması görülmektedir.

Kadercilik

Toplum yapısının dinselikle bütünleştiği en önemli yönlerinden biri elbette dünya görüşü olarak yaşama düzen getiren, onu simgeleştiren anlam kategorileri sağlayan değerlerdir. Ne var ki bütün değişmelerle beraber, bu kategoriler de değişir ve kapsamı anlam yönünden yeni etkileşim düzenlerine bilinçli ya da bilinçsizce uyar. İslamın bu yönde en önemli daha doğrusu en temsil edici anlam kategorisi, öbür dünyaya dönük olması, ve olanı olduğu gibi kabul edilmesi, değiştirmeğe yönelmemesi, daha iyi bilinen kavramı ile kaderciliğidir. Elimizdeki Adana ovası araştırması bu konuda da aydınlatıcı verilere sahiptir (4). Öbür dünyaya dönük olmanın ne derecede önemli olduğunu anlamak için bu dünyada rahat etmenin önemli olup olmadığı, yüksek ateşli hastalıkta ne yaptıkları ve başarılı olmanın nedenleri sorulmuştur. Böylece siyasal anlamlarından ve dış dinamiklerle gelen yenilikleri iticiliğini görelî olarak arındırmış sadece günlük yaşama dönük olarak "kadercilik" araştırılmak istenmiştir.

Bu dünyada rahat etmenin önemli olduğuna inananların oranı yüzde doksanı geçmektedir. Verilen bazı cevaplar, cevap verenlerin bu dünya ile ilgilerine verdikleri büyük önemi özellikle belirtmektedir. Bunlardan bir tanesi örneğin, hemen kendisinin bugünkü dünyasının en önemli sorununu ileri sürmüştür. "Elbette bu dünya önemlidir, cemiştir, toprağımız olsun". Bazı başka karşılıklar da örneğin "öbür dünyayı kim ister ki" ya da "toprağın altında ne var ben ne bileyim. Ben şimdi bu dünyada yaşamak isterim" gibi çok açık seçik cevaplardır.

Bazı cevaplar da "günah" ve "haram" konularında olduğu gibi klasik kaderci anlayıştan uzaklaşmış, bu dünya görüşünün yeni içerikler kazandığını göstermektedir. Klasik kaderciliğe göre anlaşıldığında Allah müminlerini bu dünyada dener. Şikâyet etmemek gerekir. Çünkü öbür dünyada, gerektiğinde ödüllendirilecektir. Buna karşın bizim köylülerimizden biri uzunca bir açıklama yapmış ve durumu çok başka türlü yorumlamıştır. "Bu dünya çok önemlidir" demiştir. "Bu dünyada rahat yaşamışsanız, öbür dünyada da rahat edersiniz. Bu dünyada fakirseniz, öbüründe de rahat yüzü görmezsiniz onun

in çalışmak gerek". Açıka görüldüğü gibi bu son derece yeni, eski kaderci anlayışla hiç ilişkisi olmayan bir yorumdur üstelik insana hristiyanlıktaki kalvinist bir tutumu hatırlatır gibidir.

Bir diğeri yönden, öbür dünyaya dönük olmak ve Allahın iradesine boyun eğmek hastalık ve ölüme ait tutum ve değerlerden de izlenebilir. "Yüksek ateşli hastalıklarda ne yaparsınız" sorusuna verilen cevaplara göre nüfusun küçük bir bölümü "folklorik tıp" diyebileceğimiz nefesi kuvvetli hocalara gitmektedir. Çok yüksek oranda bir kesim ise birbirinden anlamlı bir tarzda ayrılarak doktora ya da (köyde olduğu için) sağık memuruna gitmektedir.

Yukarda sözünü ettiğimiz Orta Anadolu köyündeki sonuçlara göre de önce doktora gidiliyor sonra halk tıbbı dediğimiz çarelere başvuruluyor. Modern tıpla temasa gelme hem kaderciliğı hem de halk tıbbının önemini son derece azaltmış görünüyor. Köylüler, dispenser, aşı, ebe istiyorlar. Cinlere, perilere, büyüye, nazara, kurşun dökmeye inançlar yaşıyor, fakat yaşaması ile bunlara göre hareket etmek son derece zigzaglı bir yol çizmektedir. Ateşli hastalıklarda, yani antibiyotikle kesine çok yakın tedavi olanağı bulunan hallerde modern tıp tümünden egemen haldedir.

Geleceğe dönük olmak, öbür dünyaya dönük olmak yerine, kaderciliğın tersi değerlerin biri gibi alınabilir. Bu yönden de gene Adana köylerinde hane reislerinin yalnız onda biri kaderci cevaplar vermiş gerisi daha yüksek yaşam düzeyi, daha çok üretim, daha iyi eğitim, ya da bunlara kavuşmak için göç gibi planlarını cömertçe açıklamışlardır (5). Gerçek koşulların bunları sağlamayı ne kadar kolaylaştırdığı ya da güçleştirdiğı sorunu bir yana bırakılırsa büyük çoğunluğunun durağan hayatın bitimi ile geleceğe dönük isteklerinin, planlarının hiç de kaderci bir dünya görüşü ile uyuşmadığı görülür. Hiç birisi bugün kendilerine düşenden kanaatkâr ve kaderci bir tutumla memnun görünmemektedirler. Değişen toplumsal koşullarla dinsel beraber onun temel kategorisi olan kaderciliğın de hem kaybolduğı hem de anlam değıştirdiğı görülmektedir.

Eğitim

Bu dünyaya dönük, kanaatkârlıktan uzak, etkin tutum, toplumu bugünkü değışen koşullarını da başarıya ve uyuma dönük isteklere, etkinliklere götürmektedir. Bu anlamda eğitimin nüfusun hemen her kesimi için inanılmaz bir önem kazandığı çok belirgindir. Burada ele alışıımızın özelliğı eğitimin dinsel ya da dinsellikten arınmış türlerinin siyasal - yasal gelişmesi ve yerleşmesi sorunu değıldir. Genellik-

le siyasal bilimcilerin ve tarihçilerimizin bu yöndeki ele alışlarından değişik olarak, gene değişen toplum yapısı içerisinde bir günden öbür güne yaşam düzenimizde bu eğitimin davranış ve tutum olarak nerde durduğunu elimizdeki sistemli gözlemlerle anlamağa çalışacağım. Burada gene değişimin derecesi ile onunla bütünleşen değer, tutum ve davranışların bağımlılığı oluşumunu anlamak için akıldaki tutulması çok gerekli bir yön oluyor. Çok iyi bilindiği gibi siyasal ve yasal layikleşme süreci içerisinde eğitimin dinsellikten arınması kabul edilmiş ve tek tip eğitim getirilmişti. Eğitim seferberlikleri ve bütün çabalara rağmen, sağlanabilen layik eğitim hizmetleri kısıtlıdır ve bu hizmetlerden yararlanabilme her yöre için ancak belirli nüfus kesimlerinin ve sınıfların olanaklarına açıktır. Yörelere bakımdan da her yöre aynı oranda eğitim olanağına sahip değildir. Bu anlamda layik eğitim ve birçok toplum kesimi arasında çok ciddi bir "erişilebilirlik" sorunu vardır. Eğitim hizmetleri artan nüfusun gereksinimlerini ilk okul düzeyinde bile karşılayacak yeterlikte değildir (6). Yüksek öğrenim düzeyinde ise bu durum daha da önemli bir boyuttur. 1974 - 1975 akademik yılında üniversitelere başvuruların ancak yüzde 16'sı kabul edilebilmiştir (7). Kırsal ve kentte, bunlar da gene kendi içinde sosyo - ekonomik kalkınma düzeylerine bağlı olarak kendi içinde farklılaşmaktadır. Eğitim büyük bir olasılıkla kişilere ulaşmak onları yönlendirmek ve değiştirmek için düşünülebilen en kısa en etkili yollardan biridir. Ancak eğitimin toplumda böyle bir işleve sahip olması için önemli bir başka yönün değişmesi gerekir. Bu kısaca eğitimin toplumun meslek yapısı ile, hayat kazanma yolları ile düzgün bir biçimde bütünleşmiş olması gerektiği gibi ifade edilebilir. Kısıtlı bile olsa eldeki veriler Türk layik eğitim sistemi ile meslek yapısı arasında düzgün bir ilişki kurulamadığını göstermektedir.

Önce eğitim isteği sonra yeni kalkınan toplumda geçerli bir meslek isteği, eğitimin erişilebilirliğindeki güçlüğü ve eğitim - meslek yapısı uyumsuzluğuna rağmen her babanın sabit fikre varan isteği gibi görünmektedir. 1960'lardan beri her araştırmada yetişkin toplum üyelerinin büyük bir istekle özellikle oğullarını "okuyabildiği kadar okusun" diye özetlenebilecek bir tutumla eğitim istedikleri belirtilmiştir.

Devlet Planlama Teşkilâtının geniş sorveyleri Kıray, Uysal, Kâğıtçıbaşı, Kandiyoti, Özbay ve başkaları hep bu çok yüksek eğitim isteğini kaydetmişlerdir (8). Okullarda sınıflarda öğrenci adetleri, ister öğretmen okullarına, ister başka meslek okullarına, isterse, yabancı dille eğitim yapan lise seviyesi okullar ya da üniversite giriş

sinavlarına başvuranların sayısından olsun Türkiye’de dinselikten kurtulmuş eğitime olan büyük talep vurgulanmaktadır.

Öte yandan, yeniden dinselliğe dönüş gibi görünen kuran kursları ve imam hatip okulları olgusu da görmezlikten gelinemez. Hatta layik eğitime de, liselere de din derslerinin bulunduğu çok iyi bilinir. Bu gelişmeler hem Türkiye’de hem dışarda pek çok araştırmacının dikkatini çekmiş kurslara ve okullara verilen formel izinlerden ve kuruluşlardan tıpkı kanun konunca bir olay ortadan kalkarmış gibi davrananlara tam uyan bir tarzda “işte dinsellik geri geldi” hükmüne varmışlardır (9). Bize kalırsa, layik eğitim kurumlarına konan din derslerini 1975’ten sonra da ahlak dersi takip ettiği halde toplumun dindışı çalkalanmaları uyarınca her şey devam etmekte pek bir şey değişmiş görünmemektedir. Ahlak ve din dersleri askerlik dersleri gibi marjinal bir program halinde kalmıştır. Kur’an kursları öğrenci adedinin yüksekliğine rağmen küçük yaşta metropol merkezdeki siyasal oluşumların dışında anlamlı olmamıştır. Layik okul dışı disiplin ve oyun düzeni ile gözdağı veren yaşlılar istediği için gidilen bir kurs gibi görünmektedir. Bunların gerekli ya da gereksiz olduğu üstünde yazarların siyasal tercihinin göre çok söz söylenmişse de, sonuç ve etkilerinin ne olduğuna dair kıyaslamalı ve tarafsız hiç bir saha araştırması bilmiyoruz. Onun için hiç kimsenin sözünün toplum değişmesi yönünden bu kurumların nerde durduğunu söyleyebileceğini sanmıyoruz.

Aynı şeyler bir yerde İmam Hatip Okulları için de söylenebilir. Bizim Adana Ovasındaki gözlemlerimize göre özellikle propaganda ve burs, yatılı okuma şansı gibi kolaylıklar gösterilmeden İmam Hatip okullarına hiç bir köylü oğlunu göndermek istemiyor. Çok belirlenmiş bir halde böyle bir eğitime erişilebilirliği olan iki köyden beş çocuk Adana İmam Hatip Okuluna gönderildiği halde, araştırmacının öbür köylerinden hiç giden yoktur (10). Bu çocukların babaları ile konuşulduğunda mezun olan oğullarının devlet memuru olacağını umuyorlardı. Bu çocukların değer ve inanç sistemlerinin içeriği ne olursa olsun sonunda gene erişilebilirlik yolu ile köy dışı modern meslek düzenine yöneldikleri açıktır. Nitekim, 1960’ların sonunda parlamentoda ve basında İmam Hatip Okulu mezunlarının modern mesleklere yönelebilmeleri için üniversitelere giriş hakkı olması yolunda münakaşalar ve ısrarlar yer almağa başlamıştır.

Eğitimin, politika dışı yeri bakımından, önemli bir başka yönü meslek seçimi ile ortaya çıkmaktadır. Son zamanlardaki araştırmaların hemen hepsinde babalara çocukları için istenen meslekler so-

ruhmaktadır. En çok istenenler, uzmanlık meslekleri, doktorluk, mühendislik, öğretmenlik gibi mesleklerdir. Dinsellik bakımından imam ya da benzeri bir meslek bizim görmek fırsatını bulduğumuz hiç bir süreyde istenen bir uğraşı olarak belirmemiştir (11).

Eğitim hatta okur - yazarlığın elit kesim dışında bir anlamı olmayan bir toplumdaki farklılaşmış ihtisaslaşmış bir meslek yapısına sahip sanayi toplumu haline gelirken, dışarı açılan şehirleşen grupların çeşitli seviyelerde eğitime gereksinim olduğu açıktır. Soruna böyle bakıldığında dinsel eğitim veren okulların hangi yörelerde kimler tarafından açıldığı ve bu okullara hangi kökenden gelen çocukların gittiğinin ve en önemlisi mezunlarının nasıl istihdam edildiğinin bilinmesi gerekir. Ve bu tür siyasal - heyecansal ağırlığı olan bir sorun kesinlikle sağlam gözlemler gerektirir. Genellikle bilinen eğitimde kentsel kesimde ekonomik durumu iyi olan aileler arasında kız ve erkek çocukların eğitiminde fark yoktur. Ama durum bozuldukça ayırım önemli boyutlara ulaşır Erişilebilirlik hem layık ve hem de dinsel eğitim için en önemli etken gibi görünür. Dinsel eğitimin içeriğinde yer alan değişmelere ise burada değinmemize hiç imkân yoktur. Bu günkü dinsel eğitimin 1400'lerin medrese eğitimi olmadığı kesindir.

Bu okullarda okuyanların topluma uyumu, hayatlarını kazanmada karşılaştıkları güçlük gibi bütünleşme sorunları ise dengesiz değişme düzeni içinde ne kadar eğitimlerinden ne kadar başka koşullardan olduğunu anlamak için yeni araştırmalara ihtiyaç vardır. Biz İmam Hatip Okulları ve eğitimde dinseliliğin toplumla bütünleşmesinin, çoğulcu siyasal rejimlerin rekabeti ve mücadelesi bakımından anlamlı bir etkisi olup olmayacağını görmek için daha vaktin erken olduğu kanısındayız.

Alle ve Kadın

Aslında aile ve kadın dinselikle çağdaşlaşmanın en çok iç içe olduğu toplum yönlerinden biridir. Sanayi öncesi toplumun en temel sosyal kurumlarından olan ailenin dinselikle iç içe olduğunu görmek kolaydır. Kadın - erkek farklılığı ve ayrılıkılığı (sex segregation) bunu bir çok yönden vurgular. Hukuk düzeninin dinselikten ayrılması yönünde en önemli değişimler aile ve evlenme kaidelerinde yer almış, üstelik kadının konumu dinseliliğin dışına kaydığı için kadının yeri aile içi ilişkiler çağdaş kent ve köy yaşamında gençlerin, büyüklerin denetiminden çıkması hep dinselikle dışı özellikler getirmiştir. Burada da kırsal ve kentsel çevrelerle çeşitli sınıflar arasın-

da İslama tam uymak ya da uymamak farklı idi. Dolayısı ile toplumun değişmesiyle birlikte hukuktaki reform aile düzeninde dinselliğin azalmasını çeşitli çevrelere çeşitli oranlarda getirmiştir.

Çok kadınla evlenme en önce değişen yön gibi görünüyor. Elit gruplar dışında birden fazla kadınla evlenmenin her zaman sınırlı olduğu bilinmektedir. Değişme başladığında çok eşli evlenmelerin oranı hakkında bir şey bilmiyoruz ama S. Timur'un etrafı araştırmasında büyük kentlerde hiç yokken kentlerde yüzde 1,6, kasabalarda 0.4 köylerde 2.7 oranında gözlenmiştir (12). İzin verilse bunun başka türlü olacağı kuşkuludur (13). Toplumun bugünkü yapısı bakımından daha önemli olan konu erkeğe tanınan evlilik dışı cinsel ilişkilerde hoş görüden öte özendirici tutumdur. Bu tutumun değişmeden önce de var olduğu bilinmektedir. Değişme bunu daha kolay görülür hale getirmiştir. Nitekim, kentleşme, sanayileşme arttıkça çok karılı evlilikler de azalmaktadır. Zaten az sayıdaki çok karılı evlenmelerin yüzde 38'i Doğu Anadolu'da ancak yüzde üçü Ege ve Marmara bölgelerinde görülmektedir. Diğer yörelerde değiştikçe oranın daha da azalması beklenebilir.

Evlenme tarzı ikinci önemli konu olabilir. İmam nikâhı ya da medeni nikâhla mı evlendikleri sorusunda gene Timur'un araştırmasına göre büyük kentlerde sadece medeni nikâhla evlenenlerin oranı yüzde 5.1 iken, oran köylerde aynı dizide yüzde 30, yüzde 48.2 ve 21.3 olmaktadır (14). Gelişen toplum koşullarında, daha geniş çevre ile bütünleşebilmek için, ücret, sigorta, çocuk zammı, okul gerekleri gibi yeni yaşam gereksinim ve koşulları doğdukça medeni nikâh da kaçınılmaz olmaktadır. Sadece imam nikâhı ile evlenmenin kasabalarda bile 4.8'e düşmüş olması geleceğin yönünü iyice göstermektedir (15). İslam kaidelerine göre verilen başlık parasına gelince (mehr) bu da bölgelere ve yerleşme yeri büyüklüklerine göre değişerek büyür, kentlerde yüzde 19.1'den köylerde yüzde 63.2'ye Doğu Anadolu'da yüzde 76.8'den Batı Anadolu'da yüzde 43.4'e kadar değişmektedir. Burda da dışa açılmanın, sanayi ve (16) kentleşmenin dinselliği azalttığı açıktır.

Aile konusu ile çok yakından ilişkili olmakla beraber ayrıca alınması gereken bir konu kadının konumudur. Toplumda kadının konumunun değişmesinin aile içinde ilişkilerde eşitliğe dönüşen bir kurum olup olmadığı ve buna ek olarak toplumun bütünündeki yaşama katılma biçimi ve derecesinin ayrı ayrı gözden geçirilmesi gerekir. Aile içi ilişkilerde önemli konularda karar verme sürecine kadının da katılması yüksek oranlara varmıştır. Eğer soru "en çok

kimin sözü geçer” gibi sorulursa çok yüksek oranda erkeğin sözünün geçtiği ileri sürülmektedir (17). Öyle yapmayıp da “karınıza danışır mısınız?” diye sorulursa bu sefer danışma oranı evliliklerin üçte ikisini bulmaktadır (18).

Aile içi ilişkilerde mamafih kadın hâlâ çok bağımlıdır. Büyük çoğunluğu yalnız kadınlarla misafirlğe gider başörtüsüz gezemez (çarşaf değil), kısa kollu elbise giyemez, çarşıya pazara yalnız gidemez (19). Kadın ve erkeklerin beraber akraba, komşu, ahabab ziyaretlerine, kır gazinosuna, mesire yerlerine sinema ve benzeri yerlere beraber gitmelerinin aralarındaki yakınlığı arttıracak, aksi halde toplumdaki kadın - erkek ayırımına (sex segregation) paralel olarak karı - koca ilişkilerinin de beraberlikten uzak olduğu varsayılabilir. Bütün yakınlaşmalar kentlerde ve Batıda diğer yerlere göre çok daha fazladır. Çekirdek ailelerde de yakınlık daha fazladır. Çekirdek ailelerin geniş ailelerin dört katı olduğu düşünülürse, bu yönden durum daha aydınlık sayılabilir (20).

Aile dışında kadının durumu, büyük sosyal değişmeye paralel olarak göreceli olarak değişmektedir. En önce eğitimdeki durum ele alınabilir. Elitin dışında kimsenin okur - yazar olmadığı durumdan şimdi en uzmanlaşmış yüksek eğitime gelinceye kadar erkeklerin arkasında kalmakla beraber (ilk okul yaşındakilerin erkeklere göre yüzde 66'sı) kızlar da eğitilmekte ve örneğin aradaki fark yüksek okulda dörtte bire kadar inmektedir (21).

Ailelerin kızları için arzu ettikleri eğitime gelince hiç okumasın diyenlerin oranı üç büyük kentte hiç yokken diğer yerlerin ortalaması yüzde 5'ten yukarı çıkmamaktadır. Yüksek okul, özellikle doktorluk gibi bir uzmanlaşmayı isteyenler de büyük kentlerde yüzde 43, köylerde bile yüzde 28'dir. Ve genel bir tutumu göstermesi bakımından da gelişmiş köylerde ilk okulu bitirmiş kimselerin yüzde 71.4 ünün kadınların okuyup bir meslek sahibi olmaları gerekmiyeceğini yanlış bulduklarına işaret edilebilir. Böyle tutumların toplumun değişmesi ile ne kadar bağımlı olduğunu göstermesi bakımından aynı savın gelişmemiş köylerde okur - yazar olmayanlarca doğru diye yanıtlanması oranının yüzde 53'e çıktığını söylemek gerekir (22).

Çalışma hayatına gelince, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar dinselğin gereği kadın salt ev içi etkinlikler de çalışmış, “piyasa” faaliyetlerine ücretli işçi olarak katılmamıştır. Kadının yeri ev kadınlığı ve analıkla tanımlanmıştır. Ama bu ayırım çok kesin değildir.

19. yüzyılın sonlarına doğru Batı kapitalizmi iş hayatını piyasalaştırırken erkekler yanında kadınlar da bunun etkisinde kalmışlardır. Hiç değilse üst tabakalarda kadınların eğitimi ve kız okullarında kadınların öğretmenliği başlamıştır. Bunları 1911 - 23 yılları arasındaki sürekli harplerin yarattığı erkek nüfusun azalışının baskısı altında kadınların düz işçi olarak fabrikalarda çalışmaya başlaması izlemiştir. Kadınların uzmanlaşmış meslek sahibi olmaları, ya da düz işçi olarak iş piyasasına girmeleri, münakaşa sorunu olmuşsa da, ekonomik zorunluklar dinselikten daha ağır basmıştır. Yasal - siyasal değişmelerden çok önce, kadınların iş piyasasına girmeleri ailede ve toplumda her iki cinsin rollerini sağlayan kültürel - dinsel değerler sisteminden çok önemli bir kopma ve değişmedir.

Buna karşın Cumhuriyetin ilk aşamalarında hukuk ve yasalar yönünden kadınlara eğitimde ve iş hayatında eşit fırsat verilmesi amaçlanmıştır. Ancak toplumun henüz bunları içerecek ekonomik ve sosyal temelleri bulunmadığından kadınların çalışma olanakları ve çalışma hayatları dalgalı bir yol izlemiştir. Bununla beraber yasal, hukuksal layikleşme ekonomik değişme ile birlikte iş gücü yönünden kadınların eğitilmelerini ve çalışmalarını çabuklaştırmıştır.

Bugünkü Türk toplumunda kadınların iş gücündeki yeri değişme oranı ve yönü ile belirlenmektedir. Tarım kesiminde çalışan nüfus oranının azalması, sanayileşme ve bu oluşumda yeralan sanayinin cinsi ve burada kadın emeğinin göreceli yığılması uzmanlaşmış mesleklerdeki dağılım hem ekonomik gelişme çizgisine, hem Türk toplumundaki sınıf ayrılığının keskinliğine hem de dinselikten kurtulmanın derecesine bağlılığı yansıtmaktadır.

Bir uçta aile işletmelerinde ücretsiz çalışan kadınlar varken öbür uçta en uzmanlaşmış mesleklerde de yığılma göstermektedirler. Üretim faaliyetlerinde faal nüfusta kadın oranı 1975'te tarımda yüzde elli sanayide yüzde 11.5 hizmetlerde yüzde 12.6 gibidir (23).

Bazı hizmetlerle tarım, tütün, dokuma, giyim, gibi hafif imalatla kadın emeği yüzde 50 ile yüzde 20 - 30 arasında yüksek yığılmalar göstermektedir (24). Uzman mesleklerde ise kadınların oranı örneğin kadın avukat ve doktorların günümüzde sanayileşmiş Batı toplumlarına yakın, hatta daha yüksektir (25). Uzman mesleklere giren kadınlar çoğunlukla kentsoylu ve memur, uzman meslek sahibi ailelerden gelmektedirler. Toplumun değişmesi ve gelişmesi süreci içerisinde, kısa sürede çok uzman yetiştirilmesi zorunluğu doğduğunda, rekabet keskinleştirmeyecek kadınların tercihi yol açmıştır. Sınıfsal ön yargıların, cinsiyete ve dinselliğe bağlı ön yargılardan

daha etkin ve güçlü hale geldiğinde kadınlar daha kolay kabul ve tercih edilmektedir. Bir başka deyimle uzman mesleklerin arttığı çağda bir meslekdaşın sınıfsal kökeni kadın ya da erkek olmasından daha önemli görülmektedir.

Bugünlerde, kadının çalışma hayatının ve işgücüne katılma oranının giderek dinsel ve yasallık sorunlarından çok ekonomi ve teknoloji geliştikçe, otomasyonla, ailenin geliri ile, ailedeki kız - erkek çocuk sayısı ile, sınıfsal konum sorunları ile bağımlı olduğu bir çok araştırmada belirtilmektedir (26).

Dinsel ve Kişilik Sorunları

Böyle bir yazıda toplum yapısında eğitim, meslek, dünya görüşü gibi yönlerin dinsellikle etkileşim ve değişmesinin yanı sıra belki ondan daha fazla kendilerini özel ve tek sayan, bazen mistik bazen militan dinsel alt - örgütlerin, tarikatların ortaya çıkışları ve etkinlikleri söz konusu edilebilmeliydi. Büyük değişme sürecinde, benlik ve kişilik yönünden yoksulluk, itilmişlik duyan, baskı hisseden gruplar böyle birleşmelere eğilim gösteriyor gibidir. Bu tür gerçeklerden kaçma ya da benlik arama çabasına cevap gibi ortaya çıkan bu kurumların giderek değişen fiziksel yapıda dikey hareketlilikten pay almak isteyen bir karşı elitin siyasal aracı haline geldiği de görülebilir. Dinselliğin temelde hoş görülmesi olup olmadığı münakaşası bir yana bırakılarak, değişme zamanlarında artan rekabet çerçevesinde, toplumu bölen başka öğeler (ırk, dil gibi) yoksa ya da kullanılıyorsa değişimin zigzagları içerisinde dinselliğe dayanan bir hoşgörüsüzlük ortaya çıkabilmekte, dinsellikten ya da din kökenli değerlerden çok başka yerlerden kaynaklanan davranışların dinsel hoşgörüsüzlük olduğuna hükmedilmektedir.

Burada söylenebilecek en doğru şeyin dinsel örgütlerin çapı, değişme yönü etkinliklerin hem kısa zaman vadeli ve uzun zaman vadeli etkinliklerinin ne olduğu, ayrıca ve özellikle hangi kökenden gelen kimselerin yaşamlarının hangi aşamasında bu örgütlere girip, hangi koşullarda burda kaldıkları, hangi koşullarda bu hareketlerin dışına düştükleri hakkında sosyal bilimcilerin elinde, benim bildiğim kadarı hiç bir veri yoktur (27). Bugün Türkiye'deki siyasal örgüt ve faaliyetlerin hangisi ne kadar klasik dinsel çizgidedir kestirilemez. Değişmeye karşı olan her siyasal düşüncenin dinsel olmadığı bilinir. Dinsel olduğu söylenen pek çok yönü toplumun bütününe has değişme sürecine uygun olarak orijinaline hiç benzemiyen biçimlere girmişlerdir (28). Bu bakımdan yeni dinsel örgütleşmeler için

sistemli gözlemlerle edinilmiş verilere dayanmayan her türlü yorumu kuşku ile karşılamanın yerinde olacağı kanısındayım.

Sonuç

Son derece temelde ve geniş değişmelerin yer aldığı Türk toplumunda dinselliğin değişmesi de kaçınılmazdır. Yukarıda toplumla beraber düşün ve siyaset hayatının dışında, dinselliğin değişmesi yönünde dirikmiş bilgilerin bir bölümü gözden geçirilmiştir.

Dünya görüşü bakımından İslamın pek iyi bilinen kaderciliğinin ve öbür dünyaya dönük yaşam anlayışının yeni toplum düzenine uyacak gibi değişmiş ve insanın kendi hayatına etkinliği olduğu görüşü ile yer değiştirdiği görülmüştür. Günlük davranışları düzenleyen klasik "günah" ve "haram" inançlarının bazılarının büsbütün dinin dışında kaldığı, bazılarına yeni anlamlar verildiği, değiştirildiği, bazı başkalarına inanılmakla beraber onlara göre hareket edilmediği görülmüştür. Anlaşıldığı kadarı ile günah ve haram konularında derece derece dinsellikten çıkılmaktadır.

Çağdaş toplumda herkesi ilgilendiren ve onsuz uyum sağlanamayan eğitim gibi bir konuda dinselliğin çözülmesi en çok erişilebilirlikle açıklanabilmektedir. Olanak varsa önce layık okullara gidilmektedir. Bu tür eğitime talep inanılmaz boyutlardadır. Sonra dinsel eğitim gelmektedir. Bunun da içeriği 19. yüzyıl dinsel eğitiminden çok farklıdır. Ayrıca istenen, arzu edilen, meslekler içerisinde her yerde kırdı - kentte mühendislik doktorluk en önde gelirken imamlık en gerilerden gelmektedir.

Aile ve kadın konusunda da çok kadınla evlenme, dinsel nikâh, başlık parası denen mehr, aile içi otoritede kadın erkek eşitliği gibi dinsel yönlerin yasal değişmeden bağımsız olarak, ülkenin Doğusundan Batısına, kırsal alandan büyük kentlere, alt tabakalardan üst tabakalara doğru dinselliğini kaybettiğini, izlemek mümkün olmuştur. Kadının genel durumunun da aynı çizgiyi izlediği görülmüştür.

Derlediğimiz bu bilgiler dinselliğin dar çerçevede, günlük hayata yansıdığı şekilde en soyut kadercilik denen dünya görüşünden en somut üst tabaka üyesi kadının uzmanlaşmış mesleğine kadar, toplumun bütününün değişmesine uyduğunu ve dinsellik sahasının daraldığı, görülmektedir. Bu değişmenin özelliğinin bazen zigzaglar yapması, bazen anlam değiştirmesi bazen de bütün ile dinselliğin yitmesi olduğu izlenmiştir.

NOTLAR

1. Kıray, M. B., ve J. Hinderink, **Social Stratification as an Obstacle to Development: A study of Four Turkish Villages**, Praeger 1970, New York, Bölüm 9.
2. A. K. Gibb and H. Bowen., **Islamic Society and the West**, Oxford University Press, London, 1950.
3. D. Kandiyoti, **A Social-Psychological Study of a Turkish Village**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Londra Üniversitesi 1971.
4. Kıray ve Hinderink a.g.e., S. 207.
5. Aynı eser S. 215 ve Kandiyoti a.g.e.
6. F. Başaran, "Diyarbakır Köylerinde Vaziyet Alışların Değişmesi İle İlgili Psiko-sosyal bir araştırma", **Araştırma VII**, 1969, Ankara.
7. Çavdar, T., D. Tümay, T. Yurtseven, **Yüksek Öğretimi Başaran Öğrenciler (1974 - 75): Sosyo-ekonomik çözümleme**, D.P.T. 1976. Ankara.
8. Örnek olarak şu araştırmalara bakılabilir, SPD. **Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri**, 1968, İbrahim Yurt, Gül Ergil, H. Tekin Sevil DPT. **Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri, Orman Köylerinin Sosyo-Ekonomik Durumu**, 1971, Ankara, F. Özbay "Türkiye'de Kırsal-Kentsel Kesimde Eğitim Kadınlar Üzerinde Etkisi", **Türk Toplumunda Kadın**, içerisinde Derleyen N. Abadan Unat, Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1978. Uysal Ş. **Lise Öğrencilerinde Meslek Seçimleri**, 1976, Ankara Yeni Desen Matbaası, Kıray, M. Ereğli, DPT, 1964.
9. Türkiye'de dinselliğin artışı olayını ele alan bazı yazılar için örnek olmak üzere şunlara bakılabilir: B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, Londra 1961, Sayfa 410, Kazanias A. M., **Education and Quest for Modernity in Turkey**, University of Chicago 1966, Sayfa 190, Ayrıca R. N. Frye **Islam and the West** kitabı içerisinde D. A. Ruston "Politics and Islam in Turkey" Gravenhagan 1957.
10. Kıray ve Hinderink, a.g.e., Sayfa 221.
11. Örnek olarak Kıray, Kandiyoti ve Özbay'ın adı geçen çalışmalarına bakılabilir.
12. Timur, S., **Türkiye'de Aile Yapısı**, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1972, Sayfa 97.

13. Arap ülkelerinde çok eşli evliliğin oranının yüzde 2 (Cezayir) yüzde 8 (Irak) arasında değiştiği anlaşılmaktadır. W. J. Goode, *World Revolution and Family Patterns*, New York 1968, Free Press, S. 103.
14. S. Timur, a.g.e., Sayfa 92.
15. Aynı eser, Çizelge 47.
16. Timur a.g.e., sayfa 82. Ayrıca bakınız P. Benedict "Hukuk Reformu Açısından Başlık Parası ve Mehr", A. Guriz ve P. Nedenit. (Derleyenler) **Türk Hukuku ve Toplumuna Üzerine İncelemeler**, Ankara, 1974, Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları, No. 1.
17. S. Timur, a.g.e., Sayfa 103.
18. M. Kıray, **Ereğli**, S. 118, M. Kıray ve Hinderink *Social Stratification as*, S. 189 ve devamı.
19. Kıray yukardaki eser, Sayfa 121, Timur, a.g.e., Sayfa 101. Ayrıca Fatma Mansur **Bodrum**, Borill, The Hague 1972.
20. Timur, a.g.e., Sayfa 60 ve devamı, M. Kıray "New Roles for Mothers" J. Peristiany **Mediterranean Family Structures** Cambridge University Press 1976, içerisinde Sayfa 261 - 271.
21. F. Özbay, a.g.e., Sayfa 201.
22. Aynı eser, sayfa 210.
23. DIE, Nüfus Sayımı, 1975.
24. G. Kazgan "Türk Ekonomisinde Kadınların İşgücüne Katılması", N. Abadan-Unat (Derleyen) **Türk Toplumunda Kadın** içerisinde, Ankara 1978, Sayfa 155 - 185.
25. A. Öncü "Uzman Mesleklerde Kadın", N. Abadan-Unat aynı eser içerisinde Sayfa 271 - 289.
26. M. Kıray, "Toplum Yapısı ve Nüfus", **TODAİE Dergisi**, 1978, Kış sayısı.
27. Dinsel Örgütlerin Yayılması Yönü Ahmet Yücekök tarafından işlenmiştir. **Türkiye'de Örgütlenmiş Din'in Sosyo-Ekonomik Tabanı** SBF Yayını, Ankara 1971, Bahattin Aksit daha kapsamlı bir araştırmayı sürdürmektedir.
28. Dinselliğin içeriğinin değişmesinin düşün hayatında nasıl geliştiğinin çok etraflı bir araştırması ve çözümlenmesi için Niyazi Berkes'in çok iyi bilinen eserine her zaman bakılabilir. N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu Batı Yayınları, 1979, İstanbul (ikinci basım).

İKİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL DEĞİŞME VE TABAKALAŞMA

- Values, Social Stratification and Development
- Some Notes on Changing Social Stratification in Turkey in Relation to Development
- Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi: Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı
- Sosyo - Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni : Kendiliğinden
- Social stratification and Development in Mediterranean Countries
- Toplumsal Değişme ve Kentleşmede Düşük Gelirliler.
- Changing Patterns of Patronage

VALUES, SOCIAL STRATIFICATION AND DEVELOPMENT *

During the last decade, the literature on development has increasingly concerned itself with social and cultural factors, often with an emphasis on their negative impact. However, more systematic analytical studies of the interdependence between development and social change are needed (for models, see Firth, et al., 1958; Hoselitz, 1961; Moore, 1961). In fact, this interdependency implies an incredibly large matrix for study.

The present paper discusses some observations that will enable us to recognize the relative importance of various factors within this large matrix. Specifically, we wish to consider agricultural development on one side of the interdependency, i.e., the emergence of cash-cropping with relatively modern technology. On the other side, we examine the values which may stand in the way of change, such as fatalism and traditionalism, as well as the aspirations and cognitions of people that may also influence development. Parallel to the characteristics of economic development and values, income and aspired levels of living will be considered as they are directly influenced by development and changes in values. But, beyond that, from the exposition of changes in agro-economy, income and values we shall turn to a discussion of some significant motivational and social integrational factors.

To facilitate understanding of the relative importance of the variables listed above and to ascertain their differential effects, we shall compare two rural communities in Turkey with two different types of agricultural development. One is village Y in the Çukurova, Southern Turkey, and the other is village K in the Western Black Sea region, Northern Turkey. We believe that in the analysis of a complex interdependency it will be more rewarding to follow such a comparative method than to employ a case study or a very general survey.

The material on village K is taken from data about modernization and urbanization collected during the summer of 1962, on a town and a number of surrounding villages. A survey was

* **Journal of Social Issues**, Vol. XXIV, No. 2, 1968.

made of all household heads, and other techniques were used as complementary tools (Kıray, 1964).

The material on village Y was collected during February 1965 for a larger study of interdependencies between agro-economic development and social change. (1) The techniques of observation used in this study also include a survey of all household heads in the village.

Agro-Economic Development

In village Y in the early 1930's the villagers were sharecropping in cotton and wheat with a crop rotation system. The economy was characterized by the traditional half-and-half sharing rules with absentee large landowners and all the complementary feudal sharecropper-landowner patterns of social relationships. The cotton raised was short staple, closed-boll of a local variety, and energy was provided by teams of oxen for wooden plows. A great change was brought about by the introduction in 1943 of a new cotton variety, medium staple Akala, which increased yields of seed-cotton per dönüm of good cotton land from 50 to 100 kgs. (2)

This changed the land-use pattern of the area, and cereal growing disappeared altogether in village Y. Along with the emergence of a cotton monoculture the labor patterns altered. The old local kind of cotton could be reaped any time after it was mature since the bolls did not open, a characteristic that made it possible to adjust picking to the locally available labor force. With the new varieties the bolls open in September and cotton must be picked in a short time in order to prevent damage by early autumn rains. Thus, introduction of a new variety of cotton caused a shortage of labor that could be solved only by massive use of seasonal workers from other villages. Later, at the end of the 1940's, the application of chemicals for combating insects and plant diseases, the use of machinery in farming operations, and the introduction of irrigation thoroughly upset the old patterns of farming. With the disappearance of oxen and wooden plows, and the local variety of closed-boll cotton, sharecropping disappeared completely and was replaced by seven to ten weeks of wages per year as laborers in not-yet mechanized farm operations, such as hoeing the fields and picking cotton, and an extremely limited number of jobs as tractor drivers or assistants. At this stage, however, the cotton production for good cotton land had increased from 50 kgs per dönüm to 250 kg per dönüm.

One may think that this is a rather special case of development on which to base further discussion of values and motivations involved in the process, as sharecropping was not the most widespread form of farming in Turkey. In order to clarify further any basic generality which could be observed we shall analyze another village from a different region with a different pattern of development in agricultural structure.

During the last twenty years village K in Northern Turkey has also changed from an almost entirely self-sufficient economy to cashcropping in strawberries and to a market economy. The village has a small-landownership pattern which it retains. (3) Families with all their productive age-group members work on their plots as an undifferentiated group and they do not need outside labor. Technology is still simple; various sizes and shapes of hoes and picks constitute the main implements. The plow is not used as the land is hilly. In addition to cashcrop strawberries, families have some chickens, own one or two cattle, and raise a very limited amount of vegetables and corn for self-consumption. But the main source of income for every household is strawberries. The side production of their farms is far from sufficient to provide the food they need. Thus, they depend basically on the income obtained by strawberry raising and on outside contacts for their living.

The contacts they must have are centered around their need for transportation of the cashcrop and for marketing facilities. The villagers have not become organized for these purposes. These functions are performed as undifferentiated and loosely organized actions by a merchant in town. This relationship, like the cashcrop, is a new development in the life of the village. Still the new phase of cashcropping is so different that it constitutes a development in agricultural structure.

Change of Attitudes

Here we shall discuss attitudinal changes taking place in these villages which parallel the agro-economic changes. The values that are useful in differentiating modern societies from modernizing ones can also show trends of change, thus indicating the extent to which these communities have moved toward modernity. The attitudes which show qualitative differences between modern societies and modernizing ones with feudal traditional bases are: taking initiative for a better future, and offering rational reasons

for success and improvement of conditions of life instead of fatalism, resignation and submission to authority.

In the area of expectations and recognition of need and desire for improving their condition, it is clear that both villages are positively future-oriented. In fact, in both villages, in reply to the question of what was their main concern for the future, only a minor fraction of respondents expresses passive, fatalistic prospects (Table 1). On the other hand, more than half expressed a desire to

TABLE 1
EXPECTATIONS FOR FUTURE

	Village Y (n = 105)	Village K (n = 53)
Better production possibilities	37.8%	51.5%
Better consumption possibilities	45.3	35.3
Other	6.9	12.2
Fatalistic	10.0	1.0

improve their production possibilities—a very constructive orientation to the future. In addition to strictly rural, production-oriented answers, there are those, categorized in Table 1 as “other”, such as migration to cities or education of the younger members of the household, which are also essentially nonfeudal and nonfatalistic. The desire for more consumption should also be interpreted as modern since the income of many is barely enough for survival (see Table 5). This type of response is more frequent in village Y than in village K, which is easy to understand since hunger exists in village Y and its possibilities for more production are much more limited. In spite of this, fatalistic and feudal answers such as “it is God’s will” or they “cannot think about the future” are only 10 per cent of all responses in village Y.

Furthermore, in addition to rational and modern expectations and desires for the future, opinions concerning the ways to reach such goals are also nonfatalistic. Both of the villages, indicate hard work and ability as the main road to success. Simple luck, fatalism and/or good personal connections are far less frequent responses than diligence (see Table 2).

TABLE 2**REASONS FOR SUCCESS**

	Village Y (n = 105)	Village K (n = 53)
Hard work and ability	71.3%	67.7%
Personal connections and fatalistic reasons	8.7	13.2
Combination	10.5	17.2
Other	9.5	0.0
Vague	0.0	1.9

TABLE 3**TYPE OF EDUCATION DESIRED FOR SONS**

	Village Y (n = 105)	Village K (n = 53)
University or higher	76.2	70.6
Other	18.1	23.6
None	2.87	0.0
Vague	2.87	5.8

The villagers also show great enthusiasm for the education of their sons (see Table 3). It is interesting to note that this enthusiasm is concentrated on higher education; the percentage desiring this is 76.2 for village Y and 70.6 for village K. One should keep in mind that in Turkey education is the most important channel of mobility, but mobility through education characterizes urban rather than rural settings. Thus, interest in education seems to indicate two different things. First, the villagers are not land-bound, just as they are not tradition-bound. Secondly, they are aiming toward a type of change that is significant for nonvillage environments. The type of education provided today to the villagers and the type of education they desire for their young, i.e., university or its equivalent, have no functional relationship to conditions in the two villages. Literacy is significant and functional only in affairs that involve outside contact.

The responses to the three questions which represent attitudes in our agriculturally developed villages obviously complement each

other very well in terms of showing how far the villagers have come from the fatalism, resignation and passive contentment of the traditional feudal situation.

Actual and Aspired Incomes

We have seen that the changes in agro-economic practices in these communities are so intense that we may consider them "developed". We have also seen that the values related to those aspects of social order which could constitute obstacles to development have changed in such a direction that it is impossible to consider them obstacles to development. At this point, inquiry into the change of income of these groups may clarify certain significant relationships between social change and the types of agro-economic development, as the most expected and obvious result of development seems to be rising standards of living and income of the people among whom change is taking place.

Because villages Y and K are characterized by a cashcropping and market economy which has been evolving for the last 20 years, unlike the greater rural part of the country where self-sufficiency is the dominant pattern, one would assume that per capita income in those villages should be considerably more than the national per capita income. The national rural per capita income in Turkey is given as TL. 1200 (approximately \$ 120) by the First Five Year Development Plan in 1962. In both village T and village K, the mean per capita income per year is conspicuously less the national figure. In village Y the average per capita income is TL. 556.19 and in village K it is TL. 525.47 (see Table 4).

TABLE 4
YEARLY PER CAPITA INCOME

Income	Village Y %	Village O %	Village K %
< 200 TL	15.2	5.9	13.2
201 — 300	23.8	11.8	9.2
301 — 400	14.3	23.6	24.6
401 — 500	8.6	17.7	11.3
501 — 600	7.6	8.8	15.1
601 — 700	4.8	8.8	3.8
701 — 800	4.8	2.9	1.9
801 — 1000	3.8	14.7	11.2
1001 — 1200	3.8	5.8	3.8
1201 — 1500	4.8	—	3.8
> 1500 TL	8.6	—	1.9
Mean	556.19	517.64	525.47
N	105	34	53

TABLE 5
YEARLY INCOME PER HOUSEHOLD

Income	Village Y %	Village O %	Village K %
< 500 TL	4.8	—	1.9
501 — 1000	22.9	2.9	1.9
1001 — 2000	24.8	14.7	24.6
2001 — 3000	17.1	14.7	32.0
3001 — 4000	13.3	17.7	9.4
4001 — 5000	6.7	20.6	11.3
5001 — 7500	5.7	20.6	15.1
7501 — 10,000	1.9	8.8	1.9
> 10,000 TL	2.8	—	1.9
Mean	2592.85	4212.64	3372.64
N	105	34	53

Moreover, the average per capita income of a self-sufficient village in the northern part of the Çukurova, Southern Turkey, village O, is only slightly less than the average of villages Y and K: TL. 517.64. Obviously, in spite of agricultural and technological innovations during the last two decades, income per capita in villages Y and K is not substantially more than in village O, and less than that of agriculturally much less developed parts of the country as a whole.

This analysis of the present economic situation gains further depth when it is related to the villagers' awareness of their conditions—that is, with observations on the psychological level of life. With a mean actual yearly income of TL. 2592.85 and TL. 3372.64 per household, the mean aspired income of the villager is TL. 7,200 in village K and 10,000 in village Y (see Tables 5,6). These figures show very clearly the large discrepancy between their aspirations and actual life experiences. (4)

It seems that consequence of this reversed economic effect of agricultural development on psychological and social levels presents itself as disequilibrium which has stimulated further change and is a most significant factor in determining the new social configuration of the villages.

TABLE 6
ASPIRED AND ACTUAL YEARLY
PER HOUSEHOLD INCOMES (MEAN)

	Village Y (n = 105)	Village K (n = 53)
Mean yearly income per household considered necessary for a decent living	10,000 TL	7,200 TL
Mean average of actual household income per year	2592.85 TL	3372.64 TL

The immediate effect of earning little more than self-sufficient villages and less than the average of the country, with great discrepancies between actual and aspired conditions of life, shows itself not particularly as frustration but as a greatly intensified and diffused feeling of insecurity, so that every social institution and human relationship pattern that is capable of providing security

acquires new importance in determining the mode and direction of the change toward a new social equilibrium and configuration. Among such institutions and relationships, social stratification and power mechanisms seem to be most important. (5)

Social Stratification and Power Mechanisms

It is clear from the preceding discussion that the process of development and change with its attitudinal dimensions is much more complex than it is usually assumed to be. Another aspect of the same process should be discussed which will enable us to see the less obvious relationships and interaction patterns in the society that emerge as the result of a basic human motivation—need for security.

Village K

In village K, any differentiation of the population in terms of wealth, occupation, education and consequently in terms of power, status and prestige is inconspicuous. However, even though village K is not a dramatically stratified society, power exercised by outside agencies results in a striking differentiation with significant consequences.

In village K, the villagers obtain all their necessities from a nearby town and from a particular merchant in the town. Throughout the year, the villager himself or whichever family member is in town secures the family's necessities from the merchant's shop on credit. This debt is registered only by the merchant. Payment occurs mainly in June when all the family's strawberries—the cashcrop—are given to the merchant against the family's debts. The villagers even prefer to bring their secondary products such as chickens, eggs, fruits or skins of prey animals to this merchant instead of selling them to somebody else at a higher price. Thus the merchant—or agha as he is called by the villagers—not only sells his own merchandise on his own terms and conditions but he also buys all the villagers' products that are of cash value at the price he himself has fixed. In this arrangement, the amount of credit, the rate of interest, the date at which debts are due and other similar terms are all determined by the merchant. This transaction involves no formalities. The accounts are kept in a little notebook in signs understandable only to the merchant himself. Seldom if ever does he let the villager know his debts or balance of payments.

The Merchant

The basic and the most obvious aspect of the peasant-merchant relationship is this transaction and credit mechanism. However, in addition to this very mercantile relationship there are other types of interdependencies and functions that help to maintain the first one. The villager needs money at times other than the harvest season. The easiest way to obtain this money is from the merchant. The merchant provides him with the necessary amount the moment he needs it, without formality. Even if it means paying a large interest later or placing his whole future in the hands of the merchant, obtaining the necessary amount at the moment when he needs it is of vital importance for the villager.

Aside from this, the merchant helps his villagers when they have to do business with other institutions in town. He aids them in government offices and in courts, engages lawyers, tells them which doctor to go to in case of sickness, buys their medicine, etc. Most of the time he pays the expenses and records them along with the other debts. He performs the function of arbitrator in marriages or disputes. His assistance sometimes goes even further. For instance, this merchant sent a villager's son who had contacted bone tuberculosis to the town's hospital and then to a hospital in Istanbul for treatment, without asking for any immediate payment. He thus won the indebtedness not only of the man and his son but of the whole village.

These associations are completely different from the mercantile and anonymous relationships of the modern urban pattern. First, the merchant and the villagers are in a face-to-face relationship. Also, the merchant fulfills the functions of social welfare and insurance on the basis of friendship and personal contacts. These functions are similar to those of the large landowner in a feudal order. In spite of these factors, however, the merchant cannot be considered part of a feudal system. The orientation, the way of thinking, and the personality of this merchant are the same as those of big city commercial people. His main aim also to make more profit and to improve his business through professional transactions.

The merchant has no belief in social welfare as such. He freely admits that he gives such assistance and keeps face-to-face relationships with villagers because these are profitable for his own business. It should be noted that neither the merchant dealing with village K nor other merchants in the same town now or in the

past owned land. They have acquired their wealth in the last 20—25 years through trade under conditions applicable to the whole country. And, in the most modern meaning of the word, they have started as merchants. But they learned quickly that they cannot establish themselves fully if they do not function as an agency to meet individual emergencies or provide relief in difficult times. Here a particular aspect of the old pattern has merged with the new pattern, bringing together remnants of the feudal system into a functional whole with the new order.

A particular aspect of the old pattern has changed totally, the relationship of landowner to peasant. On the other hand, the needs and functions connected with this changed aspect have been unfulfilled. Until institutions to satisfy those needs develop in the new pattern, the newly emerged relationship, i.e., merchant-villager, has taken over these functions and acts as a buffer institution. Thus a new configuration in the social structure comes about and a relative equilibrium is established. But the immediate result of this new adjustment mechanism emerging under the stress of insecurity caused by change is to limit the chances of villagers for savings and improvements, both in terms of production as well as level of living, that one expects from more modern agricultural practices and cash-cropping. The main motivation for such a social integration pattern obviously is the lack of much needed security or seeking for at least a limited amount of it in adjusting to the type and speed of change. Here, further development is obstructed not by unchanged values such as fatalism but by the new configuration in society, since more adequate institutions did not evolve to provide security.

Village Y

The largest socially differentiated group in village Y is the 81.8% of villagers who do not own any land. Of these, 80% are strictly agricultural laborers. The land is owned by four large landowners. This represents the dominant aspect of social stratification. The existing power structure evolved mainly in the decade following 1910. What characterizes the social structure which exists today in village Y are the recent developments in agriculture described above, i.e. the introduction of cotton with open bolls and machinery which led to the disappearance of sharecropping and its replacement by wage labor. Thus, the people and institutions that control the wage labor and consequently the life of the wage laborers occupy the most important place in the stratification

pattern. Those who control these relations are, of course, still the large landowners.

The Landlords

From the 1920's to the early 1960's, the landlords were absolute powerholders; not only did they control the villager's chance of earning a living but at the same time they interfered informally with every aspect of life, again a characteristic of a feudal social stratification system. Today, however, the situation has begun to change. Everybody agrees that landlords should not interfere with their private lives. The government also tries to control laborer-landowner relationships, particularly by fixing minimum wages. Another organization that could be influential is the Agricultural Laborers Union in Adana but the villagers do not join in, being afraid that if they do they would not be given jobs. On the other hand the landowners are very efficiently organized as Çiftci Birliği, Farmers Association. The organized power of landowners is a new phase in the social stratification and power mechanism of our villages.

The corresponding development on the villagers' side, however, is not yet the labor union, but unorganized intra-village resistance to the landowners' arbitrary interference in their lives. The leaders of this movement are described as influential people in the village today. When, as a subjective evaluation, the opinion of the household heads was asked about who was most influential in the life of village Y, four people were named. The landlords, particularly the one that comes to the village frequently, are most frequently named as most influential (47.2%). The elçi, an intermediary man who supplies laborers to the landowners and finds agricultural jobs for villagers, is second (14.2%). The teacher and the headman follow them (8.5% and 7.5%, respectively). Among them the teacher, who is a member of one of the lineage groups in the village, stands out. He plays an important part in the general current against the large landowners. His importance emerges, of course, not because he is a man of education, but because he takes such active part in the movement against landlords, since he is also a natural permanent member of the community.

The Elçi

With the development of wage labor a new position has arisen in the village. To bring the laborer-villagers into contact with the

landlords, to guide them and provide them with jobs and protect them from the competition of outside laborers, became a very important function. Such an intermediary man—*elçi* as he is called—who actually provides jobs for the villagers when there is great competition from immigrant laborers, is another influential person in the life of the villagers. His function, like that the merchant in village K, is a buffer function as proper organizations have not yet appeared. He makes oral arrangements for work, and sees that the villagers work accordingly. In the power balance in village Y the *elçi* is closer to the villagers than to the landowners, and is accepted by the villagers as a trustworthy representative. But he occupies a hopeless bargaining position next to the Farmers Association. He refuses, however, to encourage the laborers to join the labor union, saying that such an act would worsen their position. Another of his functions that adds to his influence in the community is that of advancing small amounts of money to the villagers during the winter months against their labor for the coming season.

The newly emerging specialized occupational group, the tractor drivers, do not have any chance to modify the basic relationship patterns in the social stratification structure either. Most significant, of course, is the fact that they are also employed by the same large landowners. That they are paid a slightly higher salary and have slightly better working conditions does not put them into another status and a different relationship. In fact, many of them are among the most active people in influencing the villagers' attitudes towards landowners.

The Headman

Today's headman in the village is newly elected; he stands on neutral grounds. As far as his familial relations are concerned he is the son of the former (dead) foreman-supervisor of the most powerful landlord. Although his father was the landlord's employee he himself never worked for him. The villagers introduce him as a man whose father worked for the largest landlord for more than 20 years and still acquired no wealth; thus, he must be honest and on their side. The group that backs him and that obviously brought him to his office is the one that is consistently against landlords and is now attempting to increase their power within the village. The previous headman, who held the office from 1943 to 1960, was the most influential landlord's "man", acting always with his backing.

All through this period new forces were developing in the village so that when, in 1960, the chance arose to challenge the old headman, the opposing villagers organized and voted the old headman out. Today when they discuss their action, it is very significant that they do not pay much attention to the change of headman but rather stress that they have successfully resisted the landlords' influence over the village. The whole fight to change the headman was a fight against the power holders—i.e., the large landowners.

Their recently acquired position as wage-laborers represents such an insecurity for the villagers that new relations had to be found. In village Y today, the anonymity of the wage laborer in relation to the landowner, the prolonged difficulties of earning a living without any potential lessening of anxiety, in short extreme insecurity, are leading the villagers to seek ways to unite and resist the old power holders, and to create new power groups in the village. Thus the power represented by the teacher, elçi and headman is extremely important to the villagers; all of them are against the landowners' power and provide chances to resist the landlords. Now that the village is experiencing a very low standard of living and is facing extreme difficulties in earning a living, the leadership provided by the elçi, the teacher and the headman—the newly unified power against landlords—is coming to the foreground.

Security Mechanisms

With the disappearance of sharecropping and landlords' personal responsibility for the welfare of the peasants, together with the worsening of standards of living and prolongation of the period without security, it was critically important to provide institutions or relationships in the form of buffer mechanisms to ease the strain and provide an opportunity for a new integration and equilibrium in social structure to develop. The community at present is channeling its social change into two different types of institutions and relationships, both of which lead to more security. One of them is a new form of political interaction and the other is a new type of work organization. Both of the developments have characteristics that are much more modern; human relations within these institutions are universal, specific and collectivity oriented. Thus, when they really become established aspects of the society, the new configuration will represent a social development as well as an economic development, with the need for security as its basic motivation.

The problem of security seems to occupy a central position under the impact of rapid social change. Every social structure, with its integrated set of institutions, interaction patterns and values, provides its members with mechanisms of security. The pre-industrial social structure with its small communities, family-centered activities, face-to-face relations, and limited fluidity and mobility is well equipped to provide the needed security. Rights, responsibilities and assets of landlord and sharecropper, or of guild system and customers, were organized in such a way that everybody knew what to do in ordinary as well as in extraordinary times and situations; the system is so well-integrated that its members usually are not aware that the group and its interaction patterns are providing them with security. In fact, it is only after some changes take place and new interaction patterns emerge in the life of the members of the group that they become aware of something important missing in the new situation; in many ways, this may be the principal obstacle with which development, both economic and social, meets.

Lack or delay of emergence and integration of new security mechanisms in the changing structure can influence social development in many ways, as has been shown above.

Many things indicate also that the slow evolution of security mechanisms is a real obstacle to the transformation of the pre-industrial socio-economic structure into a modern, urban-industrial one. Furthermore, the adjustment mechanisms emerging under the stress of social change are creating intermediary institutions and relationships that seem to present strong resistance to the evolution of security structures compatible with a modern industrial structure. The result may be much greater complexity, difficulty and cost in securing necessary additional changes in the future.

NOTES

1. This study was undertaken in collaboration with Dr. J. Hinderink of Utrecht University, Institute of Geography.
2. Later better varieties were introduced, increasing the production per donum in the period of 1950 - 1962 from 170 to 300 kg.
3. Small landownership in itself is not significant for modernization as it could be either a self-sufficient family farm or a modern cashcropping one. It is significant only if cashcropping has come and the owner can **control** the production up to the

point of the marketing. Otherwise, it is not much different whether land is owned or sharecropped. Frey (1966) discusses small landownership as a base for national identification, and thus for modernization. In our opinion, it is not the size of land or ownership of it but **cashcropping** and the type of **control** of the processes involved in production and income obtained from that crop that is significant for modernization.

4. The vicious circle of poverty asserted by R. Nurske (1953) is insufficient to explain the perpetuation of poverty, as our analysis here shows. To fall below the average and below the previous level of income is rather different from a vicious circle. In the process of economic development of a certain type, such as that in Turkey, a particular polarization of wealth takes place that is difficult to explain as simply perpetuation of old existing poverty.
5. Although most important in development, social stratification is not the only institution which provides security. Family, lineage groups and similar institutions also carry important security-giving functions. But for our purposes, stratification comes to the foreground.

REFERENCES

- FIRTH, R., FISHER, F. J. and MACRAE, D. G. Social implications of technological change as regards patterns and models. In International Social Science Council, **Social, economic and technological change: a theoretical approach**. Paris: International Social Science Council, 1958, 289—302.
- FREY, F. Socialization to national identification among Turkish peasants. Presented at Advanced Seminar in the Social Sciences, Abant, Turkey, 1966.
- HOSELITZ, B. F. Tradition and economic growth. In R. Braibant and J. Spengler (Eds.) **Tradition, values and socio-economic development**. Durham, N. C.: Duke University Press, 1961, 83—113.
- KIRAY, M. B. **Eregli—a coastal town before heavy industry**. Ankara, Turkey: State Planning Organization, 1964.
- MOORE, W. The social framework of economic development. In R. Braibant and J. Spengler (Eds.) **Tradition, values and socio-economic development**. Durham, N. C.: Duke University Press, 1961, 57—82.
- NURSKÉ, R. **Problems of capital formation in underdeveloped countries** New York: Oxford University Press, 1953.

SOME NOTES ON CHANGING SOCIAL STRATIFICATION IN TURKEY IN RELATION TO DEVELOPMENT *

In this paper I shall try to describe the change in control power relations and related values between the peasants and "middle classes" as the two largest groups in the Turkish social stratification system in Turkey, and to discuss the relevance of these changes to development. It seems that the old and new stratification systems, their patterns of interaction and their values, are merging with each other and bringing about new intermediary forms. These forms in certain conditions do encourage further development and change; in certain other conditions they do not. In either case the observations do have, to my mind, significant characteristics which are important for understanding the role of changing class structures in the development of plough agriculture-based feudal societies.

Turkey today is changing from a society based on plough agriculture into an industrial one. As in all societies with a pre-industrial plough agriculture its pre-development social stratification system had a large group of peasants forming the main mass of population engaged in the production of agricultural wealth. This was the main source of wealth. To control the surplus of this wealth meant to be the upper class.

Since the Ottoman empire was one of the last political organizations based on agriculture in history, it had a distinctly centralized mode of government with relatively efficient transportation and communications. (1) The upper levels of the bureaucracy held power to control. This governing class consisted of officials whose power rested on their occupancy of offices which were not usually inheritable. However, whenever and wherever the government started to weaken or wherever, after an invasion, it allowed the local feudal power to continue, for one reason or other, there always appeared tendencies for hereditary local feudal elements to gain power at the expense of bureaucracy, right up to the empire's last days. (2) Bureaucracy or the hereditary principle: the conflict

* Paper Submitted to British Social Association Meetings, London, May 1969.

was important, in pre-modern times, for the top classes. But it did not mean much for the peasants. After turning over the surplus of their production, either in the form of tax or crop-share, the tenant or small landowner shared a different sort of life in a different social order.

Between these two classes, there existed another group. It was much smaller in number than the peasants but relatively larger than the upper class. It consisted of the merchants, artisans, craftsmen, who were engaged in the production of the manufactured products. Through guild organizations and tax forms they were ultimately controlled also by the bureaucratic or hereditary upper class.

This very general and much simplified picture of stratification is, I hope, useful to see that the essential dynamic relationship that brings these groups into a functional interdependence is the control of the surplus of production and consequently the control of the mode of livelihood and other aspects of the life of the controlled class. To see the system of stratification as a system of differential control power in distribution of the surplus of production is in my opinion directly related to the control of the wealth of the society. To give priority to power relations, and values pertaining to power relations, seems to be a more fruitful way of analyzing the interdependence of development and stratification than to treat stratification as a matter of status. The latter - defined as it usually is in the literature (especially, the term "status inconsistency") in terms of the style of life of particular classes, the amount of income, education and the values attached to them - can be considered derivative in the study of development and social stratification.

The large base of the pyramid in agricultural, feudal Turkey, as we indicated above, consisted partly of small landowners and partly of large absentee landowners, as described by J. Sjöberg. (3) The surplus of production they achieved is turned over to the landlord, in the case of share-croppers, in traditionally defined ways and amounts, usually half and half. The small landowner, on the other hand, would give his surplus in the form of tax, the form and amount of which has changed many times in recent history. Although previously there was no important difference between the lives of these two groups - the villages were left quite homogeneous in terms of stratification and other aspect of social life - today

with the kind of development that is taking place in Turkey what happens to these peasants and the type of development that takes place differs precisely according to whether they are share-croppers or small landowners.

With the introduction of machinery, new kinds of seeds, and other similar agro-economic innovations, the share-croppers found themselves after two or at most three crop seasons in the position of agricultural wage-workers for the still unmechanized parts of the farming with a smaller share and a smaller absolute income from the production and greater difficulty in perpetuating their subsistence level of existence. (4) Those who could not remain even as wage workers in agriculture migrate to the cities joining the great reserves of workers for industry and services living in shanty towns, an aspect of urban life so familiar today.

The large landowner, for his part, now controls a much larger (from three to ten times larger) surplus of production than he derived from simple agriculture based on the plough, with new possibilities to use it for further investment and to increase his wealth. (5) Turkey's landlords have passed the stage when they spent this wealth only in luxurious consumption, either in Veblen's term engaging in conspicuous consumption or succumbing to the demonstration effect in Nurkse's term. Now it seems that they become engaged basically in commerce, particularly in large-scale import and export whereby the wealth they have achieved is transferred to the already industrialized countries.

What is more important for the rural environment is the change in the type of interpersonal relations between the landlord and the sharecroppers, leading to further changes in the power relation and social organization. With the disappearance of share-cropping and the coming of wage work, landlords lost interest in all types of personal, face-to-face relations with the tenant and a new impersonal anonymous relationship replaced the old one. Formerly, at the same time as they controlled their tenants' chances of earning a living they also, since labour was not abundant, saw to it that they were reasonably provided for. They carried the responsibility of their tenants' welfare and interfered with every aspect of their life. These relationships were basic characteristics of the feudal stratification system. Now that the landlord is no more interested in his former tenants' welfare, the actions of the former tenants also change toward the landlord. People who can articulate the

former tenants' dissatisfactions propose new ways for dealing with hard times and offer some possibility of easing the deteriorating conditions of life gain importance in the village. Such are the teacher, or labour broker, or a new headman. New organizations spring up, such as labour unions or labour-oriented political parties. (6) Now that impersonal relations and new organizations are appearing, the large landownership areas in Turkey are obviously open to further change.

As for the small landowning areas and peasants, two basic types of change and two new types of power relations can be observed. In the areas where the introduction of a cash crop (the main agro-economic development trait) requires considerable investment, those peasants with less than 50 acres of land, in general end up in so much debt that in the course of twenty years from one fourth to one fifth of the peasants lose their lands and become wage workers in agriculture or in the cities, because the amount of land they have is too small to sustain the debt burden involved in making the investments necessary for commercial farming. Their land is bought by very few - one or two - peasants in the community, giving them the chance to become big landowners. Such a polarization of landownership also brings new power relations (7) similar to the large landownership pattern.

Another much more common process of change in power relations for small landowners venturing into cash cropping is to become extremely dependent on trades in towns for credit and marketing. The exact process is determined by the kind of cash crop. Dependency is most likely to emerge when the crop concerned does not need large machinery, can be cultivated in small plots by the labour of a single family, but needs facilities for transportation and marketing. It is further strengthened by the fact that now that the peasant devotes all his land to the cash crop he has to buy everything he and his family need for consumption for cash. As he is always short of cash, he uses the credit given in the town by the merchant. Such villages obtain all their necessities from a particular merchant in a nearby town. Throughout the year, he and his family shop from this merchant on credit. The debt is registered only by the merchant. Payment takes place mainly at the time of the harvest of the cash crop. This transaction involves no formalities. The accounts are kept in a little notebook in signs understandable only to the merchant himself. Seldom, if ever, does he let the villager know his debts or balance of payment.

Of course, the basic and the most obvious aspect of the peasant-merchant relationship is this transaction and credit mechanism. However, in addition to this very mercantile relationship, there are other types of interdependencies and functions that help to maintain the first one. Obtaining the necessary amount of cash at the moment when he needs it is of vital importance for the villager. Aside from this the merchant helps his villagers when they have to do business with other institutions in town. He aids them in government offices, in courts, engages lawyers, tells them which doctor to go to in case of sickness, buys their medicine, etc. Most of the time he pays the expenses and records them along with the other debts. He even performs the functions of arbitrator in marriages or disputes. (8)

These associations are completely different from the mercantile and anonymous relationships of modern power relations. First the merchant and villagers are in a face-to-face relationship. Also the merchant fulfills the functions of providing welfare and insurance on the basis of personal contact. These functions are similar to those of the large landowner in a feudal-agrarian order. In spite of this, however, the merchant is not a part of the old feudal system. His orientation, his main aim, is all to make more profit and to improve his business through professional transactions. He has no concern with his clients' welfare as such. Nor do they inherit landowning traditions; none of these merchants owned any land in the past or had any share-croppers. In the most modern meaning of the word they started as merchants and they are merchants. But quickly they found out that they could not establish their position fully if they did not function as an agency to meet individual emergencies or provide relief in difficult times. Here, a particular aspect of the old pattern has merged with the new pattern, bringing together remnants of the old feudal system into a functional whole with the new. The basic economic pattern of the old relationship of landowner to peasant has changed totally. On the other hand, the needs and functions formerly served by this relationship have remained unfulfilled. Until alternative new institutions develop to satisfy these needs, the newly emerged relationship, i.e. merchant-villager, has taken over these functions and acts as a buffer institution. Thus a new configuration in the social structure comes about and a relative equilibrium is established. But the immediate result of this new adjustment mechanism, emerging under the stress of insecurity caused by change, is to limit the chances of the villagers to save and make improvements, both in terms of produc-

tion as well as in their level of living. Now that merchants resist the evolvement of new credit, marketing and welfare organizations, further change and development is obstructed by the new configuration in power relations and social stratification. This is in contrast to the dynamic picture we saw in large landowning areas.

In the urban environment, the old "middle classes" are coming into contact with the newly rising classes such as factory workers, or they meet the competition in artisan production or in trade, of the new immigrants from villages. More important probably, new skills and specializations in the division of labour, new fields of manufacturing and services and the parallel growth of organizations, create complexities for their position in the urban stratification pattern. The old one was relatively simple. Merchants and craftsmen in guilds with tax and duty payment rules knew who were above and who were below them, and everybody recognized their relative positions. Now the "middle class" has become the warehouse of all the various groups; the old, the emergent, and the mixture of old and new. At this stage today, nobody in the group in his day-to-day relations thinks about control power, since from skilled labourers to engineers and specialized workers (if there are any), from ordinary clerks to managers, all consider themselves "middle class". Lumped into the same single category are all sizes of self-employed artisans and merchants, the heirs of the older group. Most members of these groups never come into contact with each other for any type of relationship. The only thing they know about each other is just their outward appearance. Power and control in modern urban societies are not the kind of relationships experienced by everybody **directly**, as it was in an earlier era and in villages. In this anonymous situation, the attributes and values of the old and new controlling upper classes influence the "middle classes" and push them towards several different kinds of mobility.

Great numbers of people of the same section of the "middle class" living in close proximity with each other apart from others, become sensitive to small differences of income among themselves. This also corresponds to a distinct characteristic of the upper class of the, old system. There the great contrast was between the "poverty" of the peasant and the "luxury" of the upper class. Now for "the middle classes", anybody who can add to his income and thus gain a higher level of living deems himself to have moved higher in the class structure. Although this may only mean to move higher within the large middle classes lacking in any control power, still

it is prized as mobility, and prompts more and more consumption, instead of greater investment.

Another old dichotomy in attributes was in literacy: the illiteracy of the peasant and the artisan against the highly cultured landlord and bureaucrat. When this joins with the requirements of urban industrial society where literacy is simply a minimum requirement for adjustment, and further education is important for the division of labour, one finds in large groups of urban - for that matter in rural groups as well - almost irrational demands for more and more education. On this irrational "fantasy" level the education which is admired is education for "culture" and "refinement", just as it was for the old upper class; not education for practical purposes matching the demands of the increasing division of labour.

On the other hand, to be "independent", that is, not to be a part of an obvious hierarchy of organization is considered important, and worth achieving even at the cost of earning less money and having a lower level of living. To a certain extent this is because of the persistence of the values of the old artisan life, but it also springs from the esteem of the modern "middle classes" who themselves are parts of other organizations for the traders and artisans who "control" their own business. This positive value attached to independent business, however, together with the shortage of capital and other economic factors, leads the enterprising members of the middle classes to concentrate in numerous small enterprises. These become, in the long run, fetters on the further development of large-scale business which requires partnership and organization.

The elective political system also provides another area in which to observe the merging of the old and the new. In particular it acts as a mechanism of mobility in the system of power relations that constitutes the social stratification system. Of course, to use politics for achieving significant economic and social control is not new in Turkey. Ottoman Turkey had a basically non-hereditary upper class and it was possible to use political activity to climb into it. Wealth could often be converted into political power and vice versa - more especially vice versa; it was easier to use political power to obtain wealth than the reverse. This pattern is now again used rather skilfully in the framework of the new elective systems. To join the lower level organizations of a political party (particularly of that in power) gives a chance to exercise influence.

In fact, invariably all types of power holders, local merchants, large landowners, in the process of either moving up or in the process of moving into the new social stratification system use the opportunities offered by the elective political system for better and faster adjustment. Thus the parties now have two types of men, one the direct representatives of economic and political power and the other, those who strive to acquire wealth using the opportunities offered by being in the party as a short cut.

The use of the elective political system as a mobility channel rather than simple entrepreneurship is again a good example of carrying over the pre-modern Ottoman pattern of achieving bureaucratic governmental power. Because of the shortage of chances for economic achievement this channel makes a convenient path of mobility in the stratification system. At the same time this shows that control power is at the core of the dynamics of social stratification. When stratification is looked at more as a power relation and not as a matter of status, the intricate give-and-take between local party politics and business life becomes intelligible. The rather unexpected "undemocratic" results of the elective system, such as villages with a 100 % poll giving 100 % of their votes to the large landowner or to the new credit-giving merchant, are also examples of the accommodation of the new system, where the economic and political powers again merge with each other.

How much the elective political system encourages or discourages development is a complex problem one cannot touch on here. But one can assert without hesitation that for the "middle class" and in small urban centres, elective political systems provide the best mobility channel. And here one can see the interplay between economic power and political power, complementing each other in the process of mobility of the individual and thus providing conspicuous examples of the indivisibility of the two forms of power.

NOTES

1. Lybyer, A. H. **The Government of the Ottoman Empire in the Time of Sulaiman the Magnificent** (Cambridge, Mass, Harvard University Press 1913).
2. Cvetkova, B. "L'évolution du régime Feudal Turk" **Etudes Historique** II 1960 pp. 171 - 206. Paris.
Also, Lewis, B. **The Emergence of Modern Turkey**, London.

Barkan, Ö. L. **Türk Hukuk Tarihi Notları**, İstanbul 1945, İstanbul University Press.

Fizek, K. **Anadolu Toplumlarının Evrimi Üzerine Düşünceler** (Notes on the Evolution of Anatolian Societies) Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XXII-I, 1967 Ankara.

3. Sjöberg, G. **The Preindustrial City**, New York, Free Press 1960. Also, Lapidus, M. **Muslim Cities in Later Middle Ages**, Harvard University Press, 1967.
4. For a case study see Kiray, M., and J. Hinderink, "Interdependencies between Agro-Economic Development and Social Change" **Journal of Development Studies**, July 1968. Vol. 4. No. 4.
5. **Ibid.**
6. **Ibid.**
7. **Ibid.**
8. See Kiray, M., **Ereğli** Ankara 1964. Devlet Planlama Teşkilatı. Also, Kiray, M., "Values, Development and Social Stratification", **Journal of Social Issues**, April 1968.

TOPLUM YAPISINDAKİ TEMEL DEĞİŞİMLERİN TARİHSEL PERSEKTİFİ BUGÜNKÜ VE YARINKİ TÜRK TOPLUM YAPISI *

İçinde yaşadığımız toplum için, biraz daha fazla bir şeyler bilmek ihtiyacı diğer toplumlarla ilişkilerimiz genişledikçe, onların başka türlü olduklarını gördükçe artıyor. Bu toplumlarla benzerliklerimizin ve farklılıklarımızın bir muhasebesini yapmadan, nedenini açıklamadan, sadece kendi toplumumuz hakkında da pek bir şey bilemeyeceğimiz ortaya çıkıyor.

Hakikaten, ileri sanayi toplumları ile sanayileşmemiş toplumlar arasındaki, özellikle son yüz elli yıl içinde gelişen ve bugün yeni bir aşamaya ulaşan ilişkiler, bu toplumlar arasındaki farklı değişme süreçleri, bunların başlagıcı ve bugün ulaştığı seviye, yalnız toplum bilimciler için değil, aleâde toplum üyeleri için bile üzerinde en çok tartışılan sorun haline gelmiştir.

Değişik Yaklaşımlar

Sanayileşmiş ve sanayileşmemiş toplumlar arasındaki farkın izahında öteden beri yapılan açıklamalar, bir kaç temel ele alış şeklinde görülebilir.

1. Önce bu farklılıklarda, iki toplumu birbirinden müstakil gören, birbiri ile hiç ilişki halinde görmeyen ve bu hal ile **temel nitelikteki farklılığını**, bu toplumların değerler ve inanç sistemlerinin değişikliğinde arayan ve hattâ nerde ise bunları “mutlak” yani değişmez sayan yaklaşım vardır. Türkiye ile ilgili bu tarz alışın en iyi iki örneğini, Amerikan sosyal bilimcilerinden Mc Clennan (1) D. Lerner (2)’in eserlerinde görebiliriz. McCellan, en yeni sosyal bilim teknikleri ile, niçin modernleşmediğini araştırdığı beş toplum içersine Türkiye’yi de katmıştır. Ve Türkiye’nin modernleşememesini “need for achievement”, daha üstün başarı ve yenilikler için bir ihtiyaç duymaya yer vermeyen değerler sisteminin bulunması ile izah etmiştir. Lerner de geri kalmışlığı, kavram ve değerlerde daha geniş ilişkileri düşünebilme, yenilik isteme, teşebbüs sahibi olma gibi özel-

* Mimarlık Semineri, Ankara, Mimarlar Odası Yayını, 1969.

İlklerin yokluğuna dayandırmıştır. Kendi araştırmalarımızdan Sabri Ülgener de "İktisadî İnhitat Tarihimizde Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri" adlı eserinde aynı biçim bir ele alışı sürdürmektedir (3). Bu yaklaşımı benimsemiş bütün araştırmacılar Türkiye'nin farklı toplum yapısını tayin eden özelliği, değerler ve inanış sistemlerindeki farklılıkta aramakta ısrar etmektedirler. Bu yaklaşımın kaynağı ve ustası hiç şüphesiz, Alman sosyologu Max Weber'dir. 1920 lerin sonlarında neşrettiği eseri halâ bir çok araştırmacılara ilham vermekte ve hipotezlerine temel teşkil etmektedir (4). McClennan'ın "need for achivement" yenilik ve başarı ihtiyacı terimi, aslında Weber'in "capitalist sprit" kapitalist ruh teriminin yeniden formülasyonundan ibarettir. Fakat Weber dahil, bütün bu yaklaşımı kabul eden araştırmacılar, **değerler** gökten inmediğine ve **karşılıklı insan ilişkilerinin mahsulü olduğuna göre**, bu sanayileşmeye mani ya da elverişli inanç ve değer sistemlerinin nasıl olupta ortaya çıktığını açıklamakta yetersiz kalmaktadırlar. İlk itici konusunda hiç bir şey söyleyememektedirler. Hele Türkiye üzerinde yapılan araştırmaların, zaman perspektivi bakımından, noksanlığı da çok göze çarpmaktadır.

2. İkinci dünya harbine kadar Batı Avrupa'da, ondan sonra Amerikada ve bizde çok revaç gören bu yaklaşım, yerini, ikinci dünya savaşından sonra batı Avrupada ve son beş yıl içinde de bizde, yeni başka bir yaklaşıma bırakmıştır. **Bu yaklaşım sanayileşmiş toplumlarla sanayileşmemiş toplumlar arasındaki farklılığı**, Weber'ci ele alışı dışında, yani değerlerdeki farklılıkta değil, **alt yapının, yani tabiatı işleme tarzı ve böylece elde edilen artık ürünün kontrol şeklinin temelde farklı olmasının sebep olduğu üstünde durmaktadır**. "Doğu despotluğu" ve "Asya tipi üretim tarzı" diye bilinen izahlar bu guruptadır. Wittfogel'in tezinin tarihçi yanlılığı, yani genelleştirmelere gitmek üzere benzer özellikleri aramak yerine, özel ve bireysel cepheler üzerinde durma eğilimi ve bütün iktisadî - siyasî kontroller sistemlerini, sulama tesisleri temin etme fonksiyonuna indirgeme sinin darlığı, bu görüşün üzerinde fazla durmayı gerektirmeyecek kadar açıktır (5).

İkinci yaklaşım, Asya tipi üretim tarzı ise, bugün memleketimizde, nerede ise, akademik bir çalışma ve tefsir biçimi olmaktan çıkmış, günün pratiğini yönetecek bir prensip olarak ele alınır hale gelmiştir. Asya tipi üretim tarzı, Marks'ın ikinci derecede işlediği fikirlerden biridir. Bu alt yapı tarzı üzerinde, ikinci dünya savaşından sonra Fransa'da, sömürgeciliğin çözülme halinde olduğu ve kendisi yeni yeni sanayileşmenin ikinci aşamasına ulaşma çabasında bulunduğu sırada, Fransız sosyalistlerden bir grup tarafından, gene

üçüncü dünyanın sanayileşmemesini izah için, üzerinde durulmaya başlanmıştır (6). **Burada da temel fikir olarak, sanayileşmemiş Asya ülkelerinde bu aşamaya ulaşamamış olmanın sebebi diye, artık ürün kontrolünün, batıda sanayileşmeden önce bulunan kontrol tarzından farklı olduğu ileri sürülmektedir.** Başka türlü söylenirse, bu iki yerde de sapanla tarım vardır. Her ikisinde de temel servet top-
rak ve ürünleridir, fakat batıda artık ürünün kontrolü, klasik feoda-
lizm denen ve serf-lord çelişkisi halinde iken, diğerinde özellikle, bizi ilgilendirdiğine göre, Osmanlılarda, serf ve lord değil köylü reaya ile sultan ve bürokratları arasındaki çelişkidir. Onun için biri sanayileşmeye yönelmiş diğeri yönelmemiştir. Memleketimizde toplumsal araştırmalardan çok daha fazla olan tarihsel araştırmalarla, yani bireysel özelliklere önem veren bilgilerle birleşince bu yaklaşım birden önem kazanmıştır. Bu bilgilerle yapılan analizler kaçınılmaz şekilde Türkiye'nin bu günkü düzenini anlamaya çalışan her yazar, düşünür ya da sosyal bilimciyi, Osmanlı toplum yapısının batıdan farkının, bu günkü düzenimizdeki rolünü araştırmaya itirmiştir. (7)

1967'den beri yayınlanan ve fikir tarihimizde ilk defa bu yoğunluğa ulaşan eserlerin hepsinde bu yaklaşımın bir muhasebesi yapılmakta ve görüşler, "aradaki fark bir varyasyondur, tayin edici rolü yoktur" kanısı ile "bu bir mahiyet farkıdır, bütün ayrıcalık bu temel farktan başlamaktadır" tezleri etrafında toplanmaktadır (8).

Batı ile Osmanlı toplumlarının üretim ilişkilerini bir varyasyon halinde görenler, bugünkü sanayileşmemeyi, Osmanlı toplumu-sanayileşmiş toplum ilişkilerinin oluşturduğu bugünkü koşullarda, dış etkenlerin yerinin başta geldiğini söylemektedirler.

Özellikle XIX'ncü yüzyılda ve ikinci dünya savaşından sonra bu ilişkilerin toplumsal değişimdeki ağırlığından kolayca söz konusu edilebilir ve bazı başka toplumlarla kıyaslamalar yapıp genellemelere gidilebilir. Fakat ikinci tez kabul edildiğinde, yani Osmanlı toplumunun kendine has özellikleri temel tayin edici ise, yani bir serflord çelişkisi yerine bir reaya - bürokrat ilişkisi varsa ve hakikaten serf - lord ilişkisinden işçi - burjuva ilişkisi doğarken, bizde köylüden işçi doğsa bile bürokrasiden burjuva doğmuyor demeye geldiği düşünülürse, burdan, bizdeki toplumsal değişim prensiplerinin batıya hatta belki de başka hiç bir topluma benziyemiyeceği sonucuna varılması gerekmektedir.

O zaman da her türlü ilmî bilgiden vazgeçmek gerekir ki bunun anlamsızlığı açıktır. Bizim kanımızca, konu, bugün akademik çevrelerde bir türlü, aksiyon çevrelerinde bir başka türlü çıkmaza girmiş-

tir. Her iki yaklaşımın yetersizliğini göz önünde tutarak şimdi ben bu makalenin çerçevesi içersinde toplum yapılarının anlaşılmasında kullanılan kavramları, yeni bir yönde soyutlaştırarak dünkü toplum yapımızı çizmek istiyorum.

Temel İlişkiler

Her şeyden önce, formların değil fonksiyonların ve ilişki düzenlerinin benzerliklerini ön plâna çıkarmak, ondan sonra da sanayi sonrası toplumlarının sanayileşmesinde temel değişkenin ne olduğunu sözkonusu etmek istiyorum. Her toplumda nüfus, teknoloji, bu teknoloji ile işlenebilen kaynaklar ve bunların doğurduğu toplumsal örgütlenme görece bir denge içindedir. Gayri uzvî enerjinin doğa kaynaklarının işletilmesinde kullanılmasından önceki toplumda bu dengeyi elemanları temelde sapana dayanan tarım ile dengelenmiş bir nüfus, bu nüfusun da tarımsal ürünleri bilfiil üreten geniş bir köylü kitlesi ile, yarattığı üründen köylüye kendi kendini idame ettirecek kadarmı bıraktıktan sonraki artık ürünü alan ve bunun dağılımını kontrol eden köylü kitlesine kıyasla çok küçük bir üst sınıftır. Bunların arasında ise tarımsal çevre dışına yerleşmiş tarımsal olmayan üretimle ve onun dağıtımı ile uğraşan, gene uzvî olmayan enerji ile üretim yapan, bütün farklılaşması üretim konularına has olan ve kendi içinde farklılaşmamış, ihtisaslaşmamış esnaf, tüccar, zanatkâr gurubu vardır. Bu tarz bir genellikte alındığı takdirde temel ilişki hem batıda hem de Anadolu'da aynıdır. Her ikisinde de nüfusa göre doğal kaynaklar yeterlidir. Yukarıda sözü edilen denge için sosyal örgütün tamamladığı yön, emeğin —yani köylünün— kontrolüdür. Üretimi en yüksek noktaya götürebilmek için bu emeğin tarımda tutulması gereklidir. Batı bunu, köylüyü toprağı ve üretimi kontrol edene açıkça bağlayarak, yani serf - lord ilişkisini kurarak başarmıştır. Osmanlılarda ise bu, çift bozma yasağı, şehirlere girme, yerleşme, zanaat loncalarına intisap etme yasağı ve genellikle başka yönden geçim temini olanaksızlığı ile sağlanmıştır.

Bu temel ilişki on asırlık Avrupa feodal düzeninde ve altı asırlık Osmanlı düzeninde hem yer hem zaman bakımından çok çeşitlenmiş sade temelde yani emeği toprakta tutma ve artık ürünü kontrolde sabit kalmıştır. Yazılı kurallara göre Batıda kontrolü elinde tutan sınıf lord'lar, bu mevkiye hereditër yolla gelirler. Halbuki Osmanlılarda bu tayin iledir, yani Osmanlı Lord'u bürokrat bir lord'dur. (9) Burada da, kanımızca, reayanın, Osmanlı köylüsünün hürriyeti ve serfin esareti nasıl temel ilişkiyi gözden kaçırarak şekilde abartılmışsa, Batıda lordun sosyal mobilitesi olmadığı, yani bir aile-

nin kontrol düzenindeki yerinin sabitliğı ile yazılı kaidelerin dışında bir günden öbürüne olan ilişkilerde Osmanlı tımar ve zaametlerinde, hattâ beylerbeyi ve valilerde de mobilite aynı şekilde fazlaca abartılmıştır. Osmanlılarda, özellikle tımar ve zaamet sahiplerinde ve geniş ölçüde vali ve beylerbeylerinde, yazılı kurallara göre mutlak olan toplumsal mobilite, bir günden öbürüne olan yaşantıda yer almamış, bu kuralların tatbiki de fazlaca mübalâğa edilmiştir. Batıda da, Osmanlılar'da da merkezî bir lord'un kudretinin artması, ona "sadakat"la bağlı küçük lordların ve lordlukların devamında temel şart olmuştur. Batıda sadakatını "fealty" ispat edemiyen vurulmuştur. Aynı şekilde Osmanlı Padişahı da kuvvetli iken sadakâtinden şüphe ettiklerini vurdurmuş, zayıflayınca da bu sadakat terimini yumuşatmış ve mahallî "lordlarla" anlaşma yollarını aramıştır (10). Toprağa bağlı emek - kontrol eden lord ilişkisi, bu ilişkilerin genişlemesinde şahsi yüzyüze teması özetleyen sadakat ya da mücadele iki sistemde de fonksiyonlar - ilişkiler olarak aynı yerde durmaktadırlar.

Bu bakımdan temel sınıflar arası ilişkiler bakımından, benzerlikten fazla aynılık olduğunu söylemek mümkündür. Fakat bundan öte, bu tez kabul edilse de edilmese de Osmanlı toplumunun Batıdan farklı gelişmesinde asıl gözden kaçan meselenin köylü - lord ya da reaya - bürokrat lord ilişkisinin çok dışında olduğu kanısındayım. Bugünkü yapı farkı münakaşalarında gözden kaçan nokta batıda sanayileşmeyi getiren sınıfların ya da ilişkilerin serflikle ve lordlukla ilgisi olmadığıdır. Sanayileşmenin öncülüğünü yapan merkantalizm, tamamen kuzey batı Avrupa ülkelerindeki —orda da lordlara bağlı— tüccar ve esnafın davranışındaki değişikliklerden, çok iyi bilindiği gibi, keşifleri de uyaran, başlatan kapital birikmesi ile doğmuştur. Bu kapital birikmesinde serfliğin ve lordluğun pek bir rolü olmamıştır. Böyle olunca da **Osmanlı toplumunda sanayileşmeyi, doğrudan doğruya reayanın hürlüğüne, ve bürokrat lordun "tayin" edilmesine bağlamak zordur. Kuzey batı Avrupa ülkelerinde X ve XI 'inci yüzyıllarda tarımda at ve atla çekilen pulluk kullanılma ya başlanması çavdarın yerini buğdayın alması gibi yeni üretim araçları ile üretimin güçlenmesi ve belirli şekilde çoğalan tarımsal artık ürünün lordların ve köylünün tüketimleri yolu ile, ara sınıfları teşkil eden tüccarın elinde toplanmasıdır (11).** Aynı devrede hristiyanlık cihadı olan "haçlı seferlerinin" getirdiği yeni olanaklar, daha kolay ulaşımı sağlayan deniz ve limanlara sahip olma gibi faktörler bu orta çağ sonu ara sınıflarını yeni bir güç olarak belirtmiştir. Bu makalenin çerçevesi içinde, sosyal ilimlerin en çetrefil meselelerin-

den biri olan Kuzey Batı Avrupanın neden en önce sanayileştiği sorununa daha çok yer verilemez (12). Benim işaret etmek istediğim, eğer farklı gelişmeler üzerinde durulacaksa bunun Asya tipi üretim yaklaşımında ya da bürokrat Osmanlı idarecisi izahında olduğu gibi, sadece artık ürünün kontrol şeklindeki, farklılıklarla izah edilemeyeceğidir. Nitekim fevkalâde etkin merkezî örgütleri ile Osmanlı sarayı tarımsal artık ürünü arttırmaktan gayri, siyasal ve ekonomik kurumların hepsini şu ya da bu zamanda ve şekilde mobilize etmesine rağmen ne Batının etkisini azaltabilmiş, ne de sanayileşmeye geçebilmiştir. Çünkü en etkin ve en temeldeki, tabiat insan ilişkisini belirleyen alet ve üretimin güçlenmesi yönünden, tarımda bir şey yapamamıştır.

Giderek Osmanlı toplumunda uzak ticaret yollarının değişmesi, piyasada değerli madenlerin artması, topraktan üretilen artık ürünün aktarma yollarının düzeltilmeye çalışılırken bozulması sanayileşmeye ve onunla beraber gelişen kompleks toplumsal düzeni Batıya bağlı olmadan getirmeden, batı sanayileşmenin ilk aşamasına ulaşmış XIX uncu yüzyıl gelmiştir. XIX uncu yüzyıl, Osmanlı toplumu için, batı toplumlarının sadece ham madde kaynağı ve lüks tüketim maddeleri ticareti temin eden bir yer olmasına ilâveten, sanayilerinin mamul madde satacakları pazar ilişkisinin kurulması için zorlandığı bir devredir. Bütün siyasal ve fikirsal ilişkilerle beraber bu devre Osmanlı toplumunun temel yapısının değişmeye başladığı devredir. Ve bu oluşum açıkca dış etkenlerle başlamıştır. **Başka bir deyimle XVI ncı yüzyıldan XIX uncu yüzyıla kadar Osmanlı toplumundaki iç dinamiğe bağlı değişmeler temel ilişkileri köklü şekilde değiştirmede, sadece buhranlar yaratıp sürdürdüğü halde XIX uncu yüzyılın dış etkileri doğrudan doğruya temel değişikliklere götürmüştür.**

Buna rağmen Osmanlı toplumu XIX uncu yüzyıl sonunda bile hâlâ "yarı feodal" bir yapıdaydı. Bunun anlamı, nüfusun büyük oranının hâlâ tarımda sapanla ve sınırlı bir artık ürün yaratan bir üretim yapması, bu teknoloji ile ulaştığı artık ürününü kontrol edenlerin hâlâ toplumda hakim mevkii işgal etmesidir. İşin aslında İzmir, Çukurova, Samsun çevdelerinde milli ve milletlerarası piyasa için ürün yetiştirmeye geçilmişti, ama bu, memleketin bütünü için henüz anlamlı değildi. Fakat toprak mülkiyeti ve vergisi meseleleri ön plâna çıkıyordu. Ticarete, tarımsal olmayan üretimdeki daha hızlı değişmeler ise Batının sanayileşmiş memleketleri ile Osmanlıları yeni siyasal ilişki düzenlerine getirmekteydi. Osmanlıların tarımla dolaylı ilişkili kurumları hızla değişmekte idi.

XIX uncu yüzyılda tacil kazanan toprak insan ilişkilerine has düzenin değışme eğrisi 1900'larda bir düzlüğe ulaşmış ve aradaki savaşlara siyasal ilişki değışikliklerine rağmen ikinci dünya savaşına kadar oldukça istikrarlı bir halde kalmıştır. Daha derine giden değışiklikler ikinci dünya savaşından sonra hızlanmıştır. Bu konuda Türkiye'de bugün oldukça ayrıntılı, güvenilir bilgi birikmiştir (13).

Bugünkü Kırsal Yapı

Ondokuzuncu yüz yılda değışen toprak mülkiyet düzeninden sonra hemen hemen ikinci dünya savaşının sonlarına kadar Anadoluda hem küçük toprak hem de büyük toprak sahipliğinin hakim olduğu çevreleri görüyoruz. Artık ürünün aktarılmasının vergi şeklinde olduğu bölgelerde kendi kendine yeten üretim sürüp gitmektedir - örneğın genellikle Orta Anadolu — Artık ürünün pay olarak aktarıldığı yerlerde ise ortakçılık ve yarıcılık yer almaktadır. Genellikle Güney Anadolu. İlgi çekici ve anlamlı bir gözlem, artık değeri ister vergi, ister pay şeklinde aktarılsın ortakçı köyleri ile vergi ödeyen köylerin hem yaşama seviyeleri, hem de toplumsal düzenleri hiç de farklı değildir. İkisi de artık ürünlerini devrettikten sonra birbirlerine çok benzer bir düzende yaşamaya devam ederler. Köylüler yönünden İcarlığın hereditör ya da tayin ile olmasının hiç bir önemi olmamış görünmektedir. Burada bir yapı değışikliğinden bahsederken ilk sorun bu büyük köylü kitlesinin yeni şartlar altında ne olduğunu bilmektir. Tarımda yenilikler, dışarı ile ilişkiler başlayınca, kırsal toplumun değışmesi, Anadoluda küçük ya da büyük toprak sahipliği bölgelerinde farklı şekillerde olmuştur.

Büyük toprak sahipliğinin ve ortakçı, yarıcılığın yaygın olduğu bölgelerde tarımın modernleşmesi, makineli, sulamalı, sun'î gübreli üretime geçiş ikinci dünya savaşından sonra olmuştur. Büyük toprak sahiplerinin yeni üretim teknolojisine geçmeleri, işgal ettikleri kontrol mevkillerinden dolayı, elde ettikleri krediler yüzünden kolay olmuş ve bu teknoloji ile üç ilâ sekiz misli arttırabildikleri ürünleri ile kredi borçlarını ödeyebilmiş ve çiftliklerini modern, büyük işletmeler haline getirmişlerdir (14). Bu topraklarda ortakçı - yarıcı olarak çalışan köylüler ise üç dört ürün mevsimi içersinde, makineleşme emeğın yerini aldığı için, yarıcı olmaktan çıkmışlar, büsbütün topraktan kopmuşlardır. Kısmen, henüz daha mekanize hale gelmemiş işlerde gündelikle emeğini satan tarım işçileri haline gelmiş, kısmen de tarımdan tamamen uzaklaşarak şehırsel çevrelerde emeklerini değeriendirme olanağını aramağa yönelmişlerdir. Bu oluşum, hem toprak sahipleri, hem de köylüler yönünden eski "feodal" iliş-

kilerin oradan kalktığı ve büsbütün yeni ilişkilerin, yeni hacimde ve değerde artık üretim temin ve kontrol tarzının ortaya çıktığını göstermektedir.

Eski kendi kendine yeten ve artık değerini "vergi" halinde aktaran küçük toprak sahipleri de modern teknoloji ile piyasaya arz edilen ürün yetiştirme oluşumunun dışında değildir. Çok küçük bir artık ürün ile çağdaşlaşmaya giden küçük toprak sahibi köylünün de bütün toplumsal ilişkileri değişmektedir. Böyle çok sınırlı artık üretim ile modernleşmeye giden köylü, borçlanma (kredi - faiz) mekanizması sonunda belirli bir zaman sonra topraklarını kaybetmekte ve büyük guruplar halinde gene mülksüz, emeğini satarak geçinen işçiler haline dönüşmektedirler (15). Gözlemlerimize göre, yaklaşık olarak 200 dönümün (50 akr) altındaki topraklarda sapanla tahıl üretiminden traktör ve sun'î gübre ile üretime, borç alarak, geçince, borcun ödenmesi çok şüpheli hale gelmektedir. Ve borçlarını ödeyebilmek için beş yıl kadar bir zamanda topraklarını elden çıkarmak zorunda kalmaktadırlar. Bu miktar arazi, yeni ticarî tarım işletmeciliğine geçmek için yapılacak yatırımlara gerekli borçlanmayı ödeyebilecek büyüklükte görünmemektedir (16). Böyle bir çabaya girişenlerin toprakları, civardaki bir, en çok iki köylü tarafından ele geçirilmekte ve bunların elinde 2.000 ve daha fazla dönümlük toprak birikmektedir. Sonuç olarak bunlar da ücretli emek kulânır hale gelerek büyük toprak sahiplerinin kontrol kuvveti ilişkilerine girmektedirler.

Tarımsal çevrelerde bu sınıfsal yapı değişikliğinin bu çok belirli süreçlerinin dışında, bugün Türkiye'de çok yaygın ve geleceği etkilemek yönünden önemli bir başka oluşum daha vardır. Bu oluşum, gene kendi kendine yeten, her türlü örgütten yoksun, az gelirli küçük toprak sahibi köylülerin piyasaya sürülecek ürün üretmeye geçişte, bu ürünü üretip gerekli ilişkileri kurup, bunu paraya dönüştürmekte çok zor işleyen yarı gelişmiş bir düzenin ortaya çıkışıdır. Bu köylüler için, pazar ekonomisine açılabilen en gerekli şey, kredi ve pazarlama ilişkileri kurabilmektir. Bu ilişkileri bugün Türkiye'de, kasabadaki toprak ve tarım ile doğrudan doğruya ilişkisi olmayan tüccarlar kurmaktadır. Bu ilişkinin kurulmasına işlenen toprağın büyüklüğü kadar, piyasaya arz edilen ürünün cinsi de sebep olmaktadır. Bu ürün, büyük makineler gerektirmediği bir ailenin emeği ile küçük bir toprakta yetiştirilebildiği fakat iletme ve pazarlaması dış ilişkiler gerektirdiğinde bu tarz ilişkiler doğmaktadır. Köylü ile kasaba tüccarı arasındaki bu ilişki, köylü toprağının hepsini piyasaya süreceği ürüne hasrettiğinden, tüketimi için gerekli

nakit para ihtiyacını, bu tüccara bağlamakla ve ona tabi olmakla temin eder. Böylece tüccar, köylünün özellikle dışarıyla olan ilişkilerini ve sosyal güvenliğini sağlar. Bu ilişkiler kurulduktan sonra kasaba tüccarı toplumsal yapının daha fazla değişmesine köylünün gösterdiğinden daha fazla mukavemet gösterir. Köylü - tüccar ilişkisi, eski düzende olmayan yeni bir ilişkidir. Fakat büyük toprak sahipliğinin modern işletmeciliğe ve büyük burjuvaziye yahut, ortakçı, yarıcı köylünün emeğini satan işçiye dönüşmesi kadar açık seçik bir sınıfsal yapı değişikliğini de temsil etmektedir. Bu ilişki toplumsal değişimin baskısı altında ortaya çıkmış gerginliği azaltacak, intibakı sağlayacak ilişkilerin bütünleşmesini sağlayacak bir tampon mekanizmadır. Fakat bir defa toplum yapısının parçası haline geldikten sonra, bu ara - gelişme değişimin daha ileri gitmesine ve yapının belirli bir aşamaya ulaşmasını engellemektedir (17). Bu yüzden piyasaya arz edilen ürünün tüccar aracılığı ile pazarlandığı, küçük toprak sahibi köylülerin hakim olduğu çevrelerde değişme yavaştır ve köylünün işçiye dönüştüğü yerlerdeki dinamizm burada görülmez.

Bu hali ile tarım ve oradan elde edilen artık değeri kontrol eden temel guruplar - bu gün Türkiye’de şu şekillerde özetlenebilir. Burada sınıf deyimini kullanmıyorum. Çünkü feodal yapının “köylü” sınıfı artık aşağıdaki şekillerde çeşitlenmiştir :

- 1) Büyük Toprak Sahipleri : Bütün özellikleri ile modern büyük burjuvazinin bir parçasıdır. Tarım tarzları modern işletmeciliktir.
- 2) Elindeki küçük toprak sayılacak 200 dönümün üzerindeki mülkü, toprak mülkiyeti kutuplaşması sürecinde 2.000 ve daha fazla dönüm araziye çıkaran, ücretli işçi kullanmaya başlayan, yeni belirmiş orta müstahsil çiftçi.
- 3) a — Topraktan büsbütün kopmuş, emeğini satan işçi haline dönüşmüş olanlar
b — Geçim için, sahip oldukları çok küçük topraklarda ürettiklerine, emeklerini satarak kazandıklarını katmak zorunda olanlar.
c — Hâlâ ortakçı ve yarıcılığı devam ettirenler.
- 4) Kendi topraklarında piyasaya arzedilen ürün üretenler, fakat tam anlamı ile kasaba tüccarının kontrolü altında bulunanlar.

- 5) Köyde olmamakla beraber tarımsal artık ürünü doğrudan doğruya kontrol ettiği için sözü edilmesi gereken tefeci tüccarlar.

Bu gurupların içersinde, emeği ve artık ürünü doğrudan doğruya kontrol eden birinci ve ikinci gurupların değişme yönleri açıkça, daha fazla artık ürün kontrolüne doğrudur. Tarımsal burjuvazinin büyük ve orta burjuvazisini teşkil etmektedirler. Elllerinde biriken artık değeri kısmen sanayiye ve daha çok ithalât ve ihracat ilişkilerine yatırmaktadırlar. Piyasaya arzedilen ürünün yarattığı artık değer böylece çok az içerde fakat pek çok sanayileşmiş ülkelerde sınai üretime dönüşmektedir. Türkiye'deki büyük toprak sahiplerinin kontrol ettikleri artık ürünün sadece Veblen anlamında gösterişçi tüketime ya da Nurkse anlamında gösteri etkisine aktarılması devri geçmiştir. Şimdi memleketin temel artık ürününü temin eden bu servet, ithalât yolu ile dışarı, sanayileşmiş ülkelere akmaktadır. Orda sanayi ürününe dönüşmektedir. Üçüncü gurubun bütün alt gurupları ise gene açıkça emeğinin kontrolünü ya tam modern ya da eski ilişkiler içinde başka sınıflara bırakmış emekçi sınıflardır. Yeni teknoloji ve ürün tiplerinin getirdiği artık üründen daha fazla pay almak ya da bu artık ürünün dağılımının kontrolüne katılmak için dinamizmlerini korumaktadırlar. Bu guruplar içerisinde işçi örgütleri, kendilerine yönelmiş siyasal örgütler doğmakta, yeni talepler getiren faaliyetler olmaktadır. Dolayısıyla sosyal değişme dinamiği en canlı sınıf olarak görünmektedirler. Dördüncü gurup hem mülkiyeti olan, fakat öbür taraftan da ürettiği servet üzerinde çok az kontrole sahip bir geçiş tabakasıdır. Bir yandan toprağın mülkiyetini bırakmamakta, diğer yandan var oluşunu ve refahını kasabadaki tüccara sımsıkı bağlamaktadır. Bu hali ile bütün şikâyetine rağmen büsbütün mülksüz hale gelmemek için durumunun olduğu gibi devamından başka bir şey istememektedir.

Köyde olmadığı ve doğrudan doğruya tarımla uğraşmadığı halde yeni ilişki düzeni içerisinde ortaya çıkan tefeci tüccar da bütün güçlerini durumun devamına harcamaktadırlar.

Toparlarsak, bütün bu yeni beliren ilişkiler içerisinde ikinci, dördüncü ve beşinci guruplar, yani yeni orta çapta çiftçi, küçük çiftçi ve onları devam ettiren tefeci tüccar, istiyerek ya da istemiyerek şartların zorlaması ile birbirlerini destekliyerek en az değişmeyi istemekte ve mevcut durumunu sürdürmekte yeni ilişkilere ve bunların getireceği kurum ve örgütlere karşı durmaktadırlar. Bu gurupların ne eski düzen ne de yeni düzen açısından tam sınıf olarak belirlenmeleri mümkün görülmemektedir. Bu gurupların değişim için-

deki yer ve rolleri kolayca görülebilmekte ise de nisbî ağırlıklarından söz edebilmek için yaygınlıkları sayıları hakkında daha belirli bilgimiz olması gerekir.

Buraya kadar olan analizimizi bağlamak üzere bu tebliğin başındaki tarihsel gözlemler için söylediklerimizi bir kere daha değerlendirmek gerekir. Feodal devrenin köylü sınıfının bu günkü sınıfsal özelliklerini kazanmasında, görüldüğü gibi Osmanlı toplumunun özelliklerinin akademik ilgiden başka bir rolü yok gibidir. Eski köylü sınıfının, kısaca yukarıda belirttiğimiz farklılaşması, üstelik Osmanlı olmayan toplumlarda da aynen yer almış (orta çapta çiftçi gibi), fakat sanayileşmiş ülkelerde bu safhalar süratle geçmiş ve köylüler tam işçiye ya da "orta sınıflara" dönüşmüştür.

Şehirsel Değişmeler

Köylü - bey ilişkisi, feodal toplumun temel ilişkisi olmakla beraber, yegâne ilişki değildir. Toplumun tarımsal olmayan üretimi kırsal çevre dışında devam etmektedir. Zanaatkârların başardığı bu üretim, tüccar ve esnafın dağıtım fonksiyonları ve kontrol fonksiyonlarındaki din adamı, asker memurlar ve beylerle beraber sanayi öncesi toplumun şehirsel yapısını meydana getirir. Maamafih bunların hepsinin sayısı sınırlıdır. Toplumun şehir ve köy gibi iki türlü yerleşme şekli olması, tarıma dayanan toplumların gelişmesi ile başlamıştır. Tarımsal üretimin tayin edici rolü azaldıkça bu dikotomi azalmaktadır. Hiç şüphesiz gelecekte ortadan kalkacaktır. Köy ve şehir ayrılığı toplumda bir fonksiyonlar farklılaşmasının akisidir. Geniş çevreler gerektiren tarımsal üretim ile uğraşan, kontrol, idare, dağıtım gibi diğer fonksiyonlara katılmayan nüfus - köylüler ayrı bir yerde yerleşmiş, toplumu meydana getiren diğer guruplar - şehirlerde toplanmıştır. Şehir - köy yerleşmeleri nerede ve ne zaman meydana gelmiş olursa olsunlar hep birbirlerini tamamlayan komüniteler teşkil etmişlerdir. İkisinin de kendi kendine yeterliği nisbidir. En az farklılaşmış yer ve devrelerde dahi şehir varsa mutlaka köy de vardır, ve - karşılıklı ilişki halindedir. Bu ilişki, artık ürün aktarmasından, asker vermekten, ziraat ve ticaret metayı değiştirme ilişkilerinden, inanç ve idare düzenlerinin merasimlerine katılmaya kadar değişebilir. Osmanlı şehir ve köylerinin birbirleri ile ilişkileri de genel çerçevenin dışında değildi, ve Osmanlı şehirlerinde de çalışan emekçi gruplar dükkânlarına, âletlerine sahip, önceleri ahi düzenleri, sonraları loncalar içersinde örgütlenmiş esnaf ve zanaatkârlar serbest meslek erbapları ile idare fonksiyonlarının teknik elemanları sayılacak memurlardan ibaretti.

Kontrol, idare ve dağıtım fonksiyonları buralarda yerleştiği için de kırsal çevre üzerinde ağırlıkları hissedilirdi.

Sanayileşme, ulaşım ve haberleşmenin gelişmesi ile şehirlerin önemi bir başka şekilde daha artmıştır. Sanayi üretimi tarımdan daha önemli hale gelecek kadar gelişince nüfusun daha büyük kesimleri buralarda toplanmıştır. Ayrıca bu yeni üretim tarzıyla beraber hem bilfiil üretim yapan, hem de bu büyük sayıda insanı biraraya toplayan büyük hacimlerde üreten sanayiın koordinasyon, idare-dağıtım fonksiyonları için değişik tarzda ihtisaslaşmış yeni gruplar belirir ve aynı çevrede yerleşir. Kısaca şehirler yeni üretim tarzının yeni ihtisaslaşmış emekçilerin, idarecileri, dağıtıcıları ve kontrol edicileri ile büyür gelişir.

Fakat, Türkiye’de bugün şehirleşme, şehirlerin sanayileşme hızının, tarımın modernleşmesinden çok daha yavaş olması sonucu “sahte şehirleşme” diye nitelediğimiz oluşumlarla sonuçlanmaktadır. Nüfusun şehirlerde oturan oranının artması ile asıl modernleşmeyi belirliyen, sanayide çalışan nüfusun artma oranı arasında bir ilişki yoktur. Şehirli nüfus oranı % 8’i bile bulmamaktadır (18). Bu yüzden köyden şehire göç edenlerin şehirde çalıştıkları işler ya da öğrendikleri hüneler de bu gelişmenin nasıl aldatıcı olduğunu gösterir. Örneğin Yasa’nın verdiği bilgilere göre Ankara gecekondularında yaşayanların vasıflı işçi oranı % 27’dir. Memur müstahdem oranı % 30’u geçmektedir (19). Daha anlamlı olan ise bu vasıflı işçilerin hünelerinin, şoförlük, oto tamirciliği, marangozluk, duvarcılık, terzlik gibi modern sanayi düzeninden çok eski düzene has hüneler olmasıdır. Düz işçilik, esnafılık yapanlarla beraber bu gruplar köy hayat standartlarının çok üstüne çıkmış oldukları için pasif ve tatmin edilmiş haldedirler. Bu grupların ortalama gelirleri gene Ankara’da örneğin, ayda 400 TL. etrafında oynamaktadır. (20). Köyde insan başına ortalama gelirin yılda 1000 TL. sı civarında olduğu düşünülürse “sahte şehirleşmemiz” “sahte şehirlerimiz” diyebileceğimiz köyden yeni göçenlerin niçin değişmede daha fazla etkin olmak istemedikleri kolayca anlaşılır.

Diğer taraftan köyden göçen bu büyük gruplar eski zanaatkârların ve esnafların yaptıkları işlere yönelerek, onları baskı altında tutmakta, tedirgin etmektedirler.

Eski düzenin esnaf ve zanaatkârlarının bir kısmı yeni konularda da olsa gene esnaf ve zanaatkârlıklarına devam etmektedirler. Fakat büyük bir kısmı eski zanaatlarının sanayi ile rekabet edemediğinden değeri kalmadığı için dükkânlarını, âletlerini kaybetmişler

ve mülksüz kalmışlardır. Bunların bir kısmı işçi olmuş, bir kısmı küçük memurluğa geçmişlerdir. Küçük burjuva hüviyetindeki bu mülkünü kaybetmiş esnaf ve zanaatkârlar en tatminsiz şehir unsuru olarak görülmektedir. İzmir şehrinin iş düzeninin analizinde düzenli, ticaret ve sanayi odalarına kayıtlı 6.000 iş sahibinin dışında esnaf derneklerine kayıtlı 60.000 den fazla esnaf ve zanaatkâr bulunduğunu söylersek, bu kitlenin hacmi ve potansiyeli hakkında bir fikir vermiş oluruz (21).

Mamafih, eski esnaf ve zanaatkârların yeni düzene geçişte yerleri sadece bu değildir. Bunların sınırlı bir kısmı, özellikle küçük kasaba ve şehirlerde, tarımsal nüfustan söz ederken gösterdiğimiz küçük toprak sahibi köylünün ürününü pazarlayan tefeci tüccar haline gelmiştir. Bu gurubun elinde ikinci dünya savaşından bu yana hatırı sayılır bir para birikmektedir. Son yıllara kadar bu tüccarların ellerinde biriken ticaret sermayesini taşınmaz mülkten başka bir şeye yatırdığı görülmemişti. Fakat son yıllarda bazı gözlemlerimiz bunların yer yer ve yeni orta çapta sanayiye yatırımlar yaptıklarını göstermektedir. 1962 de "Ereğli" çalışmamızda bu aracı tüccarların "burjuva" karakterine dikkati çekmiştik. Yedi yıl sonra bu teşhisimizin yerinde olduğu ispatlanmıştır. Bunların dış sanayi mamûlleri, büyük sanayi mamûlleri ve onları kontrol eden çevrelerle nasıl bir ilişki kuracakları ve toplumun değişmesinde nasıl bir rol oynayacakları henüz belli değildir ve ilgiyle izlenmeye değer (22).

Bugün büyük şehirlerimizde iki nesilden daha fazla bir zamandır büyük sanayi tesislerinde çalışan, hakiki ve normal diyeceğimiz, şehirli sanayi işçileri de sayılarının azlığına rağmen temelde bir yer tutarlar. Büyük sanayi tesislerinin çoğu devlet kesimindedir. Bunlar hüner öğretme tarzları, ücretleri ve sendikaları ile yine nisbeten tatmin edilmiş şehir emekçi gruplarındandır. Ve belirli bir değişim potansiyeli göstermemektedirler. İkinci dünya savaşından sonra kurulmasına izin verilen yabancı sermaye ya da yerli sermayenin yabancı sermaye ile ortak kurduğu tesisler de gene böyle eski sanayi işçisi kullanmaktadır. Bunların durumu devlet kesimindekilerden farklıdır. Yerli ve yabancı sanayi burjuvazisi ile işçi çelişmeleri de, son iki yıldır çıkan grevlerde açıkça görülmektedir.

Ticaret ve sanayi burjuvazisine gelince, iki dünya savaşı arasında yeni kurulan cumhuriyet hükûmetinin kontrolü ile sanayinin yavaş gelişmesine paralel olarak şehirlerimizdeki tüccar ve sanayici sayısı da aşağı yukarı sabit olarak şehirlerimizdeki tüccar ve sanayici sayısı da aşağı yukarı sabit kalmıştır. Yabancı sermaye yatırım-

ları da olmadığından dış burjuvazinin delegeliğini yapanlar yalnız ticaret sahasında görülmüştür. Bunların da sayıları çok sınırlı kalmıştır. Bu devrenin şartları altında, Osmanlı İmparatorluğunun İstanbul şehrindeki bürokrat lordları siyasal kontrol kuvvetlerini kaybettikleri gibi ellerindeki gayrimenkul ya da nakit serveti, sanayiye ya da ticarete dönüştüremedikleri için hemen hemen ortadan yok olmuşlardır (23).

Bugünün büyük şehirlerindeki büyük ticaret ve sanayi burjuvazisinin kökeni ise, son yüzyıl içinde ve özellikle ikinci dünya savaşında ortaya çıkmış özel şartları kendi çıkarları yönünden en iyi kullanıp yerleşmiş, orta sınıf tüccar ya da zanaatkârlardır (24).

Böyle bir şehir yapısına bakınca ilk olarak, çok dengesiz bir toplumla karşı karşıya olduğumuz intibai alınır. İster, şimdilik sakin görülmekle beraber sanayide emilemeyen köyden gelenler olsun, ister ortada sıkışmış kalmış zanaatkâr, esnaf, küçük memur gurupları olsun hattâ hattâ dış sermayenin delegeliğini yapan, fakat aslan payını onlara bırakmaya mecbur kalan üst komprador burjuvazi olsun, hiç bir şeyin birbiri ile sağlam bir ilişki düzenine girmediğini ve değişmeye hazır halde olduğunu kabul etmek gerekir.

Görüldüğü gibi, XVI ncı yüzyılda sanayileşemediğimiz gibi, XIX ncu yüzyıldan beri şimdi de bu aşamaya erişememiş haldeyiz. Bu günkü başarısızlığımızı gene çok faktörlü bir analizle açıklamak gerekirse, burada tarımda belirli ürün cinsine talebi getirerek, sanayinin fabrika makinalarını satarak, kredisini kontrol ederek, en ağır basanın güçlü, sanayileşmiş ülkelerin oluşumu doğrudan doğruya kontrolleri olduğu söylenebilir.

Ülkeyi dışa açılmaya zorlayan batılı sanayileşmiş toplumların bu ittirmelerini ve beraber getirdiği gelişmeleri kontrol edebilmek için, hem Osmanlıların bürokrat lordları hem de cumhuriyetin idealist teknisyenleri olan yönetici kadroları, sık sık bir takım reformlara girişerek, sadece idari güçlerine dayanarak, toplumu bir yöne götürmeğe çalışmışlardır. Fakat bu çabalara dayanak olacak ekonomik ve politik gücü elinde tutanların işbirliği olmadan, sanayi kurulamamış, tarım gereği gibi modernleşememiş, gereken kurum ve örgütler kurulamamıştır.

Devlet mekanizmasında idare mevkilerini dolduran ve politik güce sahip olmak isteyen yönetici aydın tabaka ile, ekonomik güce ve üst mevkiye sahip büyük toprak sahipleri, dış sermaye temsilcilerini de içine alan büyük ticaret ve sanayi burjuvazisindeki çatışmalı bağlantı da böylece devam edip gitmektedir.

Bu çerçeve Türkiye'nin dün ve bugününde en belirli grup ve sınıfların birbirleri ile ilişkilerini ve bu ilişkilerin mümkün gelişme yönlerini en kaba çizgiler halinde vermektedir kanısındayım.

NOTLAR :

1. McClellan, David **The Achiving Society** Free press, Evanston, 1957
2. Lerner, Daniel, **The Passing of Traditional Society**
3. Ülgener, Sabri, **İktisadi İnhitat Tarihimizde Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri** İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951
4. Weber, Max **The Sprit of Capitalizm and Protestant Ethlc**
5. Wittfogel, Karl **Ortental Despotizm a Comparative Study of Total Despotizm** New Haven, Yale University Press 1957
6. Örnek olarak bakınız :
Godelier Morrice, "La Notion de Mode Production Asiatique"
Les Temps Modernes, no 228, 1965
Bibicon, H. Antoniadis "Byzans et le Mode de Production asiatique"
La Pensée, no 129, 1965, Octobre 1966
7. Bizde bu görüşü ilk defa işleyenler S. Hilâl ve B. Divitçioğlu'dur. Bakınız: Hilâl, Selâhattin, "Asya Tipi Üretim Nedir?"
Yön 18 Şubat 1966 Divitçioğlu, Sencer, Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi yayınları No : 212 İstanbul 196
8. Birinci tez için örnekler :
Boran Behice, **Sosyalizm ve Türkiyenin Sorunları**
Avcioğlu, Doğan, **Türkiyenin Düzeni**
Kurthan Fişek, **Anadolu Toplumlarının Evrimi Üzerine Düşünceler**, SBF
Dergisi 1967, XXII-I Ankara
İkinci tez için Örnekler:
Divitçioğlu D. İbid
Sencer, Muzaffer, **Osmanlı Toplum Yapısı**, Ant yayınları İstanbul 1969 Küçükömer, İbris, **Düzenin Yabancılaşması**, Ant yayınları 1969. Nisbeten farklı olmakla beraber aynı yerde mütalâa edilmesi gerektiği kanısındayım.

9. Tarihçilerimiz başlangıçta tımar ve zaametın babadan oğula geçme kaidesinin olduğunu sonra bu kaidenin kaldırıldığını söylüyorlar. Buna rağmen tatbıkatta bu prensibin nasıl olduğuna dair hiç bir aydınlatıcı bilgi yoktur.
10. Bu husus için bakınız :
Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıfları hukuki statüsü" **Ülkü** Ankara, Mart 1937 Cilt IX No : 49
Ayrıca Batıda sadakat ile Osmanlılardaki sadakat için mukayeseli olarak şunlara bakınız :
Bloch, Max, **Fedual Society**
İnancıl, Halil, "The Nature of Traditional Society"
Political Modernization of Japon and Turkey derleyenler Rostow ve Word Princeton Uni, Press. 1964
11. **Technological Changes in Medieval Ages** Penguen books 1952 London.
12. Bu konuya burda değmek imkânsızsa da biraz daha aydınlık getirmesi bakımından örneğın aynı Lord-Serf ilişkisinde olan Akdeniz Havzası toplumlarında niçin sanayinin değil 16'ncı yüzyılda, hâlâ İspanya, İtalya'da gelişememiş olması sorunu sorulabilir. Bu soru öyle aydınlatıcıdır ki Weberci yaklaşım ile izahta da anlamsızlıklara götürmektedir. Örneğın Banfield 1950'lerin sonunda Güney İtalya'nın sorunlarının çözülmesi için oralara protestan rahiplerinin gönderilmesini teklif edecek kadar tutarsızlığa düşmektedir. Bakınız :
Banfield, **The Moral Basis of a Backward society**, Free Press, evanston 1957
13. Bu konuda en sistemli bilgi için bakınız :
Kanpolat, Yahya **Tarımda Bünye Değışikliği SBF** Türkiye iktisadi gelişme raporu içinde 1956 (Çoğaltılmış)
14. Örnek olay diye bakınız :
Kıray, M. ve J. Hinderink, "İnterdependences between agro economic development and social change " **Journal of Development Studies**, Julp 1968 Vol. 4 No: 4
15. İbid.
16. T.C. Ziraat Bankası kredileri de 200 dönüm toprağı olanlara verilmektedir. Pratik gözlemlerle mali politika prensiplerinin bu kadar uyuşması elbette tesadüfi değildir.

17. Bakınız :
Kıray M. **Ereğli**, DPT 1964 Ankara Özellikle bölüm 5 ve Kıray M. "Values, Development and social stratification" **Journal of Social Issues** April 1968
18. "Urbanization Development Policies and Planning" **International Social Development Review** No: 1 New-York 1968 Sahife 84
19. Yasa, İbrahim, **Ankara'da Gecekondu Aileleri** Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayınları Sayı 46 Ankara 1966 Sahife 123
20. C.H. Sewell neşredilmemiş doktora tezinde ortalama geliri 425 TL. bulmuştur. O.D.T.Ü. müşterek çalışmaları bu rakamı 452 TL. sı gecekondu, Yasa 386 TL. sı bulmuştur.
21. Kıray M. **Ereğli** D.P.T. 1964 Özellikle bölüm V'e bakınız.
Kıray M. **İzmir İş Hayatının Sosyolojik Analizi** henüz neşredilmemiştir.
22. 1969 seçimlerinde program platformlarından biri olarak "Anadolu İş Adamlarının çıkarları"nın ilk defa ileri sürülmüş olması bu yönden de ilginçtir. Bakınız:
Erbakan, Necmettin, Seçim nutukları, çeşitli günlük gazeteler Eylül ve Ekim
23. Şehirdeki işçi ve zanaatkâr sınıfları bunların kökeni ve değişimleri hakkında, hatta yeni düzenin üst tabakalarının kökeni hakkında çok sınırlı olsa da bir az bilgi vardır. Fakat Osmanlı toplumunun Lord-Bürokratlarının neye dönüştüğü hiç tespit edilmemiştir. Sınıflar arası hareketlilik her halde sosyal bilimcilerimizin önemle ele almaları gereken konulardandır.
24. Kıray M. **Ereğli** D.P.T. 1964 Ankara

SOSYO - EKONOMİK HAYATIN DEĞİŞEN DÜZENİ : KENDİLİĞİNDEN: DÖRT KÖYÜN MONOGRAFİK KARŞILAŞTIRILMASI *

Bugün tarımsal yönden oldukça gelişmiş bulunan Çukurova Bölgesi 19. Yüzyılın başlarında bataklıklarla kaplı idi; sıtma salgını halindeydi, seyrek iskân görölüyordu. (1) Anadolu'yu Arap Dünyasına birleştiren kervan yolu üstünde yer alan oldukça karışık ve yerleşik bir nüfusun yaşadığı birkaç sürekli yerleşme ile, Toros Dağlarının eteklerinde yer alan Ermenilerin yaşadığı yerleşmelerin dışında, ova-da göçebeler, çoğunlukla Yörükler yaşamaktaydı. Göçebeler kış ayları süresince, otlak olarak ovayı kullanıyor, sıcak mevsimlerde Toros Dağlarındaki otlaklara göç ediyorlardı .

Ondokuzuncu Yüzyılın başlarında bölgeyi Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ele geçirmişti. Mehmet Ali Paşa'nın bu müdahalesi sonucu Osmanlı Hükümeti Çukurova'nın tarımsal potansiyelinin bilincine vardı. Ondokuzuncu Yüzyılın ikinci yarısında göçebelerin iskâna zorlanmalarının başlıca nedeni, tarımsal artık ürünü denetleyen ve bunu vergi yoluyla kendilerine aktaran Saray ve Lord -bürokratlar yararına tarımı - özellikle pamuk tarımını geliştirmektir (2).

Kışladıkları yörelere sürekli olarak yerleşen göçebe ailelere bir miktar toprak verilmişti. Toprağın, bir aşirete tüm olarak verildiği durumlar da vardı. Bu durumda, toprak tümüyle aşiret başkanının mülkü gözüküyor, başkan, aşiret üyelerine toprağı kiraliyordu (3). Bu yolla, zorla iskan, çoğu zaman yarı - feodal toprak sahipliğine yol açıyordu.

Balkan yarımadasından gelen Türk göçmenlerinin de bölgeye yerleşmesiyle Çukurova'da, 19. Yüzyılda başlayan toprağı bağı nüfus ve tarımın önemi artmaya devam etti. Kırsal yerleşmeler kuran göçmenler kendilerini bu yeni ortama uydurmağı çalıştılar.

Çukurova'nın biçimlenmesinde 19. Yüzyılın sonlarında görülen Ermeni isyanları ve izlenen arazi politikası rol oynadı. Orta Anadolu'nun doğu kesimlerinden gelen Ermeniler bölgede ekonomik ve

* **Türkiye'de Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar,**
E. Tümertekin, F. Mansur, P. Benedict Eds, İstanbul 1971.

demografik denetim sağlayabilmek için toprak satın alıp Ermenileri ovaya yerleştirmeye çalışıyorlardı. Orta Anadolu'nun doğu kesimindeki zengin Ermeni toprak sahipleri, özellikle Adana çevresinde ve kentin verimli güney yörelerinde büyük çiftlikler kurdular.

Ermenilerin nüfus ve toprak politikası İstanbul'un dikkatinden kaçmadı. Sultan Abdülhamid vali ve paşalarını, kendi hesaplarına toprak satın almak için teşvik etti. Kendisi de üç yüz bin dönümlük toprak satın aldı. Bugün kamu malı olan bu toprak, hâlâ Sultan Çiftliği adıyla anılır.

Çiftlik adı verilen bu büyük mülklerde ticarî çiftçilik münavebeli ürünlerle başladı. Buğday, pamuk ve susam yetiştiriliyordu. Ovada yerleşik kırsal nüfus bu çiftliklerin işçi gereksinimini karşılayamadığı için toprak sahipleri Çukurova'ya çevredeki dağ köylerinden, ya da, Orta Anadolu'dan gelen mevsimlik işgücünü kullanıyorlardı.

Büyük toprak sahiplerine ilişkin toprakların tümü göçebe işçilerce işlenmiyordu. Ortakçılık da yaygındı. Bu ortakçılara barınak, gerekli araç ve gereçler, tohum ve toprak veriliyordu. Emeklerine karşılık ürünün yarısını alıyorlardı.

Böyle bir oluşumda, 19. Yüzyıl içinde tarımsal işletme biçimlerine göre oldukça ayrımlı iki köy biçimi belirmiştir. Bir yanda yerleşmiş (toprağa bağlanmış) göçebeler ve Balkan yarımadası, ya da, Arabistan'dan gelen göçmenler gibi küçük toprak sahipleri vardı. Öte yanda, Saray, paşalar, Ermeni ve Arap kökenli büyük toprak sahiplerinin ortakçılar, göçebe mevsimlik işçiler ve ırgatlar eliyle sürülen, işlenen çiftlikleri görülüyordu. Birinci tür, ancak kendine yeterli kırsal bir toplum görünümündeydi. İkinci tür ise düşük miktarda da olsa artık ürün sağlayan, pazar için üretime geçmişti. Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı egemenliğinin sona erışı, Ermenilerin bölgeden göçü ve İstiklâl Savaşı Çukurova'yı 1920'lere değin uzanan bir karışıklık ve kargaşalık devresine soktu.

Küçük toprak sahibi köylü çiftçiler, zaman zaman, eski çiftliklerden, ya da, Hükümet topraklarından katarak topraklarını genişlettiler ve çiftçilik yapmağa devam ettiler. Eski ortakçılar, göçebe işçiler ve kentteki yoksul kitleler de bu karışık devirden yararlanarak, kısa süre için sahipsiz kalan topraklar üstüne yerleştiler. Fakat, 1920'lerin sonuna doğru, önemli toprak mücadelelerinden sonra, yeni bir grup büyük toprak sahibi, üretimi denetleyen ana grup olarak belirdi. Yeni siyasal düzenle antlaşmalar yaparak ve Cumhuriyet döneminin yeni nüfuz kuvvet yapısını etkileyen bu grup, Osmanlılar

ve Ermenilerce terkedilen toprakların tapusunu elde etti. Sahipsiz arazi üstüne yerleşmiş olanlar ise yeni toprak sahiplerince ortakçı olarak kabul edildi (4).

Bu araştırmada ele alınan dört köyden ikisi, Oruçlu ve Karacaören, küçük toprak sahipliği görülen Yörük köylerini; öteki ikisi, Yunusoğlu ve Sakızlı ise, İstanbul'da yaşayan toprak sahiplerinin büyük çiftliklerinde çalışan ortakçı köyleri temsil etmektedir. Tarihçeleri, bölgede geçen yüzyılda izlenen - sürece çok benzemektedir.

Oruçlu, dört köyün en çok izole olanıdır. Kozan'dan 17 km. uzaktadır (Kozan, Adana ilinde 17 000 nüfuslu bir ilçe merkezidir). Otuz dört hanelidir. Kırksekiz hanelik bir köy olan Karacaören de Kozan'a yakındır. (15 km. uzaklıktadır). Ulaşım bağlantısı iyidir. Köyde beş traktör vardır. Pamuk ve susam tarımında kısmen ortakçılık yapılır. Yunusoğlu ve Sakızlı, dört köyün içinde, en gelişmiş olan köylerdir. Yunusoğlu (105 hanelik) bölgenin en büyük merkezi Adana'dan (nüfusu 200.000'in üstünde) 27 km. uzaktadır. Adana'ya günlük otobüs servisi ile bağlıdır. Sakızlı 43 hanelidir ve iyi havada açık olan 6 km. lik bir yol ile Yunusoğlu'na bağlıdır. Yunusoğlu ve Sakızlı'da tarım tümüyle mekanize olmuştur, pazar için üretilen ve monokültür hâlindeki pamuk tarımında kısmen sulama vardır.

Toprakta Mülkiyet Düzeni ve Tarımsal-Ekonomik Gelişme

1920'lerin sonunda Sakızlı ve Yunusoğlu'nda (her biri Birinci Dünya Savaşından önce Ermeni toprak sahipleri elinde ortakçılık yapan köylerdi) dört nüfuzlu kişi birbirileriyle toprak kavgasına girmiş, bu kavga sonunda büyük toprak sahipleri olarak oraya yerleşmişlerdir. Daha önce sahipsiz olan bu topraklar üzerine yerleşenlerin de yıllık ürünün yarısı karşılığında ortakçı olarak kalmalarına göz yummuşlardır. Özellikle İstiklâl Savaşından sonraki on yıl içinde gelişen, toprakta mülkiyet düzeni ve çiftçilik yöntemlerindeki değişme, doğrudan doğruya zamanın yeni sosyal tabakalaşma yapısını yansıtır. Büyük toprak sahipliğine dayanan bu kuvvet yapısı, eski yapıdan ayrılmıyordur. 1923 yılı ile İkinci Dünya Savaşı arasında yer alan değişimler düzen ile değil, toprak sahiplerinin kendileri ile ilgiliydi. İnsanlar değişmiş, ama durum aynı kalmıştır.

1940'a değin kısa elyafli pamuk buğdayla münavebeli olarak yetiştiriliyordu. Gübre ve haşarat öldürücü ilaçlar kullanılmıyordu. Toprağı sürmek için sürüm hayvanları kullanılıyordu. Sürüm için yalnızca ahşap araç ve gereçler vardı. 1943'lerde yeni bir pamuk türünün tanıtılması önemli bir değişiklik getirdi. Yeni tür, orta boy elyafli

Akala türü idi. Elverişli toprakta dönüm başına pamuk tohumu verimini 50 - 100 kg. arasında arttırıyordu (5).

Bu yeni tür pamuğun tarımı oldukça yaygın sonuçlar verdi. Akala pamuğunun yüksek verimi ve daha iyi fiyat bulması sonucu toprağın değeri işçi maliyetlerine oranla arttı. Daha da önemlisi, Akala pamuğunun tahıldan daha kârlı bir ürün olması sonucu pamuk ekilen topraklar arttı. 1940'ların sonunda Sakızlı ve Yunusoğlu'nda tahıl ekimi tümüyle kaybolmuş ve sulanabilir toprakların yüzde doksan dokuzunda pamuk yetiştirilmeğe başlanmıştı. Bu değişiklikle ürün münavebesi de kalktı.

Artan kazanç ve çiftçilik yöntemlerindeki değişme ile ortakçılık da değişmeye uğradı. Daha önceleri uygulanan yarıyarıya yöntemi 1/3 ve giderek 1/4 ortakçılık biçimine dönüştü.

Pamuğun monokültür oluşu çalışma düzenini de etkiledi. Pamuk, baklagiller yetiştiriciliği ile birlikte olduğundan, tarım faaliyetinin bütün yıla eşit bir yükü yayılmasını gerektirirse de, monokültür hâlinde olduğunda işçi ihtiyacını beş aylık bir süreye indirmekte, yılın kalan bölümünde mevsimlik işsizliğin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Yerli pamuk olgunlaştıktan sonra ne zaman olsa toplanabilir, çünkü kozalar açılmaz. Yalnızca bu husus, pamuk toplamanın işgücüne göre ayarlanması lüzumunu yaratıyordu. Akala, Koher ve Deltapine gibi yeni türlerde ise, kozalar Eylülde açar ve erken sonbahar yağmurlarının zarar vermesini önlemek için kısa bir süre içerisinde kozaların toplanması gerekir. Kozaların toplanma zamanı Eylül sonu ve Ekim başında üç haftayı aşmamalıdır. Dolayısıyla bu üç hafta için çok sayıda işçiye ihtiyaç vardır. Başka bir deyişle pamuk tarımının yayılması, ve Akala türünün tanıtılması, özellikle Eylül ayında işçi darlığına yol açmıştır. Bu darlık, ancak, köylerin ve bölgenin dışından gelen mevsimlik işçilerle önlenebilmektedir.

Makina kullanma, traktörün uygun koşullarla satılmasıyla mümkün olmuştur. Toprağın büyük toprak sahiplerinin elinde oluşu ve kişilerin tarımsal makinelerin giderlerini karşılayabilmeleri ve işletme birimlerini büyüterek daha iktisadî işletmeye gidebilmeleri makinalaşmayı desteklemiştir. Sonuç olarak, ortaya çıkan büyük çaptaki mekanizasyon varolan tarımsal işletme biçimini tamamen değiştirmiş ve bölgede sosyal farklılaşmayı arttırmıştır. Ek aletleri ile bir traktör on köylünün yerini almıştır. Araştırma bölgesinde ortakçılık kısa bir süre içerisinde tümüyle kaybolmuştur.

Bu oluşum içerisinde traktör sürücüleri, yardımcıları, kâhyalar ve şoförler için ancak sınırlı bir istihdam olanağı yaratılabilmektedir.

Böylece, teknolojinin gelişmesine, çiftçiliğin daha verimli bir duruma gelmesine ve ürünün artmasına karşılık, yeni ortaya çıkan tarım işçileri sınıfının bu gelişmeden aldığı pay düşük kalmıştır.

1887 de Osmanlı Hükümeti bir grup yörüşü bugünkü Karacaören köyünde iskâna zorlamıştır. Yerleşen her hane, Sarayın fermanı ile, 40 dönüm toprak almıştır. Ticarî çiftçiliğin Çukurova'nın güney kesimlerinde iyice yerleştiği 1940 ların sonuna doğru, daha çok hayvancılıkla uğraşan Karacaören Yörüklerinin yaşamında tarımın önemi hâlâ çok büyük değildi, ancak geçimi sağlamaya yetecek ölçüde tarım yapıyordu. 1950 den sonra beliren bir takım hususlar bu durumun değişmesine yol açmıştır.

1948 yılında Akala pamuğunun yeni bir türünün tanıtılması önceleri çok önemli sonuçlar vermediyse de tarıma, özellikle pamuk tarımına olan ilgiyi arttırmıştır. Buğdayın yalnızca ev tüketimi için yetiştirilmesi de son bulmuştur. Gerçi buğday hâlâ çiftçinin yiyecek ihtiyacını karşılamaktadır ama, aynı zamanda, pamuk ve susam ile birlikte pazar için üretilen bir üründür.

Sürekli iskân ve nüfus artışıyla çoğalan köylü sayısı, hemen tümüyle toprağa yerleşme ve bağlanma olayıyla birleşince toprak değerinin yükselmesine yol açmıştır. Toprak değerinin artmasına sebep olan bir öteki husus da, köy sınırları içindeki ekilebilir toprakların genişletilememesiydi. Ayrıca, on beş yıl öncesine göre topraktan daha yüksek verim elde edilebilmesi de toprak değerinin artmasına yardımcı olmuştur. Durum, yalnızca pamuk için değil, buğday için de böyleydi ve toprağın daha iyi sürülmesi, tohum seçimi ve kimyasal gübre kullanmanın doğal sonucuydu.

Sayılan bütün hususlar köydeki sosyal farklılaşmanın daha belirginleşmesine yol açmıştır. Birkaç yıl öncesine değin akrabalar arasında yarıyarıya paylaşma temeline göre ve belirsiz bir süre için uygulanan ortakçılık bugün gittikçe artan bir biçimde bir ticarî kimlik kazanmıştır. Artık, yalnızca aile bireylerine özgü değildir. Köyde yeni beliren iki büyükçe toprak sahibi topraklarının bir bölümünü ortakçılıkla işletmekte ve ürünün 1/3 ünü almaktadır. Belirli bir eğilim, toprağın, traktörlerin tarıma girmesiyle durumu sağlamlaşan kişilerin elinde toplanmasıdır. Köyde özellikle göze çarpan bir sosyal farklılaşma süreci, toprağını satarak ücret karşılığı emekçilikle hayatını kazanmağa başlayan bir sınıfın doğmasıdır. Öte yandan, 15 yıl önce aşağı yukarı herkesin aynı ölçüde toprak sahibi olduğu köyde, satılan toprakları alarak nisbeten büyükçe toprak sahibi birkaç kişinin belirmeğe başladığı da gözlenmektedir. Bu köydeki toprak sahipliği

polarizasyonu, yeni teknolojiye yapılacak yatırımın ancak kendine yeterli aile tarımından gelen çok kısıtlı artık ürüne dayandırılması zorunluğu bulunan ve 200 dönümden küçük topraklarda gelirin yetersizliğinden ötürü krediye ihtiyacı olan küçük toprak sahipliği görülen bölgelerdeki klâsik tarımsal-ekonomik gelişme modeline bir örnektir. Kredi verenler, bu kredinin ödenmesinin çok şüpheli olduğunu ve sonunda para yerine toprak alacaklarını bilirler. Nitekim, son 15 yıl içinde Karacaören'deki hanelerin % 20,7 si toprağını yitirmiş, buna karşılık bir kişinin toprağı 1.000 dönüme çıkmıştır. Kredi ile modern ziraî-teknolojiye geçen küçük toprak sahipliğinin görüldüğü köylerde, toprağın birkaç kişinin elinde toplanması hızı ve yeni ortaya çıkan orta büyüklükte toprak sahipleri grubu, sosyal yaşantının öteki yüzlerindeki değişme açısından, öteki köylerde görülen birkaç bin dönümlük toprağı bulunan gerçek büyük toprak sahiplerinden daha da önemlidir.

Oruçlu, birçok bakımlardan, Karacaören'e büyük benzerlikler gösterir. Bu köyde yaşayanlar, önceleri Toros dağlarının eteklerinde, daha sonra ise şimdi Oruçlu köyünün yer aldığı yörelerde ilkel ve ancak geçimlerine yetecek oranda tarımla uğraşan göçebe yörüklerdi. Yavaş yavaş toprağı yerleştilerse de, daha 15 yıl öncesine değin Yörük yaşantısının özelliklerinde temel değişmeler görülmüyordu.

Dış değişmeler, Oruçlu'daki yaşantıyı, aşağı yukarı, Karacaören'deki yaşantıyı etkilediği sıralarda etkilemişti. Bununla birlikte, yarı göçebelikten yerleşik yaşantıya geçişin nedeni yeni bir tür Akala pamuğun tarıma girmesi değildi. Orman Kanununun uygulanması ve gerek ovada gerekse dağ eteklerinde sıtmanın korkunç bir salgın hastalık olmaktan çıkması gibi hususlar daha etkili olmuşlardır. Özellikle ormanların etkili bir biçimde denetlenmesi sonucu yazlık ortakların yitirilmesi geleneksel yayla ekonomisini değiştirmiş ve Yörükleri hâlen üzerinde oturdukları topraklarda çiftçilik yaparak yaşamak zorunda bırakmıştır.

Hayvancılık azalmıştır. Tarıma, örneğin daha iyi nitelikli buğday tohumları gibi yeni öğeler girmiştir. Susam da, artık, buğday gibi para için yetiştirilir olmuştur. Darı, sürüm hayvanları için bir yem bitkisi olarak önem kazanmıştır. Köy ve çevresinde görülen dağınık küçük korular ve bahçeler de, göçebelikten yerleşik bir yaşama düzenine geçildiğini gösteren güçlü kanıtlardır.

Sulanabilir toprak, teknik ve ürün türlerinde görülen değişikliklere karşılık, Oruç'da tarım, Karacaören'e oranla daha az ticarileşmiş ve geçime yeterli tarım özelliklerini daha çok korumuştur. Büyük

toprak sahipleri yoktur. En büyük çiftlik 250 dönümden az bir alan kaplar. Tüm çiftçilikle uğraşanların toprağı vardır ama, toprak edinme isteğinin yarattığı baskı parçalanmaya, 10 dönümden daha küçük işletmelerin doğmasına sebep olmuştur. Egemen arazi sahipliğı küçük köylü mülkiyeti biçimindedir. Oruçlu'da bugün hâlâ akrabalar arasında ortakçılık yapılır. Sürüm hayvanlarının olmayışı ortakçılık düzenine zorlamıştır. Bu düzen, aile bireylerinin yeni bir ekonomik duruma uyarlanmalarını gösterir. Kısaca özetlenirse, Oruçlu'da tarımsal gelişme bugüne dek bir birim toprağın veriminde önemli artışlara, ya da, köylüler arasında önemli zenginlik ayırımlarına sebep olmamıştır. Çünkü, artık üretimin ödeme kapasitesinin ötesinde kredi olarak yeni yatırımlara gidilmemiştir.

Yunusoğlu ve Sakızlı'da köylülerin sahip olduğu topraklar çok küçük işletmelerden oluşur. Bu köylerde toprak sahibi ailelerin % 50'sinin toprağı 10 dönümün altındadır. Tüm sulanabilir toprakların

TABLO I
HANE BAŞINA GELİR

Gelir Grupları	Hane Sayıları			
	(TL)	Oruçlu	Karacaören	Sakızlı Yunusoğlu
	500	—	—	4 5
	501 — 1000	1	4	5 24
	1001 — 2000	5	5	21 26
	2001 — 3000	5	3	6 18
	3001 — 4000	6	8	3 14
	4001 — 5000	7	6	1 7
	5001 — 7500	7	7	3 6
	7501 — 10000	3	5	— 2
	10001	—	10	— 3
Toplam Hane Sayısı		34	48	43 105

TABLO II

AİLE KOMPOZİSYONU

Aile Türü	Oruçlu		Karacaören		Sakızlı		Yunusoğlu	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Bekâr	—	—	—	—	1	2,3	3	2,9
Çekirdeksel aile	19	55,9	31	64,4	29	67,5	83	78,9
Geniş Aile : Patrilineal	14	41,2	14	29,3	8	18,6	14	13,4
Geniş Aile: Matrilineal	—	—	2	4,2	4	9,3	4	3,9
Karışık	1	2,9	1	2,1	1	2,3	—	—
Belirsiz	—	—	—	—	—	—	1	0,9
TOPLAM	34	100,0	48	100,0	43	100,0	105	100,0

% 92,6'sı dört işletmeye bölünmüştür ve İstanbul'da oturan toprak sahiplerince işletilir. Karacaören ve Oruçlu'daki ailelerin toprağı daha iyi dağılmıştır. Bu köylerde de küçük toprak sahipliğı başattır ama, tüm toprak sahibi ailelerin dörtte birinin toprağı 100 dönüm, ya da, daha çoktur. Tablo I de, değişmenin daha önce başladığı köylerde topraksız aile sorununun daha çok önem taşıdığı gözlenmektedir. En az değişmiş köy olan Oruçlu'da hiç topraksız aile yoktur. Bu açıdan, topraksız köylü sorunu Karacaören'de oldukça ciddi bir durum göstermeğe başlamıştır. Topraksız köylüler ve gündelikli emekçilerin ortaya çıkışı sosyal yapıda çok temel bir değişmeyi gösterdiği için, özellikle ilgi çekicidir. Ayrıca, bu yeni beliren ücretli emekçi söz konusu toplumun teknolojik gelişme düzeyine göre ihtisaslaşır.

Tarımın mekanizasyonu, öteki bir deyişle, otomasyon sonucu, gündelikte çalışan gruplar belirmiş, Yunusoğlu ve Sakızlı'da ortakçılık kalkmış, Karacaören'de toprak mülkiyet polarizasyonu sonucu topraksız köylüler ortaya çıkmıştır. Gündelikli işçilerin ancak çok küçük bir bölümü hüner sahibi olarak hüner isteyen işler elde edebilmişlerdir. 1964 yılında Sakızlı'da 22, Yunusoğlu'nda ise 20 hane reisi öteki bazı aile bireyleri ile birlikte, traktör sürücülüğü, sürücü yardımcılığı, biçer - döver sürücülüğü, kamyon şoförlüğü, ve tarım teknisyenliği gibi ihtisaslaşmış işlerde çalışmaktaydı. Tümüyle hünersiz tarım işçisi olarak çalışanların sayısı, Sakızlı'da 29, Yunusoğlu'nda 160'tır. Toprak mülkiyetinin polarizasyonu sonucu gündelik işçi talebinin arttığı, ve çiftliklerin fazla mekanize olmadığı Karacaören'de ise 1964

de hiç kimse hüner isteyen bir işte çalışmıyordu. Buna karşılık, 62 kişi hünersiz tarım işçisi olarak çalışmaktaydı. Öte yandan, her hanenin toprak sahibi olduğu Oruçlu'da genellikle hane reisleri değil ama, aile bireyleri hünersiz tarım işçisi olarak çalışmaktaydı. Yalnızca üç kişi köy dışında traktör sürücüsü ve yardımcısı olarak çalışıyordu.

Gelirler ve Servetin Köy Dışına Kaçması

Seçme tohumluk, yeni ürün türleri, haşarat öldürücüler, gübreleme ve mekanizasyon son 12 - 15 yıl içerisinde Sakızlı ve Yunusoğlu'nda verimin iki katına çıkmasına neden olmuş, Karacaören'de de üretimi etkilemiştir. Fakat, bu değişikliklerden önce, ya da, bu değişiklikler sonrasında yürürlükteki sosyal düzende hiç bir temel değişme yer almadığı için bu köylerde yaratılan tarımsal servetin büyük bir bölümü köyde kalmaz. Karacaören köyünde de servetin bir bölümü köy dışına çıktığı için, oldukça küçük çapta da olsa, köy dışında yaşayan toprak sahiplerinin varlığını ortaya koymaktadır. Yapılan hesaplar bu köylerden dışa akan tarımsal servetin Sakızlı ve Yunusoğlu'nda % 91,8 den Karacaören'de % 17,7 ye değin değiştiğini göstermektedir. (6) Yalnızca Oruçlu'da köylüler köyde gittikçe artarak yaratılan tarımsal servetten önemli ölçüde yararlanmaktadırlar.

Köyde kalan servet, miktarı ne olursa olsun, köylüler arasında eşit olarak dağılmaz. Tablo I, dört köyde hane başına düşen gelirin dağılımı göstermektedir. Teknolojik yönden gelişmiş köyler olan Sakızlı ve Yunusoğlu'nda hane başına düşen gelir ile daha az ticarileşmiş ve daha az gelişmiş köyler olan Karacaören ve Oruçlu'da hane başına düşen gelir arasında göze çarpıcı bir ayrım vardır. Sakızlı ve Yunusoğlu'nda ailelerin % 90,7 si ve % 82,9 unun yıllık geliri 4 bin Türk lirasının altındadır; bu durum, Oruçlu'daki ailelerin yalnızca % 50 si ve Karacaören'deki ailelerin ise ancak % 41,7 si için doğrudur.

Aile büyüklüğü de hesaba katıldığında gelir hakkında tamamlayıcı bilgi elde etmek olanağı doğmaktadır. Ticarileşme, büyük aile biçiminin hâlâ sosyal yapının göze çarpan bir özelliği olduğu Karacaören ve Oruçlu köylerine oranla, Sakızlı ve Yunusoğlu köylerinde daha geniştir. Son yıllarda görülen tarımsal ve teknik yenilikler ve nüfus artışına karşılık, Yunusoğlu ve Sakızlı'da kişi başına gelir Oruçlu'ya oranla çok fazla değildir, giderek bazı düşük gelir kategorilerinde daha bile azdır. Yunusoğlu ve Sakızlı'da en yoksul aile-

ler (çocukların aile gelirine işçi ücreti yoluyla katkıda bulunamayacak ölçüde küçük oldukları, gelip geçici ve hünersiz tarım işçisi aileleri) en düşük geçim düzeyinde yaşamaktadır; bu düzey, bu araştırmanın en ilkel köyü Oruçlu'da bile zor görülür. Hem hane başına gelir, hem de kişi başına gelirin en yüksek olduğu köy Karacaören'dir. Bu durum, yenilikler sonucu elde edilenlerden köyün tüm nüfusunun % 79 unu kapsayan çiftçi ailelerinin doğrudan doğruya yararlandığını açıkça gösterir⁸. Beklenenin tersine üretimin üç ilâ altı katına çıktığı köylerde hane başına ve kişi başına gelirlerin hiç bir gelişme göstermeyen köyler ölçüsünde arttığı izlenir.

Kuvvet ilişkileri

Araştırma kapsamındaki dört köyden en az gelişmiş olanı Oruçlu'da gerek köyün ekonomik durumunda, gerekse yaşantı biçiminde hayvancılıktan tarıma tam olarak geçilmiştir, bununla birlikte, sosyal farklılaşmanın genel çizgileri hâlâ eski biçimini yansıtır. Bunun nedeni, yeni yaşantı biçiminin aynen eski yaşantı tarzı gibi fazla farklılaşma gerektirmemesidir. Bugün Oruçlu'da yaşayan herkesin toprak sahibi olduğu yukarıda belirtilmişti. Köydeki hanelerden yarı sının toprağı 75 dönüm, ya da, daha çoktur. En büyük işletme 250 dönümdür. Hanelerin yalnızca % 8,8 inin toprağı 10 dönümden azdır. Servetin temel biçimi toprak olduğuna göre, bu konuda dramatik farklılaşmaların olmadığı açıktır.

Böylece, yeni bir sosyal tabakalaşma sistemine ilişkin bir denetim kuvveti söz konusu edilemez. Bu köydeki tüm statü ve kuvvetin hepsi, hâlâ eski aşiret başkanının ailesindedir. Eski başkan ise, artık, kendisi geri plâna geçmiştir. İmam olarak eğitim görmüştür ama, imamlık yapmayan kardeşi daha nüfuzlu durumdadır. Aşiret düzeninde başkanın topluluğun işlerinde önemli söz hakkı vardır. Topluluğun yaşlı üyelerine de danışarak aşiretin mevsimlik yer değiştirmelerine karar vermek, aşiret dışı çevrelerle kazançlı ilişkiler kurmak, bu ilişkileri denetlemek ve bir yargıç ya da arabulucu gibi davranmak başkanın görevi ve hakkıydı. Ancak, topluluk tümüyle yerleşik düzene geçtikten sonra, bu işlevler yitirilmiş ve topluluk o zamandan bu yana daha bireyci olmuştur.

Bu değişimin etkileri araştırmamızda açığa çıktı. «Köyde en önemli adan kimdir?» Sorumuza karşılık verirken hane reislerinin % 20 si birkaç kişi arasında karar veremedi. % 29,4 ü ise köyde belirli bir önemli kişi bulunmadığını söyledi. Bununla birlikte, bazı karşılıklar eski aşiret başkanının imam diye adlandırılan kardeşi üs-

tünde birleşti. Bu noktada şunu belirmeliyiz ki, başkanın kardeşi yal nızca Ramazan süresince imamlık yapıyordu, bu nedenle, imam olu şu onun kuvvetini borçlu olduğu birkaç özellikten en önemlisi de ğil, ancak biridir. Eski başkan ise, artık, çok aktif de ğildir ve otoritesini kardeşine ve o ğluna devretmiş görülmektedir. Başkandan daha yaşlı, daha zengin, daha bilgili olan kardeşi, bugün başkanın izni, ya da, hoşgörüsü ile köyle ilgili konularda otoritedir ve bu sebeple önemli statüsü vardır.

Başkanın yirmi beş yaşlarındaki genç o ğlu ise muhtar seçilmiştir. Köye ilişkin konularda fazla sözü bulunmadı ğı açıktır ama, köy ve dış dünya, özellikle Kozan'daki yersel Hükümet otoritesi ile iyi ba ğlantı kurmayı başarmıştır. Okuma - yazma bilmekte ve genç olduğu için de dış dünya ile ilişki kurmakta güçlük çekmemektedir. Dış dünya ile ilişki kurmanın yollarını bilmenin çok açık olmayan denetim - kuvvet yapısının bu evresinde kuvvet ve statü elde etmek için önemli bir etmen olduğu görülmektedir.

Köyün, kasaba ve dış dünyanın öteki kesimleri ile ilişkileri henüz yapıllaşmadı ğı için hâlâ oldukça zayıftır. Sonuç olarak, alelâde ilişkiler çok önemlidir. Bir çok yaşlı köylü daha genç kuşakların kasabada nasıl davranılaca ğını, nasıl alışveriş edilece ğini, nasıl kredi istenece ğini, ziraat memuru ile nasıl ilişki kurulaca ğını ve giderek kasabada nasıl eğlenilebilece ğini daha iyi bildiklerini, bu nedenle kendilerini eski başkanların otoritesinden kurtarmış olduklarını belirtmişlerdir. Aynı durum, toplumun önderli ği konusu için de doğrudur. Kuvvet ve statü sahipleri'nin karar verece ği en önemli sorun - yazın yaylaya çıkıp dönme ile ilgili kararlar, - ortadan kalkınca ve dış ilişkiler artık eski biçim önderli ğin tekeline çıkınca, bu biçim önderlik temel işlevlerini yitirmiştir. Gelişmenin bu evresinde köylülerden birine yada birkaçına durumlarını de ğiştirerek ötekiler üstünde denetleme olana ğı sa ğlayacak hiç bir tarımsal-ekonomik de ğişme (pazara arzedilen ürün, ya da, geniş pazarlama) başlamamıştı.

Oruçlu'da, şimdi, pazara yönelmiş bir ürünün denemelerine başlanmıştır: Zeytin. Son zamanlarda Ziraî Donatım Kurumu ilk kez fidan da ğıtmıştır. Bu denemenin sa ğlayaca ğı yüksek gelirin ve sonuç olarak öteki köylülerin gelir kayna ğı üstünde denetim ve nüfuz elde etme olana ğının köyde hâlâ kuvvet sahibi olanlarca de ğil ama toplulu ğun alelâde bir üyesince farkedilmiş olması ilginçtir. Oruçlu'da biraz topra ğı bulunan bir kadınla evlenen bir öteki köyden yoksul bir adam, topra ğına kamu topra ğı (orman açmaları) katarak durumu-

nu düzeltmiştir. Bugün orta çapta bir çiftçi düzeyindedir. Söz konusu kimse, şimdi en az 1.000 fidan elde etmek için çalışmakta ve ilgileri, 10 yıl sonra bugün Oruçlu'da gündelikle çalışan işçilerin gelirlerini kendi fidan işletmesinden elde edecekleri saviyla kandırmağa çalışmaktadır. Bu adamın, eğer amacını gerçekleştirmeği başarırsa, Oruçlu'daki yaşantının bazı yönlerini denetleyen büyük toprak sahipli olma potansiyeli taşıdığı açıktır.

Tarımsal ekonomik değişmenin ilk adımları ile birlikte Oruçlu'da belirli bir gelişme ve gelişmenin sonucu olan sosyal tabakalaşma ve kuvvet ilişkileri belirlemeğe başlamıştır denebilir.

Oruçlu'dan farklı olarak, Karacaören'de farklılaşmış bir toprak sahipliği paterni gözlenmektedir. Ve bu belki de köyün sosyal tabakalaşmasının en önemli yönünü oluşturmaktadır. Burada toprak sahipliği paterni ayrı uçlara yönelmiş bir eğilim gösterir: Hanelerin % 20,9 u topraksızdır, buna karşılık, bir tek hane 1.000 dönümlük toprağın sahibidir. Toprak temel servet biçimi olduğundan, toprak ve toprak ürünleri üstündeki herhangi bir denetimin topluluğun kuvvet yapısı üstünde doğrudan doğruya etkisi vardır; bu nedenle, bir yanda toprağın bazı ellerde toplanmasına yol açan, öte yanda ise, gene aynı önemde bir olayın, - hanelerin beşte birinden çoğunun toprağını yitirmesine yol açarak, onları topraksız gündelikçiler durumuna sokan olayların tarihsel irdelemesi sosyal yapının ve sosyal denetimin farklılaşma derecesi hakkında ipuçları verecektir.

Daha önce de söz konusu edildiği gibi, Karacaören'deki tüm hanelere, 1887 de, toprağa yerleştiklerinde Hükümetçe eşit ölçüde toprak verilmişti. Ama, 1940 lara değin toprak bu kişilere çok bir şey ifade etmiyordu ve varolan farklılaşmayı ilkel bir hayvancılık ekonomisi belirlemekteydi. Oruçlu'da olduğu gibi, aşiret başkanı topluluğun yaşantısını denetlemekteydi. Ama, ikinci Dünya Savaşından az önce Kozan ve köyü arasında ticarette aracılık yapmak amacıyla köyden göçerek Kozan'a yerleşen biri, kendi köylülerine kredi vermeğe başladı. Bu tacir, A.I, büyük borçlara girmiş toprak sahiplerinden borçları karşılığında toprak kabûl ederek, aynı zamanda, köyden satışa çıkarılan toprakları da satın alıyordu. İkinci Dünya Savaşı sırasında genç kuşaklar orduda bulunduğu için köyde işgücü minimuma inmişti ve bu nedenle, daha çok toprak satışa çıkarıldı. Bu tacirin toprağı önemini farketmiş olabilmesinden ötürü toprak spekülasyonu nedeniyle hareket etmiş olduğu söylenebilir. Bugün üç kişi daha yolu izlemektedir ama, henüz başarılı olamamaktadırlar.

Köylüler bu adamın «öneminin» oldukça farkındadır. Onu bir tirmanıcı ve "yeni yükselen kişi" olarak görmektedirler. Babasının

tam bir «ağa» gibi davranmaktan hoşlandığını söylemektedirler; bu, kendisinden kim ne isterse bu isteği yerine getirmek için çaba harcıyor anlamına gelmektedir. Yeni yükselenlerin, bir yandan köyün refahından kendilerini sorumlu tutan eski büyük toprak sahiplerinin rollerini benimsemek istedikleri açıktır. Kuvvet dengesindeki bir geçişi işaret eden bu "gösteri" köylülerce şiddetle hissedilmekte ve sert izlenimlerle dile getirilmektedir. Örneğin, bir kişi, gerçekten nüfuslu kişilerin, eski aşiret başkanlarının hepsinin öldüğünü söylemiştir. Yeni yükselenler, nüfuslu oldukları hâlde eski aşiret başkanları ölçüsünde önemli değildirler. Özel statü beyanları nasıl kabul edilirse edilsin, A.L.'nin kredi, çiftçilik, işgücü ve köy dışı ilişkiler konusunda köydeki yaşıantıyı denetlediği gerçektir.

Eski aşiret başkanının soyundan gelenler, hâlâ büyük prestij taşımakla birlikte, fazla kuvvetli değildirler. Başkanın oğlu muhtardır. Aşiret düzeninin son başkanı olan babası durumu kendi açısından şöylece açıklamıştır: "Ben artık kendi sesimi duyurmayacak kadar yaşıyım, bunun için oğlumu muhtar seçtirdim.» Gerçekte, temel etmen, başkanın yaşı değil ama, onun eski işlevlerinin yeni düzende artık önemini yitirmiş olmasıdır. Köylülerin anket sorularımıza verdikleri karşılıklar, bu iki denetim kuvveti arasındaki çelişmeyi göstermektedir: Hane reislerinin % 39,5 i köyde en nüfuslu adam olarak eski aşiret başkanını, % 35,6 sı ise tacir - toprak sahibini göstermiştir.

Köyün kendisini içinde bulduğu bu geçiş aşaması, aynı zamanda kiralanan traktörlerin sahipliği biçiminde beliren yeni bir servet kavramının gelişmesinde de yansımaktadır. Karacaören'de traktör sahipleri önemli kişiler olmuşlardır: Önce bu makinaları alabilmiş oldukları için, sonra da bu makinalar yoluyla köy işletmelerinde bir çok işlemlerin zamanlamasını denetleyebildikleri için. Farklılaşmış gruplar arasındaki kişisel ilişkiler, farklar tabakası gerginliğini yumuşatmakta ve sosyal mesafeyi kısaltmaktadır. Bu durum, gündelikçi tutan evlerde gözlenebilir, emekçiler ailenin evini ve yemeğini paylaşırlar ve eşit görülür. Olay, Yunusoğlu ve Sakızlı'da iki grup arasında korunan mesafeye ters düşmektedir.

Böylece, Karacaören, kırsal bir toplumun tarımsal - ekonomik değişmeden önce sınırlı bir artık ürünle birlikte görülen sosyal tabakalaşmasının yeni koşullara uyarak oldukça fazla artık ürün ve sosyal farklılaşma görülen bir öteki tabakalaşmaya geçişinin iyi bir örneğidir. Toprak toplayan A.L.'nin yükselmesi ve toprağını yitiren % 20.9'un gerilemesi iki yönlü bir sosyal hareketlilik gösterir. Her

iki grup da denetim kuvveti terimleri içinde A.I.'nın kazandığı ve öteki grubun yitirdiği yeni bir sosyal tabakalaşma düzeninin ortaya çıktığına kanıttır.

Yunusoğlu ve Sakızlı'nın sosyal tabakalaşması polarize olmuş kuvvet yapısının en olgun biçimini temsil eder. Bu köyler, köylülerin büyük çoğunluğunun geçimlerini sağlayabilmek için topraklarında gündelikte çalışmaları gerektiği büyük toprak sahiplerinin egemenliği altındadır. Her iki köyde de farklılaşmış gruplar aynıdır: Sakızlı'daki hane reislerinin % 72,5'i ve Yunusoğlu'ndakilerin % 81'inin toprağı yoktur ve çoğunluğu salt tarım işçisidir. Kalanlar şurda burda, özellikle yakındaki Devlet Çiftliğinde çalışır, ya da. traktör ve kamyon sürücüsü olarak ihtisaslaşmıştır. Her iki köyde de toprağın sahipleri aynı kişilerdir. Bu sosyal tabakalaşmanın çok belirli bir yönünü yansıtır. Siyasal ve ekonomik kriz'ler bu tür yoğunlaşmaları destekler, örneğin, Sakızlı ve Yunusoğlu'nda İstiklâl Savaşı ve 1920'lerin son yıllarında olduğu gibi.

İkinci Dünya Savaşı sırasındaki enflasyon ve yüksek fiyatları, büyük toprak sahiplerine pamuk monokültüründen önce yetiştirdikleri buğday üzerinde spekülasyon yapma olanağını sağlamıştı. Aslında, bu tür spekülasyonlar sonucu biriken kapital ile bu toprak sahipleri, sonraları, yeni tarım biçimleri denemelerine girişebilmişlerdir (7). Yunusoğlu ve Sakızlı'da bugünkü sosyal tabakalaşma yapısını ortaya çıkaran en önemli etmen tarımda savaş sonrası görülen gelişmedir; örneğin, Akala pamuğunun tarıma girmesi ve ortaklığı ortadan kaldırarak yerine gündelikçi emekçiyi koyan makinelerin kullanılmağa başlanması. Bu nedenle, gündelikçi emekçiyi niteleyen, dolayısıyla gündelikçi emekçinin yaşantısını da denetleyen özel ve tüzel kişiler bu köylerde gözlenen tabakalaşmada en önemli öğelerdir ve bunlar, elbette büyük toprak sahiplerinden öte kimseler değildir.

Bununla birlikte, büyük toprak sahiplerinin işçileriyle ilişkileri, genellikle, dolaylıdır. En büyük toprak sahibi D.A. da öteki büyük toprak sahipleri gibi İstanbul'da oturur, yalnız bir kişi, Y.G. Adana'da oturmaktadır. Yunusoğlu'nda yalnızca bir dönüm toprağı bulunan söz konusu kişi, 1963 te köyü terk etmiştir ama, sık sık köye gelir. Köyde oturmuş olduğu için köylüler gözünde toprak sahiplerini temsil etmektedir. Özellikle Yunusoğlu'nda, toprak sahiplerinden söz edildiğinde, Y.G.'nin adı D.A.'nın adından önce geçmektedir. Gene de, Sakızlı ve Yunusoğlu'nda toprak sahibi ve köylüler arasındaki ilişkiler, Karacaören'deki durumun tersine, yüzyüze kişisel olma ni-

telîğini yitirmiştir. Gündelikli emekçiliğin yaygınlaşması, tümüyle yeni anonim ilişkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur..

1930'dan 1960'ın başına değin büyük toprak sahipleri kuvveti kesinlikle ellerinde tutan kişilerdi. Bu yıllarda, yalnızca köylülerin geçimlerini sağlama olanaklarını denetlemekle yetinmeyip, yaşantılarının her yönüne karışıyorlardı. Köylülerden biri, gazete okumalarından hoşlanmadığı için gazeteyi ağadan gizli okuduklarını belirtmiştir. Bir öteki ise, ağanın tarlasına izinsiz giren bir tavuğun bile vurulması gerektiğinden söz etmiştir. Öte yandan, bugün bu durum değişmeye başlamıştır. Hükümet, özellikle taban ücretlerini belirleyerek büyük toprak sahibi-emekçi ilişkileri üstünde biraz denetim sahibi olabilmek için çaba göstermektedir.

Bununla beraber toprak sahiplerinin kuvvetlerini örgütlemeleriyle birlikte, bu köylerde, sosyal tabakalaşma ve kuvvet mekanizması yeni bir devreye girmiştir. Durumun köylülerdeki paralel gelişmesi ise, işçi sendikaları biçiminde değil, büyük toprak sahiplerinin yaşantılarına keyfi olarak karışmalarına karşı ortak direnme biçiminde olmuştur. Bu davranışın önderleri bugün nüfuslu kişiler olarak anılmaktadırlar. Bu kişiler arasında sivrilmiş biri, köyün tanınmış ailelerinden birinin üyesi olan öğretmendir. Öğretmen olarak kendisi, kamyon şoförü olarak kardeşi, ve küçük toprak sahipleri olarak babası ve amcaları, orantılı olarak büyük toprak sahiplerinden bağımsızdırlar.

Gündelikli emekçinin öneminin artışı, köyde yeni bir pozisyonun ortaya çıkmasına sebep olmuştur: "Elçi". Elçi, büyük toprak sahipleri ile emekçiler arasında bağlantı kurar. Köylülere, gerçekte, iş bulan elçidir, köylüler adına iş koşulları üstünde büyük toprak sahibi ile sözlü anlaşmalar yapar; ayrıca, işe nezaret eder. Göçmen işçilerin yarışmasına (rekabetine) karşılık köylülere iş bulduğu için elçinin yersel önemi çok büyüktür.

Elçinin nüfusunu arttıran bir öteki etmen, kış aylarında, köylülere, yaz ücretlerine karşılık az da olsa borç para vermesidir.

Elçinin statüsü, gerçekte, köyün en karmaşık statülerinden biridir. Sakızlı ve Yunusoğlu'nda bugün varolan kuvvet dengesi içinde, elçi, büyük toprak sahibinden çok köylülere yakındır ve köylülerce güvenilir bir temsilci olarak kabûl edilmektedir. Herkes, elçinin, tarım işçisinin çalışma koşullarının olağanüstü ağır olduğunun farkında olduğunu ve köylülerin haklarını korumak için elinden geleni yaptığını inanmaktadır. Gerçekten, elçi, iş koşulları ve ilişkileri ko-

nusunda bizi aydınlatan başlıca bilgi kaynaklarımızdan biriydi. Büyük toprak sahiplerine karşı koyması, onun yukarıda sözü edilen öğretmen ile birlikte yeni ortaya çıkan önderler arasında yer almasına sebep olmaktadır.

Yeni beliren ihtisaslaşmış meslek gruplarından en önemlisi olan traktör sürücüler, sosyal tabakalaşma yapısında temel bir değişiklik yaratmamıştır. Bu grupta, hünersiz işçiler de aynı büyük toprak sahiplerince istihdam edilmektedir. Bu gruba daha yüksek ücretler ödenirse de ve çalışma koşulları biraz daha iyi ise de, bu durum onları hünersiz işçilerden ayrımlı bir tabakaya koymamaktadır. Gerçekte, bir çok traktör sürücüsü köylülerin köylerin büyük toprak sahiplerine davranışını etkileyenlerin en aktif olanlarıdır.

Öznel değerlendirmelerini anlayabilmek için hane reislerine köyün yaşantısındaki en nüfuslu kişinin kim olduğunu sorduk. Yunusoğlu'nda en nüfuslu kişiler listesinin başında büyük toprak sahipleri, özellikle köyü sık sık ziyaret eden toprak sahibi yer almıştır. (% 47,2 ile.) Onu, elçi (% 14,2), öğretmen (% 8,5), ve muhtar (% 7,5) izlemiştir. Sakızlı'da ise, neredeyse herkes (% 81,3) en nüfuslu kişi olarak muhtarı göstermiştir. Muhtar bu nüfuzunu kısmen kendi pozisyonuna, kısmen de babasının bir çok yıllar bir büyük toprak sahibinin yanında kâhyalık yapmış olmasına borçludur. Muhtar, yeni yeni ortaya çıkan, büyük toprak sahiplerine karşı direnen grubun üyesidir. Köylülerin onun önderliğini kabul etmesi çok doğaldır. Çünkü, eski etki kaynağına en yakın ögedir, öte yandan da, köylülerin bugünkü en önemli sorunuyla ilgilidir.

Bu bakımdan, Yunusoğlu ve Sakızlı'da, sosyal tabakalaşma düzeninde daha başka tür bir değişme görülür. Gelişme öncesinin sınırlı artık ürünlü, ortakçılı ve toprak ağalı düzeni, yerini gündelikli emekçiler ve köyde oturmeyan büyük toprak sahipliğinin görüldüğü bir düzene bırakmıştır. Gündelikli emekçilik ve ortakçılık ayrımlı sosyal tabakalaşma düzenlerine bağlıdır ama, bu değişme, bu köylerdeki denetleme - kuvvet ilişkisini etkilememiştir. Yeni ve farklılaşmış traktör sürücüler grubunun ortaya çıkması ile bu grubun bir miktar sosyal hareketlilik getireceği ve denetim kuvvetinde potansiyel bir payı olduğu beklenirse de bunlar gerçekleşmemiştir.

Yeni ortaya çıkan gündelikli emekçi pozisyonu, köylüler için öyle bir güvensizliği temsil etmektedir ki, yeni ilişkilerin ortaya çıkması gerekmiştir. Gündelikli emekçinin toprak sahibi ile ilişkisinin anonimliği, geçim endişesinde hiç bir azalma belirmediği halde geçim sağlamak güçlüğüne sürüp gitmesi, kısaca, büyük bir güven-

sizlik duygusu, köylüleri birleşerek eski kuvvet sahiplerine karşı direnmeye, ve köyde yeni kuvvet grupları yaratmanın yollarını aramağa yöneltmektedir. Bu nedenle, öğretmenin, elçinin, ve muhtarın temsil ettiği kuvvet, köylüler gözünde çok önemlidir; bu kişilerin hepsi büyük toprak sahiplerinin kuvvetine karşıdır ve onlara karşı direnme fırsatı yaratmaktadırlar. Şimdi köy çok düşük bir yaşama düzeyi devresinde bulunduğu ve geçimini sağlamada büyük güçlüklerle karşılaştığı için, elçi, öğretmen, ve muhtarın önderliği büyük toprak sahiplerine karşı yeni ve birleşmiş bir kuvvet olarak ön plana çıkmaktadır.

Denge Kuvvetinin Temsilcisi Olarak Muhtarlar

Köyde denetleme kuvveti ve nüfuz ile ilgili sorunlar açısından muhtarlık kurumu üstünde özellikle durmak gerekir. Çünkü, bir çok plânlı değişme ve gelişme örneğinde, muhtar Hükümete "sadık", tarafsız ve etkin bir öge olarak davranışlarda bulunur ve böyle davranışlarda bulunması beklenir. Çalışma kapsamındaki köylerin üç muhtarı, (Uç, çünkü Sakızlı ve Yunusoğlu tek bir idarî birimdir.) bazı ortak özellikler göstermekle birlikte, bazı farklılıklar da göstermektedir. Benzer özellikler arasında, resmî rolleri ve resmî otoriteleri başta gelmektedir. Bütün bu köylerde, bu otorite, bir liyazon işlevi olarak anlaşılır. Muhtar, köy ve merkezî hükümet, ve örneğin banka temsilcileri, ziraat memurları, vb. öteki amiller arasında aracı rolü oynar. Antlaşmaları ve dolayısıyla köydeki ilişkileri etkiler ve denetler. Ancak, bu mevkîe erişmeden önce seçilmesi gereklidir ve bu seçimin sonuçlarının köyde çeşitli kuvvet sahipleri arasındaki karşılıklı ilişkilerce belirlendiği görülmektedir (8).

Muhtar, toplum kesitinde çeşitli denetleme kuvvetlerinin kesiştiği noktada durur. Sosyal tabakalaşmanın, doğrudan doğruya, eski aşiret yaşantısının bir uzantısı olduğu ve yalnızca dış dünyaya açılma sonucu artmış ama örgütlenmemiş ilişkilerle değiştiği Oruçlu'da, muhtar eski aşiret başkanının oğludur. Böyle bir durumda, başkanın kendisinin muhtar olması beklenirse de, iki önemli etmen engeldir. Birincisi, gerçek otoriteyi taşıyanın, hükümet yetkililerinin dolaysız baskısına maruz kalmak istememesidir. Bu küçültücü bir durum olarak görülür. Çünkü, köylü köyde ne mevkîde olursa olsun, kentlinin köylüyü küçük gördüğü, çok iyi bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla, bu durumda, oğul, güvenilir ve denetlenebilir bir kişi olarak seçilmiştir. Antlaşmanın koşullarını ezilmeden kabûl edebilecek ölçüde gençtir. İkinci etmen ise, okuma-yazma bilme gereğidir.

İkinci köy Karacaören'de yeni bir kuvvet sahibi, üçlü bir rolde - büyük toprak sahibi, dükkân sahibi, kredi verici olarak ortaya çıkmıştır; bu köydeki muhtar, bir yandan babası olan eski aşiret başkanının otoritesini temsil etmektedir, öte yandan, yeni kuvvet sahibi ile yakın ve dostça ilişkiler kurarak, onun adına, - "onun adamı" olarak davranmaktadır. İlginç hipotetik bir soru da eğer yeni "büyük toprak sahibi" ile eski aşiret başkanının arası açılırsa kimin muhtar olacağı sorusudur. Bugünkü yaşıntının tüm yönlerini eski aşiret başkanının ve yeni büyük toprak sahibinin denetlediği bu ortamda, yeni toprak sahibiyle anlaşabilecek birinin seçilmesi umulur. Karacaören'deki araştırmalarımız, gerçekten de, 1960 Devriminden önceki muhtarın böyle bir kişi olduğunu, eski aşiret başkanının değil ama, büyük toprak sahibinin denetimindeki bir kişi olduğunu açıkça ortaya koymuştur. 1960'dan sonra, Demokrat Parti'ye kayıtlı tüm muhtarlar değiştirildiğinde, aşiret başkanının oğlu muhtarlığa getirilmişti. O da, daha bu göreve getirilmeden önce, büyük toprak sahibi ile iyi ilişkiler kurmuştu.

Böylece, seçimden önce, ya da sonra mevkii ne olursa olsun, görevi başındayken muhtar, toplumdaki çeşitli denetim kuvvetlerinin kesiştiği noktada yer almaktadır. Bir öteki deyişle, aşiret başkanı, büyük toprak sahibi, ve hükümetin - bu üç kuvvetin dengelenmediği noktada durmaktadır.

Bu bakımdan, Yunusoğlu ve Sakızlı'nın muhtarı daha değişik durumdadır. Yeni seçilmiştir. Aile bağları yönünden, en güçlü toprak sahibi D.A.'nin (ölü) kâhyasının oğludur. Babası büyük toprak sahibinin adamı olmasına karşın, kendisi hiç bir zaman D.A.'nin işlerinde çalışmamıştır. Arkadaşları kendisini, babası 20 yıldan çok büyük toprak sahibinin yanında çalıştığı halde hiç bir taşınamaz mal sahibi olamamış kimse olarak tanıtırırlar. Tarafsız bir noktada yer almıştır. Destekleyicileri, -onu seçenler- bilinçli olarak büyük toprak sahiplerine karşı direnen ve büyük toprak sahiplerinin keyfi kuvvet gösterilerine son vermek isteyenlerdir. Yukarıda görüldüğü gibi, Sakızlı ve Yunusoğlu'nda kuvvet sahibi "etkin" kişiler çeşitlidir, - elçi, öğretmen, yersel toprak ağası - ve hepsi de köylüler gözünde kuvvetin farklı yönlerini temsil etmektedirler. Elçi de, öğretmen de büyük toprak sahibinin kuvvetine karşı direnme, karşı koyma fırsatları yaratmaktadırlar. Köy, şimdi, olanaklı en düşük yaşıntı düzeyine yaklaşmakta bulunduğundan ve geçimini sağlamakta çok büyük güçlüklerle karşılaştığından, büyük toprak sahipleri durum üstündeki denetimlerini yitirmekte ve kendilerine karşı birleşmiş yeni bir kuvvet ön plâna çıkmaktadır. Yeni muhtar, bu yeni gelişmeyi

açık - seçik temsil etmektedir. Ama, ölü babasının mevkii nedeniyle büyük toprak sahiplerine olan yakınlığını hâlâ korumaktadır.

Bu konuda özet olarak şu söylenebilir: Yeni ve eski güçler muhtarın kişiliğinde birleşmektedir. Öne sürülen bu görüş, dört köy için de doğrudur. Ama, her bir köyde, erişilmiş sosyo - ekonomik gelişme düzeyi ve bunun sonucu olan sosyal tabakalaşmaya göre, egemen güçler ayrımlar göstermektedir. Aynı açıdan bakılırsa, köylerin muhtarları da aynı bakımlardan farklıdır.

Aile ve Akrabalık

Aileler tarımsal - ekonomik bir değişme gösterirken, akrabalık yapısındaki direncin, ya da, esnekliğin derecesini araştırmak ilginç olacaktır (9). İşlevsel bir analizde, eski yapının gördüğü işlevler arasında ne tür bir ilişki bulunduğunu; değişen koşullar içerisinde bu işlevlerin neler olduğunu; hangi işlev ve değerlerin yeni yapılarca cılnıp hangilerinin dışarda bırakıldığını; yeni çeşitlenmelerce tamamlanmayan ve böylece, aile - ekonomi - değer bütünüünün yeni biçimlenmesine bütünleşmesi gereken öğelerin neler olduğunu bilmek gerekmektedir.

Aile Kompozisyonu

Dört köyde de hane kompozisyonlarında farklılıklar görülmesi, yapısal değişimin belirli eğilimlerinin tarımsal değişmelere eşlik ettiğini göstermektedir.

Bu eğilimler, dört köyün tarımsal yönden en az gelişmiş ile en çok gelişmiş arasında değişen hanelerin kompozisyonunda izlenebilir. (Tablo II). İzlenebilen en belirli eğilim çekirdeksel aile sayısının artmasıdır. Dikkati çeken ikinci bir eğilim ise, eski değerler sistemine ters düşen bir geniş aile türünün ortaya çıkması ve sayıca çoğalmasıdır. (Evin kadınının akrabalarının aile ile birlikte yaşaması.) Koşullar o denli ağır basmaktadır ki, bu yeni geniş aile türünü ortaya çıkarmıştır. Durum, eğer aile değerleri değişmeye direnecekse (bir çok gelişme analizinin öne sürdüğü gibi) köy açısından en az arzulanan aile türünün seçilmeyeceğini üstü kapalı olarak anlatmaktadır. Her iki eğilimin de ayrıntılı olarak incelenmesi gerekmektedir.

Oruçlu'daki çekirdeksel aileler, Yunusoğlu'nda olduğu gibi, yerleşmiş değildir. Oruçlu'da, bu tür ailenin belirleyicileri, basit demografik koşullarda bile izlenebilir. Örneğin, yaşlı kuşağın ölmesi gibi

(10). Öteki üç köyün durumlarına bakıldığında, çoğunluğun çekirdeksel ailelerden oluştuğu gözlenmektedir. Ancak, bu aileler, formasyon bakımından, hâlâ, Batı ülkelerinde görülen çekirdeksel ailelerden farklıdır.

Bu köylerde, geniş aile biçimi bir süre denenmekte, sonra ayrı haneler açılmaktadır. Sakızlı'da, başlangıçtan bu yana, ailelerin yalnızca % 4'ü neo-lokaldi, öteki bir deyişle, evlenme anından bağımsız hane olarak kurulmuşlardı. Bu köylerde yeni ortaya çıkan çekirdeksel aileler çağdaş Batı çekirdeksel ailesi ölçüsünde bağımsız değildirler. Büyük ailenin üretimi sağlayabilme güçlüğünü azaltabilmek, ya da, yaşamaya yetecek ölçüde kazanabilmek amacıyla parçalanmak zorunda kalması bir ikilem gibi görünürse de, gerçektir. Örneğin, Sakızlı'daki hane reislerinin % 50'sinden çoğu ve Karacaören'deki hane reislerinin % 66'sı ailelerinin parçalanma nedeni olarak 'geçimlerini sağlama güçlüğünü' göstermişlerdir. Ama, daha sonraları kurmak zorunda kaldıkları değişik ilişkiler, onları yeniden gelirlerini paylaşmağa itmiş ve yeniden yakın ilişkiler kurulmasına yol açmıştır.

Her köyde bu tür ilişkilerin birçok biçimleri bulunmuştur. Oruçlu'da böylesine belirli bir ilişki gözlenemedi. Yunusoğlu'nda ise, sorunu çözümlenmekte kullanılan bir yolun, kıt toprağı işlemesi için babaya bırakmak olduğu gözlenmiştir. Toprak üstünde eşit hakları bulunan oğullar, geçimlerini yeni ve ihtisaslaşmış iş kollarında çalışarak sağlıyorlardı. Bir öteki örnek olayda, bir oğul öğretmen, öteki ise kamyon şoförüydü. Hem Sakızlı'da, hem Yunusoğlu'nda oğullar ayrı evlerde yaşamakla birlikte, hâlâ yaşlı kuşağın ve giderek bazı durumlarda daha genç evlenmemiş kız ve erkek kardeşlerin de geçimini sağlamaktadırlar. Yaşlı kuşaklara, bazen para, bazen de, yatacak yer, yiyecek, ve giyecek verilmektedir.

Yunusoğlu ve Sakızlı'ya oranla, ailelerin daha çok toprağın sahibi bulunduğu Karacaören'de ise, babalar ve oğulların çekirdeksel aileleri daha ayrımlı bir karşılıklı ilişki içerisindeydiler. Ayrılmış hanelerin % 8'i ebeveynleri ile ortakçılık antlaşması yapmışlardı. Oğullar çalışmaktadır. Ürün, "gereksinime göre" paylaşılmaktadır. Böyle paylaşılması, belirli oranlar üstünde daha önceden antlaşma yapılmadığını göstermektedir.

Ayrıca, yatırım olanaklarının varolduğı yerlerde, ayrı evlerde yaşayan akrabaların yardımlarından da yararlanılmaktadır. Görünüşte bir parçalanma olmuş ve çekirdeksel aile doğmuştur. Ancak, bu aile türünün sosyo-ekonomik işlevleri ortaya çıkan gereksinimleri kar-

şılayamamaktadır. Çevrenin öteki koşulları ailelere başka uyum olanakları sağlayamadığı sürece, aileler eski karşılıklı yardım paternlerine başvurmak zorunda kalmaktadır. Eğer çekirdeksel aile biçimi tam olarak yerleşemezse, nedeni, yeni biçime karşı direnme değil, çekirdeksel ailenin başlıbaşına bir birim olarak bütünleşmesine çevre koşullarının olanak vermemesidir.

Aile kompozisyonunda gözlenen ikinci bir eğilim, gene, üç köyde de ortaya çıkan güçlülere uyum yapma gereğini yansıtmaktadır. En yoksun ailelerde bile, evin kadınının akrabaları geniş ailenin bireyleri olarak aileyle birarada yaşamaktadırlar. Geniş aile değerleri, oğulların, ya da erkek üyelerin ailenin muhtaç bireylerine bakmasını gerektirmektedir. Önceleri de sözü edildiği gibi, damat ile birarada oturmak, her ne denli küçültücü bir durum olarak sayılsa bile. Ancak, çok tezelden gereksinimler belirdiğinde, değerler değişmenin önünde duramamaktadır. Köylüler, aile paternleri hakkında değil, yoksullukları hakkında daha çok duygulanarak konuşmaktadırlar.

Ailede Otorite Paternleri

Gelişmeye engel olarak gösterilen aile yaşantısının öteki yönleri, babanın otoriter rolü ve ailenin yaşlı bireylerinin karar verme yetkisidir. Uç olaylarda, bu konuya ilişkin çok belirli ve anlamlı ayrımlar vardır. Yaşlıların otoritelerini yitirmiş olmaları Oruçlu'da bir tartışma ve yakınma konusudur. Ancak, bu değişmenin nasıl oluştuğu ve tarımsal gelişmeyi nasıl etkilediği özel bir durumdur. Oruçlu'da ankete katılanların % 64,8'i, daha önceleri yaşlılara büyük saygı gösterildiği ve önderliklerine sıkı sıkıya uyulduğu görüşünde birleşmişlerdir. Gene aynı grup, bugün yaşlıların köy yaşantısını etkilemek için gerekli bilgi ve ilişkilere sahip olmadıklarını dile getirmiştir.

Yaşlı kuşak ise, bugün artık köydeki yaşantıyı örgütleyemedikleri gerçeğini kabul etmek istememektedir. Önderlik için gerekli yetenek ve bilgiyi yitirdikçe, genç kuşakların saygısını da yitirmektedirler. Örneğin, bize, sık sık, eskiden gençlerin yaşlıların konuştuğu odalara girmedikleri, bugün ise, yaşlıları oldukça hayal sükûtuna uğratarak bu protokole uyulmadığı söylenmiştir.

Hane reislerinin % 64,7'si baba ile oğul arasındaki çelişmenin varlığını kuşkuyla karşılamıştır. Ancak, anketin cevaplandırılmasındaki tipik tutum, cevaplandırmanın cevap vermek istemediği soruya 'bilmiyorum' karşılığını vermesiydi. Bu nedenle, bu soruya alınan

karşılıkları bir sürtüşmenin varlığına gösterge olarak değerlendir-
mek olanaklıdır.

Uyuşmazlığın varolduğu durumlarda ise, otorite paterninin yeni
biçimlerin kabulünü doğrulayıp doğrulamadığı hâlâ açık değildir. Bir
örnek olayda, bir baba, oğlunun itaatsizliğinden şiddetle yakınmıştır.
Oğul, hükümetçe verilen zeytin ağaçlarını babasının toprağına dik-
mek için gerekli çukurları açmayı reddetmişti. Uyuşmazlığın nedeni,
baba ya da oğulun tarımsal yenilikler aleyhinde olması değildi. Ni-
tekim, babanın otoritesi, oğulun yenilikleri uygulamasına da engel
olamaz. Ancak, şimdiki toprak sahipliği biçimi ve ilerde toprağın
olasılı parçalanması, oğulu ,tüm kaynaklarını yeni bir pazara dönük
ürüne yatırma konusunda duraksatmaktaydı.

Bir öteki örnek olayda ise, bir baba, köydeki yaşantıdan hoş-
nut olmadığını söylemiştir. Oğlunun yeni hüneler öğrenmesi için
kente gitmesini istiyordu. Durum, baba otoritesinin gelişmeyi des-
tekleyici yönde kullanıldığına bir kanıttır. Yaşlı kuşağın otoritesini
yitirmesi üstünde durulmasına karşın, saygı gösterme kural ve bi-
çimleri de değişmektedir. Durum, yaşlılar arasında kızgınlık ve en-
dişeye yol açmakla birlikte, tarımsal gelişmenin önünde durduklarını
söylemek güçtür. Değişme süreci, tüm kuşakları etkilemiş gözük-
mektedir ve kuşaklar arasındaki otorite ilişkileri tarımsal - ekono-
mik gelişmede bir engel değildir.

Öte yandan, Sakızlı'da anketi cevaplandıranlardan neredeyse
yarısı, % 48,8'i yaşlılara gösterilen saygı derecesinde bir azalma
olmadığını, ya da, bugünlerde yaşlılara daha çok saygı gösterildiğini
belirtti. Baba - oğul çatışması vardır kanısında olanların oranı Oruç-
lu'dan daha azdır (% 58). Saygı, ya da, otorite sorusuna gösterilen
iğisizlik oldukça anlamlıdır. Yetmiş yaşındaki bir yaşlı, bu vaziyet
alışı şöyle açıklamıştır: "Bırakın herkes kendi hayatını yaşasın."

Doğudaki daha az gelişmiş kesimlerden gelen son göçler ne-
deniyle, Yunusoğlu'ndaki vaziyet alış ve görüşler, Sakızlı'da olduğu
ölçüde açık değildir. Hane reislerinin % 53'ü halen yaşlılara daha
az saygı gösterildiği kanısındaydı. % 66,9'u ise, babalar ile oğullar
arasında bir çatışma olup olmadığını bilmediklerini öne sürdü. Yu-
karda da değinildiği gibi, bu karşılık "evet" olarak değerlendirilebi-
lir ama, büyük bir grubun (göçmenlerin) yaşlıları köyde bulunma-
dıkları için, saygı ve otorite işlevsel olmaktan çıkmıştır. Burada ça-
tışma ve saygısızlık, gerçekte, sorun değildir.

Bu köylerde, yoksulluk baba-oğul çatışmasını körüklemek-
tedir. Çok sert koşullar altında büyüyen yeni kuşak isyankâr yetiş-

mektedir. Kırsal alanların modernleşmesi ile birlikte, bütçe ve gelir üstündeki baba egemenliği ve denetimi işlevselliğini yitirmektedir. Sonuç olarak, daha genç oğullar sorumsuz davranmağa sürüklenmekte, daha yaşlı oğullar ise, kendi gelirlerini kendileri denetlemek yolunda kesin istekler göstermektedir. Hanelerin ayrılması, tezelden bir uyum mekanizması görevini yerine getirmektedir. Böyle bir ayırım, hiçbir zaman tam olmasa bile, gene de, her iki tarafın da gündelik işleri ile ilgili kararları kendi başlarına verebilmek için yeterli serbestlik sağlamaktadır.

Karacaören'de durum daha da değişiktir. Bu köyün ötekiler ölçüsünde yoksul olmadığı unutulmamalıdır. Öteki köylerden daha çok gelişme ve yatırım olanakları bulunmaktadır. Karacaören'de baba oğul arasında daha az çatışma bulunduğu gözlenmektedir. (% 56,3 'daha az saygı gösteriliyor' demiştir.) Çekirdeksel aile sayısı daha azdır. Gelişme olanaklarının varlığı, aile yapısı ve davranışlarında temel değişimler gerektirmemektedir. Gelişmeyi, aile yapısındaki küçük değişimler izlemektedir.

Tarımdaki gelişmenin gerektirdiği değişimlerin aile yapısında farklılıklar ve değişimler yarattığı açıktır. Değişme güvensizliğin neden olduğu gerginliğe karşı ilk tepki, ailenin parçalanmasıdır. Öte yandan, yatırımlar, ya da, değişmelere uyum, ancak, toplumun bazı üyeleri olanaklarını biraraya toplarlarsa gerçekleştirebilmektedir. Aileler, olağanüstü kısıtlı olanaklarını biraraya getirebilmek için evin kadınının akrabalarını eve almağa değin varan uyum yapmağa hazırdır. Böylece, ekonomik gerekçeler karşısında karşıt değerler önemini yitirerek çözülmektedir. Toprağı yaşlılara bırakmak, ya da, onları para ve yiyecek yardımı ile desteklemek gibi ara ölçümler de görülmektedir. Gençler yeni hüneler öğrenirken, akrabalar onları barındırmağa, ya da, maddî yardım yapmağa isteklidirler.

Görülüyor ki, tarımda yeni gelişmelerin bütünleşmesi, yalnızca ailenin esnekliğine dayanmaktadır. Aile, öteki değişimlerin de gerçekleştirebilmesi için uyum yapabilen en önemli kurumdur. Sosyal yapıdaki başlıca tampon kurum ailedir. Eğer servet daha iyi dağılırsa, ya da, kırsal sosyal güvenlik, sigorta, kooperatif, kamu hizmetleri, ve hastahaneler kırsal bölgelere değin yayılır ve köylerde sosyal yaşantının yerleşmiş öğeleri durumuna gelirse, aileden, artık, değişme ve sürtüşme krizlerini karşılayabilmesi için değişkenler ve fırsatlar sağlaması istenebilir. Ancak bundan sonra aile çekirdeksel nitelik kazanır ve başlıca işlevi, sanayileşmiş kentsel toplumlarda ailenin karakteristik işlevi olan, aile bireylerine manevî destek sağlamaktır.

NOTLAR

1. Bu çalışma Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin araştırma başışı ile yapılabılmıştır. Çalışmanın temelini oluşturan veriler 1964 ve 1965 yıllarında ülkenin güneyinde yer alan Çukurova Bölgesinde arazide yapılan araştırma sonucu toplanmıştı. İlgili veriler dört köyde de tüm hane reisleri ile yapılan anket çalışması, mikro-tarihi elde etmek için açık mülâkatlar ve öteki tamamlayıcı teknikler kullanılarak elde edilmiştir.
2. Bkz. Mübeccel Kıray : "Toplum Yapısındaki Temel Değişmelerin Tarihsel Değişimi - Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı" **Mimarlık Semineri**, Bildiri No : 4, Ankara 1969.
3. Çukurova'daki göçebeler ile yerleşik nüfus arasındaki ilişkiler için bkz. Wolfram Eberhard : "Nomads and Farmers in Southeastern Turkey", **Orients**, VI (1953) 38.
4. Çukurova'da büyük toprak sahipliği konusunda daha çok bilgi için bkz. Kasım Ener : **Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış**, 1965 Türközü Matbaası, Adana.
5. Son yıllarda pamuğun daha iyi türlerinin denenmesi ve daha etkin teknoloji kullanılması sonucu dönüm başına pamuk üretimi 200 - 300 kg.'a değin artmıştır.
6. Bu bölümdeki gelir hesapları Utrecht Üniversitesi Coğrafya Enstitüsünden Dr. J. Hinderink tarafından yapılmıştır. Kendisine teşekkür ederiz.
7. O. A.'nın spekülasyon amacıyla İkinci Dünya Savaşı sırasında buğday yığıdığı büyük çukurlar bugün bile Yunusoğlu'nda durmaktadır.
8. Mahallî idarelere ilişkin literatürde izlenen oldukça genel bir eğilimin aksine, mahallî idareciler seçimle iş başına geldikleri kesenkes toplumun büyük çoğunluğunun çıkarlarını temsil etmez ve böyle bir idare kesenkes "en iyi" idare değildir. Gözlemlememiz, toplum tümüyle şiddetli temel yapısal değişikliklere yönelse bile, mahallî otoritelerin daima statüskonun devamını yeğleyen gruplara ilişkin olduğunu ve onlara hizmet ettiğini ortaya koymuştur.

9. Büyük ailenin içteki birliğı ve katılığı nedeniyle değışmeye engel olan bir kurum olduğı söylenir. Örnek olarak bkz. W. J. Goods: "The Role of Family in Industrialization", **Social Problems of Development and Urbanization, U.S.** Government Printing Office, 1963.
10. Bkz. Paul Stirling : "Domestic Cycle in Turkish Villages" Julian Pitt Rivers ed., **Mediterranean Country Man**, The Hague Unesco Mouton, 1963.

SOCIAL STRATIFICATION AND DEVELOPMENT IN MEDITERRANEAN COUNTRIES *

The papers presented in this volume attempt to examine the structure of the social stratification systems in Mediterranean Basin countries, the interaction patterns of their different classes, and the ways and modes of structural mobility in relation to development. It is clear that the old and new stratification systems, the interaction between the different classes, and the values pertaining to these structures, are merging with each other and bringing about new intermediate forms. Under certain conditions, these forms encourage further development; under other conditions they do not. In either case, observations show characteristics which are significant for any study of the role played by changing class structures in the development of feudal societies based on plough agriculture.

Mediterranean countries today are changing from agricultural societies into modern societies based on inorganic energy and industry. As all societies with pre-industrial plough agriculture, their social stratification systems included large groups of peasants who formed the main element of the population and engaged in the production of agricultural wealth. Control of agricultural surplus, which in these societies is the basic form of wealth, gives rise to the major differences in relationships among the peoples of these countries.

Control of surplus production has been exercised in different ways in Mediterranean countries and sometimes varied in different parts of the same country. The first method was for the tenant to turn over his surplus in the form of a 'share' to a member of the hereditary controlling class, called bey, sheikh, signor, seigneur etc., according to the country and its language. Or it was given in the form of a tax to a non-hereditary controlling class which, in such cases, was the upper crust of a bureaucracy. At the top, also, were the auxiliary elites of army and education. When societies

* **Social Stratification and Development in the Mediterranean Basin,**
Mübeccel B. Kiray Ed. Mouton, Paris - The Hague, 1973.

based on plough agriculture had large political organizations with relatively efficient transportation and communication systems, as in the case of the Ottoman Empire, they tended to have distinctly centralized modes of government with power holders forming the top levels of the bureaucracy. The authority of these bureaucrats rested on their control of the surplus of wealth, the main source of power, and on their occupancy of non-inheritable offices. However, whenever and wherever central governments weakened or, for one reason or another, allowed local power to continue, the latter established and perpetuated themselves at the expense of the bureaucracy. To inherit bureaucratic positions was important in pre-modern times for the top classes, but it did not make much difference to the peasants. After turning over their surplus of production, whether in the form of tax or 'share', the tenants and small landowners had very similar ways of life on a self-sufficiency level.

Between these two classes existed another group, much smaller in number than the peasants, but also much larger than the top controlling class. This group consisted of merchants, artisans and craftsmen who engaged in the production of manufactured goods. Through different kinds of guild organization and taxes or levies, their surplus production was also ultimately controlled by the bureaucratic or hereditary upper class. (1)

This very general and much simplified picture of stratification shows that the essential dynamic relationship that creates these groups and brings them into functional interdependence, is the control of surplus production; through this relationship, the controlling class also controls the way of earning a living, the style of living, and other aspects of life of the producing classes.

To see the system of stratification as one of differential control in the distribution of surplus production is particularly important and significant in any study of development, since it is directly related to the control of a society's wealth and to the allocation of that wealth and other resources for development. To recognize the priority of power relations and the values pertaining to them would seem to be a fruitful approach to any analysis of the interdependence of development and social stratification, particularly in comparison with *repute* or status concerns which dominate the major part of sociological studies. The status aspect of the problem, although important, would seem to be a derivative since the attri-

butes of the classes, such as style of living, amount of income, education, and the values attached to them as summarized in the term 'status', are consequential to the power relations between the classes. In fact, in relatively stable pre-modern periods, power and status were one and the same thing; they coincided. When power relations are not kept in mind, status problems come to the fore and give rise to such terminology as status crystallization and status inconsistency; (2) groups with different incomes, education and styles of living are treated as if they existed side by side, without having any significant relationship with each other.

The three basic classes of pre-industrial feudal society in the Mediterranean Basin seem to be changing into three basic classes of modern industrial society, with all the complex problems of a structure which allows much mobility to its members.

The broad base of the social stratification pyramid of agrarian pre-modern society consisted of small landowners and sharecroppers for the large absentee landowners. Present-day developments affect these peasants according to the same characteristics, i.e. whether they are sharecroppers or small landowners. With the introduction of machinery, new seed varieties, and other agro-economic developments, sharecroppers very soon find themselves in the position of agricultural wageworkers for non-mechanized farming activities, with a smaller share of production and greater difficulty in maintaining their existence even on a subsistence level. (3) Those who cannot continue in agriculture even as wageworkers migrate to the cities, joining the great reserves of actual or potential urban proletariat for industry and the services, living in shanty towns - that so familiar aspect of urban life. There they have to face up to the various aspects of adjustment and integration, both with regard to industrial work and to urban life (see the papers by Oğuz Ari, Pierre Yves Pechoux, Magda Talamo, Wissa Wassef and Ibrahim Yasa.)

Two basic types of change and two new types of power relationships may be observed with regard to the small plot-owning peasants. In areas where introduction of the cash crop, that main agro-economic development characteristic, requires considerable investment, peasants owning less than fifty acres of land generally end up so deeply in debt that many soon lose their lands and join the other rural immigrants to the cities. Their former plots then accumulate in the hands of a few who thus become large landholders,

prepared to farm according to modern managerial methods. Another much more common process of change in power relations for small landowners who venture into cash crops is for them to become heavily dependent on urban traders. This dependence emerges when the crop can be cultivated on a small plot by the united labour of one family, but needs new facilities for transportation and marketing. Such a relationship leads to complicated political manipulations in towns and cities (papers by Charrad, Zghal, Yves Pechoux).

In all the processes analyzed above, feudal agricultural producers stop being part of the old production system; that is, they stop being peasants and become wageworkers, either in agriculture or in industry (see papers by Wassef, Yasa, Ari, Talamo), or they become medium-size farmers making up an intermediate form in terms of class as they practice cash cropping; they cease being part of the old peasantry.

The middle class, which produced the non-agricultural goods of society, also undergoes drastic change. In modern society, no matter how small, industrial production becomes the main mode of wealth, creating new groups and new relationships. Industrial production and distribution demand tremendous differentiation and division of labour, as well as organization and centralization, both in actual production and administration. Now the control of surplus production rests as formerly in the hands of high-level business decision-making centres, partly local, partly international, and in the top levels of the bureaucracy with its auxiliary of army and educational elites. Part of the old elite moves quickly into this new framework (papers by Khatibi, Charred, Kitsikis) while part remains behind and falls into the large middle class. This gives a few members of the old lower classes a chance to move up to the controlling class (papers by El Baki, Hermet, Leroy).

The former middle class, the non-agricultural producers, comes into contact with, and faces competition from the new rural immigrants who become craftsmen or tradesmen. More important is the need for the development of new skills and specializations and the growth of organizations. All this creates complexities for the traditional merchants and craftsmen as well as for newly emerging groups. Within the limited differentiation and specialization of the old system, it was easy to know who controlled and who was controlled. Now, while it is possible to differentiate the middle class

from the agricultural population, unskilled workers and newly immigrated peasants, the apparently ambiguous power relations cause the middle class to become a seemingly amorphous mass. People today, from skilled labourers to engineers and specialized researchers, from ordinary clerks to managers, including all types of self-employed artisans and merchants, constitute a single class, although most of them never come into contact with the others. The only thing they know about each other is their outward appearance. Social power in modern urban societies is not the kind of relationship directly experienced by people in earlier eras. With this anonymity, the attributes and values of the old and the new controlling top classes influence the middle class, pushing its members into a sort of mobility, but not necessarily to acquire power.

Members of the same section of this amorphous middle class, living in close proximity to each other, become sensitive to small differences of income and education among themselves. Education and wealth, of course, were two distinct characteristics of the upper class in the old system. Then, the great contrast was between the poverty and illiteracy of the peasants and artisans, and the luxury and refined culture of the lord and bureaucrat. These are still the most conspicuous attributes of the modern upper classes. Now the middle classes, in their subjective evaluation, feel that anyone who has more income and a higher level of living moves higher in the class structure, whereas it may only mean moving higher within the income brackets of the large middle class without gaining power. However, this sort of mobility is cherished and more and more consumption is encouraged (papers by Qutub and Khuri).

In every class an almost irrational demand is made for more education. This is directly related to the demands of the modern industrial environment in which education is a minimum requirement for integration and adjustment, and is essential for gaining a specialized role in the division of labour. In the Mediterranean countries, education is enabling large groups to move into specialized positions in the various divisions of labour which make up the middle classes (papers by Chouikha, Hermet, Qutub, Khuri). However, since to be educated is also an attribute of the controlling class, education means much more than a chance at a profession and its income. To these people it means to be part of an elite. And in communities where educated people are few, even a nurse or a primary school teacher is included in that elite in the subjective evaluation of the others. It is a wellknown fact that attributes of

the top classes, such as income, wealth and education, are assessed by the mobile controlled classes at their face value; a lot of wealth and emotion is spent in the effort to gain more without much being done to acquire the main differentiating attribute, control power.

On the other hand, independence, that is, not to be part of the strick hierarchy of an organization, is also valued. To a certain extent this reflects the persistence of the old artisan outlook on life; but it also shows the high esteem in which members of the modern middle class, who themselves are parts of organizations, hold the traders and artisans of the old middle class who control their own businesses. This positive value attached to the independent business, together with the limited capital and other economic factors, leads enterprising members of the middle class to concentrate in numerous small enterprises. In the long run, these become fetters on the further development of large-scale local businesses which require organization, coordination and partnership.

Evolving political systems provide another fundamental and important channel of mobility in Mediterranean countries. Here again, one can see the merging of old and new social stratification systems, power relations and related values. Of course, the use of politics to achieve significant economic and social control is nothing new in a stratified society. In societies with a non-hereditary controlling class, climbers have often used political activities to rise to higher levels. Wealth could often be converted into political power and vice versa. This pattern is now put to quite skilful use in the Mediterranean Basin, particularly in the framework of new elective systems. To join the lower levels of a political party, particularly the party in power, gives a chance to exercise control and to move from local to national decision making centres. In fact, all types of economic power-holders such as local credit-giving-merchants, large landowners and big businessmen, invariably use the possibilities of the elective political system for better and faster adjustment to the evolving social stratification system. Limited chances for economic achievement in these countries make this channel a particularly convenient path of mobility. In such cases, it becomes evident that control power is the dynamic core of social stratification systems. When this stratification is perceived as a power relationship and not just a matter of status, the intricate give-and-take between party politics and business life becomes

intelligible (papers by El Baki, Carbonaro, Khatibi, Kitsikis, Stambouli, Zghal).

This is the general framework within which the papers in this volume have been written. The book makes no claim to analyze all relevant aspects of social stratification and development in Mediterranean countries. Nor does it claim that the explanations offered are the best possible. But even if it merely raises the question of how the task should be done, it might be considered to serve its purpose.

NOTES

- 1 For discussions of social stratification systems of agrarian feudal societies, including Mediterranean ones, see Gehard Lenski, **Power and Privilege** (New York: McGraw Hill Co., 1966); Barrington-Moore J r., **Social Origins of Dictatorship and Democracy** (London: Allen Lane, The Penguin Press, 1967); Gideon Szoberg, **Preindustrial City** New York (New York: The Free Press, 1960); Marc Block, **Feudal Society**, translated by L. A. Manyon (Chicago: University of Chicago Press, 1962); M. Lapidus, **Muslim Cities in Later Middle Ages** (Harvard University Press, 1967); C. A. O. van Nieuwenhuijze, **Social Stratification and Mediterranean Countries** (Leiden: Brill and Co., 1965).
- 2 The term 'status consistency' is proposed by Leonard Broom to replace the term 'status crystallization' used by Gehard Lenski. However, both terms suffer from the main shortcomings of status approach. See Gehard Lenski, 'Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status', **American Sociological Review** 19 (1954) 405-413. Also Leonard Broom, 'Social Differentiation and Stratification' in R. K. Merton, L. Broom, L. S. Cottrell Jr. (eds.) **Sociology Today** (New York: Basic Books Inc., 1959). It is interesting to note that in his later book, **Power and Privilege**, Lenski does not mention the studies concentrating on the status approach, although the subtitle of his book is 'A Theory of Social Stratification'.
- 3 For a detailed case study, not included in this paper see: M. Kiray and J. Hinderink, 'Interdependencies between Agro-Economic Development and Social Change', **Journal of Development Studies** 4:4 (July 1968).

TOPLUMSAL DEĞİŞME VE KENTLEŞMEDE DÜŞÜK GELİRLİLER *

Giriş

Kentleşmenin ana boyutlarını artık tekrarlamak gerekmiyecek kadar iyi biliyoruz. Kentleşme toplumların yapısal değişmelerinin en göze çarpan yönüdür. Herşeyden önce nüfusun büyük oranının tarımdan ve topraktan kopup tarım dışı alanlarda, sanayide, karmaşık örgütlerde ve dolayısı ile köyden başka yerlerde, kentlerde hayatlarını kazanmaya ve yaşamaya başlamaları demektir. Gene de böyle üç cümle ile özetlenen oluşum yalnız bu süreci yaşayanlar için değil, toplumun bütün kesimleri için travmatik bir deneyimdir. Yapısal değişiklikler her tür insan ilişkisinin yeniden düzenlenmesini, değişmesini içerir. Böyle bir değişikliğin fizik yönü kadar, örneğin işyeri ya da konut yapıları, sokakları ya da ulaşım araçları kadar, kişilerinin davranışlarını, düşüncülerini hatta heyecanlarını değiştirmesi demektir.

Böyle bir değişikliğin zaman boyutu da gözönünde tutulması gerekir. Bu transformasyon, örneğin 10 milyon köylünün toprağını bırakması on senede oluyorsa başka, 30 senede oluyorsa başka, yüz yılda oluyorsa başka tür süreçlerle gerçekleşir. Türkiye bugün sapan ve öküze tarıma dayalı bir toplum yapısından kabaca altı bin yıl sonra gerçekten bir başka toplum yapısına, sanayi toplumu haline, özellikle son otuz yıl içersinde azalıp çoğalan fakat hiç ke-silmeyen bir hızla geçmektedir.

Sanayi Toplumu

Bu yolu belirleyen aşamalar tarımda modern girdiler ve yeni gelişen insan - toprak ilişkileri ile şekillenen, üretim artışına rağmen emek gereksinimi azalan kırsal çevredir. Bu yüzden de şimdi Türkiye'de nüfusun yarısından fazlası kentlerdedir. Üstelik köylerdeki nüfusun da önemli bir kısmı artık tarımda değildir.

* Kentleşme Sürecinde Bütünleşme Sorunları ve Çözümler Seminerine verilen bildiri - Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı ve Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1981.

Kentleşme ve sanayileşmenin değıştirdiğı bir başka yön çok sayıda uzmanlaşmış, özel bilgi ve beceri ile donanmış kişilerin büyük örgütler içerisinde her birinin ne yapacağı diğerlerine göre açıkça belirtilmiş bir biçimde çalışmaları, bilgi (enformasyon), hizmet ya da mal üretmeleridir. Modern sanayi toplumunun özelliğı belki de tarım nüfusunun azalmasından çok bu iş örgütleri ve sanayide ortaya çıkan çok uzmanlaşmış birbirine bağımlı olarak çalışma zorunda olan meslekler ve meslek sahipleridir. Eskinin en çok üç ilâ beş kişinin beraber çalıştığı zanaatkârlık düzeni yerine şimdi güvenceli, iyi gelirli işlerin hepsi büyük örgütlerdeki uzman işlerdir. Ve kentlerin ana nüfusunu bu uzmanlaşmış işlerde çalışan alt - orta, orta, ya da üst - orta tabakalar oluşturur. Kişinin uzmanlaşması azaldıkça geliri, güvencesi, statüsü de ona göre azalır. Bir büyük örgütün, işletmenin parçası olmadığı kadar kentli, modern sanayi toplumlarında hep bütünleşmesini tamamlamamış olarak kalır. Ekonomisi gelişmeye devam eden örgütlü istihdam olanağı açık sanayileşmiş toplumlarda onun için bütünleşmemiş nüfus en azdır.

Böyle bir iş yapısının beraberinde getirdiğı birkaç yönden daha söz etmek gerekir. Bu yönler de en az zanaatkârla işletmeci ya da bir kalfa ile bir diyelim ki kimya mühendisi kadar birbirinin karşıtı olarak dururlar.

Bu uzmanlaşmış, güvenceli işlerde çalışmak üzere yetiştirilmek bir zanaatkâr olarak yetiştirilmekten çok farklıdır. Modern sanayi toplumlarında kentli çocukların yetişkin haline getirilmesi fonksiyonu artık aileden kopmuştur. Eğitim özellikle beceri ve uzmanlaşma verecek eğitim toplumca sağlanmaktadır. Bu eğitime erişilebilirlik kent yaşamının önemli tayin edicilerindendir. Bundan başka ailenin dışına kaçmış fonksiyonlardan sadece beceri veren eğitimi değil çocuğun okul öncesi yetiştirilmesini ve ilkokul düzeni de vardır. Çocuk sanayi toplumunun bütünleşmiş bir üyesi olabilmek için çok küçük yaştan ailesinin dışındaki örgütlü eğitim çevrelerine kaymaktadır.

Çalışma ve hayat kazanma düzeni de artık bütünü ile konut işyeri ayrılığını getirmiş ailenin birden fazla üyesi zamanını evin dışında geçirir olmuştur. Bunun tamamlayıcısı olan bir başka yön de toplumda devamlılığı sağlayan ilişkiler kültür aktarımı da evin dışında kitle haberleşme araçlarına, kitlesel yayın araçlarına ve durmadan yenilenen yapıtlarla ticarileşmiş çevrelere geçmiştir. Basın, yayın, tiyatro, müzik ve benzerleri her güç değışerek yenilenecek toplumun zenginliğini oluşturmaktadırlar. Bunlara erişme ve

katılma özel koşullar gerektirmektedir ve ailenin dışındadır. Bu tür yaşam aile üyeleri arasındaki etkileşimi yalnız geniş aile değil, çekirdek aile üyeleri arasında bile çok azaltmaktadır. Çocuklar ve büyükler zamanlarının evde geçenden çoğunu okulda ve işte geçirmektedirler. Ve oradaki ilişkilerden etkilenmektedirler.

Kişiler güvence gereksinimi duyduklarında güvenlik örgütlerine, her sanayileşmiş toplumda kendi koşullarına göre gelişmiş sigorta, yardım ve benzeri kurumlara başvurumaktadırlar.

Bazı yönlerine dokunduğumuz sanayileşmiş toplumlarda kent yaşamı görüldüğü gibi sanayi öncesi toplumların, iş düzeni, eğitim, yetiştirme, kültür aktarması ve koruma, güvence fonksiyonlarının hepsini, farklılaşmadan kendinde toplayan çok yönlü aile yapısı ve yaşamından çok farklıdır. Tam sanayileşmiş bir toplum haline gelmemiş olduğu, halâ kırdan göçün sürdüğü ve örgütlü uzmanlaşmış işlerin kısıtlı olduğu yani kentleşmenin sürdüğü toplumlarda kentler kendiliğinden herkes için en uyumlu çevreyi oluşturmamaktadır. Eski toplum yapısından çıkıp yenisine girememek, kendine has sorunlar yaratmaktadır.

Sanayi Öncesi ve Sanayi Toplamlarında Bütünleşememiş Nüfus

Daha ileriye gitmeden işaret etmek gerekir ki kentler, hangi temel toplum yapısı içinde ve hangi büyüklükte olurlarsa olsunlar ilk ortaya çıktıkları zamandan beri sorunları olan bir yerleşme türü oluşturmuşlardır. Genelde, kentlerle artı ürün aktarma ilişkileri, asayiş sağlama, askerlik gibi müdahale edici, denetleyici alış - verişleri olmasına rağmen, köyler, toplumsal konumu ve yaşam kalitesinin aynı olduğu, homojen herkesin birbirine benziyen, sakin ve düzenli bir toplumsal yaşamı sürdürürken kentler her zaman birbirinden farklı işlevleri olan tabakalaşmış ve farklılaşmış, gruptan oluşmuştur. Aralarında anonim ilişkileri, belirli fonksiyonel bağımlılıkları düzenlerken, bu grupların konumları kadar her birinin kendi içinde yaşam biçimleri, davranışları, üyelerinin ilişkileri de farklılaşmıştır. Sorunlar yönünden bakıldığında ise kentlerde, öyle görülüyor ki her zaman bu yeri ve konumu belirli grupların dışında arada kalmış, yerini bulamamış kişiler ve gruplar bulunmaktadır. Çok zaman bu grup ya da kişiler geçici nüfus ya da yeni gelmiş bir gruptur. Toplamların göreceli olarak daha "istikrarlı" dönemlerinde bu nüfus ya çok küçüktür ya da hızla emilir. Kalanlar her zaman "fakirler" (urban poor) olarak sorunları olan ve kentte köyden farklı biçimde ve boyutta çözüm gerektiren bir durum oluşturmuşlardır.

Batıda klasik Roma'da ya da Ortaçoğ Fransa'sında, aynı dönemde İngiltere'de, Londra'da fakirler özel sorunlar olarak şehir tarihçilerinin kayıtlarına geçmişlerdir. Örneğin Ladurie onaltıncı yüzyılda Orta Fransa'da Romans kentlerinde "fakir"lerin sokaklarda dolaştığını, belirli işleri olmadığını, şehir dışındaki tarlalarda işçilik ettiklerini söylüyor (Ladurie, 1979). Bu sorunun ancak 17. yüzyılda "fakirhaneler" açılarak, çözüme çalışıldığını en düşkünlerinin sokaklardan toplandığını anlatıyor.

İngiltere'de de uyumsuz ve geçimini sağlayamayanların ya da borcunu ödeyemeyenlerin gene fakirhanelerde toparlandıklarını biliyoruz. Lapidus (1966) İslam şehirlerinde, genelde orta çağ Arap şehirlerinde bu işi belirsiz grupların şehrin çehresini değiştirecek kadar çok olduğunu belirtiyor. O kadar ki Lapidus'a İslam şehirleri örgütsüz, yerleşmemiş, işleri belirsiz kişilerden oluşuyor dedirtiyor. Lapidus hiç değilse tarihin belirli zamanlarında bu konumu belirsiz grupların "sorun" olduğunu dolaylı olarak göstermektedir.

Sanayi devriminden sonra özellikle İngiliz ve Amerikan şehirlerine yığılan topraktan kopmuş Avrupa köylülerinin sorunları artık sadece fakir evlerinde toparlanmaktan çok, kurumlaşmış yardım örgütleri, özel kurumlar ve sigortalarla çözülmeye çalışılıyor. Chicago şehir sosyologlarının araştırmalarının **Goldcoast and the Slum, the Thief, The Ghetto, The Jack Roller** gibi genellikle "geçiş alanları" üzerindeki araştırmalar ya da İngiltere'de aynı zamanları yansıtan **The Classic Slum** gibi çalışmalar sanayi toplumlarının metropollelerinde ya da sanayi şehirlerinde "sorun" olan nüfusu ve grupları bu sefer daha analitik bir yaklaşımla gözlemlemektedir. Bu çalışmalar tam sanayileşmiş toplumlarda şehirlerdeki «fakir» ve «fakirliğin» yanısıra «uyum» sorunlarının «bunalım» haline varan yönlerini vermişlerdir.

Şimdi de köylülüğün, yani kendi kendine yeten basit teknoloji tarımla üretimi gerçekleştiren klasik köylülüğün hızla kaybolduğu ve değişik tempolarda sanayileşen ve kompleks örgütleri gelişen ülkelerde şehirler tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar, kırsal alanda zaman içinde değişen çeşitli mekanizmalarla topraktan kopan nüfusun göç baskısı altındadır. Bu durumda gelişmekte olan toplumların şehirlerinde üç boyutlu bir uyum ve fakirlik sorunu ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'nin klasik örnek oluşturduğu bu durum Güney Asya ve Güney Amerika toplumlarında da benzer koşullar oluşturmaktadır. Toplumun temel yapısının değiştiği dönemlerde özellikle topraktan

kopmanın hızlandığı ve köylülüğün kaybolduğu dönemlerde şehir-
lere yığılan grupların uyum sorunları, durağan aşamalarda tortum-
su «fakirlerin» oluşturduğu sorunlardan çok farklıdır.

Sanayi Öncesi Toplumlarda Bütünleşme Sorununun Çözümü

Literatürden izlediğimiz sanayi öncesi toplumların şehirlerinde-
ki «fakirler» ve toplumun bu sorunu çözmesi genel yapının özellik-
lerini taşır. Az farklılaşmış, yüz yüze birincil ilişkilere dayanan bir
kurumsallığı vardır ve köylerdekinden çok farklı değildir.

Herşeyden önce «sorun» haline gelmeden kişilerin daha doğru-
su ailelerin güvenliği ve bunalımları çözme mekanizması, her aile-
de «geniş aile» özellikle «baba - oğul» hak ve sorumlulukları içeri-
sinde çözülür. Babaların ve ailenin sorumluluğu oğullara bir iş, eş
ve ihtiyarladığında aileye bakma sorumluluğu duygusu verilir. Çok
bilinen «adam etme» ve «adam olma» deyimleri ile özetlenen ye-
tişkinliğe ulaştırma süreci özellikle oğullara bu sorumluluğun öğretil-
mesini, bu sorumluluğu taşıyabilmesi için de gerekli beceri ve işi,
tarım ya da zanaat ve aile kurması, eş edilmesi sağlanır. Aile içinde
ister kuşaklar arası ister aynı kuşak içinde güvence sorumluluğu-
nun taşınması çok yönlü bir ilişkidir. Ailede zorlukların aşılması için
yardım ve koruma kadar, sorun çıkmaması için müdahale hakkı da
vardır. Akdeniz toplumlarında büyük boyutlara ulaşan örneğin inta-
har ve cinayetlere varan «ailenin namusunun korunması» tutumu
bunun çok iyi görüldüğü yönlerdendir. Bu da bir güvence ve bütün-
leşme mekanizmasıdır. (Kıray, 1964 ; Peristiany, 1976).

Aile içi bunalım ve güvence ilişkilerinin dışında topluluk içi gü-
vence ilişkileri de gene yüzyüze temaslar ve ritüeller çevçevesin-
de kurumlaşmıştır. Müslüman ülkelerde fitre ve zekat, varlıklıların
fakirlere yardımı için yaratılan durumlar, ölümlerde, doğumlarda,
düğünlerde «fakirlere» yardım ya da başkalarına yardım «sadaka»,
ve giderek «fakirlere açık mutfak» değerler olarak «fakir babası»,
«eli açıklık» gibi kavramlarla özetlenen genel bir tutum sanayi ön-
cesi toplumlarında yüzyüze ilişkiler içerisinde sorunlu ya da buna-
lımlı kişilerin yeniden kazanılması vardı. Durağan ve göreli olarak
küçük topluluklarda büyük kitlesel bir sorunlu grup olmadığından
genellikle bu güvence mekanizmaları etkindir. Gene de kentler bü-
yüdükçe ve bunalım yaratan evrelerde, harpler, kıtlıklar, salgınlar,
siyasal göçler, - sanayi öncesi toplumlarında da bu güvence meka-
nizmalarının işlememiş ve yüzyüze ilişkilerin dışında kurumlar geliş-

tirmek gerekmiştir. Osmanlı şehirlerindeki miskinhaneler ve «darüla-cezeler» ya da yazımızın başında sözünü ettiğimiz batı toplumla-rında özel kurumlar ortaya çıkmıştır.

Sanayi öncesi toplumlarında yaşamın devamında aile içi dö-nüşümde önemli olan oğulun «yetiştirilmesi» de genele uygun olarak farklılaşmamıştır. «eğitim» ister kişilik geliştirme bakımından ister «beceri» kazandırma bakımından olsun gene aile de «büyüme» sü-recinden farklılaşmış bir oluşum değildir. Oğullar ve kızlar «büyür-ken» nasıl «yetişkin» olunacağını da öğrenirler. Rençber olmanın her yönü, ya da demirci veya bakkal olmanın bilgileri de aynı süreç içerisinde yetişmenin, çalışmanın olduğu, ayrımı olmayan bir düzen-de yetişkinliğinin sorumluluğu «hayat kazanma» becerisi kazanır. Böylece hem yetiştirilme süreci hem de bütünleşme mekanizmalara geniş aile içinde yüzyüze birincil ilişkiler içinde gerçekleştirilir. (Kıray, 1964).

Gelişmekte Olan Topumlarda Bütünleşme Sorunu

İkinci Dünya Harbinden sonra geç sanayileşen toplumlarda köylülerin topraktan kopup şehirlere göçü başlayıp hızlanınca, kent-lerdeki “fakir” gruplar yeni bir yapı ve boyut kazanmıştır. Gözlem-ciler güvenceli uzmanlaşmış işlerin sanayi ve örgütlerde yeterince gelişmemiş olduğu bu toplumların kentlerinde «çevre» işlerde ka-lan, başkalarından daha çok iş değiştiren, belki de daha önemlisi geleneksel köy çevresindeki güvence mekanizmalarının da kaybol-duğu ortamda şehirlerdeki göçen fakirler (urban poor) kendilerine has uyumlar ya da sorunlar doğurmuşlardır.

Bu tür toplumların gözlemlenmesine ilişkin toplum bilim yazı-nında göze çarpan iki tefsir vardır: Birisi 1968 - 71 yılları arasında Latin Amerika kentlerinde yerleşmiş göçmenlerin, toplum hayatına katılmayıp “marginal” kalmaları görüşü idi. Bu görüşe göre göçen-lerin geleneksel tutumları genelde eğitim, sağlık gibi hizmetlere ulaşmalarını önüyor, tüketimlerinin yeterli standarda ulaşmasına mani oluyordu. Böyle anlaşıncı da, göçenin marginalliği sosyal refah programları, eğitim düzenlemeleri ile önenebilir oluyordu (Vekeman, Guisti, 1970).

İkinci biraz daha karmaşık bir görüş gene 1960'larda Oscar Le-wis'in kent fakirlerinin yaşamlarını anlatarak ileri sürdüğü «fakirlik kültürü» (Cultur of Poverty) analizidir. Mexico City, San Juan ve Puerto Rico'da yaptığı ve ayrı ciltler halinde yayınlandığı çalışma-larında bu fakirlik kültürü dediğinin, kırdan göçenlerle hızla bü-

yüyen az gelişmiş toplum kentlerinde modern sektörlerde yeterli istihdam olmadığı zamanlarda ortaya çıktığını söylüyor. Becerisiz güvencesiz topraktan kopmuş eski köylülerin gelişmenin yavaş olduğu toplumlarda büyük fakirlik çevreleri oluşturmalarına fakirlik kül türü terimi ile işaret ediyor. Lewis'in bundan sonraki analizi daha değişikti. Lewis'a göre düşük gelirli güvencesiz örgütsüz işler, çok düşük hayat seviyesi, eğitimsizlik, aileleri ve arkadaşlıkları bozmakta, çabuk çözülür, güvenilmez hale getirmektedir. Bu yüzden fakirlik kuşaklar değiştikçe bunalımlı, fatalist (kaderci) bir tutum geliştirmekte ve sadece o dakikayı yaşamayı öngörmektedir. Geleceğe dönük istek ve planlara yer vermemektedir. Böylece, diyor Lewis, fakirler yaşamlarını sürdürmek için gerekli psikolojik desteği bulmaktadırlar. Bu yüzden daha iyi yaşam için küçük fırsatlar çıkarsa da insanlar bunları kullanmıyordu. Böyle fakirlik kültürü çevresinde yetişen çocuklar çok defa dağılmış aile ve şiddet çevresinde yaşamaktadırlar. Eğitim şanslarını da kullanmazlar. Çok küçük yaşta düşük ücretli işlere girerler. Böylece fakirlik kültürü bir kuşaktan ötekine kendini kuvvetlendirerek sürdürür. Ta ki dışardan kesin müdahale ile bütün yapı değişsin (Roberts, 1978 ; Lewis, 1961, 1968).

Daha sonraki yıllarda yapılan araştırmalar özellikle Türkiye'de yapılanlar göçenlerin en düşük gelirli çevrelerinde bile fatalist tutumların Oscar Lewis'in dediği kadar devamlı olmadığını göstermektedir. Hiç değilse göreceli olarak kendini köye göre daha iyi görenler (relative wellbeing) kadar gelecek için umutlu olanların da kesin yoğunlukta olduğunu biliyoruz (Kıray, 1973 ; Kartal, 1978), Daha önemlisi Tansı Şenyapılı'nın açıkladığı gibi sistem her zaman yeniden başlayıp yeniden «başarı» elde etmeyi açık bir şans gibi tuttuğu için göçenlerin pesimist ve kaderci olmadıkları çok iyi gözlemlenmiştir (Şenyapılı, 1977, 1981). Lewis'in son derece umutsuz gözlemlerinde belki de üç kuşaktan fazladır, şehirde yerleşmiş olmanın yeri vardır. Ve Mexico City fakirleri New York ya da Birmingham şehirlerindeki fakirler gibi bugünlerde «dördüncü dünya» diye anılan gelişmiş sanayi toplumlarında cepler halinde kalmış fakirlerdir.

Göçün yaygın olduğu toplumlarda incelemeler, göçen etrafında kendiliğinden gelişen uyum mekanizmaları üzerinde analitik bilgi yönünden yetmişlerin sonunda anlamlı olmaya başlamıştır. En çok üstünde durulan hayatlarını kazanma şekli ile ilgili olmak üzere son gelişme bildiğim kadarı ile "çevre" işler analizi ile Şenyapılı'nındır. Bunalım türleri yönünden de Kıray (1973), Kartal (1978) ve Şenyapılı

(1977) yabancılaşma ve anomie olmadığını ayrı ayrı vurgulamışlardır. Gene de marjinallik ve fakirlik kültürü analizlerinden daha analitik bilgi ve gereksinim vardır. Bunun için ilk bakılacak şeyin kentteki göçen ailenin geçirdiği değişiklikler olduğunu sanıyorum. Çünkü geleneksel kırsal yörede başka belirli bir kurum yoktur ve kente aile olarak göçmektedirler. Kente göçmekle göçen aile hemen değişmez. Gelişmekte olan toplumların kentlerinde aile uzun süre eski fonksiyonlarını ve içindeki ilişkileri değiştirerek yeni biçimler, ilişkiler yaratarak sürdürür. Örgütlü güvence kurumları beliremedikçe, ya da yeteri kadar gelişip göçenler için erişilebilir (accessible) hale gelmedikçe aile en çok destek sağlayan uyum mekanizması halini korur.

Başlarını örtecek bir çatıdan sonra en büyük güvence aile üyeleri arasındaki ilişkidir. Kente uyum da bu üyeler arasında dayanışma ile, sağlanabildiği kadar, sağlanır. Birçok tür yardımlaşmadan ve yardımlaşma aşamalarından söz edilebilir. Ya da aile içinde değişen ilişkiler gösterilebilir. Bazı örnekler verilebilir.

Aile içinde kentte önce kızların ve oğlanların görelî yeri değişmektedir. Yeni koşullar içerisinde kız daha iyi iş ve evlenme için hem kendi isteği ile hem de daha çok denetlendiğinden daha çok okumakta, beyaz yakalı işlere girmeyi başarmaktadır. Oğlanlar ise bir taraftan geleneksel olarak üstlerine daha az baskı konduğu için, öbür taraftan da halâ babalarını model aldıkları bir yaşta, küçük yaşta okulu bırakmakta, çalışması da doğal karşılandığından hemen düşük ücretli becerisiz işlere girmekte, sonra da daha yüksek kazanç için illegal işlere kaymaktadırlar. Aile, çocukları için bütün alternatiflere açık görünmektedir. Erkekler iş bulamadığı zaman da örneğin evin kadınının ve çocukların çalışması doğal gelmektedir. Çalışma için kırsal geleneksel düzende olduğu gibi yaşın ya da cinsiyetin önemi yoktur. Herkes her işte çalışabilir, evin erkeği hariç herkes her işi görebilir. Böyle bir davranış, "çevre" işlere girmenin ve çıkmanın kolaylığı ile beraber göçen ailenin kentteki uyumunu kolaylaştırmaktadır. Aslında kent göçen ailesinin uyum için gösterdiği esneklik henüz gereği kadar incelenmiş değildir. Daha ayrıntılı bilgi hangi yönlerin hangi koşullarda nasıl değiştiğini daha iyi bilmek, daha iyi strateji ve politika geliştirmeye de olanaklı yapar. Göçen için kırdan aileden başka kurum gelmediğinden kentte karşılanamayan her fonksiyonu o üzerine almağa mecbur kalmaktadır. Bu yönü ile en önemli uyum mekanizmasıdır. Daha önemlisi aile anlık uyum için kendini değiştirirken çok zaman daha kökten bu uyum için yeni engeller yaratmaktadır. Örneğin köyde daha bü-

yücek çocukların daha küçük çocuklara bakması gelenektir. Yada on - oniki yaşındaki çocukların ailenin ekonomik etkinliklerine katılması, hayvan gütmesi, yada çiftçiliğe yardım etmesi doğal sayılır. Kente gelince on - oniki yaş gruplarındaki kız ve oğlan çocukları uyum sürecinde gene kardeşlerine bakmakta yada çevresindeki sayısız enformel işlerden birini yapmaları gerekli sayılmaktadır. Bu tür uyumlar daha kökten bütünleşmelerini sağlayacak beceri öğreten eğitim görme şanslarını yok etmekte ikinci kuşakıda fakirliğe ve istikrarsızlığa itmektedir. Bu yönden yabancılaşmayı ve anomiyi önlerken diğer yönden tam bütünleşmeyi sağlayamamaktadır. Geçiş süreçlerinin ve kuşaklarının en önemli özelliği de bu tür hem uyum olan hem olmayan ara formların belirlenmesinde yatmaktadır. Bu tür oluşumların teşhis edilip ne kadarını nasıl önlemek gerektiği üstündeki kararlar büyük önem taşımaktadır.

Sonuç

Bu kısa analizimizde her toplum yapısında kentlerde heterojen bir nüfus ve bu nüfusta işlevi ve ilişkileri belirli olmayan bütünleşmemiş gruplar bulunduğu dikkati çekmek istedik. Buna rağmen gene her toplumsal yapı bu grupları emebilmek için kendine has kurumlara ve mekanizmalara sahiptir. Sanayi öncesi toplumlarında bu işlevi yüklenen en belirgin kurum geniş ailedir. Topraktan kopma ile başlayan büyük yapısal değişme sanayileşmekte olan toplumların kentlerinde, bütünleşmesi yavaş olan büyük nüfus grupları yığmaktadır. Gözlemlendiği kadar bunlar arasında bütünleşmede en önemli işlevi gene aile yüklenmektedir. Fakat ailenin sağladığı uyum daha çok eski yapıya has olduğundan hızlı değişmeyi kısıtlamaktadır. Daha kökten çözümler toplumun bütününe has köklü değişmelerin hızlanması ile ve örgütlü kurumsallaşma ile gerçekleşecek gibi görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

1. Kartal, Kemal : (1978) **Kentleşme ve İnsan**, Ankara, TODAİ Yayınları.
2. Kıray, Mübeccel : (1964) **Ereğli**, D.P.T., Ankara.
3. Kıray, Mübeccel : (1973) "Gecekondu : Hızla Topraktan Kopma Kentle Bütünleşememe", **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi** 1973 Kış Sayısı.

4. Ladurie, E. L. R. : (1979) **Carnival in Romans, a People's Uprising at Romans**, London, Penguin Books.
5. Lapidus, T. : (1966) **The Muslim City**, New York, Princeton University Press.
6. Lewis, Oscar : (1961) **The Children of Sanchez**, New York: Random House.
7. Lewis, Oscar : (1968) **La Vida : a Puerto Rican Family in the culture of poverty**, New York : Vintage Books, Random House.
8. Peristiany, J. : (1976) **Mediterranean Family**, Cambridge, Cambridge University Press.
9. Robert, Bryan : (1978) **Cities of Peasants**, London, Edward Arnolds.
10. Şenyapılı, Tansı: (1977) **Kentle Bütünleşemeyen Nüfus Sorunu**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara.
11. Şenyapılı, Tansı : (1981) **Gecekondu : "Çevre" İşçilerin Mekanı**, ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Ankara.
12. Vekemans, R., Guist, J. : (1970) **Marginality and Ideology in Latin American Development. Studies in Comparative International Development**, V. 11.

CHANGING PATTERNS OF PATRONAGE: A STUDY IN STRUCTURAL CHANGE*

Introduction

Taşköprü is a settlement in the Western Marmara region on the Bay of İzmit near Yalova, a part of the urban sprawl around Istanbul. (1) Today it can no longer be called a village. But up to 1950 that is exactly what it was. There has taken place a succession of changes that have led the community from being a self-sufficient, isolated agricultural village to one involved in cash cropping, heavy industry, and metropolitanization. As a case of truly basic structural transformation, I found that it provides a rare opportunity to observe social change with external dynamics. Here, in the 1950's the old pre-modern rural social structure came into direct collision with an almost pure form of modern capitalist agriculture and its related human relations and values. What has been the outcome is interesting as it reveals the relative position of each structure in change and the intermediary processes and forms as that structure as a system transforms and rearranges itself. Taşköprü today is not a community representing the "usual" or "typical", even in Turkey. But the peculiarities it presents provide a special environment in which change as it actually takes place in a micro-sphere, when relatively "pure" or "typical" structures collide, may be studied. What types of intermediary processes and forms, either as interaction patterns or values and mental categories, come about and why may be observed. (2) In this general frame patronage also is a particularly good area of observation, both because of its larger importance, as it envelopes the largest political, economic, social, and moral bearings of the society, and also as it is directly relevant to structural changes. Patronage had always formed a basic part of the pre-modern system. It constituted a reciprocal but unequal relationship in which the welfare and particularly the security of the peasants were the personal responsibility of the patron, in return for many economic services, political obedience, honors and

* **Family and Community in Turkey**, Ç. Kağıtçıbaşı, Ed., Indiana University Press, (in print)

prestige. It was a well structured face-to-face relationship which, before change, neither party questioned; nor were they articulate about it. (3)

In 1950 the traditional "patron" unexpectedly opted to move out of the village and left his clientele without his side of the relation; concurrently an agricultural entrepreneur moved into the village, who demanded only wage labor and anonymous relations while refusing to take over the role and functions of the old patron. In a sense the old structure suddenly lost its cornerstone and a most important element of a new structure entered to replace it without losing its main characteristics.

In this rather unique situation Taşköprü indeed provides as good a chance for a controlled observation as any social scientist could hope for. As may easily be perceived, the data collected are not a simple description of Taşköprü society or patronage in general, but observations of newly emerging relationships and the processes that bring them about.

Thus, in this paper I shall try to trace, selectively, what happened to clientelism after the old traditional patron moved out and a "modern" entrepreneur who refused patronage moved into Taşköprü. Hopefully such observations will further lead us to some understanding of the attributes of social structures and changes at large.

Basic Structure of the Village Before Change

In 1950 when Turkey's rural areas and agriculture were for the first time opening up to cash cropping, the small village of Taşköprü on the narrow coastal plane on the Marmara Sea near Yalova had fifty households with a population of around two hundred. It was 11 kms. to Yalova, then a small unimportant settlement as it was only a small market town. A narrow macadam road connected the village with the town. It was an immigrant-peasant village of the type which used to be numerous in Anatolia (Hutteroth, 1974). It was a closed, cereal growing, self-sufficient community with a very low standard of living. Its contact with the outside consisted mainly of the military service of its young men, the payment of tax (which was extremely limited after the establishment of the republic), and the sale of their women's tiny surplus of eggs and butter in the weekly open market of Yalova when the road was open.

Taşköprü was further a concrete example of the recent history of the country in the rural context, in that one influential man dominated the community. This also was a rather widespread characteristic of social organization in Anatolian marginal settlements. Here, domination at the same time meant protection: protection from, for instance, other immigrants who wished to settle in the same area and use the same land, from tax authorities or simply from hunger. The protection of their rights and solution of their problems with outside circles and agencies, and their survival of harsh winters, crop failures or epidemics was possible with the help of Davut Bey, as we shall call him. Although he had only 500 dönüm of land and used extra family labor only as farmhand (not waged work), still with his "protection", which was much required in late '20s and '30s after long wars, he had become the sole patron of the community. He acted as arbitrator in disputes, he decided when and where a new field should be ploughed by the peasants, or when and where a house could be built. As the peasants were extremely poor and could not accomplish such undertakings without his help, and more importantly without his arbitration vis-a-vis other fellow peasants, such domination in decision making became his right.

In this undifferentiated village he was also appointed headman. Thus he had become the official representative of the village. His duties were not trivial. He used to receive all visitors, and all officials. He passed on orders and regulations, prepared statistical returns, reported those crimes and conflicts he could not settle himself, conveyed special requests, was responsible for seeing that military conscripts answered the call, and assisted tax collectors. He was also responsible for collecting the village local tax and administering village funds. This status, particular in the pre-1950 set up, further intensified his dominance and protection or, in short, his patronage. (4)

In Turkish he was an "Ağa", a lord in the widest meaning of the word. Had social scientists begun their observations with rural Turkey instead of Spain or Italy, from which they borrowed the term "patron" they might have used the term "ağa" to signify a personal power and status who gives protection to the peasants in an asymmetrical relationship and receives various services. Taşköprü's Davut Bey and peasants were thus typical in their enactment of the patron - client relationship of an earlier era - What should be underlined here is the undifferentiated social structure of the

community and the total patronage that is protection and dominance of the relationship.

The other well-defined aspect of the structure consisted of kinship groups in which the elderly played an important role with their authority. The source of their power was their role in organizing almost every aspect of life, from work to marriage, from routine everyday chores to ceremonies in the family. In this organization, the elder male members of the families were the decision makers in everyday activities as well as in extraordinary times such as disputes. A role parallel to the one played by the total patron in the community was played by the elderly male in the family and the kinship group. Thus the community perpetuated its existence.

In 1950, changes brewing outside of Taşköprü collided with the community in an unexpected way. After the Second World War, as rural areas were moving out of their ages-old stagnation, new economic possibilities were arising and concurrently the political structure was assuming a multi-party form. Sensitive to the change in the larger society, Davut Bey, who had no relatives in Taşköprü opted to sell his land in the village and move out, leaving his clientele without a patron.

Right at the same time modern cash cropping was introduced by an outsider to the village. This new man, with his enterprise as well as his values and behavior, was a member of upper class urban Turkey. As is well known, the urban elite of Turkey, for that matter, of all developing countries, present a dualism vis-a-vis the peasants. But as they keep their distance from each other these dual cultures do not signify much to each other. But now a member of the first was buying Davut Bey's land and moving into his house in the village, but refusing to play Davut Bey's role, namely to be a patron.

The reaction of Taşköprü has been slow and hesitant.

Portrait from the Village: Ali Bey

The painfully slow change from self sufficiency farming to intensive vegetable growing took place in the early 1950s in Taşköprü with the settlement of a very young man with sophisticated training in agriculture a "gentleman farmer". This son of an upper class Istanbul family, with graduate degrees in fruit growing from the United States, decided to invest capital given by the family in

land and to grow an orchard. He shopped for suitable land all around the Marmara region and found the Taşköprü Ağa Davut Bey, now an old man, selling his land basically because of political changes in the country. He bought the land and, equally important perhaps for the village, he moved first to Davut Bey's house then built his own and settled in the village with his wife Reyhan Hanım. He was very much involved in successful farming, but his interest in the village had nothing to do with the patron-client relationship of the old ağa. He needed labor with differing skills from the villagers and paid them the wages prevailing then. But it had to be an anonymous relationship, as he did not want to be concerned with their lives, either as fellow villagers or as people whose problems were his responsibility. He never participated in the activities of the villagers, but he provided both wage work, and to those working for him, information and necessary knowledge about fruit growing. The feelings of the villagers were ambivalent at the time, as some of the middle aged villagers report. They wanted him to be a "Patron". They were ready to supply their share of "service" and they asked his "protection". They offered him free labor and they wanted him to act as arbiter in disputes. They even wanted to force him into such relations. But he refused all. They were accustomed for instance to borrow wheat in time of need in winter and return it with some extra after the harvest. Most significant to the villagers was his refusal to accept the return of the borrowed wheat with its extra. That took them out of the prescribed interaction pattern of the patron-client relationship. For them it is "alms", which has other connotations. A client is never ashamed of the protection since the group knows the reciprocity it implies. But help as alms is degrading. This, they say, made them realize that his work and relationship in the village was different. Accordingly they did not borrow wheat ever again, but worked for wages in his orchard. Ali Bey's practices of sheep and chicken raising, and particularly his apple growing became a model for the village. Men not only worked for wages in Ali Bey's orchard but also learned how to water, to fight pests, to prune and pick, and other activities related to fruit growing. His installations and establishment formed a model. It seems he was always patient enough to show and teach whenever anybody asked questions about agriculture, but never accepted any role in patron-client relationships which would have led to dependency. The significant form of association between Ali Bey and villagers always remained the anonymous relations of employer and employed, albeit some sort of informal training on the job was

also involved. But this was much too short of villagers' expectations. Thus he was never accepted as a villager, and he was simply ignored in daily life and left outside in village activities. He never became a "member" of the "in group" of the village.

The role his wife played in the community, however, was very different. She was also trained as an agriculturist with the best elite education the country could give. With a very inquisitive mind, she became involved with the women and children of the village. Many of the changes in the style of life in the houses have been due to her. She took over the role of patron to help the villagers with hospitals, schools and certain government circles, and it seems that only her contacts and behavior really made the family an integrated part of the community. Reyhan Hanım, as she took an active interest in the village, also tried to bring larger organized changes to the life of women and girls. With the cooperation of an international women's association she organized the women in a club for mutual help in home economics and various other activities. At first, learning how to can fruits and vegetables was very attractive to the members. Many learned it and they are still practising it. But as village grocery stores are now full of commercially tinned fruits and vegetables one may assume that the practice will die off. Another action was a literacy course for adult women. Government school teachers participated, and the school facilities were also used. It was successfully completed. But Reyhan Hanım admits that, in the elections the following year, none of the women signed their names but still used their finger prints. However, the daughters of today are all graduates of primary school, and if they are not going to secondary school, it is because there is not one in the vicinity.

Despite this involvement with the village, the social life of the family of Ali Bey and the informal network in which they circulated was outside the village. They kept all their relations with the city; they entertained many guests from both Istanbul and national elite as well as international groups. So the village accepted them both as one of them but surely very "different".

In fact, the villagers explicitly indicated that for instance, Reyhan Hanım could go around with short sleeved dresses and without covering her head as she was "different". Still, there is no doubt that they constituted a model: first of all their agricultural practices, then at least for some of the families, the way they educated their children.

Ali Bey's family, who were involved with the political life of the country from the beginning, took an active part in 1973 and left the village in 1974 for national political activities.

Changes in the Basic Structure of the Village

Although Davut Bey, the total patron, moved out, and although a modern farm was established exactly on the same land, house and place in the village, and its owner demanded new types of relations, things did not change overnight for the villagers. The agricultural practice of several millenia with simple technology of ox and plough only slowly started to give way first into intensive vegetable cultivation then to fruit growing. Orchards that were started in the late 1950s matured by the 1960s, and the village started to enjoy an increase of income. In 1960 the narrow road was enlarged into a hard surfaced highway which connected various nearby towns to each other and to Bursa, a larger center. At the same time Istanbul's contact with Bursa, where the industry of the metropolitan area was taking place, increased the importance of the nearest town, Yalova. Thus Taşköprü gained better accessibility not merely to a town but to a town which was becoming an important center at the same time. Fruit growing was gaining importance and the sale of apples and peaches was expanding its market to international areas. At this time not only the orchards but cold storage establishments, transportation facilities and organizational aspects were also growing fast in the area.

Meanwhile, for those who did not have land in the village, the chance to earn more money opened up. Western European countries were demanding unskilled labor (Abadan-Unat, 1964, 1977). Between 1965 and 1971, ten families, men, women, children, went to Germany to work. One came back in 1968, the other two in 1975. Also, as the village is situated in the metropolitan growth area of Istanbul, two large artificial fiber factories and one cellulose factory were established in the area. They suddenly opened up chances for wage-labor in industry for the villagers. They also opened up the village for the settlement of outsiders.

As if all those changes were not enough, Yalova, the near by town, found itself the breaking point of routes that developed in the metropolitan area of Istanbul. From Yalova the highway which bounds the bay of Izmit and encircles one of the important industrial growth areas of the Istanbul metropolis joins the Bursa area of

the Istanbul metropolis joins the Bursa area of industrial development. The highway complemented by the ferry-boat service from Istanbul which carries half of the transportation to the egean sea coast and Western central Anatolia. Indeed Yalova today, with its daily contact with Istanbul, is just an adjoining sub-center for all of Istanbul's metropolitan services, so much so that the whole sub-region uses Yalova for its banking, transportation and communication services.

The growth of Yalova meant expansion towards Taşköprü as the coastal strip became a desirable residential area for Yalova and environs. All of this meant unheard-of increases in land prices, and agricultural fields became urban, in fact metropolitan land as lots. Today, intensive farming constitutes the second largest field of activity. The leading one is skilled labor which includes drivers of various vehicles and workers in the factories and workshops. Unskilled work, particularly as agricultural wage work, is the third most frequent. One has to notice that trade and white collar salaried people, who had no place in the self sufficient peasant village, are here as well. In fact, those who say that they earn their living through cereal growing or sheep raising are a few old people who are helped by the younger generation for their main expenses. When the activities of today's generation are compared with those of their fathers, the contrast is striking. While only a tiny fraction (4 %) today are dealing with grain growing, more than half of their fathers made their living by it. If one thinks that another 12 % were landless peasants employed on a yearly basis -not wage workers-the self sufficient basis of the village of thirty years ago can easily be pictured.

The small orchard of garden owners all have their wives, sons and daughters working on family property. Furthermore, if the property is very small it is very common for the men to work for wages in larger orchards, and for the women to work in the cold storage establishments that have appeared like mushrooms all around the area. Continuous or temporary wage work in agriculture and in factories in the vicinity is so wide spread that except the oldest and the youngest, everybody is gainfully employed. Households with more than one wage earner constitute 80 percent of all households in Taşköprü. There has been a succession from self sufficiency with basically cereal growing, to orchard and garden farming, and from there on to wage work either in agricultural processing or in industry proper. Industrial wage work certainly

does not pay as high an income as a small to medium size orchard. But it is definitely considered better than agricultural wage work because of its social security schemes and still open ladder to higher skill acquisition on the job. The metropolitan influence in terms of jobs and ways of earning a living shows itself also in trade and salaried jobs, which are limited but do exist.

The change in crops is very clear, too. Only ten years ago, among those who had land, almost 60 percent were cultivating cereal. But already the other 27 percent had turned to vegetable gardening and ten percent to fruit. Cereal was rarely sold as a cash crop. Today it is still the same, except that now only one fifth of the villagers grow cereals as a partial crop. But the ratio of fruit growers has increased to 62.3 percent while vegetable gardening has gone down to 14.7 percent.

The demonstration effect of the larger producers definitely constituted the main source of knowledge in agriculture (89 %). The other sources for the younger generation are fathers and friends. Thus, some claim that there is no need for special skill in gardening (11 %). Obviously, whether intended or not, those who came from outside with knowledge and practiced successful agriculture were influential, even though Ali Bey did not allow dependency to develop.

In turning from self sufficiency to cash cropping, marketing is the most devastating problem, both in terms of technology as well as human relations and creates new dependency relations for the peasants. In Taşköprü, because it is close to large cities, it was easy to start marketing in a small way. Ten years ago the vegetables which constituted the main crop were basically sold in in the weekly open market of Yalova, the most primitive way of marketing. Today only one gardener is doing it. Even ten years ago the larger producers were selling wholesale to exporters. The next most important outlet is the wholesalers in Istanbul. Such a way of marketing while constituting only 17 percent ten years ago, accounts for 40 percent today. As the country as a whole demands more agricultural products both for local consumption as well as for export, the organizations developing in metropolitan areas also make efforts to find the crop in the orchards and to make arrangements to buy on large scale. Now 14 percent of the growers sell their product to the representatives of the metropolitan firms directly from their gardens. Here has arisen again a sphere of activity that has brought the large scale buyer into contact with

the small producer. The person or persons who are in contact with both parties have become important people. Ali Bey was never interested in such deals. But anybody who takes over such a role obviously could become a new "patron" and as we shall see below, it did come about.

Next to marketing, financing the enterprise in different stages is a bottleneck for the ex-peasant villager who has now ventured into gardening and fruit growing. First of all, the size of the enterprise determines whether anonymous complex organizations, such as banks, will be used or not. The small ones insist that they do not borrow money (34 %) or that the only party they can ask for money is their close relatives (17 %). However, the larger the enterprise, the more dominant become the banks. Credit given by banks is rarely enough to keep the business going. Thus a lot of borrowing is done, from wealthier members of the community although it is not readily admitted.

Such borrowing is done with signed papers and counter provisions by specific times in specific ways. Thus it is relatively formal. But the transaction takes place, for instance, in coffee shops. Thus another type of dependency and patron-client relationship has arisen in the village. Establishing new relations for marketing, for cold storage, for transportation and in general for the financing of the orchards and vegetable gardens of small to medium scale producers in the village constitutes the source of new relations of dependency as it requires protection from many outside hazards that villagers do not have clear knowledge of.

Two other lively aspects of activity in Taşköprü have to be analyzed, as they also require close interaction with outside agencies. One of these is the sale of land to buyers in Yalova and Istanbul. Land speculation in metropolitan areas is one of the most ruthless transactions; and how an isolated villager will enter this transaction to sell his land and use the money in another enterprise is a very serious question. If there are no intermediary organizations that he can "trust", he may well decline from any transaction and keep his land to himself. The other aspect is the process of finding wage work. As mentioned above, for the majority the main means of earning a living is wage work in factories and cold storage establishments. If one keeps in mind that the Istanbul metropolitan area attracts migrants set free from land from all over Turkey, and that there is not one employment bureau in the whole area, the question becomes more significant.

Here again the old isolated village is in collision with a new, much more differentiated structure. Understanding how the two merge with one another, when even the more demanding structure has no new organizations or planned institutions to arrange such transactions, is critical to understanding structural change. Claser investigation shows that newly rising dependency relations and patronage, leading to party politics, were the mechanisms provided by the villagers.

However, before this solution was attempted, the family was the institution manipulated for an early adjust to the crisis.

Family as an Adjustment Mechanism

The first decade or fifteen years after Davut Bey left the Village was a period of great difficulties for the villagers. They struggled with their own resources. The main resource was the kinship group. Among the relatives, various mechanisms evolved for the provision of mutual aid and protection. Such relations are assumed to be horizontal between equals on a more or less equal plane. Although hypothetically mutual help is one of the prerequisites of kinship relations, from blood feud to old age security, it has taken other forms under new types of pressure on the community. The first reaction to the tensions created by the difficulties of change was to split the extended family and continue to have not only simple neighborly relations but close mutual help contacts. The family thus, at least at the beginning, is an important institution which adjusts itself to enable other changes to take place. It constitutes a major buffer institution in the social structure.

Taşköprü today consists of two hundred sixty households. Among them, traditional patrilineal extended families are as few as 4.8 percent (Turkey's average for rural areas is 25.4 percent, Timur, 1972, p. 34). The ratio of nuclear families, on the other hand, is as high as 75 percent (Turkey's average for rural areas is 55 percent, Timur, 1972, p. 34). Families with one or the other parents of the husband living with the family is 15.3 percent as in Timur (1972). These transient families are partly those in the process of change from an extended to a nuclear structure, and partly a result of the changes taking place in domestic cycles. Whatever is the composition of the household, when family affairs are in question, authority is in the hand of the male household heads, who are in the active age groups between 20 and 45.

In fact, today, 30 percent of the heads of the families seem to be less than 30 years of age and more than 50 percent below 40 years of age. As for the average size of the households it is 4.56. (The average for Turkey's rural areas 6.1, while for Turkey as a whole it is 5.4. and for metropolises 4.1, Timur, 1972, p. 38.) It seems that gradually the elder male member's authority and dominance has declined. The importance of the elders in the community now does not call for anything beyond simple respect. But authority and power are different from respect and prestige, which do not command obedience or compliance. Our various approaches to check the influence of the elder males on the younger generation has always given the same result: it has disappeared.

When we asked the heads of the households who could be influential on the younger members of the community, around ten percent agreed that the elders of their families could be influential but approximately another one fifth claimed that nobody could tell them what to do. The rest of the answers indicated extra-family relations, particularly new relations of patronage. When the quest was asked in a more specific way, such as from whom they would seek help or advice when things went wrong, the answers did not change either. Closer examination of the dependency revealed, however, that no matter how dependent they have become on one or the other patron, the most striking characteristic of their general state of feeling is the extreme self-reliance of the respondents. They always answer that they rely only on themselves.

It is quite understandable that, as the village opened up to cash cropping and industrial wage work, the knowledge and experience of the elder generation became obsolete; and those who are thirty to forty years old now, the most active age group, were only teenagers in 1960s. They know nothing about agricultural self sufficiency or total patronage. Even to be the client of a newly emerging patron is an effort on their own part. On the other hand, they were around the new patrons before latter became important, and they observed their ascent from close proximity. So they feel that the new patrons are still "one of themselves". The talks in the coffeshops, the orchards, or the town are informal and "between friends". Any answer to the questions on whom they go to for help and advice, whether it is "nobody - I rely on myself", or "to my friends" or "to the headman" or "to a rich villager" is basically the same thing. Taşköprü is gradually creating its channel of interaction with the colliding social system in its limited ways. Consequently its

members are being exposed on the one hand to self reliance, as there is no other recourse, or on the other hand to openly becoming engaged in clientelism with newly merging patrons as a path to full integration with the coming society.

Other Portraits from the Village: Bekir Bey

As the community lived through the transition from one state the other, each member had his share of change. Some stayed in cereal growing; some passed from self sufficiency to factory wage work or to small trade. Bekir Bey and his family provide a dramatic picture of what change at its maximum brought to Taşköprü people. In 1955 Bekir Bey was a young man of 19 without land and without family. All he could do was to work for wages in agriculture. By 1955 the old fashioned *ırgatlık* (yearly work in farms) had disappeared and he was employed as a wage worker in the orchard of Ali Bey, a strictly modern cash cropping large land owner as we saw above. When in 1961 it became possible to go to Germany as an industrial worker, he applied immediately, and married one of the poorer girls who worked as a maid in the house of Ali Bey. They went to Germany together and worked there until 1968. In an industrialized country, this could have been the last stage of his career. Or even if he migrated to Istanbul the result could have been the same. But they came back to the village with some cash they had saved. First he bought land to raise vegetables. He also attempted cattle raising for milk. The gardens succeeded. But cattle raising, for which he collaborated closely with a government extension service failed and as metropolitan growth and land speculation had reached new heights, he sold some of his garden and bought new land on the coast. He sold it again immediately at very high prices - the well known land speculation. From then on, although he continued to live in the village, he shifted his sphere of activity to Yalova, opened up an office as a real estate broker, and entered party politics. In Yalova and in the village he "helps" the villagers to sell their land, advises to whom they should go to start new gardens, lends them money and asks their backing in elections. However, he also kept his garden with an overseer and built a cold storage establishment to rent out. Now he is one of the richest men in the area.

His first attempt was to build a large new concrete house in the village. He installed electricity and brought running water to

the house, furnished it with modern living, dining and bedroom furniture, curtains and other household appliances such as a refrigerator and washing machine; he owns a Mercedes car. He no longer goes regularly to the coffeeshops in the village. In addition to his village contacts he has also entered into a new network of relations in the town with its elite. He is becoming a Yalova and İstanbul man. He entertains, in his home, the district officer (kaymakam) and the judge with their wives.

What really symbolizes the processes of change for the family and is a model for the village is the education of the daughter. She was born in 1961, and completed the village primary school in 1971. As is usual for rural Turkey, they decided that this much education was sufficient for a daughter. But three years later, in 1974, when the family started to change its status and to circulate in circles outside Taşköprü, they changed their minds and decided that their daughter deserved better education. After a period of intensive private tutoring the daughter took examinations from outside and graduated from the junior high-school. Then she attended the high school (lycee) proper. She graduated from there as well and took university entrance examinations. Obviously she is a talented individual, but no capacity on her part could have made her parents decide to educate her, particularly after they had made her stop going to school, if they had not changed their socio-economic status, their reference groups in the town, and their role as a new source of power and influence in the village.

The wife of Bekir Bey was the daughter of a poor peasant. She started to work as a maid in Ali Bey's house and was illiterate. She learned how to read and write in an adult literacy course for women, conducted by a voluntary association. An able person herself, she also learned the lifestyle of an elite family with different, finer ways of cooking, dressing, and cleaning; in short a higher level of living. Such an intimate knowledge of upper middle class urban life, together with the experience of Germany, gives her also the best chance to carry her family to a higher status life style. She further shows great flexibility in switching her role from the expectations of the villagers to the expectations of her husband's urban contacts. She has no difficulty in entertaining them with teas and cakes and dinners at home.

Her clothing however is something contravercial. The village women of her age group still cover their heads with scarves and

many of them wear baggy pantaloons. She usually wears city - style dresses, but when with the village women she changes into long, large skirts. As for covering her head, she says she does as her husband asks: if he says she should not cover it today with such and such people she keeps it bare, but if she is asked to cover it another time, she puts on her scarf. In the village when alone she goes around with a scarf. Her daughter dresses totally like her urban age group, including blue-jeans and T-shirts. The son is still young; he goes to junior high school in Yalova. The father does not worry much about him, saying that, he has earned enough money to last his son up to his death. It is intriguing to see now how the need for education has changed. For the girl it became a necessity and for the boy it is not so urgent.

Bekir Bey as a real estate broker is very important for a large number of the villagers. In addition he is an employer in his cold storage establishment and also lends money. Furthermore, his contacts in the town with lawyers, bank managers, doctors, and even shopkeepers are valuable for villagers. The villagers are important for him too, as customers, workers and to demonstrate his clientele in the town in the eyes of lawyers, judges and others. Now he aspires to extend his influence in active politics. To be an ordinary member of a party is not enough. He can not yet compete in Yalova, thus he has run in Taşköprü, for headmanship and won. This was also very useful for real estate transactions, but he lost the position in the last elections. Since Yalova is growing, and some time in the future Taşköprü will be adjoining it, he is perpetuating his political activities and close contacts in both settlements.

Halil and Murat Beys

Two other men are interesting for us. They had similar backgrounds as small landowners who tried to switch from cereal cultivation to vegetable gardening, but they ultimately followed different paths. Up until the 1960s nothing spectacular happened in their lives. In 1957 as a young man Halil Bey started to work for Ali Bey, first as an ordinary wage worker, and later, since he proved himself as an able and reliable element in the management of the establishment, as overseer and junior manager. Since for Ali Bey it was difficult to find people with such qualifications, he agreed to allow him to work for him and at the same time to look after his own land. For long years Halil Bey worked closely with Ali Bey, assisting him in every aspect of fruit growing and managing a large

orchard. Ali Bey not only let him work on his land, but allowed him to use his machinery, his cold storage, his trucks and even sold his crop with his own with the best market possibilities, without any return except Halil Bey's hard work and loyalty. Their close association extended beyond business so much so that the same car took Ali Bey's and Halil Bey's children to school together. When Ali Bey found a spring in the hills behind their house and piped the water down, a pipe was extended to Halil Bey's house as well. By the time Ali Bey moved to Istanbul in 1973, playing a rather important role in national politics, Halil Bey was ready to take over fully the management of Ali Bey's establishment. He also had an almost equally large orchard himself. In 1979 he was, next to Ali Bey and Bekir Bey, the richest and most sophisticated member of the community, and was a part of the political life of Yalova opposing Bekir Bey. He is rather dominant in every interaction pertaining to orchard activities, such as labor and wages in the orchards, "helping" and advising the villagers in finding credit, marketing, buying equipment, and the like, and in their welfare in general. But he is not interested in village level politics. There he follows Ali Bey but remains on the Yalova level. However, he goes to the coffee shop rather regularly, follows closely what goes on in the village, and maintains contacts with his clients there.

Halil Bey's wife has remained quite traditional, in the shadow of his ascendancy. But he has made great efforts to educate his daughters in the same way that Ali Bey had done. His elder daughter has become a pharmacist for whom he has provided a shop in Yalova. The second daughter has become a primary school teacher. She has been always close to Ali Bey's wife in her activities in voluntary associations. Ultimately she spent a year in England with a scholarship from the World Association of Rural Women. She is teaching now in a nearby town. (5) Their father is very proud of their professions, and sees it as his own accomplishment. He thinks that they have surpassed Taşköprü just as he did. The way he has surpassed Tarköprü is rather different from Bekir Bey. He has remained a farmer after Ali Bey's model. Like Ali Bey he has acquired the values of the urban elite in terms of professional education for daughters, tolerance in world view, higher quality of life for his family, and also in remaining aloof from village political life. But unlike Ali Bey, he has become a patron for villagers who are still orchard growers. He gladly acts as an intermediary in all types of transactions of the villagers.

Murat Bey also had some land on which he tried to cultivate vegetables until the 1960 s. In 1965 he managed to go to Germany as a guest worker. He took his wife and two children with him and left his garden to his relatives to be cultivated in a half tenant half share - cropper arrangement. Every year during his vacation they came to visit the village and see their garden converted to an orchard. His wife was also employed abroad. In 1976 they returned, invested their savings into their land and enlarged the orchard. They not only rebuilt and refurnished their home, but they also opened a well - equipped grocery store. In Turkish villages such a store, although called grocery store, is really a general store. His wife manages the store and acts also as a saleswoman, while he is busy with the orchard and his contacts in and out of the village.

He is not one of the richest men in the community. But through his sales with credit in the store, his close association with the wage workers, and his opposition to the other "patrons" in the village, he has become a well accepted member. Instead of seeking the assistance of the government circles and highly influential men of Yalova, like Bekir Bey, he established intimacy with the average traders of the town. And because a vacuum was left by Ali Bey and Halil Bey in representing the opposition to Bekir Bey and his party, at the village level, he also turned to political leadership. He channeled the dissatisfaction with Bekir Bey's headmanship and his indifference to the wage workers, particularly newcomers and young villagers, towards himself. He campaigned successfully during the last elections against Bekir Bey and won the headmanship of the village. His good relationship with Halil Bey opens his way to the opposing party in the town. But his main strength is his shop, and more important, his role in finding jobs in factories and storages. Increasingly he is enlarging his activities as a labor broker. He has succeeded in establishing good relations with the managements of the nearby factories. His recommendations there are valued, and he has become important to the young men of the village as somebody who can find good jobs and who sells goods on credit in his shop.

In the last election, when he was elected headman, the issue on which he had campaigned was to supply a clean water system to the whole village, and distribute it to every villager. Up until then, individual houses, such as Ali Bey's and Bekir Bey's, had managed to find springs and to have their own small reservoirs for

their private consumption. Murat Bey claimed a right to water for the whole village. it was a difficult undertaking, particularly when one remembers that Bekir Bey's contacts with the town power circles had been much stronger and more extensive. Ingeniously Murat Bey directed his efforts to the circles with which he had influence, namely the large plants. With the financial and technical aid of the plant manager there is now clean water in the village. Murat Bey is a rich grocer, labor broker and headman. His children attend secondary school in Yalova, together with fourteen others from Taşköprü. He has arranged a minibus to take them every morning to Yalova and bring them back in the afternoon. Murat Bey is a patron today very close to the hearts of the average young household heads in Taşköprü. (6)

Davut Bey with all his absolute dominance was an **ağa** (lord). He is still mentioned as **ağa**. Nobody yet mentions either Ali Bey or the headman or the two other patrons as **ağa**. Conceptualization is an important stage in the development of new relations as it brings full cognition of the situation to the perceivers. There may be two reasons for it, which are complementary to each other. On the one hand, as mentioned above, the villagers know the origins of these men, how they reached their present status. They may even hope that they themselves may occupy a similar status some time in the future. On the other hand their clientelism to any one of three patrons is still fluid; once this gets settled, the term **ağa** may be used for them, as well. Although the term **ağa** is not used, the title of "bey" is being used for Halil Bey and Bekir Bey and partially for Murat Bey, indicating their differentiated status as rich and influential, and capable of patronage.

Patronage, Informal Networks and Coffeehouses

Traditionally interaction among the male population of rural communities does not take place in houses. No man, even today, can easily visit another one for business or companionship in his house, even if the one visited is ill in bed. The house is the women's domain. The place to see one another and interact for men is the coffeehouse. Previously it was a guest room, **Oda**, provided by the total patron, Davut Bey, to be used for this purpose. He furnished the room and supplied it with heat and light. The village men used to come, sit and talk according to a well defined protocol. It is easy to see the symbolic significance of the traditional **oda** which is

provided by the **ağa**. It showed his dominance to the outsiders and made his clients aware of their relationship to him.

When Davut Bey moved out, as one could imagine, it never even occurred to Ali Bey to have an **oda**. Instead, in the late 1950s the first commercial coffeehouse opened. Today there are three coffeehouses in the village. In slack season, on Sundays and holidays and in the evenings they are full. During business hours or week days there are only old men or those who have come to see each other by arrangement. Coffeehouses today represent the transitional character of the network of relationships. They have become differentiated from kinship contacts at home or from the old **ağa's** guest room interaction. The coffeehouse is a commercialized space for many activities which have not yet obtained specialized space for themselves. It is a place for purposes ranging from leisure to communication of various types, from serious business transactions to political party campaign meetings. Most significant for us is that coffeehouses are the **locale** of the newly developing patron-client relations. The parties involved see each other and arrange the necessary papers or appointments there.

Time spent in a coffeehouse is not a continuous discussion of "serious" affairs. There is no specialized differentiated time or section reserved for structured "meetings" in these shops. The pattern is that people trickle in according to their own time schedules, go and sit next to their buddies or to a group playing cards or back-gammon. Or they may just sit alone. As time goes by they shift around. Usually nothing much happens. But at one point someone starts to talk about some subject that interests some other people; then more join the discussion, and if it is an issue that concerns a large group it becomes a regular meeting. However it has no chairman, secretary or any such structured organization. The meeting is perpetuated by those who talk louder or who have made a point. If someone keeps talking "nonsense", either the group shuts him up, or they leave him and turn to their games or small group chatting.

The largest coffeehouse is located at the main nucleus of the business place in the village where a grocery store, a repair shop, and a school are gathered. As the village is growing two more coffeehouses have opened. Interestingly, these coffeehouses have no differentiated customers yet. Many men go to all of them and talk could turn to a serious discussion in any one of them. Still the

important one seems to be the large one at the center. If one would like to see someone away from the eyes of others, it has to be a quiet period during the day, or in one of the off center coffeehouses, or, even better, coffeehouses in Yalova.

This suggests that patronage in the village is still flexible. The clientele has not been frozen. Furthermore, each patron seems to provide protection to a different group and receives different services. Halil Bey's group has more to do with improving the orchards. The banks and larger traders that he is in contact with are different from Bekir Bey's bank and circles. Bekir Bey, on the other hand, is interested in land and those who sell and invest in other areas. For Murat Bey it is altogether different. His clientele consists of wage workers. Thus as people pass from orchard growing to selling their land, or as young men leave their families and look for jobs, the reference group in patronage also changes from one patron to the other. So it is not surprising that coffeehouses as the locale of patron-client interaction are not specialized.

That informal networks in general are not structured in the village, can also be seen in the coffeehouses, where, although teachers or **imam** (religious leaders) or patrons can talk, their influence would not be easy to observe at once. As indicated above, whatever informal patronage takes place-such as borrowing money, signing papers for formal transactions, taking advice for enterprising, asking for company to go and buy large items such as tractors, refrigerators, or spare parts from town, or seeking a job in one of the establishments-is done here. No offices have evolved for the men who act as patrons. There seems to be a differential grouping in the same coffeehouse only according to age, occupation, the way of earning the living and patronage **at a given time**. Those who are "helped" and "protected" by the same patron **at that moment** stick together. As the reference groups now are several, industrial wage workers' interests are very different from those of the small orchard growers, so shift the patronage and groupings in the coffeehouses. Thus the coffeehouse is nowadays a most important institution in this village where there is little organizational development, and the villagers' access to outside circles is very narrow.

Those who have any claim to influence in the village can not help but come to the coffeehouse to see their clients and vice-versa. Murat Bey, the headman, and Halil Bey are regular custo-

mers. Murat Bey, although he spends considerable time in Yalova, never allows too much time to pass without coming to the Taşköprü coffeeshops. That the place for patronage is the coffeehouse becomes more conspicuous when the behavior of Ali Bey is observed. As he never sought influence in the village and as he always remained outside of the village network of relations, he never went to coffeehouses to join in the talks. Such a behavior makes the others stand out more. Furthermore, the villagers' rejection of him and the new patrons and the significance of the coffeehouses illustrate the structure and its change.

Conclusions

The most conspicuous aspect of newly developing patron-client relations in Taşköprü is that they are not residues of an old system of relations. The disruption of the old patterns brought about by Davut Bey's departure and Ali Bey's refusal of patronage and offer of "modern" relations, and the subsequent decade of struggle without an *ağa* makes this clear. Furthermore, the new patrons are all "self-made" ones. They are relatively young and their families were all ordinary members of the community. The main sphere of their activities, the basic subjects where their "help" is asked, are all economic activities which are new to the settlement. But one function they share with the old classic patron is that they all supply a channel of access to the larger society and provide protection to their clientele. In fact it was precisely on this aspect of protection in relating to the larger society that Ali Bey fell short of the expectations of the villagers.

Looking from another angle, one may assert that the external system as a whole does not supply mechanisms or institutions for security and channels for contact which readily serve the ex-peasants. With the disappearance of the self-sufficiency agriculture economy and the old *ağa*'s protection, it was critically important to provide institutions and relationships from the external structure to ease the strain. When this was not provided, the community channeled its social change into the type of relationships which lead to more security. Every social structure, with its integrated sets of institutions, interaction patterns and values, provides its members with mechanisms of security. The pre-industrial social structure with its small communities, family-centered activities, and face-to-face relations with its patrons, was well equipped to provide the security. Rights, responsibilities and assets of the lords (*ağas*) and

peasants were organized in such a fashion that everybody knew what to do in ordinary as well as in extraordinary times and situations. The system was so well integrated that its members usually were not aware that the group and its interaction patterns were providing them with security. In fact, it is only after some changes take place and new interaction patterns emerge in the life of the members of the group that they become aware that something important is missing in the new situation. As the incoming systems fail to provide any security mechanism or channels of contact with the outside, the receiving system creates intermediary forms as buffer mechanisms very much in accord with its own structure and experience that is based on face-to-face service-protection relations of clientelism.

The new patrons have no belief in social welfare as such. They freely admit that they give assistance and maintain face-to-face relationships with villagers because these are profitable for their business. They are "modern" enterprisers. But they have learned quickly that they can not establish and promote themselves fully if they do not function as an agency to meet individual emergencies or provide relief in difficult times. Here a particular aspect of the system has changed totally: the relationship of the **ağa** and the peasant on the level of self sufficiency. On the other hand certain needs and functions have remained unfulfilled. Thus there appear **intermediary forms** that are directed towards new functions but **also** take over old unfulfilled ones. In a way what makes patronage an intermediary form in the structure is precisely this. Although new patrons are orchard growers or real estate agents or large store owners, they have to act also as protector security agent or labor broker; in short serving whatever function is left unfulfilled by the external system. With their performance, the community becomes integrated both with external structure and in itself.

In the process of late and intermittent development of "industrial" societies such as Turkey, the class structure and class base of political parties also becomes confused as their members, in accord with periods of fast industrial growth following periods of slow change, oscillate between large organizations with anonymous relations and definite class affiliations and small or medium scale self employed free enterprising with obscure class status. Surely the definitive relationship of the preindustrial era, namely that of lord and peasant is dissolved for ever. But in countries like Turkey, the class structure of an industrial society has not yet fully

established itself, not only because profit oriented enterprises employing wage labor are not dominant, but also because there is no stable well-defined working class. Great numbers of peasants have been set free from the land, and are absorbed only into marginal sectors which have no class characteristics. Also even the biggest industrial enterprises show extremely high labor turnover, and large numbers of workers cannot decide whether to remain workers or leave and start one of the millions of small to medium size-single to ten men-enterprises in agriculture, service or manufacture (Kıray, 1971, 1973; Şenyapılı, 1978). Such activities are particularly fertile for the intermediary forms of adjustment such as patronage. If these small entrepreneurs fail, they may go back to wage labor; but then the relatively limited number of wage-paying jobs still calls for great competition, and again favoritism and patronage become functional. The ex-peasants of Taşköprü who are enterprising or looking for wage work are not exceptions. Hence the floating clientele of Taşköprü patrons.

Thus, patron-client relations emerge as intermediary forms in social structures that change with external dynamics. They are buffer mechanisms and provide adjustment when the external system's impact lacks channels of contact and protection for the receiving one, and old ones are lost during change. Hence, two structures come together and go on functioning.

Knowledge of the attributes of the evolutionary stages of societies has been extensive in the literature of social sciences, both in the Weberian-Parsonian and the Marxist frames of references. Equally rich is the literature in both frames on change with internal dynamics. Studies that deal with change where insight and sensitivity are directed to the speed of change and the partial, selective intrusion of external structures into less differentiated ones, and the resultant intermediary forms and mechanisms that actually accomplish the change are not yet many. Patronage in Taşköprü has given a chance to observe on the micro level one of these intermediary mechanisms that have made the old local structure able to rearrange itself and function again.

The implications for macro analysis could be seen as those structures are not only functional wholes, a truism nowadays, but are transformable and able to rearrange themselves under the changing conditions of external dynamics rather than in accord with their own attributes. This they achieve by providing intermediary forms and mechanisms that establish the balance again, but which divert the general direction of change.

FOOTNOTES

1. The field work for this study was carried out in 1978 through monthly visits to Taşköprü by the author. The author is grateful to the Association of Country Women of the World for their grant which made the study possible.
2. In social sciences, fundamental concepts are particularly rich in ambiguity. Social structure and change are two such concepts. One way to clarify is certainly by systematic thinking. Another one, in line with genesis of concepts and terms concerning "reality", is "observation". Thus summarizing the experience provides the concepts and "terms". In turn, these terms provide tools for further grasp of the social reality. Among many different ways of acquiring knowledge, the empirical and heuristic approach to changing structures still carries potency for understanding "reality". At this stage, not only in social sciences but in general in our knowledge of "reality", recognition of the structure as a whole consisting of interdependent parts has been a very important step. Now we can proceed perhaps with a further characteristic which will make a structure something rather different from the previous one. It can be asserted that the structure, formed by the interdependent parts, is always ready to change. In other words the structure in equilibrium is in a delicate balance, ready to transform its parts and their interdependence. It is a dynamic (not static) whole, ready to change particularly when it is in contact with another structure. The processes and mechanisms each one provides are more for change than for maintenance. The other attribute is that the structure is self regulatory which is complementary to its being transformable. Thus in a given time, a structure is in equilibrium but ready to change and rearrange itself. The crucial point here, as far as the "knowledge" of change is concerned, is information on the mechanisms of interchange of parts between two structures in contact, which makes them absorb change and keep themselves in a given time as structures in equilibrium and change.
3. Patronage, as an important interdependence has attracted the attention of, first, anthropologists and later, political scientists since the early 1960s. Since then the literature has continuously grown, bringing new information and analysis to this important institution. As examples of such studies, see the following:

- Boissevain (1962); Campbell (1964); Silverman; Gellner and Waterburg (1977). As for patronage in Turkey, see the following: Kıray (1966), Ch. 4; 1969; 1974); Kudat (1974); Meeker (1972); Sayarı (1977); Yalman (1971).
4. It must be clarified that for patronage in rural areas large ownership or sharecropping is not a determining factor. Davut Bey did not have share croppers as his land was not large. But with the protection and security he provided and authority he carried he was a patron, in fact a single patron for the whole village like a lord. Large land owners and their patronage on their share croppers resembles more the classic feudal lord-peasant dependence. Various forms of lord-peasant dependencies either as lord-bureaucrats of the Ottoman palace, or ordinary local notables or ayans were cases of patrons in historic rural Turkey as well. Throughout history, a variety of such dependencies have appeared. See for instance; Inalcık (1974); Mardin (1963); Meeker (1972); Kıray (1964).
 5. For her wedding she herself sent printed invitations indicating that "they had met, loved each other and decided to marry each other". This is unorthodox to the highest degree for a village family. It should be added that the wedding was taking place in her father's house.
 6. Turkey does not have a well established political party that serves the interests of workers. Should there be one, would Murat Bey be a part of it and act through it is an intriguing question. What has been observed in Italy with communist party members acting as patrons to workers and peasants should not be forgotten. See Tarrow (1967).

REFERENCES

- Abadan-Unat, N. (1964) **Almanya'da Türk İşçileri**. Devlet Planlama Teşkilatı.
- Boissevain, J. (1962a) "Patronage in Sicily" in *Man*, N. S. 1. 18 - 33.
- Boissevain, J. (1962b) **Saints and Fire Works: Religion and Politics in Rural Malta**. London, Atholene Press, 1962.
- Campbell, J. K. (1964) **Honour, Family and Patronage**. Oxford Clarendon Press.

- Gellner, E. and J. Waterbury (eds.) (1977) **Patron and Clients in Mediterranean Societies**. Duckworth, Liverpool.
- Hutteroth, W. D. (1974) "The influence of Social Structure on Land Division and Settlement in Inter Anatolia", in P. Benedict, E. Tümertekin, F. Mansur. **Turkey: Geographic and Social Perspectives**, E. J. Leiden : Brill.
- Inalcık, H. (1974) **The Ottoman Empire**. Cambridge University Press, London.
- Kıray, M. (1964) **Ereğli : Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**. Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı.
- Kıray, M. (1968) "Values, Social Stratification and Development", **Journal of Social Issues**, V. XXVI, 2, 87 - 102.
- Kıray, M. (1974) "Social Change in Çukurove. A Comparison of four Villages", in P. Benedict, E. Tümertekin, F. Mansur (eds.). **Turkey: Geographical and Social Perspectives**, Leiden, Brill.
- Kudat, A. (1974) "Patron-Client relations: The State of the Art and Research in Eastern Turkey" in E. D. Akarlı and G. Ben-Dor (eds.) **Political Participation in Turkey**. Istanbul, 61 - 87.
- Mardin, S. (1963) "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", **Comparative Studies in History and Society**, Vol. XI.
- Meeker, M. E. (1972) "The Great Family Aghas of Turkey: A Study of Changing Political Culture", in R. Antoin and I. Harik (eds.) **Rural Politics and Social Change in the Middle East**. Bloomington, Indiana, 237 - 66.
- Sayarı, S. (1977) "Political Patronage in Turkey" in E. Gellner and J. Waterbury (eds.) **Patrons and Clients in Mediterranean Societies**. London, Duckworth.
- Silverman, S. "Patronage and Community Nation Relationships in Central Italy", **Ethnology**, 4, 172 - 89.
- Şenyapılı, T. (1978) **Kentle Bütünleşemeyen Nüfus Sorunu**. Ankara, ODTÜ Yayınları.
- Tarrow, S. (1967) **Peasant Communism in Southern Italy**. Newhaven, 1967.
- Timur, S. (1972) **Türkiye'de Aile Yapısı**. Ankara, Hacettepe University Publications.
- Yalman, N. (1971) "On Land Disputes in Eastern Turkey", in G. Tikku (ed.) **Islam and its Cultural Diversions : Studies in Honour of G. E. von Grunebaum**. Urbana, Illinois.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KALKINMA SORUNLARI

- İstihlak Normları
- On Certain Aspects of the Social Planning of the First Five Year Plan of Turkey
- Türkiye’de Köy ve Köylü Sorununa Kalkınma Planları’nın Yaklaşımı
- Üçüncü Beş Yıllık Planda Sosyal Politikalar

İSTİHLAK NORMLARI *

Her toplumda yeme, içme, giyinme ve barınma gibi zorunlu biyolojik ihtiyaçların tatmin şeklinin, o toplumun tabii çevresinin imkânları, teknolojik ve ekonomik durumu ile birlikte, sosyal organizasyonun taşıdığı âdetlere, geleneklere, kuruluşlara ve değerlere göre değiştiği bilinir. İstihlâk normlarının, yani ev, giyim, gıda ve boş zaman geçirme faaliyetleri ve bunlarla ilgili olarak beliren değerlerin böyle toplumlar arası farklılaşmasından başka bir toplum içerisindeki farklılaşması dikkati çeker. (1) Herhangi bir toplumda her fert aynı şekilde istihlâk etmez. İstiklâkin bir toplumdaki nüfus farklılaşması, sosyal tabakalaşmaya ve diğer statü organizasyonlarına göre değişiklikler göstermesi bu konunun en belirli özelliklerinden biridir. Tabakalaşmış bir toplumun muhtelik tabakalarına mensup kimseler farklı evlerde otururlar, başka başka giyim ve gıda maddeleri istihlâk ederler ve boş vakitlerini değişik şekillerde kullanırlar. İstihlâk sosyal cepheleri ile ele alındığında, bunun insanlar arasındaki münasebetleri düzenleme fonksiyonu, özellikle statü ve prestij endeksi oluşu göze çarpar. Bu yazımızda istihlâkin bu özelliği üzerinde durarak sosyal tabakalaşma sistemlerinin istihlâk eğilimlerini nasıl etkilediğini gözden geçirmek, istihlâk ile sosyal tabakalaşma sistemleri arasında nasıl bir fonksiyonel bağıntı bulunduğunu incelemek istiyoruz.

Thornstein Veblen, istihlâk ile sosyal tabakalaşma arasındaki fonksiyonel bağıntıyı ilk olarak düşünen ve nispeten sistemli bir şekilde ilk ele alan kimsedir. Bugün bir klâsik sayılan *The Theory of the Leisure Class* isimli eserinde Veblen, istihlâkin amacının hiç bir zaman sadece biyolojik ihtiyaçların tatmini olmadığını açıklamıştır. (2) Her toplumda istihlâkin, müstehlikin sosyal statüsünü göstermek gibi çok önemli başka bir fonksiyonu vardır. Veblen'in terimleri ile servetin, aylak sınıfın (leisure class) elinde birikmesi bu grubu elleri ile iş görme mecburiyetinden kurtarır. Bu sınıfa mensup servet sahibi bir kimse olmak şerefli bir şeydir. Aylak sınıf buraya mensub olduğunu, servetini ve kudretini farklılaşmış bir istihlâk şekli ile gösterir. Veblen bu istihlâk şekline "gösterişçi istih-

(*) Planlama, Devlet Planlama Teşkilatı Dergisi, Cilt 1, İlkbahar 1962.

lâk" (Conspicuous consumption) demektir. Gösterişçi istihlâk ile, servetin iktisadi olmayan şekilde harcanması ile aylak sınıf yerini ve statüsünü belirtir. Bu yorumu ile Veblen'in istihlâk anlayışımıza çok esaslı ilâveler yaptığı muhakkaktır. Kırk yıla yakın bir süre ihmal edildikten sonra, düşünceleri son zamanlarda istihlâkle ilgili her yazıda yeniden önemli bir yer tutmağa başlamıştır. İstihlâk maddelerini seçme bakımından kişiyi etkileyen faktörleri araştıran her yazıda Veblen ve düşünceleri söz konusu edilmekte, gösterişçi istihlâkin bugünkü toplumlarda aldığı şekillerden örnekler verilmektedir. Fakat şunu söylemek gerekir ki bu eserlerin pek çoğunda gösterişçi istihlâk teriminin daha çok 19'uncu yüzyıl sosyolog ve iktisatçılarının "lüks" deyimini kullandıkları gibi, bağımsız bir terim halinde sözü edilmekte, herhangi bir sosyal tabakalaşma düşüncesi ile fonksiyonel bağıntı halinde verilmemektedir. Bunlar için gösterişçi istihlâk sadece kişiyi ilgilendiren, anlatılması kabil olmayan ve gerekmiyen iktisaden irrasyonel bir faaliyettir. Meselâ Chocrane ve Bell, "Kişinin istihlâkini etkileyen bir çok faktörler arasında teşhir amacı gibi garip fakat önemli bir istek vardır; Veblen ünlü eseri "The Theory of the Leisure Class." da bu davranışa gösterişçi istihlâk adını vermiştir." derler. (3)

Bununla beraber, son yıllarda, özellikle 1947 ile 1955 yılları arasında yeni istihlâk teorilerinin geliştiği görülür. Bunun sebebi uzun süreden beri yapılagelmekte olan vakıalara dayanan istihlâk araştırmalarının, mesalâ gelir, tasarruf ve bütçe araştırmalarının varlığı sonuçlarla istihlâki sadece gelirin bir fonksiyonu olarak izah etmenin mümkün olmadığına ortaya çıkmış olmasıdır.

Son gelişmeler içerisinde istihlâk normları ile statü ve prestij sistemleri arasındaki bağıntı meselesini kısmen inceleyen Duesenberry'nin teorisi en önemlilerinden biri sayılabilir. (4) Duesenberry'e göre insanlar daha üstün kaliteli ve daha makbul sayılan istihlâk şekilleri ile temas ettikçe gelirleri değişmese bile, gelirlerinin daha büyük bir kesimini harcamak eğilimi gösterirler. Daha fazla harcamak isteğinin şiddeti ise daha makbul ve daha üstün kaliteli istihlâk maddeleri ile temaslarının sıklığına bağlıdır. Bir kimsenin istihlâki sadece gelirine değil, birlikte yaşadığı ve temas ettiği kimselerin istihlâk şekillerine de bağlıdır; onlarla karşılıklı bağıntı halindedir. Bu hale Duesenberry "gösteri etkisi" (demonstration effect) demektir. Burada ferdin istihlâkinde gelirden başka bir faktörün, sosyal bir faktörün oynadığı role işaret edilmektedir. Fakat problem istihlâkin bir kuruluş olarak sosyal tabakalaşma ile nasıl bir karşılıklı bağıntı kurduğu yönünden değil,

belki de iktisatçılar için daha anlamlı olan gelir ve müstehlik talebi bakımından müşahade edilmiştir. Bu materyel ve izah bile daha geniş bir sosyal çerçeve içerisinde istihlâkte tabaka, statü prestij kaygıları bulunduğu dikkati çekmekte, istihlâk eğiliminin tabakalaşmış toplumlarda ne gibi kalite ve biçim değişiklikleri göstereceği sorusunu tekrar ön plâna getirmektedir.

Sosyal yapı ve kuruluşlara ait sosyoloji araştırmaları, istihlâk ile nüfusun statü bakımından farklılaşması olayı arasındaki bağıntı hakkında bizim bakımımızdan daha aydınlatıcı bilgi vermektedir. Son yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan en önemli ve etraflı sosyal araştırmalardan olan "Yankee City Series" de Warner ve Lunt, Yankee City diye adlandırdıkları bir şehirde nüfusun tabakalaşma sınırlarını tâyin için evleri, evlerin semtlerini ve genel olarak istihlâh normlarını kullanmışlardır. (5) Bir ailenin oturduğu semti, ev döşeme tarzını ve giyinişlerini tasvir eden materyel kullanılarak Yankee City'de muhtelif sosyo-ekonomik tabakalar tesbit edilmiş, dolayısıyla istihlâk ile bu şehrin tabakalaşması aşağı yukarı aynı kuruluşun iki cephesi gibi gösterilmiştir. Bu hal ikisi arasındaki çok sıkı fonksiyonel bağı ortaya çıkarmıştır.

Robert ve Helen Lynd Middletown ve Middletown in Transition isimli eserlerinde sadece istihlâk normları ile statü ve tabakalaşma arasındaki bağıntıyı göstermekle kalmamış, bu bağıntının bazı özelliklerini de gösteren malzeme vermişlerdir. (6)

Middletown'da bir tabakadan diğerine evlerin döşenmesinin, giyim eşyalarının ve boş zaman faaliyetlerinin nasıl değiştiği ve farklılaştığı anlatılmıştır. Ayrıca burada istihlâkin taklitçi ve rekabetçi özelliğine de işaret edilmiştir. Meselâ :

"Bir işçi ailesinin kızı, elbise rekabetinde tutunabilmek için her şey yapar. Buna rağmen pek geride kalırsa çok kere okulu (High school) bırakır. Beş çocuklu ve senede 1363 dolâr gelirli bir işçi sınıfı annesi, kızının diğerleri gibi elbiseleri olmadan okula gitmek onuruna dokunduğu için okulu bıraktığından şikâyet etmektedir." ya da; (7)

"Bir mobilya dükkânı, parlak gösterişi misafir odası takımlarını, bir ev hakkında misafirlerin ve yabancıların alındığı odaya bakılarak hüküm verildiğini söyleyerek reklâm yapıyordu. Bu suretle, mağaza sahibine göre fakir aileler pahalı misafir odası almağa ve evin başka kısımlarını ihmal etmeğe ikna ediliyordu" pasajları buna örnektir. (8) William Whyte'ın Amerika'daki büyük ticari ve sınai müesseseler-

rin idarecilerinin eşleri üzerinde yaptığı araştırma, bu hanımların yedikleri, giydikleri bölümünde, mensup oldukları klüp ve birlikleri seçerken daima kocalarının ve ailelerinin statüsünü korumak veya yükseltmek kaygısı ile hareket ettiklerini göstermektedir. (9)

Amerikan toplumunda rekabetçi ve taklitçi gösterişçi istihlâkin, yani statü kaygıları ile istihlâkin örnekleri sayısız çoğaltılabilir. Batı toplumlarından başka kültürlere ait etnolojik malzeme bizim problemimizi kıyaslama yolu ile aydınlatmak bakımından çok ilgi çekicidir. Bu malzemede prestij ve statü kazanmak için istihlâk maddelerinin iktisadi olmayan bir şekilde israfı durumu her zaman görülen bu önemli mekanizmalardan biri halinde belirir.

Amerika'nın kuzey - batı yerlilerinin meşhur potlaç'ları belki de gösterişçi istihlâke, statünün değerlendirilmesi için zaman ve servetin israfına en canlı ve somut bir örnektir. Battaniyeler, kutular ve bakır levhalar şeklindeki servet, reislerin mevkilerini kuvvetlendirip kendisine şeref veren unvan ve imtiyazlar sağlar. Bunlar rekabetçi törenlerde ya tahrip edilir, yakılır veya denize dökülür, ya da dağıtılır. Böylelikle başka reislerin şerefleri ve itibarları azaltılır, alt edilir. (10)

Solomon Adalarında, Guadalkanal'da birçok benzerlerine örnek olabilecek bir gösterişçi istihlâk şekli vardır. Gösterişçi istihlâk burada muazzam ziyafetler halindedir.

Burada bir klân reisinin mevkii ailesinden gelmez. Otorite "ziyafetler vererek ve başka şekillerde servet dağıtarak" elde tutulur. Bu ziyafetler uzun bir hazırlık devresinden sonra başlar, bunlardan biri Hogbin tarafından şöyle anlatılmaktadır: "Misafirlere önce demetlerle afeka cevizleri ve "betal" denen sakız gibi çiğnenen biber yaprakları dağıtıldı, bu sırada delikanlılar ortaya yiyecekleri yığıyorlardı. Önce 3000-4000 kadar tatlı patatesten yapılmış bir yığın çörek getirdiler, sonra 13 domuzun eti yığıldı, sonra 19 kazan puding ve belki 200 kilo balık getirildi." Hepsi ortaya geldikten sonra ev sahibi bu bol yiyecekleri misafirlerine, statülerine göre, dağıtır ve herkes yemeğe başlar. (11)

Bütün Okyanusda böyle gösterişçi istihlâk ve servet teşhiri ile statü elde etmek pek yaygın bir şeydir. Bunun rekabetçi tatlı patates teşhirleri, hediye verme ve ziyafetler halindeki mahallî varyasyonları, Trobriandlar, Samon veya Yeni Zelândalılar arasında görülür. Yeni Zelândalılar arasında giyimin ve evlerin "sadece bir statü ifadesi" olduğu söylenir. (12).

Dahomey, Ashanti veya Nupe gibi Batı Afrika krallıklarında hernekadar Güney denizlerinin keskin rekabetçi gösterişçi istihlâki bulunmazsa da gene bir servet teşhiri ve aşırı bir istihlâk bulunur. Ashanti'de meselâ Kral ve başka aristokrasi üyeleri, avamdan olanların giymesine izin verilmeyen belirli desenlerde ipek elbiseler giyerler. (13) Dinî törenler, cenaze ve düğünler de yine karışık ve dolambaçlı bir şekilde servet sarfını gerektirirler. Burada aynı zamanda, Avrupalılar gelmeden önceki zamanlarda bir ferdin oturacağı ev ve sahip olabileceği esir sayısı o ferdin mensup olduğu tabakaya göre ayarlanmıştır. (14)

Öte yandan bazı yerlerde gösterişçi istihlâk olayı bütünü ile yok olmuştur. Foster, "Meksika'da Populaca denen Pueblolar arasında yiyecek maddeleri, elbiseler veya başka eşyaların teşhiri ile başkalarını küçük düşürmek yahut onları geçmek gibi bir gayrete rastlanmaktadır... Sosyal kazançlar için gösterişçi ve israfçı bir şekilde servetin sarf ve tahribine de Populaca arasında rastlanılmaktadır." demektedir. (15)

Gösterişçi istihlâkin şeklindeki varyasyonların değişik yerlerde ve tarihin değişik çağlarında çok büyük olduğu görülüyor. Burada verilmiş olan mahdut sayıdaki örneklerde de açıkça görülen bu vakıadan bazı sorular akla gelebilir. Meselâ bazı insanlar neden, tatlı patates ziyafetleri veya battaniyelerin yakılmasında olduğu gibi, servetlerini tahrip ediyorlar da öbür taraftan başkaları mesalâ Afrika'da Zulular gibi, sığırlarını hattâ faydacı bir şey için bile kullanmadan öylece muhafaza ediyorlar? (16)

Niçin bazı toplumlarda zengin kimseler yalnız belirli özel fırsatlarda ve zamanlarda müvecherlerini takarlar da, öte yandan bazı kültürlerde hiç bir şekilde gösterişçiliğe izin verilmez? Niçin bazı kültürlerde gösteriş keskin ve sert bir rekabet konusudur da başka bazı kültürlerde prestiji olanlar sadece kendilerine mahsus olan muhteşem evlerde oturmaktan başka bir şey yapmıyarak istihlâk bahsinde herhangi belirli bir rekabeti hor görürler?

Bütün bu örnek ve müşahedelerden, değişik tabakalaşma sistemleri, farklı şekil ve dereceleri olan, bu serveti biriktirme tarzları birbirine benzeyen toplumlarda gösterişçi istihlâkin aldığı şekillerin de çeşitli olduğu anlaşılmaktadır.

Genel olarak istihlâk normları ve özel olarak gösterişçi istihlâk, sosyal tabakalaşma müessesesinin ve servet şekillerinin belirli özelliklerine uyarak bu özelliklere fonksiyonel bir tarzda bağlanarak şekil değiştirmektedir.

Daha yakından inceleme ile nüfusun bir tabakalaşma piramidi halinde farklılaşmadığı toplumlarda istihlâk eğilimlerinin biyolojik ihtiyaçları karşılamaya doğru olduğu, gösterişçi ve rekabetçi olmadığı görülür. Buralarda ekonomik olmayan israfçı istihlâk pek görülmez. Küçük topluluklarda yapılan bir çok araştırma bunu göstermektedir. Yukarıda adı geçen Populaca köyü, yahut gene entansif bir araştırmanın konusu olan Çin Çun Çan köyü (17), Halpern'in araştırma yaptığı Sırp köyü Oraşak (18) veya bir Pursaklar köyü (19) bu duruma örnek diye gösterebileceğimiz bir çok araştırmadan birkadardır. Bu toplumlarda gösterişçi ve rekabetçi istihlâk eğilimi bulunmamasının sebebi nüfusun tabakalaşmamış ve bir statü hiyerarşisi halinde farklılaşmamış olmasıdır.

Buna karşılık tabakalaşmış olup da bu sistem içerisinde dikey hareket imkânı olmayan toplumlarda, yani statünün doğuştan tâyin edildiği veya statü değiştirme şansının çok az olduğu toplumlarda istihlâkin gösterişçi olmakla beraber rekabetçi bir eğilimi bulunmadığı görülür.

Meselâ 16'ncı yüzyıl İngiltere'sinde yahut Osmanlı İmparatorluğunda tabakalar birbirinden kesin çizgilerle ayrılmıştır. Tabakaların istihlâkleri kanunlar ve nizamlarla tâyin edilmiştir.

İngiltere'de 16'ncı yüzyılda sosyal durumuna göre herkesin sahip olabileceği arazi miktarı, inşa edebileceği evin büyüklüğü, giyeceği elbiseler, yiyeceği gıda maddeleri, hattâ bir defada ikram edebileceği yemek miktarı bile gayet sıkı yönetmeliklerle tesbit edilmişti. (20) 13 üncü yüzyılda İstanbul halkının kıyafetlerine dair bir belgede "Dârülsaltanatüsseniye ahalisi nüfusu adidiye münkasem ve her sınıfın mahsusası olup ol kıyafetle gezüp merasimi âdaba riayet ve herkes haddini bilüp... bir tarife aharin ziyine girmemek... heyet ve libası mahsusları ne ise anı iksa ve tebellüs eylemek lâzım..." olduğu kaydedilmektedir. (21)

Böyle dikey hareket imkânı olmayan hallerde gösterişçi istihlâk, statü endeksi fonksiyonunu taşır ve rekabetçi değildir. Bizim otuz yıl kadar önceki kasabalarımızda hernekadar statü doğuştan tâyin edilmiş değilse de, yani bir kimse statüsünü değiştirir veya tabakasını değiştirmeye teşebbüs ederse kanuni bir takibata tabi tutulmaz idiye de bilfiil hayatta statü değiştirme şansları, özellikle bugünkü şartlarla kıyaslanırsa, son derece sınırlıydı. Bugün bazı kimselerin 35 - 40 yaşlarına doğru başardıkları servet biriktirme ve tabaka değiştirme imkânına bir aile üç dört neslin sıkı çalışması ve azmi ile bile erişmeği başaramazdı. Bundan 15 yıl önce bile Ankara'nın ka-

saba değerlerini muhafaza eden aileleri arasında alt ve üst tabakalara mensup olanların birbirileri ile istihlâk rekabetine girdikleri görülmeydi. Alt tabakaların, üst tabakaların istihlâk şeklini taklid etmek için gelirlerini bol bol sarfetmeğe ne kudretleri ne de istekleri vardı.

Yukarıda söz konusu olan Dahomey, Ashanti veya Nupe gibi Batı Afrika krallıklarındaki aristokrasiye mahsus, deseni belirli ipekli elbiseler, bir ferdin mensup olduğu tabakaya göre seçilen ev cinsi, sahip olabileceği esir sayısı v.s. gene birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış, dikey harekete müsaade etmiyen bir tabakalaşmaya ve rekabetçi olmayan bir gösterişçi istihlâke işaret eder. Böylece sosyal tabakalaşmasında dikey hareket imkânı olmayan toplumlar da gösterişçi istihlâk statü endeksi olmak fonksiyonunu taşır, rekabetçi ve taklitçi değildir.

Halbuki sosyal tabakalaşmalarında fertlerin statü değiştirmesi mümkün olan toplumlarda daha yüksek mevkileri elde etmek yolunda keskin bir istihlâk rekabeti vardır. Bu kültürlerde istihlâk bir tırmanma vasıtasıdır ve dolayısıyla son derece rekabetçi ve taklitçidir. Tabakalaşma sistemleri dikey hareket bakımından çok açık olan Batı toplumlarında, aynı nitelikteki birçok okyanusya kültürlerinde hem gösterişçi istihlâk vardır, hem de bu tarz istihlâk bir rekabet konusudur. Alt tabakalar daha üst tabakaların istihlâkını taklit ederek oraya mensupmuş gibi görünmeye çalışırlar ve kendi tabakalarındakilerle rekabet ederek onlardan daha üstün bir statüye geçmek isterler. Yazımızın başında sözünü ettiğimiz Yankee City veya Middletown'a ait araştırmalar, hattâ genel müşahadeler bu durumu açıkça göstermektedir. Duesenberry'nin kullandığı "gösteri etkisi" terimi de, yani fertlerin daha makbul istihlâk maddeleri ile temas sıklığının sarf etme isteğini artırması durumu tabakalaşma sistemlerini dikey harekete müsaade etme oranına bağlı olarak mütalâa etmek şartı ile anlamlıdır.

Ankara'da bir süre önce yapılmış, henüz yayınlanmamış bir araştırma, batılılaşmış ailelerin alt-orta tabakadan orta ve üst-orta tabakalarının, komşu ve ahabplarından daha iyi şeylere malik olmağa çalıştıklarını, onlarla istihlâk rekabetine girdiklerini ve olduklarından daha yüksek tabakaya mensup gibi görünmeye çalıştıklarını göstermiştir. Çok mânidar olmak üzere, bu tabakalardaki aileler istihlâklerini, yabancıların yanında yapılan alenî ve yalnızken yapılan kimsenin görmediği özel istihlâk diye sınıflandırmaktadırlar. Evin her tarafından çok daha itinalı döşenmiş misafir odaları, yal-

nız misafir geldiğinde kullanılan düzgün tabak, çatal, bardak takımları, doktora giderken, hastalanınca, doğumda giyilen, hergünden daha süslü çamaşırlar veya yatak takımları, "misafir geldiğinde yüzümüz ağarsın" denerek saklanan reçeller, davet sofralarının hergünkünden daha zengin listesi bunlar arasındadır. Hele kadınların giyimlerinde fark edilen hirpani ev kıyafetine karşılık sokaktayken görülen aşırı süs, iş yaptığını en az gösterecek şekilde ellerinin, saçlarının, yüzünün bakımı, korseler, yüksek topuklu ayakkabılar ve başka giyim eşyası, istihlâkin alenî ve özel olarak tasnifinde en belirli, en satıhtadır. Bu hususu hergün görmekteyiz. Böylelikle Ankara'nın bugünkü açık, dikey harekete izin veren sosyal tabakalaşma sisteminde, aileler yukarılara tırmanmağa, kendilerini daha üst tabakadanmış gibi göstermeğe çalışmakta, gösterişçi istihlâklerinde taklid ettikleri ve saygı besledikleri üst tabakalara benzemeğe, onlardan olmağa çalışmaktadırlar. Gene aynı araştırmada, üst tabakadaki ailelerin kendi aralarında en üst mevkii elde etmek için, gösterişçi istihlâklerinden "yeğâne" (unique) addolunmak için, model elbiseler giyerek, antika eşya veya sanat eserleri toplayarak, kısaca iktisâdi olmayan bir tarzda servet ve zaman sarfederek, birbirleri ile yarıştıkları ortaya çıkmıştır.

Modernleşmiş Ankara aileleri arasında, veya sınaileşmiş, şehirleşmiş Batı toplumlarında, hiç değilse teorik olarak servet birikmesinin sınırı olmadığından, her zaman, her yer ve her istihlâk maddesi gösterişçi istihlâk için bir vesile teşkil edebilmektedir. Servetin uzun bir süre içinde ve zahmetli bir çalışma ile birikmiş olduğu yerlerde ise, meselâ kasaba değerlerini yaşatan Ankara'lı ailelerde, başka zirai-feodal toplumlarda yahut başlangıçta adı geçmiş olan serveti sığıra dayanan Afrika kültürlerinde, servet uzun bir zaman süresinde, zahmetli bir çalışma ile birikmiş olduğu için sadece nadir vesilelerle teşhir ve istihlâk edilir. Yani bir toplumda servetin teşhiri, gösterişçi istihlâk, o servetin birikme hızı ve ekonomik fazlalığın derecesi ile belirli hale gelir.

Sosyal tabakalaşması ve servet birikme hızı değişen toplumlarda istihlâkte ve özellikle gösterişçi istihlâkte bir değişme beklemek gerekir. Değişme, açık bir sosyal tabakalaşmaya ve eskisinden daha kolay kazanılan bir servete doğru ise daha taşkın bir israf, yani servetin iktisadi olmayan bir şekilde kullanılmasını beklemek gerekir. Çünkü yeni tabakalaşmanın üst taraflarına tırmananlar buraya gelmiş olduklarını en kısa ve kesin yol olan gösterişçi istihlâkle isbat edeceklerdir. Nitekim değişme halinde olan, yeni yeni sınaileşen ve şehirleşen toplumlarda modern Batı top-

lularının istihlâk normlarını ve gösterişçi istihlâk şekillerini taklid etme ve çok harcama eğilimi bu memleketlerde beliren yeni tabakalaşma sistemleri ile ,toplum nüfusunun yeni şartlara göre farklılaşması ve yeni bir tabakalaşmanın doğması ile doğrudan doğruya ilgilidir. Yeni tabakalaşmanın üst kademelerine mensup olanlar veya girmeye çalışanlar yeni statülerini bu yeni istihlâk şekilleri ile isbat ederler. Dolayısıyla bu toplumlarda gösterişçi istihlâk yeni bir şiddet kazanır. (22)

Buraya kadar söylediklerimizi toparlarsak: istihlâkin en önemli fonksiyonlarından biri, müstehlikin sosyal statüsünü göstermektir. Bugün hemen bütün toplumlarda prestij ve statü kazanmak için iktisadi olmayan bir şekilde zaman ve servet sarfı, yani gösterişçi istihlâk, temelde bulunan esas mekanizmalardan biridir. Bu gösterişçi istihlâkin değişik yerlerde ve tarihin değişik çağlarında aldığı şekiller son derece çeşitlidir. Muhtelif sosyal tabakalaşma özellikleri bu çeşitlenmelere sebep olmaktadır. Statü ve prestij derecelenmesi halinde beliren tabakalaşma sistemlerinin en önemli karakteristiği sistem içerisinde dikey hareket, yani statü değiştirmek imkânı olup olmamasıdır. Genel olarak istihlâk normları ve özel olarak gösterişçi istihlak sosyal tabakalaşmanın bu özelliğine göre değişiklikler göstermektedir. Statü doğuştan geldiği, dikey hareket imkânı olmadığı vakit gösterişçi istihlâk bir statü endeksi ödevi görür, rekabetçi değildir. Öte yandan, statü kazanılan bir şeyse, yani dikey hareket imkânı varsa, bu halde gösterişçi istihlâk hem daha yüksek tabakalara tırmanmak için bir araçtır, hem de rekabetçi ve taklitçi özellikler gösterir.

Bunlardan başka, gösterişçi istihlâk genellikle tabii çevre ve teknolojinin bir toplum için mümkün kıldığı ekonomik servet fazlalığı birikmesinin derecesine bağlıdır ve ister rekabetçi olsun, ister olmasın her zaman servetin biriktirildiği nisbî kolaylığa ve buna bağlı kalır. Böylece istihlâkte Veblen'den beri işaret edilegelmekte olan sadece gösterişçi bir halin farklılaşması değil, aynı zamanda gösterişçi istihlâk normları ile sosyal tabakalaşma ve ekonomik servet fazlalığı arasında sıkı bir bağ müşahade edilebilir.

NOTLAR

1. Klâsik ekonomide istihlâk genel olarak günlük insan ihtiyaçlarının tatmini için satın alınan mal ve hizmetler diye tarif edilmektedir. Çünkü bu konu ile gelir, fiyat ve müstehlik talebi bakımından ilgilenirler. Fakat bu istihlâk vetiresine çok dar bir

açından bakmaktır. Esasen son yıllarda müstehlikin ihtiyaçlarını tatmin eden mal ve hizmetlerin **kullanılması** diye tarif edilmeğe başlanmıştır. (Bak: Williard W. Chocrane ve Carolyn Show Bell: **Economics of Consumption**. McGraw Hill Book Co. New York, 1959. Sahife 4.) Bununla beraber, biz istihlâkle ekonomik bir vakıa olmaktan ziyade sosyal bir vakıa olarak ilgilendiğimizden istihlâki, ihtiyaçları tatmin **şekilleri** ve bunlarla ilgili olarak beliren **değerler** diye tarif ediyoruz.

2. Thornstein Veblen : **The Theory of the Leisure Class**, New York, Mac Millan Co. ilk yayımı 1899. Bu yazıda The Modern Library, New York, 1934 nüshası kullanılmıştır.
3. Williard Chocrane and Carolyn Show Bell: **Economics of Consumption**. McGraw Hill Book Co. New York 1956. Sahife 87.
4. James S. Duesenberry : **Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior**. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1953
5. W. Lloyd Warner and Paul S. Lunt: **The Social Life of a Modern Community**. Yankee City Series Vol. I. New Haven, Yale University Press 1941.
6. Robert ve Helen Lynd: **Middletown** 1929. Harcourt, Brace and Co. New York, ve **Middletown in Transition**. 1937, New York Harcourt Brace and Co.
7. Aynı eser sahife 163 - 164
8. Aynı eser sahife 10.
9. William H. Whyte Jr: "The Wives of Management" **Fortune** Ekim 1951 sahife 86.
10. G. P. Murdock: **Rank and Potlach, Among Haida**. 1936 Yale University Publications, New Haven, Conn.
11. H. I. Hogbin: "Social Advancement in Guadalcanal, Solomon Islands" **Oceania** cilt (VIII), sahife 289-305. Bu ziyafetin verildiği topluluğun sadece 171 kişiden ibaret olduğu gözönünde tutulmalıdır.
12. B. Malinowski: **The Argonauts of the Western Pacific**. New York, Dutton 1922.
13. R. S. Rattray: **Ashanti** London 1929.
14. M. J. Herskovits: **Dahomey**, New York, Augustine 1938.

15. G. M. Foster: **Monographs of the American Ethnological Society: A. Primitive Mexican Economy.** Augustine New York 1942, Sahife 75 - 76.
16. E. Y. Krige: **Social Organization among Zulu,** Londra 1936.
17. G. M. Foster: **Children of Empire, The People of Tzintzuntzan,** Washington 1948, sahife 78, Smithsonian Institution, Institute of Social Anthropology. Publication No: 6.
18. Harmandalıoğlu: "Bir Köylü Ailesinin Gelir-Gideri" **Forum.** Sayı 64 sahife 11.
19. Joel Martin Halpern: **A. Serbian Village.** Columbia University Press, New York 1958.
20. Frances Elizabeth Baldwin: **Sumptuary Legislation and Personal Regulation in England.** cilt 44. Sahife 21, Johns Hopkins University Studies, Baltimore 1926. Leland J. Gordon: **Economics for Consumer,** American Book Co. New York 1953, sahife 108 de zikredilmiştir.
21. Ahmet Refik: **Hicri 13 üncü asırda İstanbul Hayatı.** İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat T. A. Ş., 1932 sahife 11.
22. Nurkse bu harcama eğilimini anlatmak için memleketlerarası gösterişçi istihlâk rekabeti ve Duesenbarry'nin gösteri etkisi (demonstration effect) terimlerini kullanmaktadır. (Ragnar Nurkse: **Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries.** Oxford, Basil Blackwell, 1953) Fakat bu terimlerin işaret ettiği olayların bir memleketin iç yapısında, sosyal strüktüründeki yeri üzerinde durmamaktadır. Onun için bu sarf tarzı fertlere ait bir züppelik şeklinde yorumlanabilen bir faaliyet gibi gösterilmektedir. Halbuki Nurkse'nin müşahade ettiği durum açık bir sosyal tabakalaşmaya doğru giden az gelişmiş toplumlar için varittir. Nitekim Bronfer Brenner, Nurkse'nin varsayımının Arjantin ve Çin'e ayarlanamayacağını ileri sürüyor. (M. Bronfer Brenner: "Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries" in tenkidi. **The Journal of Political Economy** No. 2. Cilt LXIII 1954. Book Review bölümü.)

ON CERTAIN ASPECTS OF THE SOCIAL PLANNING OF THE FIRST FIVE YEAR PLAN OF TURKEY *

One has to realize that, in retrospect, social planning came to Turkey when no appreciably sophisticated cognition of social problems or social change or social relationships were ever expressed in the country. The economic and political happenings of the era (1958 - 61) brought along its social enquiry and to a certain extent its answers as well. Social planning of early nineteen sixties in Turkey marks the official as well as public recognition of sociological investigation, social problems and objective, however not necessarily, orthodox solution finding as a legitimate and indispensable part of "development" in the country. Up till then it is rather difficult to point out any empiric research directed towards finding any appreciably important social relationship. And since then it is a pleasure to observe the deep concern shown among different governmental circles, academicians or among the public about social change, its problems and their solution. Turkey, even its academic circles, owes to the first five year plan and the questions it arose, whatever consciousness she has to solve its human problems in or outside of the plan.

Being fully aware the important role played in this way by the social planning efforts of the first plan, in this paper we would like to discuss its content, its scope, its approach to the problems of social development and to lesser extent its methodology.

It seems, in the first five year plan of Turkey, all aspects of planning not included into economic planning constitutes the social planning in an order, the principals of which are difficult to see. In fact a review of the content table of the plan may give a clear idea on this aspect. Section III of the plan under the title of "the basic organization of the society" contains the following subjects in the following order. (1) The Population Problem, Structure of the mixed Economy, Reorganization of Public Administration, Reorgani-

(*) **Planning in Turkey**, S. İlkin, E. İnanc Eds., ODTÜ Yayınları, 1967.

zation of State Economic Enterprisses, Community Development, Labor and Labor Problems, Social Security, Credit Institutions.

Then the sections from IV to VI are all devoted to various aspects of economic sectors and to their development. The last part of sector development plans, however is reserved for services-public services as well as to tourism and housing. Man power, employment and education occupies a seperate section (Section VIII) (2).

Obviously this is a mixture of social and economic aspects which does not have any visible order of importance or clear relationship among its topics. Furthermore there is no explanation why these aspects are choosen to be planned and not others. Particularly the topics mentioned under the heading of public services vary from health and providing drinking water to administrative buildings and municipality services.

It seems to us that there are three distinct types of topics in the plan. And the reason for their inclusion springs from different sources resulting in this unorganized agglomeration of topics.

First group covers those subjects which are traditionally part of the economic planning. They occupy a large section and they are approached with finer methods matching to economic analysis. Population, education, manpower and employment are mong these subjects. The second group of subjects I shall call governmental ones are almost rarely included in the national plans (3). Still they show a great divergence from administrative reorganization -a basic reform- down to providing administrative buildings -a simple matter of budget-. And in between is included several development projects as drinking water supply and cadastral surveys. Why have they been included in this irrelevant way is rather difficult to see. The subjects included into the yearly financial budget of the country could have been the guide of the planners. On the other hand in general, historic experience has shown that governments and administrative bodies always give much importance to their decisions and actions as main agencies of change. They might have been inclined to think that to include as many administrative services as possible would increase the efficacy of the plan. It also seems that since the planning technicians of the time had the background of public administration and political sciences, the plan reflects their unavoidable preoccupation with government and public ad-

ministration. Nevertheless these subjects contribute to a large degree to the fragmental appearance of the end product.

The third group covers subjects such as social welfare services, social security, community development, labor relations. Problems such as housing, social welfare and labor relations relate to the difficulties of the developed countries in the course of their industrialization. However there, efforts to solve them have never come as an attempt of structural changes for society at large. They were oriented towards providing adjustment to the single individuals and solving their problems. Together with health they were always understood as the main and only aspects of social planning. But they were never included into national economic planning (4). The impact of this history shows itself in particular ways in the social planning of the underdeveloped countries including Turkey, though they have to make structural adjustment if development is their aim. One of the major areas where the immediate effect might be observed is the rural development plans in the form of community development where finding out the "needs" and providing adjustment for each village without being concerned to bring socio-economic changes is the main target. Still, these subjects are directly related with the modernization, urbanization and industrialization -i.e. with structural change-. For at least, this reason, this group, in our opinion deserved special attention.

Before starting to discuss more analytically the three main spheres of social planning mentioned here some points shared in all three groups should be pointed out in order to place the whole plan into a better perspective. Although it sets itself out with a clear and justified statement that social development meant essentially a transformation (5) of the social structure and further states that "the effect of... the development rate upon the social structure and the changes that should be made in this structure to realize the desired growth rate are considered together" the plan is rather vague in differentiating one structure from the other, and, there is no indication or analysis of the reciprocal relationship between the change of social structure and rate of economic development. This leads to failure to put the necessary emphasis on the really most structure changing aspects and to set specified aims in terms of the new structure. In all the major areas of social planning the targets are set only in terms of degrees and not qualities. Nowhere the means, time intervals, necessary to reach speci-

fied aims and their coordination with other economics aims is clearly shown.

This derives itself not only from the fact that the plan has no clear statement about the different levels of social structural changes expressed in terms of aims or targets to be reached at specific periods but equally also from the method and techniques used to project and to assert them. The method and techniques used in the plan (except manpower-education) is the simple trial and error method with considerable amount of guessing. Ofcourse there is no reason why any one of the social sectors should not be subject to the same search and analysis as manpower studies or economic computations and be placed in a matrix or have a cost-benefit analysis. But if one remembers the first paragraphs of this paper where it is observed that the plan started the first relatively sophisticated inquiry into social phenomena in the country and even in the world, they are much less evolved than economic ones, it will only seem very natural and unavoidable to have such simple methodology.

In fact as this shortcoming is shared in all social planning efforts of the world we hope that need for more precise planning will stimulate the planners as well as the social scientists to accept the challenge to bring more adequate techniques to the study of social and economic phenomenon in interdependency both for planning and for enriching our reliable knowledge. But our existing state of knowledge of sociology even without precise mathematical analysis, today is enough to see the structural changes and the factors effecting this change, to suggest better ways of effective planning and to take steps for the application of that planning.

In our further analysis of the planning topics below we shall not be concerned with those that are not included into the first five year plan. Urbanization, for instance is the major process in the development of our type of countries and requires extensive dealing with migration of the population, settlement problems, industrialization and expansion of the organizational life as well as modernization of the agriculture. But, as the plan does not refer to it outside of the housing problem, we shall leave it out. Another group of subjects we shall not touch here are the employment, manpower and education, all of which are as we said above, usually considered problems of economic planning since they constitute one of the three major variables of economic analysis. Our reason for leaving them out is that they are approached with more sophisticated met-

hods then the rest of the social planning topics and are always related to economic changes (6). Thus they are on a rather different plan than the rest of the social planning. Here we shall concentrate on administration, administrative services, community development and social welfare policies.

Administration and Administrative Services

As was mentioned before, in the first five year plan considerable attention and space is given to the planning of public administration and public services performed by governmental agencies. The first five year plan is one of the very few plans which includes a full public administration reform. It envisages a full reorganization of the administration and a new personnel policy. It is also an area where indeed action has taken place right away. Studies with recommendations have been completed and already new offices have been organized to apply the decisions. On the other hand a large variety of public services performed by government agencies, in addition to usual education, health and communication, are also covered by the plan and again before taking any action an index has been constructed in order to see the different beneficiary regions in the country. Thus it may safely be assumed that public administration and its services are the most attention paid aspect of the social plan. There would be no doubt that planning is a governmental function. Its proper execution asks for effective control and coordination of the public administration. However one has to be aware of the paradoxical character of administrative decisions and services. On the one hand the development of modern social structure burdens them with more and more new essential duties and responsibilities in order to make the whole social system function properly. But on the other hand under various conditions administrative decisions can not be applied and services can not be performed. And usually again administration without paying much attention whether the decisions would be applied or be effective, keeps making decision and feels that they have done their duties. The planning decisions are more prone to such discrepancies. The administrative decisions are not applicable if the existing social structure is not ready to include them in its functionally integrated body. One can readily predict for instance such a result from the implication of the paragraph about making services available to larger communities thus asking for smaller ones to be joined with the bigger ones (7). The size of communities is a function of their

transportation facilities and production capacities. Without making them reach to the level which will bring them closer, no government decision can hold them together. Again for instance as it is seen from the index constructed in the plan, Eastern part of the country receives many times less public service. But to interpret it as simply the negligence of the administrative bodies of earlier periods is missing half of the determinants of the situation. Services are not only given but usually not taken either. Thus solution must carry not only bringing service to the area but simultaneously carry programs for changing the receptivity of the area. Many such decisions result in failure and make the administration a dysfunctional body. Planning in relation to administration is particularly vulnerable to such failures. Another very frequent failure is destined to all types of planning decisions for public administration services, when they are against the vested interest of power groups. Even, for example, a simple technical matter as mapping and land cadaster which looks as only a problem of physical facilities and finance presents difficulties in application in large land owning areas, with land disputes in Turkey (8). What happens is that, when governmental decisions for general effective reforms can not be, taken action is placed in areas where social structure and power mechanism will not show any resistance. But then, the chance to become dysfunctional for this type of decisions is much bigger as they will not alter anything. Usually such decisions which are bound to remain on paper, puzzles the observers and makes them interpret the situation as, our type of societies are fatalistic. So they say that our administrative bodies are interested in "words" and not in action, ignoring the coercive force of the social structure and power equilibrium.

It seems that there would be no resistance for the integration of services which constitutes the infra structure of social changes such as roads, schools, drinking water supplies etc. Then further decisions have always to be taken on a differential basis for different regions and aspects according to the level of change of the social structure there. And obviously great efforts have to be spent first to know more not only about administrative body but social structure at large and then evolve a methodology to see the interdependence and then make decisions which will not remain on paper. These are the minimum requirements of action today since the contact points of administration and the rest of society has evolved on to a much larger matrix then simple tax collection and military service as it was in earlier eras.

Community Development

The plan contains a chapter under the title of Community Development with the subtitle of village development. In an underdeveloped country where one of the basic problems of social development could be summarized as the structural changes in rural society from self sufficient, relatively isolated village life to modernized, urban-integrated agricultural one, would expect an articulated, explicit formulation of conscious interference to the rural communities in terms of social development. In the discussion of the main principles and method in Community Development the social development is posed correctly too. It is "an action to change social structure and value systems in accordance with development" (9). But from there on Community Development program is rather far from being convincing to secure this transformation. The main short-coming of the programme, is that it does not discuss structural changes in rural social environment analytically neither points out corresponding problem areas and necessary actions, their costs and expected results.

In general the approach of the Community Development policy is not seeing and handling the changes in villages as a part of the socio-economic changes taking place in the country as a whole. Furthermore there is no realization that villages today are at different levels of development with different problems of integration to the socio-economic life of the country thus need different action programs in differential time perspectives. Community Development policy also considers every village community an undifferentiated group with similar or identical interests in the changes which will be brought into the community which is very far from reality. And lastly, the agencies proposed to bring structural changes are the agencies today effective in the community: This inevitably brings forward the fact that they will be the leaders of the existing structure and not necessarily interested in or in knowledge of the new planned one.

Much of the phrasing in the plan suggests that Community Development is to be understood as efforts of better adjustment, and making better use of the existing conditions without major structural changes, such as better living condition in the houses, or meeting ordinary local needs by organizing common effort in the community or even as its more generally accepted function to achieve more effective coordination among various services provided

by various governmental agencies. Great emphasis is also put in "promoting correct values" (10). in the people and securing their participation on voluntary basis in the performance of services (11). The two assumptions at the basis of this policy-namely that the villages have problems because the peasants do not want to solve them and the reason for their reluctance is their wrong values-is partly the result of the easy interpretations provided by the economist and political scientist whenever they run into difficulty in their explanations and partly the reflection of the general approach to social planning in the west where solutions are looked for not in structural changes but in adjustment mechanisms providing remedies to the individuals as in social welfare services. Should these be the case, Community Development policy's place in the national plan is of course dubious. Whereas if they are means to achieve more fundamental changes in rural-agricultural social organization of the country then the effort as it is formulated in the plan is a seriously short one. As the plan is not explicit about the fundamental changes and the organizations required for it both for intra-village as well as inter-village differentiation, in application, we can not expect the understanding of structural changes to come out from coordination and better functioning of the existing mechanism with the collaboration of the peasants. But this seems to be the exact case now with the programme.

From one point of analysis the problems of Turkey in relation to rural development today could be summarized under four large groups:

- 1) Population pressure
- 2) Problems involved in the degree of change and increase to cash crop in agricultural production
- 3) The problems related to rural settlement sizes and patterns which are mainly a question of change in transportation, communication and technology
- 4) The degree of specialization, differentiation and consequent types and degrees of organization.

However, although all except the fourth point, are mentioned in the Community Development program of the plan they are scattered into different parts of the village development considerations. For example the problem of population is mentioned as one point among the basic principles (12) while the settlement policy, only

in the form of possible governmental decision, takes place as the fifth target (13).

As for the fourth aspect which really covers the area of social planning after economic structure becomes a market oriented, urban integrated production system, it is not even envisaged at this level. In such a placing their interdependency is of course altogether lost.

All four points above, in fact, are the different aspects of the structural changes and they are all closely interrelated. An action plan to have equilibrium among them with the above mentioned inter-and intra-village differentiation could yield a better, more satisfactory rural social development design.

Social Security and Social Welfare Services

Before starting to discuss the place of Social Security and Social Welfare Services in the first five year plan of Turkey we wish to point out certain basic characteristics of them which do not seem ever to be taken into consideration.

In the literature on the social plans of underdeveloped countries, social security services are not usually mentioned. In the Turkish plan at least a place is reserved for it and some attention is paid to certain roles it plays in the development. But it seems that the main function of social security mechanisms never attracted in its full importance the attention of the social scientist or the social planners.

The problem of security occupies a central position in relatively slow social change processes. Every social structure, within its integrated parts of institutions, interaction patterns and values, provides its members with a mechanism of security. The preindustrial social structure with its smaller communities, family centered activities, face-to-face relations and with their limited fluidity and mobility is well-equipped to provide the security needed. Rights and responsibilities between fathers and sons or reciprocal liabilities and assets between land-lord or share-cropper or quild system and customers are organized in such a way that everybody knows what to do in ordinary as well as in extra-ordinary times and situations. The system is so water tight that usually its members do not even feel that the group, and interaction patterns among its members are providing him with a well rounded system of security. In fact

it is only after some changes take place and new interaction patterns merge in the life of the members of group that they become aware of something important missing in the new situation. In many ways this comes up as the bottle-neck where development, both economic and social, meets with obstacles.

Lack or delay of emergence and integration of a new and proper security mechanism in the newly changing structure effects to the social development in many ways. It seems that it stops the free movement and flow of population from one sector (agriculture) to another (industry or service) and keeps them away to become an integrated member of either rural or urban social environment. What keeps the changing group from trying new ways or moving freely is not his fatalism but his "insecurity" in general. When peasants comes to the city to become industrial wage workers, they do not bring their families, neither they sell their small plots of land. The reason behind the well known phenomenon of difficulty of having a really urbanized skilled labor seems to be merely lack of security for the newly coming worker because of slow economic development and non existence of a social security system (14). So that the only thing he can do is to keep his land, if and when everything fails he may return there. But in the meantime ofcourse his efforts and interests are divided between doing his job in the city and tilling his land in the village and none of them are performed properly.

On the other side, small peasants and small artizans in their efforts to adjust their production forms and their ways of life to changing conditions become vulnerable to the only agency in their environment which functions as possible contact points with outside and acts as possible security providing institution. Close observation reveals that large landowners and credit-giving traders of small towns with tremendous control power can go on with their activities as long as they also function as social security providing agencies (15). Another way in which lack of social security influences the socio-economic changes is that much of the savings of small traders and business men as well as other middle classes in urban centers are always spent on buildings with the consideration that it will bring at least some income in the form of rent in case of need. Thus investment of the savings of the middle classes in real estate is also an immediate result of lack of organized social security services.

All these points we summarized indicates also that the slow evolvement of security mechanisms is a real obstacle in the transformation of the preindustrial socio-economic structure into a modern urban-industrial one. The new adjustment mechanisms merging under the stress of social change is creating such intermediary institutions and relationships that their resistance to the evolution of modern security structures seems to be going to be much stronger. The result may be much greater complexity and difficulty in securing necessary decision making and much higher cost in future planning.

Within this perspective, it is our opinion that, many other social services could be brought together and social security system with differential aspects to meet various degrees of security needs including emergencies in modern social structure could be created. In fact many of the public services today in action in Turkey constitutes various aspects of social security system in general. Workers insurance, retirement programs, all the health services as well as social welfare might be considered as its parts and might be organized as sections for a social security system.

Before going further on with social security systems, the functions and the place of social welfare services have also to be discussed since they traditionally occupy a very conspicuous place which is almost synonymous with social planning itself in the west and under the impact of this fact, in the plans of underdeveloped countries. The history of social welfare services in the west shows that they grew at random through the efforts of individuals or private organizations to answer the disorganization caused by industrialization and urbanization, then government also participated. These people are the extreme cases such as socially, physically and mentally handicapped who cannot survive without organized help any more in the urban industrial environment. In fact the social welfare services in Turkey except some very old ones are very slow to develop and this is because they are rather dysfunctional when and where family and neighbours' face-to-face relations and rights and duties take care of such cases and moreover insist of not leaving it to other agencies. In our opinion without considerable development of urbanization, industrialization and change of functions of families and neighbours, welfare services are destined to remain ineffective. Surely need for it will grow with the increased rate of urbanization and industrialization. But now the social welfare services occupy an independent and major place in plans where

they are not oriented towards serving for structural changes, neither are they significant when the ratio of the beneficiary people are in question. In such cases however, the plan, particularly next to the macro-economic plan, presents a fragmental unsystematic and mostly philanthropic picture about which neither specified aims nor predictions can be asserted. Unfortunately the spirit of welfare service programmes which is an approach in terms of individualistic, remedial considerations has effected the approach of rural as well as urban development programmes of underdeveloped countries as well. Thus they make it further difficult to see the interdependence of social planning activities and socio-economic development and they stand in the way of faster structural changes.

Keeping these in mind, we conceive the place of welfare services only in a general social security system, where they serve to the extremely handicapped proportionally to the process of urbanization and industrialization in the society. Enlarged and differentiated social security system, on the other hand could provide one of the main levers for rapid social structural development as it will promote change from the pre-industrial structure. Furthermore should priority be given to evolve necessary methodology to analyse the possibilities of its growth and establishment of specified aims in given periods, the degree and level of achievement to enlarge social security services in the population could function as a social development coefficient. Investments in social security services shared by the largest amount of members of the society could show the share of the people in the economic development. Such a measurement could neutralize the shortcoming of economic development measurements such as "development rate" and "per capita" income which does not indicate the distribution of "surplus wealth" and the reflection of the economic development into the lives of people.

Conclusion

In our discussion up to here, we wished to show that although social planning in the first five-year plan aims to bring basic structural changes it does not give a clear idea about the old or new social structures. It further grows apart from this aim when existing situation and specific targets of each sector of social planning is discussed. Remedial, individualistic, mechanistic approach of the programs as it is seen in social welfare services or community development activities are conspicuous examples of the social plan

sectors where change in terms of basic structure will be particularly difficult. Besides subjects of the sectors of social plan gives a strong impression that they have been chosen rather randomly. But it should be said immediately that these shortcomings are common ones in the social planning of every underdeveloped country. In the plan emphasis is placed on administration and administrative services of utmost details. It seems that administrative reform and decision are assumed to be most influential in securing the desired social structural changes.

To review the first five-year plan brought forward the following points:

To be effective, social planning must deal with structural changes, much more so than economic planning. Furthermore a relatively rapid change in structure requires several basic reforms. But the existing social structure and decision power equilibrium in there shows resistance to such reforms. On the other hand during relatively slow social change periods the evolvement of buffer mechanisms and relationships to provide social integration and security creates deeper undesirable problems of resistance for a balanced social development. In our opinion to organize an extensive social security system will answer the structural need of functional integration in urbanization and modernization and it will provide us with a sector which has convenient characteristics for proper planning. Furthermore through planning and investing in social security systems it will be possible to integrate economic development with social development and to have a measure to see to what degree economic development has been shared and enjoyed by differential groups in the society.

NOTES

1. Republic of Turkey, Prime Ministry, State Planning Organization, **First Five Year Development Plan 1963 - 1967**, Ankara 1963, pp. 59 - 107.
2. Ibid p. 395
3. Higgins, B.; **Planning of Social Development**. Mimographed paper submitted to the Institute of National Planning, National Arap Republic, 1963. p. 18, and United Nations; **Problems of Social Development Planning**. Development Programming Tech-

niques Series No: 4 New York 1964. p. 50. The report explains the difficulty met in defining the term of social welfare as western experience has limited use for underdeveloped countries.

4. Op Cit. p. 59

5. For various discussions of manpower-education planning see the following:

Parnes, H. S. Forecasting Educational needs for Economic and Social Development OECD. The Mediterranean Regional Project: OECD publications October 1962.

United Nations: Problems of Social Development Planning, Development Programing Techniques Series No: 4 New York 1964 Chapter I.

Zabelin N. N. : The Methods of Developing the Balance of Labor Resources of a Country for Long Range Period (According to U.S.S.R. Experience) mimeographed paper read at Regional Seminar on Problems of Planning the Labor Force held in Cairo. March 1963.

Balogh, T.: Education and Economic Growth (Comments on Professor Timbergen's Planning "Model")

Kyklos Volume XVII 1964, pp. 261 - 272.

Timbergen, J.: Reply to Balogh's article. **Kyklos** Vol XVII 1964 pp. 274 - 275.

6. Ibid. p. 95

7. In Çukurova region of Turkey, for instance mapping and land cadaster is completed in small landownership areas. Whereas it is conspicuously lacking in large landowning areas.

8. Ibid. p. 92

9. Ibid. p. 92

10. Similar phrasing is used on every subsection of the Chapter titled "Community Development" see for instance pp. 92, 94, 95, 96.

11. Ibid. p. 92

12. Ibid. p. 95

13. In our studies in four villages of Çukurova region with four different levels of technological development where cityward migration was very conspicuous, everybody wished to move to the city but strictly nobody thought of selling eard it. The reasons they gave pertained the security.

14. For a detailed analysis of this relationship look: Mübeccel Kıray: **Ereğli, Ağır Sanayiden Önce bir Sahil Kasabası**, Publication of State Planning Organization, Ankara 1964. Chapter V.

TÜRKİYE'DE KÖY VE KÖYLÜ SORUNUNA KALKINMA PLANLARI'NIN YAKLAŞIMI *

Türkiye gibi yarı feodal bir toplum yapısından modern, sanayileşmiş, kentleşmiş bir toplum yapısına geçmekte olan bir ülkede köyde ve kırsal bölgede yer alan değişikliklerin bilinçli bir çaba ile düzenlenmesi, öteki bir deyişle plânlanması özel bir önem taşır. Çünkü feodal toplum, genel anlamda organik enerjinin, insan ve hayvan gücünün üretime egemen olduğu, temel servetin tarıma dayandığı bir toplum düzenidir. Bu ana yapı gerektiği gibi değişmeden, toplumun bütününde temel yapı değişikliği yer alamaz.

Türkiye'de kırsal yapı, genellikle kendi kendine yeten, çok sınırlı bir üretim fazlası yaratabilen, çok az farklılaşmış ve örgütlenmiş izole bir halden, üretim fazlasını pazar ekonomisi düzeyine çıkarmış; hem örgütler, hem de ilişkiler bakımından farklılaşmış, kentlerle yoğun bir şekilde işlevsel (fonksiyonel,) olarak bütünleşmiş bir kırsal yapıya geçmektedir. Plân, bu geçişi, hızlı ve az zahmetli, kontrollü bir biçimde gerçekleştirmeğe yöneltmek zorunludur.

Bunun için, önce, ilk yapı ile varılacak yapının iyice tanınması, geçişi sağlayan oluşumların bu günkü durumunun anlaşılması ve sonra hızlı ve düzenli değişmeler için uygulanacak politikaların saptanması gelir. Burada hemen, köyde ve tarımda değişikliğin (feodal yapının temel özelliklerinin değişikliği olduğu için), insan ilişkilerinde de temel değişiklikler gerektireceğini, onun için bilinçli müdahalenin en çok bu sorunlarda direnme ile karşılaşacağını söylemek hiç yanlış olmaz.

Böyle bir değişimde çok önemli bir yeri olan köy ve köylü sorunları birinci ve ikinci plânda birbirinden çok farklı biçimde ele alınmıştır. Birinci plândaki köy sorunu ile ilgili görüşlerimizi daha önceki bir yazımızda açıklamıştık (1). Kısaca, yapısal değişmeden söz edilmesine karşılık ne ilk yapı, ne de değişme sonunda varılacak yapı üstüne hiç bilgi verilmediğine ve gerçekçi olmayan

* ODTÜ, Gelişme Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Güz 1970.

bir biçimde toplum kalkınması başlığı altında, epey romantik değişme çabaları söz konusu edildiğine değinmiştik.

İkinci plân, bugünkü kırsal yapının sosyo-ekonomik yönleri ve değişme sorunları üzerinde daha doğru ve gerçekçi tanımlarla durumu saptamıştır. Bu bakımdan birinci plândan daha olgundur.

Fakat düzenli gelişmeyi getirecek politkalar bakımından birinci plândan daha isabetsiz, silik ve cesaretsizdir. Bizim görüşümüze göre, daha sonraları, ikinci plânı köy ve köy sorunları yönünden okuyacak olanlar durumu saptayan teknisyenlerin bilgisi ve anlayışı ile plân politikasını belirleyen siyasal karar verme gücünü ellerinde tutan gurupların aynı düzeyde ve düşüncede olmadığını ve bir bakıma bu uyumsuzluklarda plânlamanın buhranlı günier geçirdiğini anlıyacaklardır.

İkinci plânda köy sorunlarının ilkinin, sorunların en önemlisi olan toprak-insan ilişkileri oluşturmaktadır. Toprak dağılımı, teknoloji, öteki deyişle, makinalaşma, sulama, gübreleme ve benzerleri, kredi, pazarlama, kadastro ve tapulama sorunları öncelikle ele alınmıştır. Bu konuların pazar ekonomisine açılan, kentler ve sanayi ile işlevsel ilişkiler kuran yeni bir kırsal yapının gelişmesi ile olan ilgileri açıklanmıştır. Bu konudaki düzensizlikler ve nedenleri oldukça ayrıntılı bir biçimde gösterilmiştir. Tarımda insan gücü ve işsizlik, bu gücün niteliğini yükseltecek eğitim ve sağlık konuları, ilk büyük sorun gurubunu izlemektedir. Kırsal yapıyı feodal, göreli olarak izole bir toplum olmaktan kurtarmaya başlayacak ve bütün öteki değişmelerin temelini oluşturacak alt yapı öğeleri yol, su elektrik, posta servisi ve devlet hizmetleri koordinasyonları da son gurup sorunlar olarak ele alınmıştır.

Ben bu sorunları, plândaki sıralamaya göre sondan başlayarak inceleyeceğim.

Alt-yapı (Enfrastruktur) Sorunu

Yol ve su, özellikle içecek su gerekmesi ve devlet hizmetleri, (buna okulu da eklemek gerekir), elbette değişmenin başlayacağı ilk yerdir. Fakat değişme daha ileri gitmez, burada kalırsa işlevini yitirmesi kaçınılmaz olur.

Bugüne değin köylerin gelişmesinden söz açıldığında, çok kimsenin buralara yol, su, okul sağlamayı anladığını kabul etmek gerekir. O denli ki yol, su, okul hem köylülerin, hem de yöneticilerin ağızlarında anlamsız tekerlemeler olmuştur. Dolayısıyla, ço-

ğukez, ilgililerin dikkati salt yol ve su gerekmesi üstünde kalmış; sorunların daha iyi anlaşılmasına, daha başka değişmelerin getirilmesi için çaba gösterilmesi gerektiği inancının yerleşmesi böylece engellenmiştir. Bilindiği gibi, yöneticilerimiz, ya da, siyasal örgütler üyeleri kırsal yörelere gittiklerinde, köylüye genellikle, neye gereksinme duyduklarını sorarlar. Bu sorunun karşılığı çok kısadır: Yol, su, okul! Köylünün isteği bunlarla biter. Gerek soran, gerekse karşılık veren, bunların ötesine gitmeyi bazen bilmez, bir çok zaman ise, istemez.

Durum o denli mekanikleşmiştir ki, çeşitli konulardaki araştırma anketlerinde köylülerimize kendi sorunlarından söz etme fırsatı vermek için, bu tür soruları, hiç değilse üç değişik biçimde sormak gerekmiştir. Dolayısıyla bu anlamını yitirmiş sorunların İkinci plânda insan-toprak ilişkilerinden sonraya alınmış olmalarını kıvançla karşılıyoruz.

Köyde Nüfus ve İşgücü Sorunu

Tarımda ve köyde nüfus ve işgücü sorunu da İkinci Plân'da Birinci Plân'dan biraz daha köklü bir tutumla ele alınmıştır. Hissedilen mevsimlik ve gizli işsizlik baskısının nedenlerine göre bu baskıyı hafifletme çabaları gösterilmektedir. İlk nedenler nüfus patlaması ile birlikte yeni teknoloji ve yeni pazar ürünlerinin bir çoğunda, artık eskisi gibi çok sayıda ve yıl içerisinde uzun zaman emeğe gereksinilmemesidir. Burada plân, tarımda çalışan nüfusun bir bölümünün belirli bir düzende tarım dışı sektörlerle aktarmak gerektiğini kabul etmektedir. Ama aktarılacak nüfusun hangi sanayi kollarında ve servislere, hangi hızla ve nasıl bir koordinasyonla aktarılacağı konularında hiç bir şey söylememektedir. Buna karşılık ne yolla olduğunu belirtmeden kente giderek nüfusun köyde eğitileceğinden söz etmektedir. Bu tutumu ile plân, ülkenin en çetrefil durumlarından birini tartışmaktan kaçınmış görünmektedir. Üstelik çok hafif bir çözüm yolu göstererek sorunun öneminin farkında olunup olunmadığından kuşku ettirmektedir.

İnsan - Toprak İlişkileri

İkinci plânın en göze çarpan başarısı, toprak-insan ilişkileri yönünden ülkenin durumunu oldukça açık bir biçimde saptamış olmasıdır. Yukarıda değindiğimiz gibi, toprak, feodal toplumun bir numaralı servet ve kuvvet kaynağı olduğu için en önemli değişiklikler ve temel çatışmalar toprak-insan ilişkilerinin değişme süre-

cinde ortaya çıkmaktadır. Onun için bu konudaki tartışmamız biraz daha uzun olacaktır.

Kadastro ve Tapulama Sorunu

Türkiye’de toprak hukuku tam bir kargaşalık içindedir. İkinci plânın çeşitli yerlerinde de değinildiği gibi, toprağın mülkiyet durumu hukuki yönden kesin ve açık bir biçimde saptanamaz. Cumhuriyet Hükümeti, Osmanlı İmparatorluğundan çok karmaşık ve karışık bir toprak mülkiyet düzeni devralmıştır. O zamandan bu yana da değişen insan-toprak ilişkilerine göre, kişilerin toprak tasarrufları bambaşka biçimlere girmiş, ama bunlara geliştirici, ya da, statükoyu saptayıcı hiç bir düzen getirilmemiştir. Dolayısıyla, Türkiye toprak ve arazi ihtilâflarının en çok görüldüğü ülkelerden biridir. Her iki plânda da bu sorunun karşısına kadastro ve tapulama faaliyetini arttırmak önerileri ile çıkılmaktadır. Tapulama ve kadastro bütün tarımsal reformlar içerisinde belki de en ilkel, salt parasal ve teknik olanaklara bağlı, değişik çıkar gruplarına dokunmayacak bir faaliyet gibi görüldüğünden olacak, hep bu anlamda öneriler getirilmiştir.

Oysa, en kaba bir gözlemle bile, köylerin ortaklaşa malı mer’aların, ormanların, Birinci Dünya Savaşında ülke dışına göçenlere (Ermeni, Rum, Saray mensupları) ilişkin çiftliklerin nüfuzlu şahıslarca, ya da, tarım makinalarını ilk edinen çiftçilerin geniş ölçüde sürülerek işletildiğinden çok iyi bilindiği bir ülkede tapulama ve kadastro için para, teknik ve iyi niyetin yetmiyeceği düşünülmelidir. Örneğin, Çukurova’da küçük toprak sahipliği görülen, görelî olarak izole köylerin kadastroso tamamlanmış, buna karşılık, büyük toprak sahipliğinin egemen olduğu yerlerde kadastroya, göze batacak biçimde, hiç dokunulmamıştır. (2)

Bizce, toprak mülkiyetinin önce bugünkü durumunu saptayacak hukuk çalışmalarına girişmek, ya da, ülkede kadastro faaliyetinin bitmesini beklemek, toprak - insan ilişkilerinin çok daha karışık hale gelmesini istemekten, ya da hiç bir şey yapmamaktan farklı değildir. Çünkü statüko denen şey Türkiye gibi kaçınılmaz biçimde çabuk değişen bir toplumda değişmez olmayıp daima bazı küçük gurupların çıkarına değişen bir toprak düzenidir.

Toprak Dağılımı Sorunu

Plân, Türkiye’de tarım işletmelerinin yüzde 72,60’ının mal sahiplerinin elinde olduğunu, öte yandan bu işletmelerin yüzde 66.50 si-

nin 200 dekarдан küçük bulunduğunu göstermektedir. Teknolojik gelişmelerden en büyük payı (yüzde 80 kadarını) elli dönümden çok toprağı olanlar almaktadır. Öte yandan tarım kredilerinden, Ziraat Bankası'ndan yararlanan işletmelerin yüzde 50'den fazlasının ortalama 296 TL.sı; yüzde 25'inin 700 TL.sı; yüzde 0,003'ü ise ortalama 626.000 TL.sı aldığını göstermektedir. Öteki bir deyişle, işletmelerin pek büyük bir çoğunluğu doğru dürüst bir kredi alamamıştır. İşletmeler gelir bakımından değerlendirildiğinde ise, 50 dekara kadar olanlar kişi başına 485; 200 dekara kadar olanlar 1.117 TL.sı gelir sağlamaktadır. 200 dekarın üstü ise hemen 7.417 TL.sına çıkmakta, 1.000 daha büyük olan işletmeler ise, kişi başına yılda 49.750 TL.sı gelir getirmektedir (3).

Bu sayılar toprak mülkiyeti bakımından Türkiye'de hem büyük toprak sahipliğinin, hem de küçük toprak sahipliğinin bir sorun olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Büyük toprak sahipliğı bölgelerinde iki üç ürün yılında tümüyle ücretli tarım işçisi kimliğini almış eski yarıcı ve ortakçı köylülerimizin sorunları herkesçe bilinir. Bazı bölgelerde de hâlâ yarı feodal ortakçı statüsü süregelmektedir (4). Buna karşılık bu soruna plânın hiç bir yerinde değinilmemiştir. Sayıları hakkında bile bilgi verilmemiştir. Büyük işletmelerin sayısı, hacmi pek anlaşılmamaktadır. Büyük toprak sahipliğı, yarıcılık ve ücretli tarım işçisi sorunun bu denli göze batır bir biçimde ele alınmamış olmasını savaşılmamış olmaktan çok, siyasal bir endişe ile dokunulmadan bırakılmış saymaktayız.

Küçük Toprak Sahipliğine Özgü Sorunlar :

Ülkemizde, genellikle küçük toprak sahipliğinin egemen olduğu yukarıdaki sayılardan da anlaşılmaktadır. Tarımın modernleşmeye doğru gitmesi ile, öteki bir deyişle, makinalaşması ve piyasaya sürülecek ürün yetiştirmesi ile, kendi kendine yeten bir tarım ekonomisinin küçük toprak mülkiyeti biçimi tümüyle değişmektedir. Son derece sınırlı artık ürün ve düşük gelir düzeyinden başlaması gereken bu değişme, küçük toprak sahipleri için çözümü çok güç olan yeni toplumsal ilişkiler doğurmaktadır.

Her şeyden önce, böyle sınırlı artık ürün ve düşük bir gelirle modern tarıma geçmeğe çalışan küçük işletme sahiplerinin bir çoğı belirli bir devre sonunda topraklarını yitirmekte ve büyük guruplar halinde topraksızlaşmaktadırlar. Plân, durumu saptarken, böyle bir oluşumdan bahsetmemektedir. Bizim gözlemlerimiz, 200 dönümün altındaki her işletmenin toprak mülkiyetini yitirme tehlikesi ile kar-

şılaşabileceğini göstermiştir (5). Ayrıca, araştırmalarımızda yirmi yıllık bir zaman içerisinde, modern tarıma geçerken, köylülerimizin yüzde 20'den fazlasının topraklarını kaybedip topraksız köylülere katıldıklarını ve böyle köylerde, bir ya da iki işletmenin 2.000 dekarın üstüne çıktığı gözlenmiştir. Bu oluşum nedeniyle, (eğer zamanında ve cesaretle müdahale edilmezse), bir yandan büyük toprak mülkiyetinin, bir yandan da topraksızların durmadan artacağı ve yepyeni sorunlar ortaya çıkacağı açıktır.

Tarımda yapı değişikliğinin belirli bir süreci bu anlattığımız toprak mülkiyet kutuplaşması ise, öteki bir oluşumu da, gene, kendi kendine yeten her türlü örgütten yoksun, az gelirli küçük işletmelerin, piyasaya süreceği ürünleri, gerekli ilişkileri kurup bunu paraya dönüştürmekte içine düştükleri, çok güç işleyen yarı gelişmiş düzendir. Küçük işletmelere en gerekli şey, bilindiği gibi, kredi ve pazarlama örgütleridir. Daha önce gördüğümüz gibi, örgün kredi müesseseleri, örneğin Ziraat Bankası, daha çok, büyük işletmelerin işine yaramaktadır. Ötekiler, gereken parayı (ve ürünlerini piyasaya arz olanağını) köyde ve kasabada yüksek faizle para veren, sonra gene kendi satış şartlarını empoze eden kişilerden sağlamaktadır. Bu toplumsal ilişki, salt, faizle para verenlerin kötü kişi olmaları ile açıklanamaz. Durum, düzensiz bir toplumsal yapı gelişmesinin sonucudur.

Plânda, kredi ve pazarlamada ortaya çıkan bu aracı gurubun etkisinin nasıl yokedileceği söylenmeden, çare olarak kooperatifçiliğin geliştirilmesi öngörülmektedir. Ama, sözünü ettiğimiz aracı tüccarlar özellikle kooperatif kurulmasına müdahale etmekte engel olmaktadırlar. Kooperatiflerin bir öteki sakıncası da, çıkar ve karar verme yetkileri eşitleştirilmeden büyük ve küçük işletmelerin aynı kooperatife üye olmalarından doğmaktadır (6). Bir öteki temel reform demek olan bu husus gerçekleştirilmeden kooperatiflerin işlevlerini görebilmelerine olanak yoktur.

Aracı tüccar-köylü ilişkilerinin çok önemli bir öteki yönü üstünde de durmak gerekir. Bu ilişkilerin tek işlevi ticarî-ekonomik ilişkiler değildir. Köylü-tüccar ilişkilerinin bu kadar yaygın olmasının ve her yerde çabucak doğmasının temel nedenlerinden biri de, kırsal bölgeler nüfusunun sosyal güvenlik sorunlarına, değişen toplumsal koşullar içerisinde şimdiye değin hiç bir çözüm yolu bulunmamış olmasıdır. Sosyal güvenliğin, toplum ilişkileri düzenindeki yeri ve rolü üzerinde hemen hiç durulmamıştır. Oysa, sosyal güvenlik sağlayan mekanizmaların nisbeten yavaş toplumsal değişme süreçle-

rinde özel önemi vardır. Her toplumsal yapı, kendisini oluşturan kurumları, karşılıklı insan ilişkileri düzeni ve değerleri içerisinde üyelerine mutlaka bir güvenlik mekanizması sağlar. Feodal, sanayi öncesi toplumu, küçük nüfus topluluğu, aile çerçevesine sığdırılmış faaliyeti, yüzyüze temasları, sınırlı hareketliliği ile bu çok gerekli güvenliği sağlamaktadır. Babalarla oğullar arasındaki, toprak sahibi ile yarıcı arasındaki karşılıklı sorumluluklar, lonca üyeleri arasındaki ve onların müşterileri ile olan ilişkileri feodal toplumda o biçimde belirlenmiştir ki, herkes hem olağan, hem olağanüstü durumlarda kendisine düşeni bilir ve yapar. Bu düzen öyle işler ki, toplumun üyeleri toplumsal yapının kendisine özel bir güvenlik sağladığını genellikle hissetmez bile. Çok kez, bu yapıdan değişme süreci epey ilerledikten, bir çok yeni ilişkiler ortaya çıktıktan sonra, insanlar yeni düzende bir şeyin eksik kaldığını hissederler. Bu eksik kalan şey, güvenlik, bir dar boğaz oluşturur.

Yeterli bir toplumsal güvenlik mekanizmasının ortaya çıkması ve değişen yapı ile bütünleşmesi geç kalınca, sosyal gelişme bir çok yönlerden etkilenir. Biz burada küçük ve orta toprak sahibi köylülerin düzendeki geç kalmış sosyal güvenlik mekanizmasından söz etmek istiyoruz. Küçük toprak sahipleri, üretim düzenlerini değiştirme ve yaşayışlarını düzeltme çabaları içerisinde, kendi çevrelerinde tek güvenlik sağlayıcı kimse ile temas kurmaktadırlar. Bir çok gözlemler örneğin Ereğli kasabası gözlemleri, faizle borç veren, ya da alivire alış yapan tüccarların faaliyetini sürdürme olanağını ve çevredeki büyük kudretlerini, ilişki kurdukları köylülere, aynı zamanda bir çeşit sosyal güvenlik sağlayarak bulduklarını göstermektedir (7). Bu ilişkilerle, kasaba tüccarı toplumsal yapının modernleşmesi ve değişmesine, eski kendi kendine yeten üretim düzeyindekinden çok daha fazla direnme göstermektedirler (8). Köylü - Tüccar ilişkisi, yeni bir ilişkidir. Toplumsal değişimin baskısı altında ortaya çıkmış gerginliği azaltacak uyum sağlayacak bir tampon müessesesidir. Ama, ortaya çıkıp yerleştikten sonra, şimdi, bu tampon müessese, kendisi değişimin daha ileriye gitmesine ve yapının tam olarak yeni, bir yapı haline getirilmesine engel olmaktadır. Tacirler, kendileri yeni bir siyasal baskı gurubu oluşturmaktadır. Bunun sonucu, karar verme düzeyinde sorunlar çok daha karmaşık hale gelmekte, plânlama çok daha pahalı olmaya doğru yönelmektedir (9).

Buraya değin gözden geçirdiğimiz tüccar - köylü ilişkilerinin üç ayrı yüzü, üç ayrı gelişme sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. İkinci plân bunların hiç birisi için çözüm getirmemiştir. Birinci sorun olan

kredi sorunu hiç bir yerde düzenlenmemiştir. İkinci yüzü olan pazarlama konusunda ise kooperatiflere dayanmaktadır. Bunların da tam olarak işlemlerinin olanaklı olmayacağını yukarıda gösterdik. Üçüncü en önemli konu olan sosyal güvenlik için ise, hele küçük toprak sahibi köylüler için, plânın gene hiç bir eylem önerisi yoktur.

İnsan - Toprak İlişkilerinde Önerilen Politikalar

Türkiye’de bugün toprak-insan ilişkilerinin son derece dramatik görüntüleri, toplumsal düzeydeki gözlemlerle, her an izlenebilir. İkinci Beş Yıllık Plân’ın köy sorunlarına ilişkin bölümünde de bunların bir çoğu saptanmıştır. Buna karşılık, İkinci Beş Yıllık Plân’da önerilen politikalar, inanılmayacak ölçüde yetersizdir. Yetersizliği açıklamak amacıyla iki paragrafı aktarmak isterim: “Topraksız ve az topraklı çiftçilerin yeterli bir toprağa kavuşturulabilmeleri için tarım reformu anlayışı içerisinde topraklandırılması, kiracılık müesseselerinin düzenlenmesi ve toprak toplulaştırılması sağlanacaktır (10). Tarım sektörü bölümünde ise, bu konuda, “Devletin hüküm ve tasarrufunda veya özel mülkiyetinde olup şahıslara kiralanan orman, mer’a hudutları içinde bozuk kültür arazisinin ıslahı ve bataklıkların kurutulması sonucu elde edilen belirli bir büyüklüğün üzerinde kalan ve düzenli bir şekilde işletilmeyen şahıs arazilerinin istimlâk veya pazarlıkla satın alınması ile temin edilen kültür arazisinin mülkiyetinin, topraksız ve az topraklı çiftçilere uygun şartlarla devrini mümkün kılan mevzuat çıkarılacaktır” denmektedir (11).

Mer’aların tehlikeli sınıra değin sürüldüğü, orman açma yüzünden çölleşmeye varmış bir erozyondan söz edilen bir ülkede, bu denli dolambaçlı bir yol ile tarımsal ve kırsal bir yapı değişikliğinin yerine getirilebileceğine inanılmaz. Plân, bu konuda, öteki tüm sorunlardan çok daha ciddi olarak, ülkedeki güç ve baskı guruplarının isteğine uymuştur.

Toplum Kalkınması Sorunu

Bu yazıda ele almak istediğimiz son konu, Birinci Plân’da “Toplum Kalkınması”, İkinci Plân’da ise “Küçük Toplum Birimlerinde Teşebbüs Gücünün Geliştirilmesi Programları” başlığı altında söz edilen çalışmalardır. Birinci Plân’da bütün bir kırsal yapı değişikliğini gerçekleştirecek faaliyet biçimi olarak öne sürülmüş olan toplum kalkınması görüşü, İkinci Plân’da terkedilmiştir. Daha doğru bir biçimde kırsal yapıyı etkileyecek genel örgütlenme ve faaliyet biçimlerinden biri olarak değil, fakat bu temel değişiklikleri getire-

cek politikalar makro düzeyde saptandıktan sonra, bunların yersel düzeydeki sorunlarının çözülmesinde toplumla iş birliği yaparak uygulanmasını sağlama politikası diye verilmektedir. Bu ele alış, Birinci Plân'ın çok romantik, sonuç alma olanağı bulunmayan çabalarından daha sağlıklıdır. İkinci plânda köy sorunları makro düzeyde verilmiş. Birinci Plândaki anlamsız hale düşülmemiştir, Fakat şimdi de tek tek köylerde yersel uygulama politikalarına ulusal plânda yer verilmemesi gerekir. Hele böyle (girişim gücünün geliştirilmesi gibi) çok fantazi sözcüklerin plâna girmesi, hem çok yadırganmakta, hem de 1950'lerde bütün sorunları girişimci olma yolu ile çözümleyebileceğine inanan ve bugün artık geçerliği olmadığı anlaşılmış bir ele alma biçimini hatırlatmaktadır. Bugün büyük bünye değişikliklerinin kişisel girişime, özellikle kâra yönelmiş girişimle gerçekleşmeyeceği anlaşılmıştır.

Köylerimizin çoğunun hızla feodal yapıdan modern bir yapıya geçiş bunalımından kurtulması için bir düzenleme ve koordinasyon hizmetinin ulusal plân düzeyinde ele alınmasının uygun olduğunu bir an düşünssek bile, kırsal düzenle ilgili temel sorunların çözümü için çok sağlam adımlar atmadan toplum kalkınması faaliyetinin yarar sağlayacağı düşünülemez. Toplum kalkınması faaliyetinin kendi başına her türlü örgütten yoksun, izole, kendi kendine yeten köyleri, pazar ekonomisine geçmiş, kentle bütünleşmiş, tam anlamı ile modern örgütlerini kurmuş köyler durumuna getirmesi olanaklı değildir. Bu durumu ile, temel reformları yapamayan İkinci Plân da Birinci Plân ölçüsünde toplum kalkınması sorununda romantik kalmıştır denebilir.

Sonuçlar

Köy ve köylü sorunu, feodal bir tarım düzeninden modern sınaî düzene geçişin temel sorunudur. İkinci Beş yıllık Plân, köy sorunlarını, bu anlamda, temel yapı değişmelerine ilişkin sorunlar olarak vermiştir. Bu ele alış, Birinci Plân'dan farklıdır ve kıvanç vericidir.

İkinci Plân'da insan-toprak ilişkileri, teknoloji, kredi, pazarlama, iş gücü, kırsal alt-yapı gibi konularda bugünkü durum oldukça açık ve gerçekçi olarak ortaya konmuştur.

Alt-yapı olarak, yol su, içme suyu, okul ve devlet hizmetlerinin sağlanması kırsal çevre için asgari koşullardır. Bunların üstünde çok durmak, köy gelişmesini bundan ibaret sayan bir zihniyet yaratmakta idi. İkinci Plân bunları temel toprak-insan ilişkilerinin tartışmasından sonraya almıştır. Bu da, olumlu bir tutumdur. Tarımda

işgücü ve istihdam sorunlarında, İkinci Plân, işgücünün tarım dışına kaydırma zorunluluğunu, ürün seçiminin önemini belirtmekle beraber, işsizliği çözmek için el sanatlarını geliştirmek ile aynı önemde göstermek yanlışlığına düşmektedir. Plânın en büyük yetersizliği, kırsal yapıdaki sosyo-ekonomik düzenin modern yapıya geçmesi için gerekli politikaları yuvarlak sözlerle, oyalayıcı tedbir cümleleri ile açıklamayı benimsemesidir. Toprak reformu ile kredi ve pazarlama düzeni getirecek örgütlerin gelişmesini sağlayacak reformlar tümüyle savsaklanmıştır. Bunların yerine, kooperatiflerden uzun boylu söz edilmiş ama onların bile kurulmasını engelleyen, bugün kredi ve pazarlama işlevlerini yürüten yarı modern ilişkiler kurmuş nüfuzlu gurupların, olumsuz etkilerinin nasıl ortadan kaldırılacağı konusunda görüş getirilmemiştir.

Öteki büyük bir boşluk, Plân'ın kırsal bir nüfusa sosyal güvenlik getirme çabası göstermemesidir. Oysa, sistemli gözlemler, yeni beliren araçların yarı feodal düzenin sürdürülmesinde, kudret sahibi olmalarında, ve gelişmeyi olumsuz yönde etkilemelerinde, üretim ve dağıtımdaki rolleri ölçüsünde sosyal güvenlik sağlamaktaki yerlerinin de önemli olduğunu göstermektedir.

İkinci Beş Yıllık Plân, toplum kalkınması faaliyetlerinin yapısal değişiklik getiremeyeceğini kabul etmiş görünmektedir. Gene de, temel reformları getirememiş bir plân için mikro düzeydeki çalışma biçimlerini uzun uzun anlatmak, sorunların görece öneminin fark edilemediği sanısını uyandırmaktadır.

Aslında, İkinci Beş Yıllık Plân'ın köy sorunlarını ele alış yolunda hemen her zaman daha temeldeki yönlerle, daha az önemli yönler birbirinden ayırdedilmemiştir. Bu özelliği, Plân'ın doyurucu niteliğini azaltmaktadır.

Her şeye karşın, İkinci Beş Yıllık Plânı, bir planlama çabası olarak değil, fakat köy ve köylü sorunlarının anlaşılması yönünde yeni ve olumlu bir aşama olarak görüyoruz.

NOTLAR

1. Mübeccel Kıray, "On Certain Aspects of Social Planning of the First Five Year Plan of Turkey".

Planning in Turkey içinde editör: S. İlkin, E. İnanç — O.D.T.Ü. İdari İlimler Fakültesi yayını, 1967.

2. Mübeccel Kıray ve J. Hinderink "Interdependencies Between Agro-Economic Development and Social Change," **The Journal of Development Studies**, cilt IV, No: 4, Temmuz 1968, sayfa: 497 - 528.

3. **İkinci Beş Yıllık Plân**, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.

4. Nur Yalman: "Land Problems in Southern Turkey" Makale (Teksir), "Advanced Seminar in Social Sciences" Abant, 30 Ağustos - 4 Eylül 1966 da okunmuştur.

Mübeccel Kıray ve J. Hinderink: "Interdependencies Between Agro-Economic Development and Social Change," **Journal of Development Studies**, cilt IV, sayı 4, Temmuz 1968, sayfa 501.

5. Örneğin, Çukurova'da 1890'larda iskân edilirken eşit miktarda toprak verilmiş olan Yörük köylerinden, Karacaören'de bugün köylünün beşte birinden fazlası toprağını kaybetmiştir. Bu toprak bir kişinin eelinde birikmiş, kendisi orta büyüklükte çiftçi haline getirmiştir (Kıray **ibid**).

T.C. Ziraat Bankası'nın kredileri de 200 dönüm toprağı olanlara verilmektedir. Ampirik araştırmalarla malî politika presniplerinin birbiri ile uyuşması elbette tesadufi değildir.

6. Örnek olarak şu eserlere bakınız: Rapport sur un Programme de Development Economique et social de la Trace Orientale (Turquie), M. Philipponneau (Belçika) ve Marmara Bölge Planlama Dairesince hazırlanmış ve O.E.C.D.'ye sunulmuştur. Ayrıca, M. Kıray: "Esodo Agricole e ristrutturazione fondraria in Turchia", **Rivista di Economia Agraria**, yıl XXIII, sayı 3, 1968.

7. Ereğli kasabasında bu durum çok açık bir şekilde gözlenmiştir. Bak. M. Kıray: **Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, Devlet Plânlama Teşkilatı Yayını, 1964, Bölüm IV.

8. **İbid**.

9. Mübeccel Kıray: "Values, Social Stratification and Development" **Journal of Social Issues**, Cilt XXIV, Sayı 2, Sayfa 87 - 102.

10. **İkinci Beş Yıllık Plân** T.C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilatı yayını, 1967, sayfa 72, madde 2.

11. **İbid**. Sayfa 88.

ÜÇÜNCÜ BEŞ YILLIK PLÂNDA SOSYAL POLİTİKALAR *

Geriye bakıldığında 1960'ların başındaki sosyal plânlama gayretlerinin resmi çevrelerde olduğu kadar akademik çevrelerde de sosyal sorunların ve sosyal araştırmalarla bunlara çözüm bulunmasının mümkün olduğunun kabul edilmesinde bir numaralı etken olduğu görülür. Plân hemen her çevreye toplumsal olgular ve bunların değişmesi diye bir şeyin olduğunu kabul ettirmiştir. Az gelişmiş ülkelerin temel sorunu kalkınma yani sosyal yapısını geri kalmışlıktan gelişmiş bir yapıya dönüştürmek olduğu için de daha ilk plânlama çabalarında önemli hedefin bir sosyal yapı değişikliği olacağı anlaşılmıştır. Buna rağmen Birinci Beş Yıllık Plân sosyal yapı değişikliği getirmeyi amaç olarak aldığı sözle belirttiği halde seçtiği hedeflerde ve stratejilerde toplum kalkınması gibi - romantik gayelere yönelen bir çerçeve içerisinde kalmıştır. (1) İkinci Beş Yıllık Plânın sosyal plânlaması ise analizler seviyesinde kalmış strateji düzeyine çıkamamıştır. (2) Üçüncü plân bu tecrübeleri en iyi şekilde değerlendirerek hem ekonomide hem de sosyal ilişkilerde hakiki yapı değişikliği getirecek en önemli tercihi yapmış sanayileşmeyi en belirgin hedef olarak seçmiştir.

Bizim bu yazıda gayemiz sanayileşme hedefinin gerçekleştirilmesi için seçilmiş olan sosyal plânlama hedef ve stratejilerinin bir değerlendirmesini yapmaktır. Sanayileşme gibi toplumun bütün ilişkilerini etkileyecek bir tercihi yaptıktan sonra sosyal plânlama stratejilerinin bunu destekleyip desteklemediklerine bakmak, her şıkta bunun nedenini aramak, yeni dar boğazlar yaratıp yaratmayacaklarını anlamaya çalışmak kaçınılmak bir şeydir.

Nüfus, istihdam, insangücü arzı, eğitim gibi insan ilişkileri ile şehirleşme gibi sanayileşme ile eş anlamlı bir oluşumu, bu oluşumla bağımlı yerleşme ve konut konularını, ve eski yapının temelindeki köy ve köylü sorunu ile kentsel nüfusun küçük iş sahibi girişimcilerin üzerinde ayrı ayrı durarak sanayileşmeye ne kattıklarını, ve bu-

* Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferansı Heyetinin düzenlediği Üçüncü Beş Yıllık Plân Tartışmasına verilen bildiri, 1972.

nun nedenlerini çözümlemeye çalışacağız. Sosyal yapısal değişmeyi sanayileşme gibi somut bir değişkene indirgedikten sonra eski yapının çözülmesinin en az insan dramı ile nasıl temin edileceğini sosyal güvenlik ve sosyal yardım politikalarının değerlendirilmesi ile görmeye çalışacağız.

Sosyal Yapıda Nüfus, İnsan Gücü İstihdamı Teknoloji ve Bilim Kompleksi

Bütün az gelişmiş ülkelerin olduğu gibi bizim toplumumuzun da en belirgin özelliği ve gelişmede en büyük sorunu nüfus yapısının özellikleri ve nüfusun yüksek artış oranıdır. Üçüncü Beş Yıllık Plâna göre nüfusumuzun yüzde 41.1'i 15 yaşından genç, yüzde 54.4'ü aktif yaş grubu denen 15 - 16 yaşları arasında, sadece yüzde 4.4'de 65 yaşının üzerindedir. (ÜBYP. Tablo 467). Bu nüfusun tabii artış hızı binde 27, bağımlılık oranı da binde 83.6 olarak tespit edilmiştir. Bu kalkınma plânı ve sosyal yapı ilişkileri bakımından böyle bir nüfus tablosu cesaret kırıcıdır. Ve plânın çeşitli yerlerinde bunun nasıl kontrol edilmesi güç bir şey olduğu belirtilmiştir. Bu oranlar üzerinde en önemlisi olduğu kabul edilen bağımlılık oranı olduğu halde bu oranın geri kalmış bir toplumdaki temel ilişkileri ile sanayileşmiş bir toplumdaki yeri üzerinde hiç durulmamış özellikle eğer bir toplumdaki ilişki değişirse bunun nüfus artış hızını arttıran yüksek doğurganlık oranını nasıl etkileyeceği hiç düşünülmemiştir.

Üçüncü plân, bütün demografik çalışmalarda olduğu gibi doğurganlık ve bağımlılığın eğitim, şehirleşme, sosyal mevki ve genel gelirle olan ilişkisini niceliksel olarak ifade etmekle yetinmiştir. Bu değişkenlerin hemen hepsini ayrı ayrı içeren ve temel sosyal yapı yönünden bağımlılık oranını daha derinden etkileyen bir ilişkiye dik-kati çekmek gerekir.

Her ne kadar bütün nüfus literatüründe bağımlı genç yaş on-dört diye anılırsa da sanayileşmemiş toplumlarda aileye dayanan üretim düzenlerinde hem kız hem oğlan çocukların bu yaştan çok önceleri üretim faaliyetlerinin hafif yönlerine katıldıkları bilinen bir şeydir. Özel yetiştirme istemeyen temel üretim hünerini de giderek büyükleri yanında öğrenir. Bunun için ne zaman ne de para harcanır. Dolayısı ile az gelişmiş toplumlarda aşağı yukarı 6 - 7 yaşlarından sonra artık çocukları bağımlı diye görmemek gerekir. Halbuki gereği ile sanayileşmiş ve şehirleşmiş toplumlarda ve bu toplumların gelişmiş tarım çevrelerinde bir gencin bağımlılıktan kurtulması yani üretim düzeyinde bir hüner edinerek üretim sürecine katılması 15

yaşından çok sonra bile kalabilir. (Universite mezuniyeti ortalaması 23 yaş bulur). Bir örnek vermek gerekirse geri kalmış ülkenin kırsal bölgelerinde sığırtaçlık 8 ilâ 10 yaşındaki bir çocuğun doğal faaliyetlerindendir. Halbuki kapalı ahır hayvancılığının en basit halinde bile - mekanik sağma aletleri olmasa da - aynı delikanlı pazarlama bilgileri gerekleri ile de 18-20 yaşından önce üretici olmaz. Bir başka açıklayıcı örnek de şu olabilir. Bu yılki pamuk ürününün toplama sorununda ortaya çıkan pamuk toplama makinası kullanılması ile azalacak emek talebinde olduğu gibi - böyle bir teknolojinin girmesi ile belirli bir zaman fasılasından sonra pamuk toplamayı iş edinen kırsal nüfus bölgelerinde mutlaka bir doğurganlık oranı düşüşü beklemek gerekir. Çünkü bu yörelerde şimdi bile pamuk çapasında yalnız yetişkin işçi çalıştırılmasına rağmen pamuk toplamada 5 yaşından büyük çocuklar, yani biyoloji motor koordinasyona ulaşmış her yaşta çocuk çalışmakta ve aileler bunların emeğine çok önem vermektedirler. Bu olanak kalktığında çocuk isteği de kalkacaktır.

Batıda doğurganlık oranlarının düşüşü de sanayi teknolojisinin çocuk emeğinden faydalanamaz hale gelmesinden sonra olmuştur. İngiltere 1880'lerden sonra bu seviyeye ulaşmış, çocuk emeği reddedilmiş ve 1910'da da çocuk emeğini yasaklayan kanunlar çıkmıştır. (3). Hollanda da ise halâ bugün çocuk emeği kullanabilen serde sebzeciliği aile faaliyeti olarak sürdüren bölgede doğurganlık oranı diğer tarımsal bölgelerden yüksektir.

Bağımlılık yaşının, toplumsal yapı ile ve bu yapının ekonomik ve teknolojik düzeni ile olan açık ilişkisi gelir düzeyi, sosyal mevki, değerler gibi yan faktörlerden çok daha önemlidir. Bu ilişki bir bakıma makinalaşma ve otomasyon ile emeğin ters orantılı ilişkisi gibi görünebilir. Aileler çocuklarının bağımlılığının uzadığını gördükleri kadar başka bir müdahaleye gerek kalmadan ya geleneksel ya modern kontrol teknikleri ile çocuklarının sayısını azaltır, doğurganlık oranı da kendiliğinden düşer. Toplumun çeşitli yönleri birbiri ile karşılıklı etkileşim halinde olduğu için de teknoloji - bağımlılık yaşı ilişkisinin değişmesi ile eğitim, gelir düzeyi, değerler gibi yönler de değişerek gene dengeli yada tutarlı hale gelirler. Bir diğer değişle toplum yapısı ile nüfus yapısı birbirine uyar ve nüfus düşen doğurganlık oranı ile tekrar dengelenir ve sabit kalmaya yönelir.

Sadece şehirde oturmak doğurganlığı azaltmamaktadır. Eğer öyle olsa idi Türkiye'nin demografik şehirleşmesi ile bu oran da daha hızlı düşmeli idi. Oysaki yüksek teknolojik sanayi ve formel ör-

güt içine emilemeyen topraktan kopmuş nüfusun genç yaştaki çocukları gene şehirlerde tanımlanamayan işler diye nitelenen dolmuş muavinliğinden esnaflarda düzensiz çıraklığa, ayak satıcılığına dönmekte yani gene 7 - 8 yaşlarında ailenin üretken elemanları arasına girmekte, bu anlamda bağımlılıktan kurtulmaktadır. Bu bağımlılığın tam olarak kırılması tamamen yüksek teknoloji ile sanayileşmeye ve böyle bir sanayinin hizmet yönünü koordine edecek rasyonel formel örgütlerin gelişmesi ve çeşitli derecelerde hünەرli emek talebi yaratması ile olur.

Açıklamaya çalıştığımız bağımlılık yaşı - teknoloji ve hünەرli emek ilişkisinin kalkınma çabaları ve plânlama stratejisi yönünden anlamı açıktır. Nüfusun kendi kendisini dengelemesi, doğurganlığın ve bağımlılığın azalması isteniyorsa, en etkili yol teknoloji seçiminde yüksek hünەر isteyenleri tercih etmek, yahut aynı gaye ile dağınık işler, küçük işletmeler zanaatkârlığı ekonomik bünyeden tasviyeye gitmektir. Yada bunlar en azından teşvik edilmemelidir. Yahut da sorun tersten alınırsa ileri teknolojik sanayi, hünەرli emek talebi ile gelmediği için 1963 - 72 arasında nüfusta bütün aile plânlaması ve eğitim çabalarına rağmen doğurganlık oranı anlamlı derecede düşmemiştir. Öte yandan eğer önümüzdeki uzun süreli plân döneminde sanayileşmede öngörülen ileri teknolojik gelişmeler olabilirse doğurganlık oranının bundan önceki on yıldan çok daha hızlı düşmesi bağımlılık oranının aynı düşüşü göstermesi ve gelişme endekslerinin yükselmesi beklenmelidir. Şimdi plânda sanayileşme ve yüksek teknolojinin açık tercihi ile bu ilişkinin farkına varılmadan doğru bir seçimi yapılmış ve nüfus sorununda etkenlerin en önemlisinin değiştirilmesine yönelinmiştir.

Burada Üçüncü Plânın istihdam analizlerine ve stratejisine geçmek çok uygun olacaktır. Plân bu bölümünde istihdamdaki artışın ilk iki plân döneminde öngörülenin altında kaldığına işaret ederek işe başlamakta fakat niçin öngörülen orana varılmadığının analizleri çok sınırlı kalmaktadır. Buna sebep olarak geri kalmış istihdam özellikleri hakkında ileri teknolojinin az istihdam yarattığı ve topraktan kopan emeğin şehirlerde verimsiz dağınık işlerde çalışıp gizli işsizliğin mekânını kaydırmış olmasından başka pek bir bilgi verilmemiştir. Böyle kısıtlı bir bilgi ile yeterli sonuçlara varılması imkânsızdır.

Son zamanlarda tamamladığımız bir çalışma bize az gelişmiş toplumların iş ve istihdam yapılarını anlamak için alışılagelmiş sektör ayırımlarının yeterli olmadığını göstermiştir. (4) Bu sektörlerde

yapı değişikliğinden ortaya çıkan özellikler bu tasnifi anlamsız hale getirmektedir. Örneğin ileri derecede sanayileşmiş toplumların çok geniş, bankacılık, işletmecilik ve benzeri örgütleri içine alan, hizmet sektörü hiç de geri kalmış toplumların, kırdan yeni göçmüş emeğin en az ihtisaslaşmış farklılaşmış kamu hizmetlerini şişirmesi yada seyyar dolma kalem tamirciliği gibi en düzensiz küçük dağınık hizmetlere girmesi ve hizmet sektörünü kabartması aynı şey değildir ve bu yöndeki bir artış gelişme sayılamaz. Aynı şey ticaret için de söylenmelidir. İlhakika Üçüncü Plânın Tablo 510'da görülen ticarete yüzde 10.1 artış oranı da ancak seyyar satıcılığın da ticaret sayılması ile anlaşılabilir.

Burada ilk işaret edilecek yön ileri teknoloji fiili üretiminde daha az istihdam getirirse bile bu teknolojiyi kullanan işletmenin kontrol, idare, ulaşım, pazarlama gibi faaliyetleri geri teknolojinin ve hele ticaretin kullandığından çok, pek çok daha fazla istihdamı gerektiridir. Nitekim ileri sanayi ülkelerinde bugün istihdam böyle iş örgütleri içerisinde ve ileri toplumda iş bünyesinin özelliği ileri teknoloji ile beraber kompleks örgütlü iş bünyesine sahip olmasıdır.

Bizim araştırmada bu genel bilgileri Türkiyede sanayi ve ticaret yönünden en ileri safta bulunan İzmir kentinin istihdam ve iş bünyesinde tahkik etmek istedik. Burada her şeyden önce ihtisaslaşması ve örgütleşmesi hiç olmayan, sayısını kimsenin bilmediği ayak satıcısı ve işportacı denen grup vardır. Herhangi bir tasnifte hizmete, ticarete, imalâta, her yere girebilir. Bunların üzerinde bulunan, faaliyetleri kendi içinde farklılaşmış, konulara göre bir iş bölümünün yerleşmiş olduğu fakat gene hiç örgütleşmemiş bir ikinci grup vardır. Çoğunlukla esnaf diye anılan bu grup küçük ticaret ve imalâtı ellerinde tutar. Sayılarının altmışbin civarında olduğu sanılmaktadır. Hepsinin üzerinde de farklılaşma, ihtisaslaşma ve örgütleşme yönünden anlamlılıkları olan sermayesi, enerji gücü, işçi - personel sayısı belli ölçülerde belirlenebilen sayıları beşbini geçen ticaret, imalât ve servis kurumları vardır. Bu üç ayrı grubun sayısı, ihtisaslaşma ve örgütleşme yönünden nicelenmesi, az gelişmiş ülke iş ve istihdam yapısının sanayileşmiş toplumların iş ve istihdam yapısı ile kıyaslanmasında ve plân gayeleri için kullanılmasında elimize anlamlı ip uçları vermektedir.

Birinci grup artık herkesin çok iyi bildiği fakat çapı ve eğilimleri tespit edilmemiş bir gruptur. Üzerinde en az durulmuş olan grup ikinci gruptur ve üçüncü plân bunları ne yapacağını pek kestirememiş görünmektedir. Bugünkü esnaf ve zanaatkârlar eski düzenin

geleneksel işlerini yapan kimseler değildir. Bugün gelişen ekonominin kısır yönleri ile bağımlı yeni bir ticaret ve imalât dokusu meydana getirmektedirler. "Esnaf" değimi eski geleneksel iş biçimi yada onların şekil değiştirmesi değildir. Tamamen yeni gelişmiş bir gruptur. Esnaf aslında sanayi öncesi toplumunun iş hayatında ticaretle uğraşan kimsedir. Tarımsal olmayan ürünün üreticisi zanaatkârlarla yanyana anılması gerekir. Şimdiki esnaf deyimi ise anlamını değiştirmiş iş hayatında yalnız iş **çapını** anlatan bir terim olmuştur. Kanunlarımız bile bu gruptan "esnaf" diye bahsederken bunlar kendilerinden modern toplumun iş bölümünü ve istihdam düzenini aksettiren "meslek sahibi" diye söz etmektedirler. Esnaf sayılan küçük imalâtçılar çoğunlukla modern düzenin faaliyetleri ile meşguldürler örneğin elektrik ve radyo tamircileri, erkek gömlek imalâtçıları, şöförler, oto tamircileri gibi. İlişkiler yönünden de kendilerinden bazen işveren bazen işçi olarak söz etmektedirler. Böylece tam arada, ayniyeti belli olmayan bir grup teşkil ettiklerinin farkındadırlar. Bir başka çelişki de bu grubun çıkar ve istekleri ile daha örgütlü daha ihtisaslaşmış tüccar ve fabrikatörlerin çıkarlarının mütemadiyen birbirine ters düşmesidir. Bir plânlama çerçevesi içinde eğer ikinciler geliyecekse birincileri kendi potansiyellerine terk etmek gerekecektir. Üretimin sınırlı, kalitenin düşük bir düzeyde kalması ve örgütler içinde istihdam yaratılmak isteniyorsa esnaf imalât ve faaliyetlerinin teşvikinin doğru olup olmadığı hakkında çok düşünmek gerekmektedir. Bu grup kaynakların kullanılmasında da belirgin bir şekilde israfa sebep olmaktadır. Örneğin Bölge Plânlama Dairesinin hesaplarına göre 1965 yılında İzmir'de toplam katma değerin yüzde 70'i organize sanayide yüzde 30'u organize olmamış sanayide yani küçük imalâtta yaratılmıştır. Oysaki küçük imalâtta çalışanların toplam çalışanlar içindeki payı % 60 kadardır. (5) Benzer sonuçlar Üçüncü Plânca da tespit edilmiştir. Bu iş yapısı ve istihdam düzeni insan ilişkilerinin anonimleşmesine ve universalist bir düzeye erişmesine, örgütleşme ve ihtisaslaşma olanaklarının gelişmesine de mani olmaktadır. İstihdam yönünden örgütleşmiş, ticaret ve sanayi odasına kayıtlı iş yerlerine gelince İzmir kentinde bile yirmibeş kişiden fazla idareci bulunan işyerlerinin oranı sadece yüzde 5.1'dir. Bu hal burada bile sanayileşmiş batı ülkelerinin büyük şirketlerinin gelişmiş idare yapılarını görmek mümkün olmadığını gösterir. Yirmibeş ve daha yukarı sayıda idareci çalıştıran yerlerin içinde hiç ticarethane olmadığına da işaret etmek gerekir. İzmir kentinde ticaret firmalarının, sermaye ve transaksion yönünden en büyüklerin bile hiç bir zaman fazla istihdam yaratmadıkları, nadiren 10 kişiden fazla çalıştırdıkları tespit edilmiştir. Ma-

liye ve sanayi kurumları bu yönden çok daha fazla istihdam yaratmaktadır. Sözüünü ettiğimiz araştırmada idareci istihdamının dışında düz işçi ve çeşitli kademelerde ihtisaslaşmış işçi ve teknisyenlerin durumu hakkındaki bulgular da ilgi çekicidir. Ticaretin en hacimli bile 10'dan fazla düz işçi kullanmamakta, yüksek derecede ihtisaslaşmış (üniversite mezunu) eleman da istihdam etmemektedir. Buna mukabil sanayi, orta çapta olduğu zaman bile işçi sayısı ve kalitesi bakımından ticaretten üstündür. Bunun yanında her türlü ticaret faaliyetleri ile her türlü sanayi-imalat faaliyetleri arasında haberleşmede büyük yoğunluk farkı vardır. Günlük haberleşmede işyeri başına düşen ortalama haberleşme sayısı büyük ticaretin temsilcisi ihracatçılar için 44.10 iken orta imalâtta 94.46 büyük çaplı fabrikalarda 134'ü bulmakta yani üç misline çıkmaktadır. Ulaşım da benzer bir kullanma farkı vardır.

Birinci ve ikinci plânda olduğu gibi üçüncü plânın takdiminde de bir fedakârlık gibi gösterilmiş olmasına rağmen yüksek teknolojiyi ve sanayileşmeyi seçme, istihdamı yaratmada bu gözlemlere göre, tersine hem daha sağlam bir yapı hem de farklılaşmış ve ihtisaslaşmış bir istihdam ve iş gücü talebi yaratmakta, sorunun ras-yonel cevabını bulmuş olduğunu ortaya koymaktadır. Hiç bir zaman unutulmamalıdır ki sanayileşmiş modern toplum aynı zamanda kompleks örgütlere sahip yüksek derecede enteraksiyonu olan bir toplumdur. İstihdam olanakları bu kanallarda artar. İzmir gözlemlerinin getirdiği bilgiler düşünülünce, iş gücü ve toplum yapısı ilişkileri üzerinde araştırma yapan, özellikle iş gücünün hangi şartlarda hangi niteliğe ve hangi niceliğe sahip olduğunu, küçük iş yerlerinin kaybolma, büyük örgütlü iş yerlerinin gelişme hızlarını tespit eden bilgileri toplayan ve bir sistem kurmak ihtiyacını Üçüncü Plânın hissetmiş olması çok yerindedir. (paragraf 1301-5). Böylece nüfus ve iş gücü analizlerinde genel faktörlerden spesifik faktörlere inmek olanağı bulunacaktır.

Diğer taraftan geri kalmış bir yapıdaki istihdam imkânları insan gücünün nitelikli olmasını talep etmemektedir. Plânın çözmek zorunda olduğu sorun, dolayısı ile, hem insan gücü talebi hem de insan gücü arzı olmaktadır. Bunların nitelik ve nicelik yönünden birbirlerini tamamlamaları gerekir. Gene yukarıda sözüünü ettiğimiz araştırmaya göre İzmir'deki örgütlü iş yerlerinin sadece yüzde 12.8'i sanat okulu mezunu yüzde 27.4'ü üniversite mezunu istihdam etmektedir. (6) Ankara'daki gözlemlerde, topraktan kopup kente göçmenin ilk yıllarında yetişkin erkek nüfusun okur yazarlık oranı yüzde 40 iken beş sene sonra bu oran yüzde 75'e yükselmiştir. (7) Di-

ğer bir deyişle insan gücü, istihdam olanakları **yaratılırsa** talep varsa nitelik yönünden yeni hüneler kazanmaya hazırdır. Esasen hemen her sörveyde beliren köylü ve kentlilerin nerde ise irrasyonele varan eğitim isteğı de modern ileri teknoloji ve örgütlü bir iş çevresinde istihdam olanağı bularak nitelik ve beceri kazanma isteğı diye yorumlanmalıdır. Eğitimin teknik ve örgütsel becerilere dönük hale getirilmesi çok isabetlidir, fakat talebin de yaratılması gerekir. Üçüncü Plândaki projeksiyonlar bilim teknoloji, sanayi ve örgüt gelişmeleri, insan gücü sorununu bu safhada karşılıklı etkileşim içinde projekte edebilse idi, sosyal plânlamanın en çetrefil meselâlerinden birine bir miktar açıklık getirmiş olurdu.

Plânlı dönemde yüksek öğrenim gören yüksek nitelikli teknik insan gücünün, orta nitelikli teknik insan gücünden daha fazla arttığı tespit edilmiştir. Bunun temel sebebi kişisel, psikolojik sebepler değildir. Toplum iş yapısı hâlâ vasıflı teknik iş gücü talep edecek örgütlenmeye ulaşamamıştır. Onun için sadece yetiştirmek yetmeyecektir. İstihdam olanağı varolan örgütlerin geliştirilmesini ve teşvikini de sağlamak gerekmektedir. Sevk ve idarecilikte ise teknik bilgi ile talebin ve örgütsel gelişmenin karşılıklı olarak teşviki gerekmektedir. Üçüncü plânın önemle üzerinde durduğu yerli teknolojinin üretimi ve bu üretimi sağlayacak insan gücünün yetiştirilmesine öngörülen yolun üzerinde de biraz durmak gerekir. Bütün diğer yetiştirme - koordinasyon geliştirme kurum ve faaliyetleri ile birlikte üniversitelerin plânla ilişkisini kısa vadeli, sanayi ve ekonominin bugünkü ihtiyaç ve sorunlarına yöneltmek uzun vadede acaba ne kadar faydalı olacaktır. Örneğin paragraf 1367 de eksiklik olarak verilen bilgi yani üniversitelerdeki faaliyetlerin sanayi ve kamu sektörü arasında yeterince işbirliği geliştirememiş ve akademik kesimde yapılan araştırmaların çoğunun uygulamaya hemen aktarılmayan cinsten olmasını olağan ve istenen bir şey diye karşılamak gerekmezmi. Üniversiteleri bugünün tatbikatına dönük araştırmalara itirmek onlara teknik okulların yada meslek okullarının fonksiyonlarını gördürmek demektir. Bilim, araştırma zihniyeti ve uzun vadeli yaratıcılık (eğer ülke hakikaten kendi teknolojisini yaratsın isteniyorsa) teşvik edilmelidir. Bunun da tabii çevresi bugün hemen tatbikata yönelmesi gerekmeyen temel araştırmaların yapıldığı üniversitelerdir. Zaten temel yaratıcı araştırmalar ve orijinal bilgi üretme yönünden çok verimli olmayan üniversitelerimize bir de böyle bir kısıtlayıcı tutum ve zihniyet yerleştirilirse Türkiyede temel araştırıcılığın, yaratıcılığın ve bilimsel zihniyetin yerleşmesi gene bir iki nesil geri kalacağı gibi, plânın ön gördüğü kademeli teknik eleman yetiştirilmesi de mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla

bu gün olduğu gibi Teknik Üniversite mezunlarımız büyük örgütlü sanayi işletmelerinde sadece "foremen" (ustabaşı) olarak çalışır hale geleceklerdir. (8)

Taşıma su ile değirmenin çok uzun zaman dönemiyeceğini göz önünde tutarak temel araştırmaları, yaratıcılığı ve bilimsel tecessüsü, üniversitelerimizde, bugün tatbikata dönük olmaktan daha üstün tutmamız gerekir. Eğitim, teknoloji, işgücünün nicelik ve niteliği ile sosyo - ekonomik yapının girift ilişkilerini anlayıp bunu etkilemeye plânlamaya çalışırken gene hakiki gelişmişlik kriteri olan bilimsel yaratıcılığı körletmemeğe özel itina göstermek gerektiği kanısındayız.

Az Gelişmiş Toplum Yapısı ve Şehirleşme, Yerleşme, Konut Plânlaması

Üçüncü plân ülkemizin yakın ya da uzak geleceğini en çok etkileyecek bir hesabı, büyük bir soğukkanlılıkla ve tek cümle ile ifade etmekte, fakat ondan sonra bunun sebepleri, sonuçları ve sorunları, başka yönlerle ilişkileri ve ortaya çıkan sorunların çözümleri üzerinde hiç durmamaktadır.

Yirmi yıl sonra Türkiye'de nüfusun % 75'inin (50 milyon insanın) şehirlerde yaşayacağı tesbit edilmiştir. Bugün bu oran % 36'dır. On yıl önce ise sadece % 20 idi. Böyle bir oranın ters hale gelmesi, bu kadar insanın niçin kente göçeceğini, hangi özelliklerdeki kentlere göçeceğini, dolayısıyla çeşitli kentler arasındaki ilişki ve etkileşimlerin ne olacağı Türkiye için somuta indirgemeden plânda sadece olay olarak tespiti çok yetersizdir.

Şehirler, bütün olgular gibi, bir vakum içersinde değil, belirli bir sosyal yapı bütünü ve belirli sosyal ilişkiler içersinde var olurlar. Sanayi öncesi toplumlarında fizik bakımından küçük de olsa gene tarımsal yerleşmelerden sonra, ihtisaslaşmış tarımsal olmayan üretim ve koordinasyon, idare ve kontrol fonksiyonlarını kademeye kademe geliştiren ve bir merkezî yeri çevreleyen, bütünleşmiş bölgesel üniteler vardır. Sanayi sonrası toplumlarında ise, bu bütünleşme metropoliten şehir etrafında, etkisini geliştirdiği metropoliten bölgelerde kurulur. Bunların toplumun görece olarak dengeli bulunduğu zamanlarda, kamu idaresi birimlerine bire bir denk geldiği de görülür. Osmanlı imparatorluğunda, Sancak merkezleri, böyle bir kontrol yerini gösteriyordu.

Sanayileşmiş toplumlarda ise bütünleşme gene kontrol, idare ve koordinasyon fonksiyonlarının yoğunlaştığı metropoller etrafın-

da olur. Metropolü çevreleyen yerleşmelerde çeşitli sanayi, daha küçüklerinde toptan satış, sonra tarımsal ürünler, şimdi burada detayına girilemeyecek bir düzen içersinde yerleşir. Bu düzenin tayın edicileri arasında ulaşım, haberleşme, diğer alt yapı kolaylıkları, sanayileşme ve nüfusun topraktan kopma hızı vardır.

Az gelişmiş, şimdi sanayileşmeye başlamış toplumlarda bu düzen, değişimin hızı ve dalgalanmaları ile tam alt üst olmuş haldedir. Örneğin, Türkiye için yirmi yılda köydeki nüfusun % 40'ı topraktan kopacak ve yerleşme yerini değiştirecekse, bu kadar dramatik bir toplumsal değişmeyi mutlaka doğru analiz etmek ve mutlaka bazı alternatifler getirmek ve birisini seçmek zorunluğu vardır. Üçüncü plân, bu çok büyük çaptaki olguyu söylemiş, fakat ondan sonra üzerinde pek işlememiştir. Bu nüfus topraktan hangi şartlarda kopacaktır? Tabii nüfus artışı, bu topraktan kopmanın ne tek, hatta ne de en önemli sebebi değildir. Tarımda makinalaşma, toprak mülkiyetinde polarizasyon, yeni piyasa ürünlerinin gelişmesi oluşumun daha derine giden nedenleridir. Böylece topraktan kopan nüfusun hangi yerleşme noktasına göçeceği tahmin edilebilmeli idi. Metropolitan merkezlerde idare ve koordinasyon örgütlerini, yeni doğacak istihdam olanağının ne olacağı, gelişen sanayinin nerede yerleşeceği ve ne kadar istihdam yaratılabileceği hesaplanmalı idi. Hatta hiç sanayileşme, modernleşme eğilimi göstermeyen yörelerde bu oluşumun nasıl başlatılacağı ve buralarda yeni metropolitan ilişkilerin nasıl kurulacağı mutlaka açıklanmalı idi. Basit bir göç eğilimi projeksiyonu halindeki ifade pek bir anlam taşımamaktadır.

Bu nüfus, yeni gelip yerleştiği yörede ne iş yapacaktır? Buradaki sorun, nüfus artışındaki iş gücü arzından farklıdır. 1945'den beri edinilen tecrübe, yukarıda istihdamda sözünü ettiğimiz gibi, dağınık, verimsiz, tasnif edilemeyen güvenliği ve geliri çok düşük işlerde çalışmağa devam edebilir mi? Geri kalmışlığın tipik özelliklerinden olan bu halin fizik görünüşü sahte şehirleşme ve bozuk konuttur. Burada konulara ve sorunlara, özellikle geri kalmışlığın en önemli ve belirgin sorunu olan şehirleşme ve yerleşme problemlerine, korkmadan ve realistçe bakmak, başımızı kuma gömmek gerekmektedir. Halbuki üçüncü plân, yerleşme sorunlarında ve istihdam yönünden fiziksel boyuttan yoksundur. Sosyo - ekonomik yatırım kararları ile yerleşme politikaları arasındaki bağ kurulmamıştır. Belki de bu eksikliği bağlar nasıl kurulur ve kararlar nasıl verilir sorusunun cevabı bilinmediği için bu yol seçilmiştir. İşte az gelişmiş bir toplumun plancılarının en heyecanlı işi bu cevabı aramak olmalıdır. Az gelişmiş toplumun plancısı yaratıcı olabilir ve

olmak zorundadır. Hem: ikinci hem de üçüncü planda tarımsal değişme, sanayileşme ve şehirleşmenin dolayısıyla gelişmenin birbirine bağlı olduğu tekrar edilmiştir. Fakat, bu üçünün birbirini nasıl etkilediği, geri kalmışlık özellikleri ile bunun ne şekle girdiği, bundan kurtulmak için hangi alternatiflerin tesbit edildiği ve hangisinin seçildiği hakkında hiç bir şey söylenmemiştir. Bir beş yıl daha geçtiği zaman bu hal çok daha çapraşık duruma gelecektir.

Üçüncü Beş Yıllık Plan, şehirleşme ve yerleşme ile diğer sektörler arasında bir ilişki kurmak için somut hiç bir çaba göstermemiştir. Ve bu bir sosyolog gözü ile katastrofik bir durumdur. Planda, yerleşme prensiplerinin değişmelerine hiç dikkat edilmemiştir. Sanayileşme ile gelen metropolleşme, yeni yerleşme düzen ve ilişkileri, Osmanlı İmparatorluğunun Sancak örgütlenmesinin dışına çıktığı gibi, şimdi de "il" biriminin üstüne çıkmıştır. En alelade gözlemler bile, bugün, özellikle kırsal alan dışı etkileşimlerin "il" sınırları dışında olduğunu göstermektedir. En iyi örneklerden biri radyo istasyonlarıdır. Haberleşme ünitelerimiz il değil iller topluluğu, bölge içindir. Millî planın ilk alt kademesi olarak il planlamasından bahsetmek, gelişmenin, değil gelecekte, bugün eriştiğimiz seviyesinde bile realite ile ilgimizi kesmiş olduğumuzu gösterir. Bir anlamda elektronik haberleşme ve içten patlarlı motor ulaşımı ile bütünleşen mekân birimlerini, bir nevi orta çağ birimi olan il seviyesinde anlamağa ve düzenlemeğe çalışmak demektir. Bu da gerçek olgunun çok küçük bir parçasıdır. İzmir metropoliten sahasını ve Ege bölgesi bütünleşmesini anlayıp planlamadan Aydın ya da Manisa ili planlamasının hiç bir olanağı yoktur. Plan bu olgu ve verilere gözlerini kapamış görünmektedir. Yerleşme politikasının geliştirilememiş olmasında belki de temel sebep, bir yerleşme düzeninin nasıl ortaya çıktığı konusuna, son derecede yanlış bir analizle girilmiş olmasıdır. Paragraf 1867'de "Toprak ve sulama imkânlarının bulunduğu yüksek verimlilik gösteren alanlarda kırsal nüfus yoğunlaşmaları ile birlikte şehir gelişmesi de görülmekte ve böylece Trakya, Marmara, Ege, Çukurova ve kıyı şeridi alışagelmış ve tarıma dayalı şehirleşme dokusunu oluşturmuştur. Buna karşılık topografik ve iklim koşullarının düşük verimli tarımsal üretime imkân verdiği İç ve Doğu Anadolu'da kırsal nüfus yoğunlukları düşmekte ve buralarda nüfusları sınırlı şehirlerle ancak geleneksel ticaret yollarının kesim noktalarında karşılaşılmaktadır" denmektedir.

Burada "tarıma dayalı şehirleşme dokusu" deyimini hakikatta anlaşılabilir bir deyim değildir. Çünkü şehirleşme, tarımsal olmayan üretim ve asıl önemlisi, kontrol ve koordinasyon faaliyetlerinin ge-

lişmesi ve yerleşmesi demektir. Esasen yukarıdaki beyanı gene planın kendi verileri nakzetmektedir. Tablo 654'te nüfus yoğunluğunun il gruplarına dağılımı verilmektedir. Bu tabloda, nüfus yoğunluğunun Ege ve Karadenizde azaldığı ve Doğu Anadolu'da arttığı görülmektedir. 1877'nci paragrafta, uzun dönemli gelişme yönünde, sistemli analiz sonucu seçim yerine çok genel diye niteleyebileceğimiz bir ifade karşımıza çıkmaktadır. "Yerleşme sistemi", kişilerin değişmeğe ve gelişmeğe katılmalarını ve bundan yararlanmalarını en üst düzeye çıkaracak, kır ve kent farkını zamanla en aza indirecek biçimde geliştirilecektir. Kır ve kent dokusunun bir bütün olarak kalkınma ihtiyaçlarına uygun mal, hizmet, insan ve haber akımını sağlayacak şekilde yönlendirilmesi esas olacaktır."

Bu, işin ciddiyetinin ve bugünkü bilgi hazinesinin farkında olunmaması sonucu mudur? Yoksa başka karar verme prensiplerinin sonucu mudur bilmiyoruz, ama bu konuların plana konması ile konmaması arasında pek fark olmayacaktı gibi bir görünüm vardır. Örneğin, çeşitli yerlerde bir kent kademelenmesinden söz ediliyor fakat, bu çeşitli büyüklükteki kentlerin kendi aralarındaki ilişkilerden dolayı bir fonksiyonlar farklılaşmasına uğramış olacakları hiç düşünülmemiş görünüyor. Bu çapta bir kentleşme oluşumu içerisinde, az gelişmiş şehirleşmede, sanayide ve formal örgütlerde istihdam olanaklarının ne olacağı, ne kadar emilebileceği, az verimli ve örgütsüz iyi tanımlanamayan işlerde kalacak nüfusun ne olacağını tahmin ve sanayileşme ve örgütleşme sektör analizleri ile denkleştirilmesi yönünde hiç bir çalışma yoktur. Sosyo - ekonomik yatırım kararları ile bölgesel ve metropoliten gelişme ve yerleşme politikaları arasındaki bağlantının kurulmasına dönük stratejiler üzerinde hiç fikir geliştirilmemiş olması bahtsızlıktır. Ayrıca metropoliten planlamanın uygulandığı büyük şehirlerde ortaya çıkan sorunların çözümüne de hiç değinilmemiştir.

Plandaki bütün veriler, büyük şehirlerdeki nüfus yığılmasını göstermektedir. Plan, istihdam ve özellikle sektör analizinde göstermediği hassaiyeti burada göstererek faal nüfusun iyi tanımlanamıyan düşük verimli, düşük gelirli ve düzensiz hizmet grubunda toplandığını ve bu iş yapısının konut ve kentsel yerleşme tarzının geçekundu olduğunu açıkça ifade etmektedir. Bununla birlikte gelen arsa spekülasyonu, konut ihtiyacı, nüfus yoğunluğunun ortaya çıkardığı kent içi hizmetlerinin yani, alt yapı ihtiyacının çözümü,, bunlara bağlı olarak şehirdeki bütün nüfusu tehdit eden çevre sağlığını temin hem çok pahalı hem de teknik yetenek isteyen yönlerdir. Fakat eğer planlanan sanayileşme sağlıklı şekilde gelişecek,

bunun insan sorunları asgaride tutulmaya çalışılacak ise bunlara öncelik tanımak kaçınılmaz olmalı idi. Üçüncü plan bunları kısmen çözümleyecek bazı tedbirlerin ikinci planda verilmiş olduğunu, fakat, verimli şekilde uygulanamadığını ileri sürmektedir. Örneğin, şehir planlamasının kalkınma planları ile tutarlılığı, İmar İskân Bakanlığının yeniden düzenlenmesi, belediyelere ek gelir sağlanması, kamu arazisi stoku yapıp arsa spekülasyonunun önlenmesi, şehir hizmet standartlarının iyileştirilmesi gibi yönlerde hiç bir başarı elde edilememiştir. (paragraf: 1893, 1895, 1896) Buna rağmen bu planda hangi değişik strateji ile bunun gerçekleşeceği pek anlaşılamamaktadır. Üstelik, şehirleşen nüfusun "hafif" sanayiye toplayacak organize sanayi bölgelerinin gelişmesi ile sanayileşmeyi ve istihdamı düzenleyici bir araç olarak kullanmayı ön gören tek somut teklif, gene işin tam analizi yapılmadan plansız gelişmenin kaynak israf eden bir yönüne, yanlış olarak, bel bağlamaktır (Paragraf: 1903, 1904).

Her şeyden önce sosyal planlama bölümleri, ileri teknoloji hakiki hafif sanayi ile (elektronik sanayii gibi), örgütlenememiş, çapını büyütüp "sanayi" haline dönüşememiş fakat işletme olarak sayıları artmış, zanaatkârlığa yakın "küçük" imalâtı birbirine karıştırmaktadır (marangoz atelyeleri, oto tamirhaneleri gibi). Eğer bunların istihdam şartları üzerinde bilgi toplanmış olsaydı, örgüt ve ihtisaslaşmaları çok az olduğu için, çok az ve kötü şartlarda işçi çalıştırdığı, hiç memur çalıştırmadığı, dolayısıyla iş gücü emme olanağı bulunmadığı ortaya çıkacaktı. Üstelik adetleri arttıkça şehir dışına çıkmak isteği ile arazi spekülasyonlarına sebep olmaktadır. Bu teşebbüsler de az gelişmiş ülkelerin sanayileşme özellikleridir, ve gelişmişlikle ilişkisi yoktur. Bir kalkınma planında şehirleşme sorunu çözümü için buna bel bağlamak çok yanlıştır.

Bir başka olumsuz teklif de demografik şehirleşmeden, sanayileşme için itici güç olarak faydalanmaktır. Fakat bu, istihdamda münakaşa edildiği gibi, gizli işsizlik olduğu kadar kırdan ya da kentte olmasının önemi yoktur.

Şehirleşmenin diğer yönlerinin kontrolü konusundaki teklifler de bu makro plandan anlaşılamamaktadır. Yıllık programlarla ne yapılabileceği merakla beklemeğe değer.

Planın yerleşme, şehirleşme ve konut konularını ele alış sırası da belirli, ve bizce yanlış olan bir anlayışı yansıtmaktadır. Sanayileşmiş ve dolayısıyla çoktan şehirleşmiş toplumların bugünkü şehir problemi, konut yenilemesi ve çoğaltmasıdır. Dolayısıyla konut ko-

nusu onların planlarında bağımsız bir konu olarak alınır ve onların artık şehirleşme diye bir konusu olmadığından, bir bağlantı kurulmaz. Halbuki, gelişmekte olan bir ülkenin temel sorunu şehirleşme ve sanayileşme oluşumudur. Ve buradaki konut sorunu sadece bu oluşumun bir parçası olarak ele alınabilir ve çözümlenebilir. Üçüncü beş yıllık planda, şehirleşme ve konut konularının ayrı ayrı ele alınması ve üstelik konut konusunun bir kaç konu önde alınması, açıklamaların karışmasına ve bir çok tekrara sebep olmuştur.

Çok düzensiz bir şehirleşmenin ve sanayileşmenin süregeldiği ma gücü ve özellikle konuta yatırabileceği ödenek çok düşüktür. toplumumuzda, kentsel nüfusun büyük bölümünün genellikle satın al- Ancak az gelişmiş kent konutu edinmeye yeterlidir. Az gelişmiş kent konutu da gecekondudur. Bu sebepten planın kullandığı "alt gelir grupları talep getirmez" sözü (sayfa: 936) hiç yerinde görünmüyor. Önce alt gelir gruplarının meslek ve kente entegrasyon şekli açıklanmalıdır. İşin aslında henüz sağlıklı bir sanayi ve örgüt içinde, düzenli gelire emilmemiş, yani hakiki kent yaşantısı ile bütünleşmemiş kent nüfusunun, konut sahibi olma dileği bütün diğer gruplardan daha fazladır. En düşük kalitedeki konut bile bu grup için, sadece bir barınak olmaktan çok daha fazla bir şeydir. Sosyal psikolojik bir boyut içersinde, kentteki yaşantısı yönünden çok zorunlu olan üç güvenlik unsurundan (varsa köyündeki toprağı, akıba ve hemşehri yardımı ve kentte edinilebilecek bir konut) biridir ve diğer bütün ihtiyaçlarından önce gelmektedir. Bu tip konutların, yani gecekonduların yayıldığı saha ve sayıları alt gelir grubunun konut talebinin çok büyük olduğunun en büyük ve reddedilmez delilidir. Sorunun çözümünün temelinde, bir yandan gecekondou sakinlerinin iş ve gelir özelliklerini sanayi ve formel örgüt içine getirmek, öbür yönden de her çeşit spekülasyon ve kalite kontrolünü ciddi ve samimi olarak tatbik etmek yatmaktadır. Bu boyutlara sağlam bir yerleşme düzeni politikası da eklenebilirse sorun üç ayrı boyutta çözümlenmiş olur. Yoksa her çeşit konut için kamu malı yardımı yapılması bir çeşit filantropiye dönüşmektedir ki bunun tatbik imkânı yoktur.

Eğer konut sorunu piyasa mekanizması içersinde ele alınırsa, lüks konut inşaatının büyük kentlerde satürasyon noktasına varmış olduğu görülür. Güvenilir geliri ve işi olan orta gelir grupları için ise, artık denetimi tamam yapılacak toplu konut inşaaının ve gene tam denetimli yeni örgütsel özelliğı olan ve daha geniş çapta kurulan kooperatiflerle sağlanacak konutlar, sorunun büyük bir kısmını çözebilmelidir.

Konutların bugünkü kalitesi az gelişmişliğin gelir kutuplaşmasını göz önünde tutmadığı için, üçüncü planda verilen oda ortalamaları anlamsız derecede yüksektir. Verilere göre iki ve üç odalı konutlar, bütün konutların % 68'den fazlasını meydana getiriyor (Plan Tablo: 640). Hane büyüklüğü, yani konut başına düşen insan sayısı ortalaması 5,2 olduğu halde, konut odası başına düşen kişi ortalaması sadece 1,8'dir ki, bu çok yanlış bir intiba vermektedir. Toplu konut ve kooperatif inşaatlarında, konut oda sayısını arttırmak için maliyet ve kalite üzerinde yeni normlar tesbit edecek çalışmalar gereklidir.

Köy konutlarına gelince, problemler daha çok yönlü hale gelmekte ve köy içi yerleşme ve iş yeri nüveleşmesi sorunu ile birlikte gelmektedir. Planda bu yönde hiç bir söz yoktur. Köy içi yerleşme düzeninin prensiplerine girmek için de bu tebliğin yeri ve zamanı kısıtlıdır.

Köy ve Köylü Sorunu

Kırsal bölgelerde hem tarımın hem sosyal yapının kent ve sahayiden çok daha fazla hızla değiştiği genellikle bilinmektedir. Topraktan kopma süreci diye isimlendirdiğimiz bu oluşum en açık olarak, hiç toprağı olamayan ailelerin oranının % 30.7'ye ulaşması, bunlarında % 93.3'ünün tam tarım işçisi olmasıdır (Paragraf: 1946). Bunun en önemli sebebi olan makinalaşmanın endeksi olarak de traktör parkının 1962'nin üç katına ulaştığı gösterilebilir. Köye ait yapı yatırımları da en hızlı artan ve plan hedeflerini aşan yatırımlar olmuştur. Bunların hepsi kırsal yapı değişikliğinin çok temelden oluştuğunu göstermektedir. Bu hali ile tarım ve köylü sorunlarının yapı değişikliği, toprak insan ilişkilerinde geniş bir düzenlemenin artık kaçınılmaz olduğu bir yere gelmiş görülmektedir. Buna ek olarak Plan tarımsal kredilerin yeniden düzenlenmesi, yeterli pazarlama sisteminin kurulması, kooperatifleşme ve alt yapı yatırımlarının geliştirilmesini ön görmektedir. Bunlar köylerin dışarısı ile etkileşimde yeni özellikler getirdiğinden köyler yeni çevre yerleşmeleri ile bütünleşmeğe gitmektedirler. Planın yerleşme düzeni bölümü çok eksik olduğu için bu tür bütünleşmeler üzerinde hiç durulmamıştır. Fakat gene tarım ve kırsal bölgedeki değişmelerin gözlemleri çok realist olduğu için köyler arası bir fonksiyon farklılaşmasının kaçınılmaz hale geldiği görülmüş ve hiç değilse hükümet servislerini götürebilmek için "merkezi köylerin" kurulması teklif edilmiştir. Modern bir kırsal yapıda böyle bir farklılaşma ve ihtisaslaşma kaçınılmazdır. Fakat bunların seçimi diğer yerleşme yerlerinin değişmele-

rine göre yapılmaz, genel bir yerleşme düzeni stratejisi ve politika sına göre ayarlanmazsa merkezi köy ilişkilerinin gelişeceği köyden büyük yerleşmeler başka yönlerde gelişirse bu seçimler çok verimsiz ve çok pahalıya mal olacak sonuçlar verebilir. Bir çok köyün hızla nüfus kaybedeceği, dolayısıyla etrafındaki yerleşmelerle ilişkisini değiştireceği bir devrede bu gibi seçmelerde çok dikkatli olmak gerekir.

Kırsal bölge ve tarım değişikliğinin ulaştığı bu safhada her hangi bir türlü tarım ve toprak reformu artık kaçınılmazdır.

Sadece bütün genişliği ile ve tatbik edilebilir hale gelmesi için belki toplumda sanayinin biraz daha kuvvetlenmesi gerekmektedir. Onun için planın toprak ve tarım reformu teklifi çok yerindedir. Mamafih ne biçim bir toprak ve tarım reformu münakaşasının yeri burası değildir.

Üçüncü planın, kırsal yapı değişikliğinde birinci planın köyleri tek tek ele alan romantik toplum kalkınması fikrini bırakmış olması, ikinci planın yapı analizi kalan stratejiye geçemeyen ele alışımda toprak ve tarım reformu teklifine geçebilmiş olmasını, hem kırsal yapının gelişmesi hem de planda derine giden düzenlemeleri görmek yönünden çok olumlu karşılıyoruz.

Sosyal Güvenlik ve Sağlık

Sosyal güvenlik konusundan da bu konunun sanayi öncesi ve sanayi sonrası toplumlarında gösterdiği değişikliklerin yönünün ve az gelişmiş yapıda diğerlerinden farklı bir fonksiyonu olup olmadığının üzerinde durarak söz etmek istiyorum.

Her sosyal yapı, kendi sosyal kurumları, etkileşim biçimleri ve değerler sistemi ile üyelerine mutlak bir güvenlik mekanizması sağlar. Sanayi öncesi toplumu, küçük yerleşmeleri, aileye dayalı faaliyetleri, yüz yüze temasları, sınırlı hareketliliği ile her üyesine bu güvenliği temin eder. Baba oğul arasındaki hak ve sorumluluklar, arazi sahipleri ile kiracıları, ortakçıları arasındaki karşılıklı ödevler, ya da lonca esnafı arasında usta - çırak ilişkileri öyle tanzim edilmiştir ki, hem olağan zamanlarda hem de olağan üstü hallerde herkes ne yapacağını ve ne umacağını bilir. Sistem o kadar iyi bütünleşmiştir ki toplum üyeleri, grup ve onların arasındaki ilişkiler düzeninin kendisine tam bir güvenlik sağladığının farkına bile varmazlar. Ancak değişmeler ilerledikten sonra, ve eski ilişkiler kaybolup yeni ilişkiler doğduktan sonra, üyeler bu güvenlik mekanizmasının artık mevcut

olmadığının farkına varırlar. Ve çok kere bu eksiklik, gelişmede dar boğaz yaratır. Sanayileşmiş ve sağlıklı şekilde şehirleşmiş toplumlarda, onun anonim ilişkileri içersinde bu düzene bütünleşmiş olan nüfus, modern sosyal güvenlik örgütleri içinde ihtiyacı olan güvenliği bulur. Bu örgütler herkesin bildiği gibi sosyal sigortalar, emekli sandığı, banka ve reassürans şirketlerinin sosyal sigorta sandıklarıdır. Bunlar yeni toplum düzeni ile bütünleşmiş nüfusun gelir ve çalışma olanağını yitirmesi tehlikesine karşı ne kadar güvenlik sağlarsa, toplumun gelişmesinde kişi yönünden o kadar az dar boğaz ortaya çıkar.

Az gelişmiş bir toplumun planlanmasında sosyal güvenlik stratejisinin en önemli sorunu, sözünü ettiğimiz, sanayileşme, şehirleşme ile bütünleşmiş nüfusun örgütlü sosyal güvenliğinden çok, eski düzenin üyelerine ve birinden kopmuş diğerine girememiş olanlara nasıl bir sosyal güvenlik politikası sağlayacağını seçmesidir. Birinci hal finansman politikaları ile halledilebilir. Mikro seviyede kararlara hassas tepkiler alınabilir. Ama asıl önemli olan diğer gruplardır. Bu grupların başında topraktan kopmuş fakat, kentte modern sosyo - ekonomik yapıya emilememiş nüfus gelmektedir. Bunları düzenli bir sanayi ve örgütlemeye (formel organizasyonlar) bütünleştirmeden sosyal güvenlik örgütü içine almaya imkân yoktur. Böyle kaldığı kadar da en tatmin olunmamış gruplar oluşturulacaktır. Diğer bir grupta, plâncı olarak üzerinde çok durulacak ve alternatif karar yönünden kritik yerde duran, eski düzenden bozularak bugünkü yapıya geçmiş, fakat gelişme ile gittikçe küçülüp kaybolacağı muhakkak olan esnaf ve zanaatkâr grubuna girenlerdir. Bunların, banka kredileri ile teşvikinde olduğu gibi, sosyal güvenlikde de imtiyazlı hale getirilmesi, geri bir yapıya teşvik etmek ve sanayileşme çabaları içinde dar boğazlara yeni direnç kazandırma gibi görünmektedir. Bu cins bir sigortanın geliştirilmesinde hem öncelikler, tercihler yönünden (örneğin, tarımda gündelikçi işçi haline dönüşmüş grubun güvenliği gibi), hem de geleceğe dönük en az insan dramı ile bu grubun yeni bütünleşmelere gitmelerini yani, büyük sanayi ve örgütlerde emilmelerinin teminine dönük bir sigorta sistemine gitmek gerekirdi. Bu cins bir sigortanın geliştirilmesinde hem öncelikler ve tercihler yönünden (örneğin tarımda gündelikçi işçi haline dönüşmüş grubun güvenliği gibi) hem de geleceğe dönük en az insan dramı ile bu grubun yeni bütünleşmelere gitmelerini - yani büyük sanayi ve örgütlerde emilmelerini temine dönük bir sigorta sistemine gitmek gerekirdi.

Tıpkı eski bürokrasinin emeklilik düzeninin yeni bünyenin sosyal sigortası ile birleşmesini sağlamak gibi şimdiden Bağ - kur gibi

eski yapıyı teşvik eden bir sigorta yerine, böyle bir güvenlik örgütünün diğer yeni bünye güvenlik örgütlerine dönüşmesi mekanizmalarını kolaylaştıracak esnaf ve zanaatkârların büyük birimlere girmekten korkmamasını ve hatta girmeye ittirmediği sağlayacak bir manivela gibi kullanmak düşünülebilirdi. Bugünkü hali ile Bağ - kur gibi bir sosyal güvenlik örgütü eski yapının direncini arttırarak yeni sorunlar yaratmaktan ve devlete yeni mali drenaj yolları yaratmaktan öteye gitmeyecektir. Biz burada da az gelişmiş toplum yapısı ve onun özelliklerinin teşhisinde gene belirli bir yanlışlık ve duyarsızlık görmekteyiz.

Bu çerçeve içerisinde işsizlik sigortası da bizim toplumumuz için daha uzun zaman bir temenni olarak kalacaktır. Çünkü, sanayi ve örgütleri ile bütünleşmemiş nüfus, ister topraktan kopanlar olsun ister zanaatkâr ve esnaflıktan, işsiz tarifi için daha uzun zaman problem olarak kalacaklardır.

Böyle bütünleşmemiş bir nüfus için sigortadan çok özel sosyal yardım mekanizmaları bulmak ve geliştirmek belki çok daha realist olurdu.

Sosyal yardım sağlık sorunlarının çözülmesi ve planlanmasında da kaynak bulmak ve tahsis edebilmek sorununun çapı ile ilgili yönlerin dışında bir yöne işaret edilmesi gerekir kanısındayım. Bu gene gelişmenin önemli boyutu haberleşme, ulaşım ve örgütleşme ile sağlık servisleri arasındaki ilişkidir. Öngörülen sağlık servislerinin işleyebilir hale gelmesi için mutlaka o yörelerde haberleşme ve ulaşımın bir optimuma varması ve gene sağlık servisi örgütleri ile bütünleşebilecek bir örgütleşmeye varmış olması gerekirdi. Eğer bu eksikliklere rağmen servisin işlemesi gerekiyorsa bu örgüt kendisi için haberleşme ulaşım ve benzeri hizmetleri örgüt üyelerine temin etmelidir. Eğer bir örnek gerekirse henüz hiç bir örgütleşme ve ulaşım haberleşme yokken Alman girişimcilerinin Konya ovasında - Çumra - kurdukları sulama tesisatının verimli olması için kendi telefon, telgraf, yol ve komünite hizmetlerini getirdiklerini hatırlatmak isterim. Piyasa mekanizmasına dönük girişimlerin başardığı bu işi uzun senelerdir finansmanı devam eden başarısız sosyalleştirme çabalarına tatbik etmekte çok fayda olabilirdi. Sorunun esas çözümü sağlık, sosyalleştirme örgütleri çevrelerinin kendilerine bu olanakları sağlayacak değişmeyi başarmalarıdır. Bu bakımdan sosyalleştirmeyi gelişmiş bölgelere yani örgüt bütünleşmelerinin mümkün olduğu çevrelere yaymak bunun başarılı olmasının şansını çoğaltır ve diğer sağlık hizmetleri ile denge kurar. Büyük şehirler bu bakım-

dan en uygun çevrelerdir. Planın gecekondü çevreleri için uygun gördüğü program bu bakımdan çok yerindedir.

Sonuçlar

Üçüncü planda belli bir olgunluğa ulaşmış sosyal yapı değişmesi fikrinin plana giren yönlerinde neyin başarılı analizlere ulaştığını bunun ne derecede bir sosyal yapı değiştirme stratejisini oluşturduğunu gözden geçirdik.

Örneğin birinci plandan çok daha açık seçik bir halde, köy ve köylü sorununda, sermaye yoğun ileri teknoloji seçimi, istihdam, iş gücü arzı nüfus arasında ilişkilerde modern ekonomide sanayileşmeğe yönelik bir toplumun ihtiyacı olan yöne dönmüş olduğunu ve eksikliklere rağmen tutarlı olduğunu tesbit ettik. Ekonomik Planlama yapısal değişikliği daha çok klâsik sektörler arasında oran farkı olarak işlediği için sosyal planlama kaçınılmaz olarak her klâsik sektördeki insan ilişkilerini eski yapıda olanlar ve yeni yapıda olacaklar diye alınca daha güvenilir bilgi vermiş fakat Ekonomik Plan daha sathî kaldığından onunla uyuşmadığı için çok kere stratejilere bu analizin mantıkî sonuçlarını intikal ettirememiştir. Mamafih yeni bir sosyal yapıyı daha yüksek gelir ve daha iyi istihdam ve eğitim şartları ile getirebilecek temel politikalar verilmiştir. Genellikle reformlar bölümünde ele alınan sorunlarda eski yapının ve bu yapının parçası olan karar verme çevrelerinin artık değişmeye hazır hale geldiklerini göstermektedir.

Sanayi öncesi toplumunun temel grubu olan köy ve köylü sorunu Üçüncü Planda bundan önceki iki planla kıyaslanamayacak kadar sorunun özüne hemen girerek toprak düzeninin değişmesini piyasaya dönük modern tarımın pazarlara kredi gereklerini içeren bir analizle toprak ve tarım reformlarına kadar varan bir stratejiye ulaşmıştır. Yazık ki sosyal güvenlik ve yerleşme sorunlarında köy yönünden doğru olarak görülen çözüm planının bütünündeki yerleşme ve sosyal güvenlik stratejileri ile bağdaştırılamadığı için sonuçsuz kalacağına benzemektedir.

Üçüncü Planın en büyük eksikliklerine gelince 'bunlardan birisi yüzde 75 gibi dramatik bir oranla demografik şehirleşmeye yönelen toplumun yerleşme ve konut sorunlarına gereğince girilmemiş olmasıdır. İkincisi sosyal değişimde çok dar boğazlar yaratan sosyal güvenlik sorununun halinde yapımızın kendisini etkisinden kurtarması gereken az gelişmiş sosyo - ekonomik yönü olan "esnaflar" için olan teşkilâtın kalıcı olan tarım işçilerine ait olandan öne alın-

miş olmasıdır. Bu tercih, sadece ikincilerin hayatlarını istikrarsızlığa götürmeyecek, Planın ana direği sanayileşmeyi yavaşlatıcı sonuçlara varacaktır.

Aynı düzeyde, bağımlılık yaşının düşüklüğü ile "Esnaf" biçimi ekonomik yapının devamı arasında ki ilişki ile gelişmenin büyük handikaplarından nüfus artışı arasındaki ilişkiler gereği gibi değerlendirilmemiştir. Aynı eksiklik istihdam analizlerinde de izlenmiştir. Fazla insan gücü arzının "Esnaf" yapılı girişimlerde emileceğini ummak çok yanlıştır. İleri sanayinin getireceği formel örgütlenmeleri bir çok sorunu çözebilecekken ihmal etmiş olmak ta büyük bahtsızlıktır. Bunun az gelişmişlik iş ve istihdam özelliklerini belirleyen geniş, analitik araştırmalarla saptanması gerekmektedir. Bu yöndeki isabetsizliğe rağmen eğitimin yörelerini gene sanayileşmeyi desteklemek yönünde olduğu için projeksiyonlar ve ummalar yanlıştı olsa geleceğin olgularının doğru yönde olması çok olağandır. "Esnaf" anlayışındaki yanlıklık ve formel örgüt anlayışındaki eksiklik sosyal planlamanın belkemiğini oluşturan nüfus, eğitim, istihdam, iş gücü arzı kompleksini oldukça zayıflatmaktadır. Bütün bunlara rağmen Üçüncü Plan kendisinden önceki iki plandan hem daha fazla hakiki sosyal yapı değişikliğine yönelmiş planı "yıllık bütçe" gibi görmekten ya da "romantik" ele alışlardan kurtulmuş hem de kendi içinde tutarlılığını arttırmıştır.

Sosyal Planlama gelişmiş ülkelerin üzerinde teknik geliştirdikleri bir konu değildir. Onun için bizim gibi toplumların plancılarına yaratıcı olmak düşmektedir. Yeni araştırmalarla çeşitli etkileşimlerdeki sosyal faktörlerin görelî yerlerini bulmağa gayret etmeleri ve bu bulgulara dayanarak birbirini çözen planlama politikaları geliştirmeleri mümkündür. Bu hem sosyal yapı hem teknik bilgilerimize büyük katkıdır, hem de planlara umulmadık elastikiyet ve dakiklik getirir. Bunun başarılması gerekir.

NOTLAR

1. Kıray, M. B. "On Certain Aspects of the Social Planning of the First Five - Year Plan". **Planning in Turkey içerisinde**. Editörler S. İlkin ve E. İnanc. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları No: 9 Ankara, 1967.
2. Kıray, M. B. "İkinci Beş Yıllık Plânda Köy ve Köylü Sorunu" O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi Sayı 1 Cilt 1 1971 Ankara.

3. Mountjoy, A. B. **Industrialization and Under developed Countries**, Hutchinson and Co. Ltd., 1963 London.
4. Kıray, M. B. **Örgütlemeyen Kent** Sosyal Bilimler Derneği Yayınları A - 1 1972 Ankara.
5. İmar İskân Bakanlığı Bölge Plânlama Dairesi, **Ege Bölgesi**, Ankara 1971, s. 80.
6. Kıray, M. B. **Örgütlemeyen Kent** Sosyal Bilimler Derneği Yayınları A - 1 1972 Ankara, ss. 83.
7. Kıray, M. B. "Squatter Housing in Underdeveloped Countries : Fast Depeasantization and Slow Workerization. Tebliğ. Sunulduğu yer 7 nci Dünya Sosyoloji Kongresi Eylül 1970 Varna.
8. İTÜ mezunu yüksek mühendislerimizin Mersin Rafinerisi gibi tesislerde ustabaşı olarak istihdam edildikleri bir vakıadır. Örnekleri çoğaltılabilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GÖÇ, KENTLEŞME, GECEKONDU

- Modern Şehirlerin Gelişmesi ve Türkiye'ye Has Bazı Eğilimler
- Gecekondular
- Az Gelişmiş Memleketlerde Şehirleşme Eğilimleri: Tarihsel Perspektif İçinde İzmir
- Restructuring of Agricultural Enterprises Affected by Emigration in Turkey
- Gecekondular: Az Gelişmiş Ülkelerde Hızla Toprakdan Kopma ve Kentle Bütünleşememe
- Metropoliten Kent Olgusu
- Business Structure in a Turkish City
- Apartmanlaşma ve Modern Orta Tabakalar
- Safranbolu'da Konut İçi Yaşam Olanakları - Sınırlamaları ve Turizm Yönü
- Az Gelişmiş Ülkelerde Metropolitenleşme Süreçleri

MODERN ŞEHİRLERİN GELİŞMESİ ve TÜRKİYE'YE HAS BAZI EĞİLİMLER *

İnsanlık tarihinde nebat ve hayvanların ehlileştirilmesi yani tarımın başlaması ilk büyük inkilâbı meydana getirmiş, toprağa yerleşmeği mümkün kılmıştır. Tarım, nüfusun belirli bir yerde toplanmasını, yoğunluk kazanmasını sağlayabilmiştir. Bu ilk yerleşme düzeninden sonra medeniyetlerin tarihleri aşağı yukarı, şehirlerin tarihleridir denebilir. Tarihçilerin ve arkeologların şehirler için topladıkları bilgiler çok geniştir. Zaman zaman tarihteki şehirlerin nüfus bakımından büyüklüklerinin muazzam sayıları bulduğu bilinir. Yunan şehirlerinin nüfusu çok zaman 100.000'i geçirdi. Kartaca'nın nüfusu 700.000'i bulmuştu. Roma her zaman yarım milyonu geçirdi. Ortaçağ Avrupa'sında ise şehirlerin büyüdüğü değil de sayının arttığı görülür. 15. yüzyıldan sonra şehirler yeniden büyümeğe başlar. Bu uzun ve eski tarihe rağmen sosyolojik bakımdan, çeşitli devrelerdeki şehirlerle modern şehirlerin aynı özelliklere sahip oldukları söylene-
mez. Dünyanın her tarafında ve tarihin uzun bir devresinde şehirler parçası oldukları feodal topluma has karakteristikler taşımışlardır. Modern şehirlerse gene modern toplumların bir parçası olarak kendilerine has özellikler göstermektedirler. Başka bir deyimle şehirler tek başlarına var olan kominiteler olarak ele alınamazlar. Parçası oldukları büyük toplumun temel yapısına izafe edilerek anlaşılabilirler.

Feodal toplumlarda şehirler pazar ve mübadele merkezleridir. El sanatlarının ve zanaatkârların toplandığı, çeşitli eşyanın uzvî enerji ile (buhar veya elektrik enerjisi ile değil de insan ve hayvan enerjisiyle) imâl edildiği yerlerdir. Ekonomik hayat bakımından çok az bölünme ve ihtisaslaşma vardır. Aynı hudutlu farklaşma sosyal tabakalaşmada da görülür. Feodal şehirlerin mekânda aldığı şekil de toplumun sosyal ve düzenine uygundur. Sokaklar yalnız insanların ve hayvanların geçmesine izin verecek şekilde dar ve kıvrıntılıdır. Binalar alçak ve sıkışiktır. Sert bir sosyal ayırım (segregation) var-

* Şehircilik Konferansları 1964 - 65 Yaz Yarıyılı İ.T.Ü., Mimarlık Fakültesi, Şehircilik Kürsüsü Yayınları, No. 4, 1971.

dır. Bu hal birbirinden ayrı etnik grup mahalleleri ya da çeşitli zanaatkârların - bakırcılar, demirciler, yemeniciler gibi -, ayrı kısımlarda yerleşmesi şeklinde kendisini gösterir. Şehirdeki istenmeyen unsurlar ve yeni göçenler şehrin dış mahallelerine itilmiştir. Bu sert ayırımlara rağmen arazi kullanma şekillerinde hakiki bir farklılaşma ve ihtisaslaşma yoktur. Konutlar aynı zamanda iş yeri, dinsel binalar, eğitim hatta alış veriş merkezi fonksiyonunu görür. Ayrıca iş mintikaları konut mintikalarından ayrılmamış, konut mintikaları da feodal toplumun sınırlı sosyal tabakalaşmasına uyarak kendi içinde farklılaşmamıştır.

Modern sınaî toplumlarda ise şehirler sanayi, toplama-dağıtma, ve malî-idarî merkez fonksiyonuna sahiptir. Buhar, elektrik, içten patırlı motör gibi gayri uzvî enerjinin sınaî ve zirai üretime, ulaşma ve haberleşmeğe tatbiki, olağan üstü nüfus birikimini, büyük bir fazla üretimi, geniş çapta ve etkili bir şekilde farklılaşma ve örgütlenme imkânını yaratmıştır.

Dünya üzerinde çok daha geniş bölgeler arasında seri ve etkili sosyal ve ekonomik ilintiler kurmak, haberleşmek mümkün olmuştur. Modern şehirlerin iç düzeni de bu geniş temaslari, gayri uzvî enerji ile üretimi ve ulaşımı, farklılaşmış ihtisaslaşmış sosyal örgütlenmeyi aksettirir.

Bunlar gözönünde tutulursa Amerika gibi, Avustralya gibi tarihinde feodal sosyal düzen taşımayan memleketlerin şehirlerinin teşekkülü ve gelişmesi ya da modern sınaî toplum haline 15. yüzyılda gelmeğe başlamış ve bugün nüfusunun % 90'a yakını şehirlerde yaşayan İngiltere gibi bir memleket, bir şehrin bugünkü gelişmesini tayin eden faktörlerin ve bu gelişmede yer alan oluşumların örneğini Türkiye gibi henüz daha feodal toplum düzeninden kurtulamamış, yeni yeni modernleşen ve sınaileşen memleketteki bir şehrin büyümesinde izlenen ve gözlenen oluşumlarla aynı olamıyacağı anlaşılır.

Biz bugünkü konuşmamızda önce etraflı olarak modern sınaî şehirlerin sosyal yapısının en iyi aksettici mekânda aldıkları şekil üzerinde ve bunların gelişmesi üzerinde duracağız. Sonra memleketimizdeki şehir gelişmelerine ait bazı gözlemlerimizi yukarıda anlattığımız çerçeve içersinde söz konusu edeceğiz.

Bu günkü modern sınaî şehirlerin ortasında merkezi iç mintıkası terimi ile anılan ve şehre asıl rengini veren kısım mevcuttur. Bu kısmın etrafında iş yerleri ile konutların karışık halde bulunduğu

bir geçiş mintıkası, onu takiben ucuz konut mintıkaları, sonra orta sınıf konut mintıkaları, en dışarda da ağır sanayi mintıkaları ile zengin konut mintıkaları şehri sarar. Bu sıralanış yani konut mintıkalarından tamamen farklılaşmış iş ve sanayi mintıkaları, bunlara ilâveten toplumun sosyal tabakalaşmasını tam olarak yansıtan kendi içinde farklılaşmış konut mintıkaları her modern şehirde mutlaka görölür. Üstelik bu mintıkaların birbirine karşı görelî (nispî) durumları da her zaman sabittir. Mamafih bilfiil hayatta, bir şehrin topografyası, tarihi, su yolları, önceden inşa edilmiş demir yolları bu düzene müdahale edip tadil edici rol oynayabilir. Yalnız bunların hiç birisi mintıkalar arasındaki fonksiyonel ilintileri kökünden zorlayamaz, bozamaz ve bu düzen her zaman bu ilintileri taşımakta devam eder.

Bu mintıkaların ilki olan ve merkezde bulunan iş mintıkası hem şehrin kendisinin hem de hinterlandının dimağı, beyni olarak bütün sosyal ve iktisadi faaliyetlerin idare ve kontrol fonksiyonlarının toplandığı yerdir. Türkiyenin en modern sosyal yapıya sahip şehrinden örnek verirse:

İstanbul'da Taksim, Karaköy, Eminönü, Sirkeci semtleri bu mevkidedirler. Bilfiil üretim ve imalât bu mintıkada yapılmaz fakat kontrolü buradadır. Yani demir sanayii veya dokuma sanayii fabrikaları bu mintıkada değildir, fakat bu üretim kollarının idare merkezleri buradadır. Mali ve idari politikalарına ait kararlar burada alınır. Burası bütün şehir ve hinterlandı için malî merkezdir. Her çeşit borsa, banka ve benzeri müesseseler burada toplanır. Süratli ve dakik haberleşme merkezleri radyo, gazete, telefon, telgraf merkezleri burada yerleşmiştir. Üstelik münakale ağlarının lokal noktaları da burada yer alır. Demir ve hava yollarının, otobüs hatlarının terminalleri ya merkezin içindedir, ya da hemen hududundadır. İstanbul'da Sirkeci civarı bu hususta bir fikir verebilir. Gelen yolcular şehirde iş mintıkasına geldikleri ya da gidecekleri yere gene en kolay buradan gidecekleri için merkez ulaştırmaları gerekir. Merkezi iş mintıkası gene büyük otellerin, büyük mağazaların, tiyatro, sinema, konser salonlarının, büyük neşriyat evlerinin büyük apartmanların ve birinci sınıf konutların da yeridir.

Bir şehrin geliştiği büyüdüğü bu mintıkanın gelişmesinde müşahede edilir. Burada yer almış her türlü teşkilât genişler, büyür ihtisaslaşır ve çoğalır. Özellikle perakendeci mağazaları çok büyük bir ihtisaslaşmağa doğru gider. Şehir ne kadar büyürse ihtisaslaşan mağazalar o kadar artar. Bu ihtisaslaşma yalnız mutfak

eşyası, plâk, yalnız kadın çorabı, bir tek marka parfüm satmak gibi çok çeşitli konulara ait olabilir. Gelişme sırasında bu merkezden etrafa dağılan yollar boyunca iş yerlerinin özellikle küçük imalât müesseselerinin yayıldığı görülür. İlâveten şehrin diğer mıntıkalarında talî sekonder merkezler teşekkül eder. Fakat, hem yollar boyunca gelişenler hem de diğer merkezler her zaman merkezi iş mıntıkasına tabî mevkilerini muhafaza ederler. Ve buralarda ihtisaslaşma her zaman mahduttur. Talî merkezlerin adedi ve büyüklüğü de gene merkezi iş mıntıkasının büyüklüğüne bağlıdır.

İkinci mıntika hemen merkez mıntıkasının arkasında iş yerleri ile konutların bir arada bulunduğu bir yerdir. Şehrin gelişmekte olmasının en iyi gözlemlendiği yerlerden biridir. Bir kasaba şehir haline gelirken, ya da bir şehir büyürken çoğalan iş yerleri merkezi iş mıntıkasına sığamaz hale gelir ve buradan taşar. İlk taşan dükkânlar ardiyeler, imalâthanelerdir. Bunlar civardaki konut mıntıklarına yayılırlar. Şurada burada tek tük ortaya çıkan dükkân ve küçük imalâthaneler gelişme devam ettikçe çoğalır. Nihayet öyle bir an gelirki iş yerleri eskiden sadece konutlardan ibaret mıntıkada hakim hale gelirler. Buranın eski sakinleri de buradan taşınırlar.

Bu geçiş mıntıkası şehrin büyümesi ve gelişmesi konusunda çok kritik bir duruma sahiptir. Onun için üzerinde biraz daha durmağı gerektirir. Eğer şehir süratle inkişaf ediyorsa, şehrin iç kapasitesi genişliyorsa bu saha bir iki sene içerisinde iş mıntıkası ile bütünleşir, onun özelliklerini taşımağa başlar, köhneleşmez. Fakat, ticaret ve sanayinin gelişmesi yavaşlar, yani şehir gelişme süratini kaybederse ya da gelişme şehir içersinde yönünü değiştirirse bu mıntikadan taşınanlar ve göçenler, evlerini iş yeri haline gelmediği için ya boş bırakırlar ya da oda oda kiraya verirler. Satmak da istemezler. Mülkün kıymetlenmesini bekleyerek elde tutarlar. Seneler geçtikçe evler daha çok harap olur, kiralar düşer ve istikrarlı aileler yerine sayısı çok olan ve şehrin büyümesinde rolü büyük bulunan şehre yeni gelen unsurların barınağı haline gelir. Genel gözlemlere dayanarak, İstanbul'da bu mıntıkaya tekabül eden yerlerin Beyoğlu'nda Tarlabası'nın ve Galata'nın arka sokakları ile Sirkeci - Eminönü mıntıkasında Tahtakale ve Süleymaniye'nin alt taraflarında büyük ahşap konak tarzındaki evlerin şimdi bölük bölük, oda oda kiraya verildiğini ve buralarda ayrılmış bir halde Sivaslıların ya da Yozgatlıların oturduğunu görmek çok kolaydır. Han tertibi yerler ucuz otel ve pansiyonlarda buralarda toplanmıştır.

Bu sebepten bu çözülme ve geçiş mıntıklarının en belirli fiziki özelliği merkezi iş mıntıkasına yakınlığı ve harap görünüşlü bina-

lardır. Nasıl iş mıntıkası tali iş mıntıkları halinde şehrin diğer taraflarına atlıyorsa bu geçiş ve harabiyet mıntıkları da onları takiben daha az belirli olmak şartı ile şehrin diğer taraflarına, demiryolu ve fabrika çivarlarına yayılır.

Bu mıntika tozlu, gürültülü, pis kalabalık bir mıntikadır. Karışıklık ve düzensizlik hakimdir. En belirli sosyal karakteri şehrin en az gelir sağladığı (vergi) fakat en fazla masrafı icap ettiren yeri olmasıdır. Buralarda bekâr erkeklerin temerküzü dikkati çeker. Ölüm ve hastalık nisbetleri şehrin diğer mıntıklarına nispetle daha yüksektir. Kısaca kendi kendini devam ettiremeyen denge-siz bir nüfus topluluğudur. İlâveten büyük sayıda yerinden kopmuş kimselerin toplandığı yerdir. Sosyal mesafeyi muhafaza etmek, anonim münasebetler ve hareketlilik buradaki nüfusa has özelliklerdir. Şehire yeni göçenler, hayata yeni atılanlar, artistler, garsonlar, işçiler, ezeli muvaffakiyetsizler, serseriler, bohemler, fahişeler, düşmüş eski aileler burada toplanırlar. Çoğunun arkadaşı, yakını yoktur. Çoğu bu tecrid edilmiş hali özellikle ararlar.

Bir de genellikle suç sayılan yollarla hayatlarını kazanan kimseler bu mıntıkaya sığınmışlardır. Gizli kumarhaneler, keyif verici zehir satıcıları, organize fuhuş, organize gangsterlik, cürüm burada barınır. Cinsi sapıklıklar, delilik, intihar gibi şahsiyet bozuklukları burada toplanır.

Şehir ve merkezi iş mıntıkası geliştikçe, ticaret ve iş müesseseleri bu mıntıkayı istilâ ettikçe eski nüfus bir taraftan burayı terkeder, boşaltır. Diğer taraftan yeni gelenlerle kalanlar kesafeti devam ettirirler.

Bu günlerde İstanbul merkezi iş mıntıkası gelişmekte devam etmekle beraber gelişme yeni yönler aldığı ve tali merkezlere kaydığı için Galatanın arka sokakları Tahtakale ve benzeri yerler çöküntü mıntıkası olmağa devam etmektedir.

Bu geçiş mıntıklarını takip eden ucuz ve ortahalli konut mıntıkları geniş bölgeler işgal ederler. Şehirin taşıdığı iş ve geçim imkânlarına göre bu mıntıklar yayılır gider. Aksaray, Kocamustafa Paşa, Edirnekapi veya Şişli, Fatih, Nişantaşı, Kurtuluş ve benzerleri hep bu cins yerlerdir. Buraları şehrin istikrarlı ve nisbeten mütecanis nüfus topluluklarıdır. Mamafih şehrin merkezinin ikinci mıntıkayı istilası ile ordan kaçanlar bu mıntıklardaki nüfusu sıkıştırırlar. Buralardan kopan ilerleyen nüfus ta en dış mahallelere veya banliyöye, şehir dışına kaçır. Böylece şehrin konut mıntıkları da ilk mıntıkların tazyiki ile genişler, yayılır.

Şehrin en dış mahalleleri gene tutarsız-gayrimütecanis bir mintikadır. Muhtelif çevrelerde değişik fonksiyonu olan kısımlar vardır. Dış kavsin bazı parçaları en üst tabaka konut mintıkası diğer kısımları ağır sanayi mintıkası olmuştur. Bunların arasında mezarlıklar, golf, atıcılık gibi gene mahdut bir zümreye hitap eden spor sahaları mezarlıklar gibi yeşil yerler bulunur. Bunun dışı ise artık banliyö mintıkasıdır.

Böylece şehir en merkezde bulunan iş mintıkasının tazyiki ile gitgide yayılan dalgalar halinde yahut hiç bitmeyen bir santrifüj hareketi halinde muhite doğru kaçan nüfus dalgaları halinde gelişme devam eder gider.

Esas gelişme şekli olan yatay yayılma, yani santrifüj dalgalar halindeki gelişme sırasında iki tali hareket daha müşahade edilmektedir. Birincisi şehrin (vertical) - dikey olarak büyümesi yani tek aile konutlarının yerini apartmanların, çok üniteli konutların alması, ikincisi şehrin içersinde türlü şekillerde boş kalmış arazi ve arsalara süratle bina inşa edilmesidir.

Bu gelişmeler şehrin muhitine dayandıktan sonra hareket şehir dışı gelişmelere intikal eder. Bu konuda ayrıntılara girmeden sadece şehir dışı büyümelerde de ilk yerleşen ve gelişmeyi temin eden nüfusun gene şehre göçüp, gene şehrin içersinden taşan nüfus olduğunu söyleyelim. Şehre ilk gelen nüfuslarsa çözülme ve geçiş mintıkalarında barınırlar. Şehrin iş yerlerinin sağladığı geçim ile yeni mintikalara yayılırlar.

Yani tekrar edilirse modern şehirler rastgele nüfusun ilave edilmesi ile değil şehir içindeki ticari sıani müesseselerin gelişmesi, yolların ve modern toplumların sosyal tabakalaşmasını aksettiren çeşitli konut mintıkalarının yukarda anlattığımız ilintiler düzeni içersinde bir şehir içi gerilimi ile dalga dalga büyür.

Buraya kadar anlattıklarımızdan anlaşılacağı gibi modern şehirlerin büyümelerinde genel faktör olarak iki veche zikredilebilir.

Birincisi göçen nüfus, ikincisi fakat daha önemlisi tarımsal olmayan iş yerlerinin artması, ihtisaslaşması ve örgütlenmesidir. Bu iki uç dengeli şekilde arttığı kadar düzgün bir şehirleşme oluşumu gözlenir. Şehirde nüfus artması tarımsal bölgede çeşitli sebeplerden geçimini sağlayamayanların şehirlere göçmesi ile meydana gelir. İş yerlerinin her çeşidi ise ya şehirde ya şehrin parçası olduğu bölgede sanayileşme ile mümkündür. Diğer faaliyetler bu temele dayanarak çoğalır, ihtisaslaşır. ve örgütlenir. Dolayısıyla

topraktan kopup şehre gelen büyük kütlelere düzenli çalışma ve yaşama şartları temin eder.

Bizim şehirlerimiz gibi henüz feodal düzenden kurtulmamış şehirlerde hem sınıai tesisler hem de örgütlenmiş ihtisaslaşmış müesseseler azdır. Ayrıca konut mıntıkaları tabakalaşmaya hassas bir şekilde tam farklılaşmaya uğramamıştır.

Bu hal yukarıda bahsettiğimiz şehrin içersinde yaratılan büyüme geriliminin tam olarak ortaya çıkmasına ve şehir içi bölgelelerinde nüfusun kaymasına, düzenli bir şekilde yer değiştirmesine mani olmaktadır. Her şeyden önce tarım bölgelerinden şehre gelenlerin nereye yerleşecekleri belirsizdir. Ucuz kira, arsa, bina fiatları, düşük satın alma gücü, şehir içinde yer değiştirmeyen nüfus gibi zorlayıcı tesirler altında gecekondular dediğimiz, şehirle bütünleşmesi, fonksiyonel ilintileri analize muhtaç, yerleşmeler kaçınılmaz bir sonuç olmaktadır.

Organik bir bütün olarak büyüemeyen şehirlerimizde göçen nüfus şehir içinde yerleşemeyince geçiş-çöküntü mıntıkası fonksiyonundaki yerlerden kopunca şehrin dışına, teknolojik imkânlarla iş yerlerine 1 ilâ 2 saatte varılabilecek yerlere hukuki özelliğın hepimizin çok iyi bildiği gecekondulara kaçmaktadır. Bu mahalleler teşekkül ettikten sonra kendi içlerinde farklılaşmakla modern şehirlerin iç bünyelerine has özellikler göstermeğe başlamaktadır. Buraları hiç bir anlamda homojen yerleşmeler değildir. Bazı bölgedeki gecekondular alt tabaka mazbut işçi konutları mahalleleri diğer bazıları gene mazbut alt orta tabaka işçi, küçük memur, küçük esnaf konutları olarak gelişmektedir.

Oldukça düzgün tali nüveleşmelere-iç merkezlerine sahiptirler. Şehirle daha düzenli bağlar kurmuşlardır. Halbuki diğer bazı bölgedekiler tamamiyle yukarıda geçiş çöküntü mıntıkası diye anlattığımız şehir mıntıkasının özelliklerini göstermektedir. Tek farkı burayı istila etmekte olan iş yerleri yoktur. Dolayısı ile yakın bir gelecekte iş mıntıkası haline gelip temizlenme şansı da yoktur. Oynak bir nüfus ve bu oynak nüfusla beraber suçluluk ve diğer sosyal çözölme problemleri bu gecekondular mahalleleri ile bu üçüncü tip gecekondular mahallelerinin şehirle fonksiyonel ilintisinin ve sosyal bakımdan yerinin farklı olduğu açıktır. Meselenin böylece ele alınması gerekir.

Şehirlerimizin tam sanayileşmemiş, büyük, ihtisaslaşmamış ve örgütlenmiş iş yerlerine sahip hale gelmemiş olmasının sonuç-

ları ise başka türlü tezahür etmektedir. Şehirleşmenin en önemli cephesi büyük sanayileşme ve örgütleşme tahakkuk etmeyince sonsuz sayıda küçük sanayi adı ile anılan imalât-tamirat müesseseleri ortaya çıkmaktadır. Bunların sayısı şehrin organik olarak mekânda yerleşmesinde yeni bir faktördür. İyice analiz edilirse küçük sanayi tesisleri denen şeylerin sosyal bakımdan feodal düzendeki el sanatları ve zanaatkârlıktan farklı olmadığı ortaya çıkar. Dükkânın ve tesislerin sahibi ile bilfiil imalâtta, üretimde bulunan kimse ve bunu satan müşteri ile temasa gelen yani pazarlayan kimse aynı şahıstır. Tamamen feodal üretim düzenindeki gibi hiç bir fonksiyon farklılaşmamıştır. Gene feodal düzendeki gibi oğullar ve genç akrabalar, babalar ve yaşlılarla çalışırlar. Tabii seyrine bırakıldığı takdirde de şehrin içinde eski zanaatkârların mekândaki yerini alırlar. Yani kendi evlerinin yakınında çok kere hemen alt katında bir iş yeri edinirler. Böylece feodal şehirlerin iş yerinden tam farklılaşmamış konut mıntıkası düzenini devam ettirme eğilimindedirler. Diğer taraftan bu küçük sanayi tam manası ile el sanatı da değildir. Tozu ve gürültüsü el sanatlarından daha fazladır. Sayıları da çok artmıştır. Bu hale ilk reaksiyon, bunları sanki ağır sanayi imişçesine şehrin dışına taşımak olmaktadır. Halbuki bu iş yerlerinin hem müşterileri ile hergün temas etmeğe ihtiyaçları vardır, hem de gelirleri ve imkânları hergün büraya şehrin dışına kolayca gidip gelmelerini sağlamaya yetmez. Bunun sonucu "sanayi sitesi" adı altında şehirlerin dışına çıkarılan bu müesseselerin ikinci katında, yanında, etrafında gene hemen konutlar teşekkül etmekte ve "site" gene şehrin içine girmektedir. Tam sanayileşmemiş ve örgütlenmemiş olmanızın yarattığı bu çıkmazın gerçek sanayi tesisleri gittikçe, küçük sanayinin yerini alacağı ve dolayısıyla böyle psöde-sanayi mıntıkları kurmağa lüzum kalmayacağı açıktır.

Feodal şehirlerin yerleşme düzeninde modern şehir yerleşme düzenine geçerken ortaya çıkan başka bir problem de sokakların insan ve hayvan ulaşımından motorlu taşıt ulaşımına intikal ettirilmesidir. Bu genel sorunlar içinde şehirler arası ulaşımı temin eden otobüs terminal ve garajlarının özel bir yeri vardır. Bunların yapısı değişen şehirlerimizin nerelerinde yer alması gerektiği analize muhtaçtır. Modern sınaî şehirlerin analizinde terminallerin vani yolcu indirme bindirme yerlerinin merkezi iş mıntikasının içinde ya da hemen hududunda olduğuna işaret etmiştik. Feodal düzenin insan ve hayvan ulaşımına göre yerleşmiş şehirlerimizin daracık yol sistemleri içersinde modern otobüsleri şehrin merkezine getirmek

veya oradan çıkarmak hakikaten mesele olmaktadır. Mamafih kabul etmek lazımdır ki trafik sıkışıyor diye şehirler arası ulaşımı şehrin hududunda durduran Belediyelerimiz otobüs terminal ve garajlarını şehir hududuna yerleştirmektedir. Garajların yeri şehir hududu olsa dahi yolcuların, geçici nüfusa hizmet eden müesseselerin yer aldığı ve şehrin çeşitli bölgeleri ile kolayca kurulabilen merkezi iş mintikasına getirilmesi şarttır.

Esasen getirilmediğinden bazı otobüs işletmelerinin nüfuslarını kullanarak şehrin içine girdiklerini görmekte bu müşahade ve analizi desteklemektedir. Fakat bu halde iki çeşit, biri imtiyazlı diğeri değil, ulaşım düzeni de istenecek bir şey değildir.

Feodal yerleşme düzeninden modern yerleşme düzenine geçiş halinde olan şehirlerimizin bütün problemleri elbette yalnız bu söylediklerimiz değildir. İstenen, gelişme, büyüme, değişme gibi terimlerle ifade edilen oluşumların soyut şeyler olmadığını belirli şartlarda belirli sonuçların ortaya çıktığını göstermekti.

Burada nüfus akımı, işyerleri özellikleri, konut bölgeleri farklılaşmaları, yol ve ulaşım gibi temel meselelerin bazı yönlerini ele alarak bu temel prensibin bir sosyal yapıdan farklı bir sosyal yapıya yönelmiş şehirlerimizde aldığı şekilleri belirtmeğe çalıştık.

GECEKONDULAR *

Şehir toplumlarının ilk ayırd edici vasfı kendi içinde farklılaşmış, ihtisaslaşmış tarımsal olmayan bir iş düzeni ile bu işlerde çalışan gene kendi içinde farklılaşmış ve tabakalaşmış bir nüfusa sahip olmalarıdır. Bu özellik kendisini mekanda işyeri ve konut mntıkalarının bir birinden ayrılma ve bunların arasında akım kanallarının - ulaşım ve haberleşme kanallarının - belirmesi ile aksettirir. Bunun dışında iş düzeninde ihtisaslaşma, farklılaşma artıp yığılma çoğaldıkça mekandaki ayırımda sadece iş ve konut bölgeleri olmaktan çıkar. İş bölgelerinde bilfiil üretim ve dağıtım ile bunların idare ve kontrol fonksiyonları başka başka yerlere yerleştikleri gibi, bu kontrol ve idareyi ellerinde tutanlarla bilfiil üretimde bulunanlar yani toplumun çeşitli sınıfları ve aldıkları gelire göre değişik satın alma gücündeki nüfus farklı yerlere yerleşirler. Şehirdeki yerleşme bu şekilde hem sosyo - ekonomik gelişme derecesine göre iş hayatının bünyesini hem de sınıfsal yapısını aksettirir. Genel bir soyutlaştırma yapılırsa, şehirlerin ortasında kontrol ve idare fonksiyonlarının toplandığı bir merkezi iş mntıkası bulunur. Bunun etrafında halka yada düzenli merkezden dışa doğru uzanan parçalar halinde ekonomik güçleri ile oranlı olarak, yer yarışması sonucu, en kudretsizlerin en arzu edilmeyen yerlerde, en kudretlilerin de fizik şartları en iyi, prestiji yüksek çevrelerde yerleştikleri arada kalan sahalarda da, büyük sayılar tutan orta tabakaların yayıldığı görülür. Bu bölgelerin birbirlerine karşı görelî durumları her zaman sabittir. Topografya, su ve demir yolları, tarih, sosyal değerler bu düzeni tadil edici rol oynayabilirler. Fakat hiçbirisi arsa fiyatı ve kira yarışmalarından ortaya çıkmış olan ve görelî kuvvetleri yansıtan bu farklılaşmayı bozamaz. Ekonomisi gelişmekte devam eden sanayileşmiş toplumlarda kırsal bölgelerden kopup şehirlere göçenler önce her zaman merkezi iş mntıkasına ya da diğer işyeri nüvelerine çok yakın, en az masrafla çalışma alanlarına ulaşabilecekleri geçiş mntıkalarına yerleşirler. Fakat burda kalma süreleri çok kısadır. Şehrin ekonomisinin arzettiği ücreti yüksek işlere girenler, süratle burdan ayrılır, düzenli konut mntıkalarına taşınırlar. Plânsız olmasına ve arsa, kira yarışmasına

* Türkiye'de Gecekondu Seminerine verilen bildiri, Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, 1970.

rağmen gelişen sanayiın sağladığı gelir bu yeni gelen ve sayıları çok olmayan kırsal nüfusu nispeten buhransız olarak şehir yapısına assimile eder. Hem köylü hızla hünarlı sanayi işçisi ya da hünarlı örgütlerde çalışan memurlar haline gelir, hemde şehirde bunun yansıması olarak düzenli konut mntıkaları gelişir.

Sanayileşme ve modernleşme öncesi şehirlerinin hem iş yapısı hem de sınıfsal yapısı çok farklılaşmış değildir. Mekandaki yansıması da buna uygundur.

Sanayi öncesi şehirlerinde de her zaman yerleşmek üzere dışardan şehirlere gelenler olurdu. Bu kimseler, ulaşımı hayvan enerjisi ve yaya olarak temin edilen bu şehirlerde en az talebi olan şehrin dışındaki "sahipsiz" arazide kendilerine bir yer edinirlerdi. Sayıları az olduğu ve şehrin dışındaki toprağa zaten talep bulunmadığı için bunun üzerinde durulmazdı. Genellikle çabuk assimile olunurlar ve sorun haline gelmezlerdi. "Teneke mahalleleri" her zaman görülmüş fakat her zaman da sınırlı kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonuna kadarda bu yapı çok belirgin bir tarzda değişmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra sanayileşmemiş toplumların tarıma dayanan feodal toplum yapısından çıkma çabalarında şehirleşme ve şehirde yerleşme oluşumları yeni özellikler göstermeğe başlamıştır. Bugün bizim toplumumuzda, hem diğer geç sanayileşmiş toplumlarda Lâtin Amerika'daki Asya'daki benzer ülkelerin şehirlerinde ulaşım, sanayi ve bunlarla aynı zamanda gelişen örgütleşmelerin modern düzene geçiş hızı 19. yüzyıl batı toplumlarının şehirleşmelerinden çok daha yavaş olmakla beraber tarımsal üretimde, nüfus artışı ve teknolojik değişme ile topraktan kopma şimdiye dek olmadığı kadar hızlı ve büyük çaptadır. Başka türlü söylemek gerekirse şimdi bu toplumda şehirlere nüfus yığılması oranı sanayileşme ve örgütleşme hızımızdan çok fazladır. Şehirli nüfus oranı örneğin bizde % 18 gibi bir hızla artarken sanayide çalışan nüfusun artışı % 8'i bile bulmamaktadır. Dolayısı ile şimdi şehir nüfusumuzun sınıfsal yapısı ve tabakalaşmasında bu çelişki içinde bilfiil sanayi üretimi yapan gruplarla, büyük sayıda insanı bir araya toplayan ve büyük hacimlerde üreten sanayiın koordinasyon, idare, dağıtım fonksiyonlarını gören değişik tarzda özelleşmiş gruplar tam açık seçik bir halde belirmektedirler; yani modern toplumsal yapıya has işçi sınıfı sınırlı bir sayıda doğmaktadır. Bu halde topraktan kopup şehre gelen nüfus gereği gibi şehirsal faaliyetlere girişmemekte, köylü kalamadıkları gibi tam şehirli de olmamakta, üretime belirli bir katkısı bulunmayan dağınık, küçük servis işlerinde kalmaktadırlar. Onun için bugün kırsal bölgeleri-

mizde şehirlere gelen ve modern bir iş ve tabakalaşma düzenine giremeyen kimselerin mekanda yerleşmeleri değişik olmakta ve bir çok yeni sorunun doğmasına sebep olmaktadırlar. Bir daha söylemek gerekirse gelenlerin sayıları çok yüksektir. Şehire geldiklerinde edinebildikleri işler de assimile olmalarını engelliyecek gibidir. Yapılan araştırmalarda örneğin Profesör Yasa'nın verdiği bilgiye göre Ankara gecekondualarının gözlem yapılan kesitinde vasıflı işçi oranı sadece % 27'dir. Daha anlamlı olanı ise işçilerin hünerlerinin dahi şoförlük, oto tamirciliği, marangozluk, duvarcılık, terzilik gibi modern sanayi düzeninden çok eski zanaatkârlık düzeyine sahiptir. Zeytinburnu gecekondualarında da işinin belirli bir yeri olmayan, seyyar satıcılık, ayakkabı boyacılığı gibi işler yapanların oranı % 40'da hünersiz düz işçidir. Bunun sebebi şehre gelenlerin isteksizliği ve beceriksizliği değildir. Sanayi, örgüt, ihtisaslaşma kısaca modernleşmenin yavaş olmasıdır. Filhakika ülkemizin en dengeli büyüyen en dengeli şekilde sanayileşen ve örgütlenen şehri İzmir bu yönden en düzensiz Ankara ile kıyaslanırsa bu nokta kolayca gözlenebilir. İzmir'de gecekondulu vasfındaki bina oranı % 42 iken Ankara'da % 65'i bulmuştur. Ustelik İmar İskân Bakanlığı çalışmalarında görüldüğü gibi İzmir gecekondualarında hem bina hem yol ve diğer belediye servisleri Ankara ile kıyaslanamayacak kadar iyidir. Yollar asfalttır evler muhkem, bahçe içinde tek ev gibi inşa edilmiştir.

Modern örgüt ve sanayie ait olmayan bu iş ve mesleklerde kazanç çok düşüktür. Elimizde bulunan çeşitli çalışmaların hepsi ortalama aylık aile başına geliri 1962 ve 1963 yılı için 400 T.L. civarında hesaplanmıştır. Şehrin içindeki konutlar nekadarköhne olurlarsa olsunlar, sanayileşmemiş, az gelişmiş ekonomimizin şehirlerine yığılan, köyden bir satınalma gücü getirmediği gibi şehirde de bu kadar düşük gelirlerle çalışanlar için ulaşılmıyacak kadar pahalıdır.

Kırsal bölgelerden gelenler, merkezi iş mintikalarına daha yakın geçiş mintikalarında kısa bir müddet kiracı olarak kaldıktan sonra şehrin çevresinde yada hemen köyden gelir gelmez kendine ait olmayan çok kere meyilli boş bir arazide ya da yeniden yaparak ya da aynı şartlarla inşa edilmiş eski bir gecekonduyu alarak oraya taşınmaktadırlar. Çok iyi bilindiği gibi ev standartları geliri hassasiyetle aksettirir. O kadar ki bütün hayat seviyesi ve tabakalaşma araştırmalarında kullanılan indekslerin bir numaralı unsurudur. Bugünkü şehirleşmemizde de gecekondular alt gelir tabakalarının gelirini aynı hassasiyetle göstermektedir. Şehirde geçerli

diye tesbit edilmiş bina normları ile şehre yeni gelenlerin bu iş için ödeyebileceği meblağ arasında müthiş bir tutarsızlık vardır. Şehir konut standartları şehrin varlıklı azınlıklarına göre ayarlanmıştır. Böyle ayda aile başına 400 T.L. gelirle temin edilecek konutların elbette standardı çok düşük olacaktır. Bu inşaatlarda ilk endişe binayı mümkün olduğu kadar ucuza maletmektir. Gecekondularda masraftan tasarruf ilk önce el emeğinden elde edilir. Bina, dost ve arkadaşların yardımı ile ve kendi emekleri ile yapılır ve hünەرli işçi veya ustalara para ödenmez. İkinci tasarruf konusu kalitesiz malzemedir. Böyle kalitesiz malzeme ile standartlar asgaride tutularak gene az masraf edilmesine çalışılır. Gecekondularda asıl önemli tasarruf arsa değerinin fiyatını ödememek yada mümkün olduğu kadar az ödeyerek elde edilir. Ama bu çok zaman mümkün olmaz. Gene de ödenen, şehir arsa fiyatlarına göre çok azdır. İdeali hiç para ödememektir. Esasen gecekonduyunun tarifi de böyle idi. Başkasının arazisine izinsiz yapılan, düşük standartlı bina. Böylece yapılan inşaat 1962 - 63 yıllarında ortalama 6000 TL. azami 13000 TL. mal olmakta idi. Bugün bu fiyat takriben 7000 ilâ 20000 TL. ulaşmıştır.

İster başkasının arazisi üzerine inşa edildiği isterse standart normlara uymadığı düşünölsün yani iki temel hukuk kaidesini ihlal ettiği göz önünde tutulsun, gecekondu inşaaası kasıtlı bir suç adde-dilemez. Buralara yerleşenlerin fiilen köye dönmeleri imkânsızdır. Ankara gecekondualarında yüzde 70'i köyde topraksız ve işsiz olduklarından göçtüklerini bildirmişlerdir. Burada bulabildikleri işler ve ellerine geçen gelir de başka türlü bir yerde oturmalarına izin vermemektedir. Gelirlerini arttırmak yada bunu temin edecek sanayileşme şartlarını kökünden değiştirmek de onların ellerinde olmadığına göre, gecekonduları bugünkü az gelişmiş, sanayileşmemiş sosyo-ekonomik düzenimizin tam bir yansıması sayıp öylece kabul etmemiz gerekir. Bu hali ile o binalar bile büyük bir yaşama azminin görüntüsüdür. Öyle görülüyor ki ilk önceleri gecekondu, inşa edenlerce içinde geçici bir zaman için barınılacak bir yer diye düşünülmüştür. Merkezi iş yerlerine çok yakın olan bu bölgelerden "vaziyetleri düzelince" şehrin diğer mntıkalarına geçeceklerini düşünürler. Bütün çalışmalarda, oralarda cturanların en çok şehrin apartmanlar bulunan semtlerine taşınmak istedikleri tesbit edilmiştir. İstekleri ne olursa olsun şehirlerimizin sosyo-ekonomik yapısı şimdiki gibi kaldığı müddetçe bu mümkün olmayacaktır. Ankara araştırmalarında olsun, İstanbul araştırmalarında olsun biraz eski gecekondu mahallerinde on seneden beri oturan bir çok ailelere rastlanmıştır. Ortalama oturma süresi 4 - 5 senedir. Bu müddet

bir geçiş süresi sayılamıyacak kadar uzundur. Bu bölgeler de esasen batı Şehirlerinin tam ve devamlı konut mahallerinin geçiş bölgeleri değildir, tamamen Şehrin bir parçası haline gelmişlerdir.

Ankara'da 25, İstanbul'da 20 senedir sürüp giden bu yerleşme tarzı artık ilk başladığı halde değildir. Böyle kendine ait olmayan arazide son derece düşük standartlarla inşa edilen on binlerce konutun ve 25 senedir sürüp giden Şehre gcme oluşumun aynı halde kalacağı düşünülemez. Bu oluşum özellikle iki yönde değişmiştir. Her Şeyden önce geçici diye başlamış olan bir yerleşme tarzı tamamen kalıcı bir hale dönüşmüştür. Ondan sonra da daha çok içinde oturanların yaptığı kendilerine ait olan gecekondular hakim hale gelmiştir. Bir gecekond u mahallesinde ilk yerleşenler aynı bölgeden gelen birkaç aile oluyor, sonra az sayıda başkalarıda gelip bunlara katılıyor. Bundan sonra sakin bir devre görülüyor, bir nevi altorta tabaka konut mahallesi ortaya çıkıyor. Fakat Şehre yayılma devam ettikçe hızla bu mıntıkada hem kiraya verilmek üzere spekulatrler tarafından hemde yeni gelenlerin kendileri tarafından birçok gecekond u birden yapılmaktadır. O zaman sahanın nüfus yoğunluğu birden artmakta ve heterojenleşmektedir. Sonra bütün vre birden bir sefalet mıntıkası haline gelmeğe doğru gitmektedir. Buradaki nüfus artık batı Şehirlerinin geçiş mıntıkalarındaki nüfusa hiç benzemez hale gelmiştir. Her Şeyden önce yaş ortalamaları 40'ı bulmuştur. Bekâr erkek çok azdır. Ve kadın erkek miktarı hemen hemen birbirine eşittir, yani genellikle Şehirlerin bütününde olduğu gibidir, ocuk sayısı yüksektir. Ailelerin çoğu 4 seneden çok bir zamandan beri burdadırlar ve isteselerde burdan gidemiyeceklerini bilmektedirler. İstanbul'da beş senede bir bölgeden taşınma oranı % 1 gibi bir orandır. Dolayısı ile bu istek onlar için bir topidir. Burada bir noktaya dikkati çekmek uygun olacaktır. Köyden gcenlerin sosyo-psikolojik bir yönü gecekondularını anlamak için özellikle önemlidir. Bu husus grel i yoksunluk diye adlandırılan davranıştır. Herkes kendisini belirli bir gelir grubu yada yaşayış düzeyi ile kıyaslıyarak rahat yada fakir sayar ve hiseder. Bugün köyden Şehre gcenler Şehre tam assimile olamadıkları için ve mıntıkları haline dönüşmüştür. Bu nokta üzerinde özellikle durmak geeker. Bugün büyük Şehirlerimizin st, st orta ve orta tabaka konut mıntıkları dışındaki her türlü yerleşme farklılaşması toptan gecekond u mahalleleri diye anılan bölgeler de yer almaktadır. Dolayısı ile alt orta tabaka konut mahallesi ile, suçlu luğun yoğunlaştığı suçluluk bölgeleri ne Şehir içindeki yerleşme düzeni bakımından nede toplumsal yapı özellikleri bakımından aynı Şey değildir. Genel gözlemin verdiği bu önemli bilgi yazık ki eldeki

araştırmalarda görülmemektedir. C nk  hemen hepsi çok dar bir bölgede veri toplamışlardır. Daha çok düşük gelirli konut mıntıkalarına tekabül eden yerlerde toplanan bilgiler buraların hakikaten artık g cenlerin kısa bir müddet kaldıkları geçiş mıntıkları özelliğini taşımadığını buna mukabil yerleşmiş alt gelir mıntıkları özelliğini göstermektedir.

Yapısal değişmenin kırd  ve kentte birbiri ile uyuşmayan modernleşme temposu içersinde ortaya çıkan çoğunlukla k  k servis işlerinde çalışan son derece düşük gelirli büyük kitlelerin, ne işlerinde ne gelirlerinde bir güven vardır. Güvenlik duygusu intibak için en önemli duygudur. Köyden g cenlerin bu güvenliği ne zaman elde edecekleri belirsizdir. Bunu elde edebilmek için bugün istedikleri şey ne bahasına olursa olsun bir konut sahibi olmaktır. Bir çok hallerde hattâ kiralanan k bir ev bulmak bile zor bir sorun olmaktadır. Bu büyük talep hemen durumu spe lasyonlara açmaktadır. İlk 1945 gecekondularında mülkiyet düzenini çaresiz olarak bozan köyden gelen aile reisi kadar hattâ onlardan fazla aynı yerlere aynı standartlarla bina yapıp kiralayan yada satan spe l t rler vardır ve talep bu kadar çok olursa, bütün şehir arsaları ferdi mülkiyete aitse bu konuda ve buralarda spe lasyona gidilmemesi imkânı yoktur. Araştırmalarda gecekondü sahiplerinin % 45'inin  vlerini satın aldıkları, diğerlerinin kendileri yaptığı bulunmuştur. Bu oran gecekondü ticaretini kazanç yolu yapanların ne kadar çok olduğunu gösterir. Kendileri yapanların  oğuda arsalarını başkalarından satın almışlardır. İlgi çekici taraf satanların da bu arsaların hukuki sahipleri olmamasıdır. Hazine arazisini daha önce işgal etmiş olmaktan edindiği hakkı satmaktadır. Bugün Ankara'd  45 derece meyilli, merkezden bir saat yürüme mesafesinde, hiç bir şehir servisi olmayan, hukuki mülkiyeti satanda olmayan arsalara 100 TL. istendiği tesbit edilmiştir. Hukuk mevcut şartlara uygun olursa yaşar. Gecekondularda biri hukukun temel kaidelerinden diğer i inci derecedekilerden olmak üzere iki kural her an binlerce defa çiğnenmiştir. Birincisi mülkiyet düzenidir. Tarımdan kopan nüfusun büyük sanayil n ve onun getireceği örgütlerin geç ve yavaş gelmesi yüzünden şehirde düzenli olarak assimile edilememesi, ve gerekli geliri sağlayamaması kaçınılmaz şekilde başka grupların "mülkiyet" hakkını fiilen kullanamaz hale getirmektedir. Yirmibeş senedir hukuku tatbik  görevli kurumların devamlı yıkmak gibi zorlayıcı tedbirleri, devam edegelmektedir. Bu çareler çok temelde olan asıl sebebe dokunmadığı için hiçbir yere varmamaktadır. Sık sık on ke-re yıkılmış gecekondusunu tekrar yapan kimselerden bahsedilmektedir. Bu kimseler ne olağan üstü inatçı ne de olağan üstü

müteşebbistirler. Sadece yaşama mecburiyetindedirler. Yıkmanın çare olmadığına anlaşılmıştıktan sonra ikinci yol olarak bu bölgelerin ıslahından söz edilmeğe başlanmıştır. Islah çarelerinden birinin devletin blok apartmanlar yaparak gecekonduların sakinlerini buralara geçmeğe teşvik etmek olduğu söylenmiştir. Ankara'da Gülveren apartmanları bu gaye ile inşa edilmişti. Daha geniş projeler Hong-Kong'da ve Peru'da tatbiki kalkışılmıştır. Fakat kolayca görülebileceği gibi bu apartmanlar şehre göçen nüfusun binde birini bile barındıramamıştır. Bizdeki Gülveren apartmanları ise subay ailelerine verilmiş yani orta tabaka konutu haline gelmiştir. Esasen eğer şehirde belediye yada devlet böyle yüzbinlerce apartman temin edecek kadar varlıklı olsa idi büyük ihtimalle bu kimselerin kendileri de daha iyi işlerde çalışabilir daha yüksek standartlı binaları kendileri temin ederlerdi. Çarelerin en çare olmayanı muhakkak ki bu tavsiyedir. Gecekonduların kendilerini ıslaha gelince bu gün büyük şehirlerimizin yarı nüfusu bu biçim konutlarda ve mahallelerde oturmaktadır. Buraları en meyilli en hizmet götürülmesi zor yerlerdir üstelik bizzat sahipleri ıslah edilen düzeni muhafaza etmeğe imkân bulamayınca çevre gene aynı hale dönüşecektir. Yapılacak herşeyin yaşaması için gecekonduda oturanların kazançlarının ve şehir yaşayışlarının hakikaten şehir şartlarına uygun olması gerekir. Bu alçak gelire uyacak pek az ıslahat olacağına göre gene en makûl şey sebebin aslına yani hızlı sanayileşme, üretimi çoğaltma ve şehirlere gelenlerin bu üretimden alacakları paylarını arttırmağa gitmek gerekir.

Burada, gecekondularla resmi otoriteler arasında pek çok sözü edilen bir ilişki olarak gecekondulara tapusu verilmesi, mülkiyet haklarının tanınması konusu da açıklanmalıdır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi fiili durumda esasen mülkiyet gecekondularda oturanlara geçmiştir. Yirmi senelik, resmi makamların hayata uymayan yazılı hukuk kaidelerini zorla tatbiki çalışmaları sonuçsuz kalmıştır. Gecekondulara tapu vermekse konut standardı, şehir yerleşme düzeni ve bu mntıkaların ıslahı bakımından hiçbir şey değıştirmemektedir. Bu ilişkinin tek fonksiyonu tapu alanın kendisini biraz daha güvenlik içinde hissetmesidir. Bu güvenlik hissi sömürölerek politik güçler özellikle seçim sıralarında biraz daha güçlü hale gelmek istemektedirler. Fakat ne gecekondunun standardının değışmesi temin edilmekte - tapu alan ıslahat yapamaz çünkü izin alamaz, yıkıp başka şey inşa edemez çünkü tapu binaya aittir bir daha verilemez - ne çevre şartları düzenlenebilmekte nede gecekonduların sakinlerinin yaşantısı ıslah edilebilmektedir. Bu haliyle tapu verilmesi de meselenin aslı ile ilgisiz, gecekonduların sakinleri için anlamsız,

sadece politik güçler için manalı birşeydir. Ve daha yakından bakılırsa bir de ilk mülkiyet hakkını muhafaza eden resmi çevrelerin otoritesini yıkmağa yaramış olduğu görülür. Kısaca söylemek gerekirse gecekondular tarım ve nüfus değişikliklerine uymayan, sanayileşmeyen, örgütlenmeyen şehirlerimize yayılan hiç ihtisaslaşmamış az gelir getiren işlerde büyük kitlelerin barınak yerleridir. Yirmibeş senedir sürüp giden çok yavaş gelişme bu bölgeleri şehrin alt gelir tabakalarının daimi konut mıntıkası haline getirmiştir. Talep müthiş ve arsalar kamulaştırılmamış olduğu için acı bir spekülasyon sürüp gitmektedir. Yıkamak, islah etmek, tapu vermek, buraları düzeltmek yada yoketmek için yeterli değildir. Sıhhatli bir yerleşme için mutlaka sanayii, örgüt ve artan ürünün dağılımından daha büyük payların şehre son yirmi yılda gelenlere düşmesi gerekir.

AZ GELİŞMİŞ MEMLEKETLERDE ŞEHİRLEŞME EĞİLİMLERİ: TARİHSEL PERSPEKTİF İÇİNDE İZMİR *

Kentler bilindiği gibi tarımsal olmayan üretimin yapıldığı ve daha önemlisi, hem tarımsal hem de tarım dışı üretimin dağıtımının kontrol fonksiyonlarının toplandığı belirli teknolojik gelişme seviyelerine göre büyüklük, heterojenlik ve bütünleşme düzeylerine varmış yerleşme biçimleridir. Bu özellikleri ile yalnız başlarına var olamazlar: çevrelerindeki diğer yerleşmelerle etkileşim içerisindedirler. Dolayısı ile, nerede ve hangi devrede olursa olsun, bir kentin zaman içinde oluşumunun en önemli ve anlamlı yönleri, sözünü ettiğimiz fonksiyonlar, bunların yerleştiği kent merkezinin çevre yerleşmeleri ile kurduğu ilişki ve bu ilişkinin değişimidir.

İzmir son ikiyüz yıl içersinde hem çevresindeki yerleşmelerle ilişki düzenini hem de dağıtım ve kontrol fonksiyonları ile bunların merkezdeki yerleşmesini kökten değiştirmiş bir kent gibi görünmektedir. Bu hali ile sanayi öncesi bir feodal şehir yapı ve ilişkileri düzeninden, bir az gelişmiş metropoliten şehir haline dönmüştür. Bu çalışmada böyle bir dönüşümün geçen yüzyılda hangi faktörlerin etkisi ile mümkün olduğu ve kentin merkezindeki mekânda nasıl aksettiği araştırılacak ve bu oluşumlar üzerinde bazı genellemelerin mümkün olup olmadığına bakılacaktır.

Eski Bölge İlişkileri

İzmir uzun zamandan beri Anadolu'dan gelen uzun mesafe kervan ticaret yollarının son limanı ve o zamanın ulaşım, haberleşme, üretim ve artık ürün imkânlarına, politik ve ekonomik örgütlenmesine göre belirlenmiş bir bölgenin ihtisaslaşmış bir zanaat ve dış ticaret merkezi idi (1). Bölge Osmanlıların idarî teşkilâtı ile de belirlenmişti. Verimli Gediz ve Bakırçay nehirleri vadisi içerisinde kademelenmiş yerleşme noktaları, Saruhan (şimdiki Manisa) merkezi etrafında bir bölge meydana getiriyorlardı. Buradaki kentsel yerleşmelerin hem kendi tüketimleri için tarımsal olmayan üretim

* ODTÜ, Gelişme Dergisi, Güz 1971 - 73.

örgütleri vardı, hem de belli bir konuda bölgeye ve bazen bölge dışına da hizmet edecek tarzda bir zanaat kolunda da ihtisaslaşmıştı. Bölge içerisinde Manisa ipekli dokumada, Uşak halıcılıkta, İzmir yazma denen pamuklu (yorgan yüzü ve baş örtüsü) dokumada, Ayvalık, Edremit zeytinyağı ve sabunda ihtisaslaşmış tarımsal olmayan üretim merkezleri idiler. Bunların etrafında tarımsal üretim yerleşmeleri olan köyler vardı. (2)

Böylece büyük değişikliklerin başlamadığı bu devrede kendi iç dinamizmi ile bölge bütünleşmesine ulaşan bütün toplumların temel özelliklerini burada da görmek mümkün oluyordu. Önce yerleşmeler arasında tarımsal olan üretim ile tarımsal olmayanları ayrılıyor sonra tarımsal olmayan üretimin yerleştiği noktalarda her iki üretimin artık ürününün kontrol fonksiyonları ile beraber yukarda sözünü ettiğimiz bir sanayi (zanaat seviyesinde) ihtisaslaşması yer alıyordu. (3) Bunların hepsinin nihaî olarak dağıtım, koordinasyon ve tahsis şeklinde özetliyebileceğimiz kontrol fonksiyonları (Osmanlılarda vilayet teşkilâtı ve lord-bürokratlar) bölge merkezi Manisa'yı ortaya çıkarıyordu. İzmir burada dış ticarete ihtisaslaşmış özellikle, kontrol fonksiyonları bakımından Manisa'ya (Saruhan) bağlı bir şehirdi. Bu devrede politik kontrol ekonomik kontrolle beraber olduğu, birbiri üzerine çakışmış bulunduğu için ikisi de aynı yerden aynı makamlarca icra edilmekte idi. İzmir şehrinin ticaret ve zanaat vergi gelirleri tersane kethüdalarının hassı tayin olunmuştu. (4) Bu has, sancak beyi kanalı ile İstanbul'la iletilmekte idi. Bu bölgede Merkezî Yer Teorilerindeki gibi yerleşme büyüklükleri altı kademe değil dört kademe halinde idi. Büyüklükleri de çok az değişiklik gösteriyordu. 200 ilâ 300 nüfusluk köylerden sonra 5000 ilâ 10 bin nüfusluk kasabalar ve 20 bin ilâ 40 bin arasındaki şehirler bu konfigürasyonun düğüm noktalarını teşkil ediyorlardı. Bu kademelenme tamamen bu yerleşmeler arasındaki fonksiyonel farklılaşmanın ve bu fonksiyonların karşılıklı etkileşimlerinin sonucu idi. Büyüklüklerinin kademelenmesinde de bir devamlılık vardı. En büyükten en küçüğe doğru orta büyüklükteki yerleşmelerin sayısı da tedricen artıyordu (5) (Tablo 1).

Eski ulaşım ağı da bu yerleşme noktaları arasında gene toplumun iç dinamiği ile ortaya çıkmış bir ulaşım örgütü idi. (6) Örümcek ağı yapısında olan ve merkezi Manisa'da olan bu ulaşım sistemi yine aynı merkezden kontrol edilen bir akım ve bakım örgütüne sahipti. Osmanlı İmparatorluğunun çok iyi bilinen ve civardaki bir köyü, yolun belirli bir parçasının asayiş ve bakımından yükümlü kılan ve derbent sistemi diye anılan yol bakım teşkilâtı, ulak, men-

zil kervansaray temini bu ulaşım düzeninin bölge merkezinden kontrol edilen mal, haber ve insan akımını kolaylaştıran ve devam ettiren yönleri idi. (7) Bu düzenle, kontrolu ellerinde tutanlar yani sancak beyi ve etrafındaki bürokrasi bölgenin artık ürün ve servetinin tahsis edilmiş olduğu yerlere ve gruplara kaymasını doğrudan doğruya kontrol ve temin ediyorlardı. Böylece merkezi ortada olan bir bölge ve onun bağlantıları temin edilmiş oluyordu.

İzmir’inde yer aldığı bu şehirler konstelasyonu içerisinde Merkezi Yer Teorisine uyar bir şekilde Manisa hem geometrik hemde fonksiyonel bakımdan merkezde bulunmakta idi.

TABLO I

1850’DEN ÖNCE İZMİR VE BÖLGESİNDE YAKLAŞIK NÜFUS

4000 den az	— Garbi Karaağaç, Köyceğiz
4000 - 6000	— Seferihisar Eşme, Milas, Kuraçum
6000	— Menemen, Tavas, Buldan Demirci, Bodrum, Marmaris
10 000	— Kırkağaç, Alaşehir
10 000 - 19 000	— Söke, Salihli, Kula, Turgutlu, Foça, Ödemiş, Gördes, Tire, Urla
19 000 - 20 000	— Akhisar, Denizli, Muğla, Bergama, Nazilli
35 000 - 40 000	— Aydın, Manisa
55 000	— İzmir

Değişen Bölge İlişkileri

Bu bölge yapısı 18’inci yüzyıldan sonra yeni bir etkiler düzeni içine girmiştir. Gittikçe artan yoğunlukta bir dış ticaret ve bu cins ticaretle gelen sosyal örgütler ve gruplar, yerleşmeler arası ilişkilere müdahale edici önemli bir faktör olarak ortaya çıkmış, ister istemez göreceli olarak dengede duran eski sistemi bozmuşlardır.

İzmir’de uzun mesafe ticaretinin yerini 19’uncu yüzyılda artık hakim bir şekilde Gediz vadisine ek olarak Küçük ve Büyük Menderes vadilerinden taşınan, Avrupa’nın yeni gelişen sanayi nüfusu ve şehirlerince talep edilen tarımsal ürünlerin ticareti aldı. Bunların başında tahıl ve bakliyat geliyordu. İzmir’e bu devrede en çok ihraç edilen mal hem hacim hem değer olarak buğday ve bakliyat idi. (8)

Bu yeni ticaretin yönü, cinsi ve miktarı artık ürünün kontrolünde yepyeni sorunlar doğuruyordu. Buğday ve bakliyatın ticarete girmesi, öşür ve diğer vergi tarzlarını bozuyor, eski vergi yolu ile bölgesel bütünleşmelerin kademelenmesi şekil değiştiriyordu. Osmanlı Devleti bu bozulan denge ve kontrol düzenini düzeltmek çabası içerisinde bölgenin idari bütünleşmesini yeniden gözden geçirmiş ve 1811 de İzmir'i Saruhan sancağından çıkarıp şimdi daha sıkı ticaret bağları kurduğu çevrenin idare mekanizmasına, Aydın sancağına bağlamıştır. Burada halâ içe dönük merkezli eski kontrol düzenini devam ettirme çabasını görmek kolaydır. Halbuki bütünleşmeyi bozan faktör iktisadi bütünleşmedeki değişikliklerdir. Onlara müdahale edebilmek gerekti. Oysaki, Osmanlı Devleti, İmparatorlukta 17'nci yüzyıldan beri olagelen bütün temel ekonomik değişikliklere gösterdiği reaksiyonu tekrar etmiş, ekonomiyi yeni düzeyde kontrol etmek yerine idare sistemi ile oynayarak durumu kontrole çalışmıştır. (9)

İzmir'i idare bakımından Aydın'a bağlamak gibi bir yeniden düzenleme elbette çok zorlayıcı başka ögelerde bütünleşmeğe giden bölgede İzmir'e yerini bulduramamıştır. Nihayet İzmir iktisadi ve sosyal bütünleşmenin yeni kademelenmesine uyarak 1851'de yeni kurulan İzmir vilayetinin merkezi ilân edilmiştir. (10) Bu suretle eski artık ürünü tek başlarına kontrol eden Osmanlı bürokrasisi, yeni beliren kontrol örgütlerinin bulunduğu kente yerleşmiş oluyordu.

Tarımsal artık ürünün kontrol şekli ve yeri değişirken yeni ticaret ilişkileri içerisinde şehirlerdeki eski zanaat ihtisaslaşmaları da ithal mallarının rekabetine dayanamamış ve bilinen klasik şekilde kaybolmuştur.

Burada artık tarımsal ürünler ile tarımsal olmayan zanaat ürünlerinin eski koordinasyonu ve dağıtımı yerine, zanaat ürünlerinin kaybolup tarımsal ürünler artığının tamamen dışarıya akıtıldığı, fakat bu artık ürünün eski kontrol mekanizmasına ve gruplarına geçmediği, yeni bir kontrol çevresinin ortaya çıktığı bir devre başlamıştır. Bu yeni düzen süratle kendi akım kanallarını, yol sistemini de getirmiştir.

Ulaşım

Charles Texier, 1850'lerde Anadolu'da yaptığı geniş gezisinde Batı Anadolu'ya özel yer vermiştir. (11) İzmir ve dolaylarını anlatırken İzmir'de toplanan mallar ve bunların ihracındaki taşıt güçlük-

leri üzerinde çok durmuş ve özellikle bir limanın fizibilite ve kâr analizini yapmıştır. Kitap Paris’de 1862 de yayınlanmış ve ertesi yıl bir Fransız - Belçika sermayeli karma şirket liman imtiyazı için Saraya müracaat etmiş ve rıhtımın inşası 1868 de bitirilmiştir. Aynı devrede iki ayrı demiryolu için de imtiyaz alınmış, İzmir - Aydın ve İzmir Kasaba hatlarının inşasına geçilmiştir. Bu hatlar denize dikey inen iki verimli nehir vadisi boyunca uzanıp, buraların tarım ve maden zenginliklerini İzmir limanına indirmeğe başlamışlardır. Özellikle Aydın demiryolunun uzanışı, bölge içindeki bütünleşmeyi anlamak bakımından çok elverişlidir. İzmir’den başlıyan hat önce Küçük sonra Büyük Menderese vadilerinin içine girecek şekilde ikiye ayrılır ve bu vadilerin sonlarına kadar uzanır. Bu vadilerin içinde de tekrar tarımsal ürünlerin toptancı merkezi olarak tek tek belirmiş yerleşmelere, kollar uzatmışlardır: Tire, Bayındır, Seferihisar, Çivril gibi. Kasaba hattı da önce Manisa üzerinden Alaşehir’e sonra Bandırma’ya doğru kollar uzatmıştır. Bu kollar yol sisteminin eski örümcek ağı biçimindeki içe dönük şeklinin tersine tamamen dışa dönük, ağaç dalları gibi bir biçim almış olduğunu ortaya koymaktadır. (12) Bu dışa dönük ağaç biçimindeki yol sistemi üzerinde şimdi, eski yol sistemi üzerinde deve katıl ve kağı arabalarıyla taşınanın en az iki mislinden fazlasını bölgenin en büyük şehri olan limana indirmek ve aynı teknoloji seviyesine tekabül eden buharlı gemilere bindirmek mümkün oluyordu (13) Buna rağmen demiryolu tek başına bütün ağaç dalları yapısına rağmen artık ürünün tamamını en etkili biçimde toplamayı başaramamıştır. Çok geri teknoloji ile üreten kırsal yerleşmelerden üreticinin, malını kendisinin trene getirmesi imkânsızdı. At, katır hatta insan sırtında bu malın tren istasyonuna kadar inmesi gerekti. Ürünün üreticiden toplanması ve İzmir’e indirilmesinde bu devrede (1888’ler) yeni teknolojinin etkisini maksimize eden bir örgütlenme ortaya çıkmıştır. Bunlar örgütlenmiş deve kervanlarıdır. İzmirli bir müteşebbisin nakliye şirketi diyebileceğimiz bu örgütü, Aydın hattı direktörleri ile uzun süre çatışmalı bir rekabetten sonra demiryolu şirketinin bir tazminat ödemesi üzerine birbirleri ile anlaşmışlar ve deve kervanları ile demir yolları birbirlerini tamamlayan bir ulaşım sistemi kurmayı başarmışlardır. (14) Hem üreticinin malını satın almakda hem de bunu tren istasyonlarına indirmekde ince kılcal yollar ve küçük toplama-indirme fonksiyonlarını yapmakda eski enerji şekli yeni bir örgütle, daha ileri teknolojiye tamamlayıcı olmuş ve ileri ulaşım teknolojisinin çok geri teknoloji üretilen ürünlerinin taşınmasında etkinliğini arttırmıştır. Böylece, eski vergileme “öşür” yolu ile Osmanlı bürokrasisi ürünün onda biri

kadar bir artık ürünü nakleder ve ticaret daha çok uzun mesafe malları üzerinde yapılırken, şimdi öşür düzeni bozularak bölgede yetişen yiyeceğin her çeşidinin onda birinden çok fazlası ticarete konu oluyor ve batı sanayiine gerekli meşe palamutu, meyan kökü gibi bitkisel zenginliklerin limana getirilmesi bu suretle azamileştiriliyordu. Böylece demiryolu, deve ulaşımı ile bütünleşerek 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında bölgenin dışarıya dönüklüğünü ve dışa bağımlılığını maksimize eden temel olmaktadır.

Mamafih ulaşımındaki değişme bölgenin iktisadi ve sosyal yapısını temelde değiştirmemiştir. Yeni teknolojiyi getiren dış çevrelerin kontrolü altında yersel örgüt ve ilişkilerin en gelişmiş ise deve kervanları şirketinde olduğu gibi gene ilkel seviyede kalmıştır. Böylece bu bölgede kontrolü büyük çapta dış çevrelerde olan ikili bir sosyal yapı ve ilişkiler düzeni gelişmeğe başlamıştır.

Ticaret

İzmir limanından 1880 lerde demiryolları ve liman tam kapasite ile işlemeğe başladıktan sonra ihraç edilen maddelerin değerinin 4,600,000 İngiliz lirası değerinde olduğu tahmin edilmektedir. (15)

İzmir limanının bölge içinde topladığı ve ihraç ettiği ürünlerin miktarında demiryolu ve rıhtım inşası öncesi ve sonrası arasında büyük fark vardır. Toplanan ürünlere talep tamamen 19'uncu yüzyılda niceliksel olarak artan kuzey batı Avrupa kentsel nüfusunun gıda ihtiyacından gelmektedir. Mamafih Avrupada, kentsel nüfusun artan satın alma gücü ve temel gıda maddelerinin şimdi buharlı gemilerle daha uzaklardan getirilebilmesi İzmir'den talebi daha çok lüks gıda maddelerine doğru kaydırmış, bunu daha sonra sanayi bitkileri izlemiştir. İzmir limanının 1800'lerin başında ve ortasında ihracat listelerinin en önemli maddesi buğday ve bakliyat olmasına rağmen 1870'lerde bu ürünler artık kuzey ve güney Amerika'dan getirildiği için lüks yiyecek maddeleri olan incir ve üzüm İzmir'in ihracatı için lüks gelmiş, ikinci sırada da kendi kendine yetişen kök ve nebatlar toplanmıştır. Kısaca İzmir'in yeni akım kanalları ile artık ürün ve serveti kendine doğru kanalize ettiğini ve bütünleştirdiği bölgede hem ağırlık hem değer olarak bu servetin iki ilâ üç misline çıktığını üstelik bunun muhtevasının da değiştiğini görüyoruz.

Dışa dönük yeni yol sistemi üzerinden liman - merkeze akan malların dışa sevki elbette artık eski tüccarlar ve onların basit

örgütleri ile olmuyordu. İzmir özellikle 1850 lerden sonra yeni ticaret örgütlerinin ve bunları hem besleyen hem de kontrol eden yeni kurumların yerleştiği bir şehirdir. Artık konsolosluklar dış ticaretin, sarraflar da mali yönün düzenlenmesinde hakim kurumlar değillerdir. Bu devrede hepsinin merkezi yabancı memleketlerde olmak üzere 7 banka ve 4 büyük sigorta şirketinin İzmir'de iş gördüğünü biliyoruz. (16) Ticaret de artık kendi içinde farklılaşmış ve örgütleşmiş görünüyor. En büyük ihracatçılar, bankalarla, sigortacılarla ve dış ticaret çevreleri ile en iyi temas kuran yabancı tüccarlar ve onların şirketleri oluyordu. Hepsi yabancı olan bankaların, havagazı, tramvay, rıhtım ve demiryolları şirketlerinin yabancı müdürleri ile beraber yabancı büyük tüccarlar İzmir şehrine akıtılan artık ürün kontrolünde birbirlerini destekliyerek çok önemli roller oynuyorlar. (17) Ayrıca gerekli bilgilerin ve dayanışmanın temini için bir ticaret odası örgütünün 1885'te, sonra bir zahir borsası ile (1886 da) daha genel bir ticaret ve sanayi borsasının da kurulduğunu görüyoruz. Ticaret odalarının en çok üstünde durduğu fonksiyonunun ihracat, liman faaliyetleri, borsa faaliyetleri hakkında topladığı bilgileri üyelerine ve konsolosluklara bildirmek olduğu görülüyor. (18) Böylece şehrin bütünü ile dışa dönük bir ticareti temin edecek bir şekilde örgütlenmiş olduğu görülüyor.

Haberleşme

İzmir ve bölgesinde nasıl geri bir ulaşım teknolojisi (deve ve katır kervanları) daha ileri bir ulaşım teknolojisini (treni) tamamlıyorsa, nasıl daha ileri teknolojinin etkenliği ancak böyle temin edilebiliyorsa İzmir'de yerleşen banka, borsa gibi daha gelişmiş örgütleri gerekli hale getiren ticaret ve ticaretle ilgili bütün kurumların işliyebilmesi hatta sözünü ettiğimiz ulaşım düzeninin ve limanın ticari bakımdan rantabl olabilmesi, yeterli bir haberleşmenin sağlanmasını da gerektirmekte idi. Bölgeden dışarı akıtılabilecek artık ürünün önce yerinin, miktarının tayini ve değerlendirilmesi ve ancak ondan sonra ulaştırılması zorunlu idi. Bu işlem iki ayrı çevrede iki ayrı şekilde yapılmakta, ve bu dönemin ikili yapısının bir başka cephesini meydana getirmekte idi. İzmir'de yerleşmiş Kuzey Batı Avrupanın iktisadi yapısının parçası olan ticarethaneler, bankalar, liman ve rıhtım şirketi örgütleri, iyi teşkilatlanmış bir posta ve telgraf servisini kullanıyorlardı. Tren hatları kendi fonksiyonları için kendi telgraf düzenlerini kurmuşlardı. Fakat bu teknik ve örgüt seviyesindeki haberleşme ile izole ve dağınık küçük üretim yerleşmelerine, köylere yeterince ulaşmak mümkün olmuyordu.

Oysaki buralara ulaşmak İzmir'i büyük şehir haline getiren diğer bütün örgüt ve ilişkilerin temelini teşkil etmekteydi. Bu haberleşmenin halledilişi garip bir şekilde bu tarz ticaret öncesi artık ürünün dışarıya aktarılması sürecine benzemektedir. Bilindiği gibi önceki devrede tarımdaki artık ürün öşür olarak mültezim diye bilinen kimselerce toplanır, devletin payını bürokrasinin daha üst kademelerine aktardıktan sonra kalan kendisinin olurdu. Böylece mültezimler imparatorluğun artık ürünü kontrol eden bürokrasinin ilk basamağını meydana getirirlerdi. Bir köyde o yılki ürünün miktarı, kalitesi en iyi mültezimlerce bilinir, günün kanun ve kaidelelerine göre ne kadarının dışarıya akıtılabileceğine en iyi mültezim karar verirdi. Yani artık ürün akıtılması ile ilgili bütün "haberleşme" bu teknoloji seviyesinde bir insanın direkt teması ile temin edilirdi. Şimdi de ürünü yetiştirdiği yerde İzmir şirketleri adına tespit edecek, deyim yerindeyse yeni tipte bir "mültezim" ortaya çıkmıştır. Bu kimseler genellikle İzmir'de yerleşmiş ve örgütleşmiş tüccarlara bağlı, onların ajanı olarak çalışan şirket memurları idi. Aylıkla çalışıyor, köy köy geziyor, köylü ile anlaşıyor, henüz olgunlaşmamış ürüne mahsuben para veriyordu. Mümkün olan yere kadar trenle, ama daha önemlisi ondan sonrasını at, katır, deve ne bulursa onunla gidiyor ve izole yerleşmelerle İzmir tüccarının "haberleşmesini" sağlıyorlardı. Böylece hem ulaşım hem örgütleşme hem de sağlanan gelir yönünden yersel tarım üretimi yerleşmelerinin gelişmesi eskisine çok yakın bir seviyede tutuluyor, buna karşılık geniş ve verimli bölgeden eskiye kıyasla çok daha büyük artık ürün dışarıya akıtılıyordu. Sonuç olarak da yersel yerleşme hayat seviyesi eskisi gibi kalırken İzmir'de bu akımı kontrol eden yabancı tüccar, bankacı gibi iş adamlarına büyük servet birikimi olanağı sağlanıyordu.

Bu devrede merkezin gelişmesinde, bölgenin merkeze erişmesi ("accessibility") meselesi yerine merkezin bölgeye erişmesi diye bir sorun olduğu ve olayın bir dış dinamikler etkileşmesi gibi görülmesi gerektiği açıktır.

İzmir'deki yabancı şirket tüccarlarının büyük şehrin dışına şahsen ürün toplamak üzere, temaslar yapmağa çıkmadıkları sadece prensip kararları verebilmek için seyahat ettikleri anlaşılmaktadır. Onun dışında asıl yoğun "haber" akımları Türk ve Rum yersel araçlar eliyle sağlanmaktadır. İzmirdeki ticaret örgütlenmesinin aldığı şekil de ilgi çekicidir. İzmirde büyük yabancı tüccarların ve onların ticarethanelerinin altında daha az örgütlenmiş, kendi hesabına çalışan rum şirketçikler ortaya çıkmıştır. Bu devrede bağım-

sız olarak çalışan müslüman - Türk tüccarın sayısının son derece sınırlı olduğu görülmektedir. Fakat ister büyük ister küçük ticaret-haneler olsun bölgenin içerilerinde köylerle temas kurmak için Türk - müslüman aracıları seçtikleri, müslüman olmayanların ise, içerde ve yabancı memleketlerde kurdukları banka ve büyük şirket temasları ile şehirde asıl kontrol mevkilerini ele geçirdikleri görülmektedir.

Ulaşımda, haberleşmede, örgütleşmede böyle hacmi ve tarzı değişik yeni bir düzen ortaya çıkarken eski düzen tamamen kaybolmuyor, yeni uyumlar yaparak devam ediyordu. Eski düzenin vergi ve asker alma ilişkileri ile beraber merkezin çevre için gördüğü hizmetler şimdi de devam etmektedir: Bölgede imâl edilen zanaat ürünlerinin gerekli yerlere iletilmesi, dar çerçeveli yersel ticaretin örgütlenmesi, çok ihtisaslaşmış bazı hizmetlerin görülmesi gene eski ulaşım ve haberleşme yolları ile bölge ile merkezi bütünleştiriyordu. Onun için hâlâ İzmir'de kuyumcular, çuhacılar ve urgancılar ve benzeri zanaat devam ediyor zeytinyağı presleri, un değirmenleri faaliyet gösteriyor. Perakende satışın yapıldığı çarşılarda mahallî imalât ya da ithal tüketim malları satılıyordu. Bu hali ile gene nüfusun büyük oranının eski yaşantısı ile kırsal bölgede tutulduğu ve şehirlerde önemsiz küçük zanaatın ve iç ticaretin devam ettiği kolayca görülebilir.

Nüfus

Bu devrede İzmir'in nüfusunun mütemadiyen arttığını 1857'de 180.000, 1891 de 207.547 ve 1910 da 250.000'i bulduğunu görüyoruz. Bu nüfus şehrin hinterlandından ve imparatorluğun her yönünden gelmekte idi. Yüksek oranda yabancı vardı (35.000 kadar). Etnik bakımdan da çok bölünmüştü. Yerli grek ortodokslar en büyük etnik grupdu (Tablo 2). (19) Aynı devrede bölgedeki diğer şehir ve kasaba nüfusunda böyle bir artış yoktur. İzmir'in nüfusu 200.000'i bulduğu ve büyük bir metropoliten merkez haline geldiği halde en üst kademenin altındaki şehirler fark etmemiş görünmektedir. Bölgedeki yerleşmeler İzmir merkez olmak üzere bütünleşirken, bölgedeki en büyük şehir, eskisinden farklı olarak kendinden sonra gelen kademedan 4-5 misli büyük bir merkez olarak ortaya çıkmıştır. Bu düzen 19'uncu yüzyıl sonunda bu bölgede tipik bir Tek büyük şehir ("primary city") oluştuğunu göstermektedir.

Buraya kadar anlatılanlar gözönünde tutulursa "tek büyük şehrin", değişmemiş bir tarımsal üretim yapısına dayanan, fakat

dışa dönük yoğun bir ticarete bağlı bir bölge ekonomisini bütünleştiren, kendine has ulaşım ve haberleşme düzeninin sosyo - ekonomik örgütlerinin yerleşme yeri olarak ortaya çıktığı belli olmaktadır.

Merkezi İş Mintikası ve Değişmesi

İzmir şehrinin ulaşım, haberleşme, ticaret örgütleri ve nüfus özellikleri gelişirken kapladığı alan da iki misline ulaşmıştır. Bu genişliyen alanın nasıl kullanıldığı, hangi fonksiyonların nereye yerleştiğinin incelenmesi baştan beri sözünü ettiğimiz değişimin anlaşılması yönünden önemlidir.

Hiç şüphesiz şehirler herşeyden önce iş mintikalarındaki değişiklik ve gelişmelerle büyümektedir. Genel nüfusun, hele 19'uncu

TABLO 2

1894 İZMİR İL MERKEZİ NÜFUSU

Müslüman	89.000
Grek Ortodoks	52.000
Ermeni	5.600
Yahudi	16.000
Alman	512
Amerikan	20
İngiliz	980
Avusturyalı - Macar	1.800
Yabancılar : İspanyol	12
Fransız	1.000
Yunanlı	25.000
Hollandalı	300
İtalyan	6.400
Acem	200
Rus	85

Yaklaşık toplam 200.000 —

Kaynak : İzmir İl Yıllığı, 1967.

yüzyılda İzmir'in hakim olduğu bölgede tarım ve sanayi üretim teknolojisinde temelde bir değişiklik olmadığı ve kırdan itilmediğı göz önünde tutulursa sadece metropoliten merkezin iş mntıkalarındaki değişiklikler yüzünden şehre gelmesi gerekmektedir. (20) Başka bir deyimle bu devrede nüfus İzmir'de ortaya çıkan sosyo - ekonomik özelliklerden dolayı şehirce çekilmektedir. Gelen nüfusun çalıştığı, yeni beliren ve gelişen yeni fonksiyonlar şehrin merkezinde kendilerine has bir tarzda yerleşmektedir.

İzmir'in sanayi ve yoğun dış ticaret öncesi merkezi iş mntıkası 17'inci yüzyılda küçük bir iç liman etrafında bir rıhtım üzerinde nüvelenmiştir. Bu iç limanın büyük körfeze açıldığı yerin kuzey ucunda bir kale vardır. Bu kale hem rüsum ve vergi almak hem limanı ve şehri idare ve müdafaa etmek için kullanılıyordu. (21) Kale etrafındaki meydanda büyük bir cami (şimdiki Hisar Camii) ile önemli "hanlar" bulunuyordu. Bu hanlar daha çok uzun mesafe ticaret hanları idi. Buralarda uzun mesafe ticaret mallarının emniyetli muhafazası, kervan, tüccar ve hayvanlarının barınması ve bakımı aynı mekânda ve çok farklılaşmadan sağlanıyordu. Oradan etrafa radial uzanan yollar üzerinde çuhadarlar, kuyumcular, urgancılar, yazmacılar, ve benzeri zanaat erbabı bir sokak üstüne yerleştiğı gibi bir bina içine yerleştirildiğı haller de görülüyor. Bir zanaatin işgâl ettiği mekân sokak üstünde yer aldığı hallerde o sokağa "çarşı", bina içinde yerleştiğinde o binaya "han" adı veriliyordu.

Bugünkü Anafartalar caddesinin Tilkilik'ten Basmane'ye uzanan kısmı ve oradan demiryolunu takip ederek şimdi Kemer Çayı üzerindeki Kemer köprüsü diye anılan yerden şehir dışına uzanması en-eski zamanlardan beri şehri Anadolu'ya bağlayan ana yolu teşkil ediyordu. Köprüye de Kervan Köprüsü denirdi. Bu yol şehir içinden geçerek rıhtımla bağlanır ve 17'inci yüzyıl İzmir şehrinin ana eksenini meydana getirirdi. Şimdi Anafartalar caddesinin Şadırvan Camiinden sonra Tilkilik'e yönelişinin anlamsız gibi görünmesinin nedeni budur. (22) Kemer Köprüsü çıkışı çok daha sonraları Kasaba Hattı ve Basmane istasyonu inşa edildikten sonra, şehre, Basmane'den rıhtıma gelen şimdi Gazi Bulvarı denen yol ile bağlanmıştır.

Bugünkü Anafartalar caddesinin, Şadırvanlı Camiiden başlayarak Başdurak Camiine kadar uzanan kavis kısmı eski iç limanın rıhtımını meydana getiriyordu. Hisar Camii de tam iç limanın körfeze açıldığı yerdeki hisarın yanında idi ve burada bir meydan var-

di. Şadırvanlı Camiiden Hisar Camiine kadar olan kısımdaki meydanın rıhtım çizgisi bugün kaybolmuştur. (23) Bu çizginin dışındaki bütün saha sonra göreceğimiz gibi iş mıntıkasının genişleme süreci içerisinde denizin doldurulması ile elde edilmiş arazidir.

Bu devrede çarşı-hisar-cami-meydan nüvesinin hemen arkasında Tilkilik'in Namazgâh semti ile birleştiği yerlerde denize karşı İzmir ileri gelenlerinin konakları yer almıştı. Onun arkasında kaleye doğru orta tabaka zanaatkârlar ve sonra daha yukarılarda fakir müslümanlar yerleşmişti. Şehrin çok bariz etnik yapısı konut mahallelerinde de görülmekte, kuzeye doğru olan düzlükde Rum mahalleleri, güneyde çok daha sınırlı bir şekilde Yahudi mahallesi vardı. Ermeni mahalleleri, Rum ve Müslüman mahalleleri arasında idi. (24) İzmir Arkeoloji Müzesindeki gravürlerden anlaşıldığı kadar körfez boyunca bugün Halit Ziya Bulvarı olan çizgi o zamanki batı sahil hattı idi. Büyük ihtimalle şehrin buralara uzaması da 17'inci yüzyıl sonunda olmuştu. İzmir Arkeoloji Müzesindeki 18'inci yüzyıla ait bir gravürde bu bölüm halâ "fasulya tarlası" ve "un değirmenleri" diye işaret edilmektedir. Tepelere doğru ise konutların Basmaneye varmadığı bugünkü Gazi Bulvarının dönüp Namazgâhın üst sınırlarından güneye vardığı, buradan, iki Çeşmelik'in küçük bir kısmını sararak tekrar denize ulaştığı anlaşıyor.

İzmir'in eski bölge ilişkileri içerisinde ihtisaslaşmış olduğu zanaatkârlık önce de söylediğimiz gibi pamuklu dokuma ve özellikle yazma yorgan yüzü ve yazma baş örtüsü imâlî idi. İmalâthanelerin boya, koku, kirli su gibi istenmeyen "yan ürünleri" olduğundan şehrin dışında bugün halâ aynı isimle anılan Basmahane'de idi. (25) Bugünkü istasyon basmahanelerin dış hududu gibi görünmektedir. Burası da bize kesin olarak şehrin doğu-kuzey hududunu tayin etmektedir. Güneyde bugünkü Eşrefpaşa parkları müslüman mezarlıkları, Bahri Baba Parkı, Musevi mezarlığı, doğuda da Mezarlık diye anılan Tilkiliğin üstündeki mezarlık gene şehrin hudutlarını belirtiyordu. Mezarlıkların her zaman konut mahallerinden onbeş dakika - yarım saat kadar yürüme mesafesinde oldukları düşünülürse şehrin bütününün 150 hektar kadar olduğu söylenebilir.

Kuzeye uzanan sahil üzerinde gravürlerden anlaşıldığına göre bahçeli evler halinde bazı Avrupa konsoloslukları yer almaktadır. Bu devre konsoloslarının kendileri de tüccardır ve özel ticaret işlerinin düzenlenmesi ile ilgilidirler. Onun için yerleşmelerinin üst tabaka konut ile ticarî kurum arası bir yerde olması gerekirdi. İzmirdeki yerleşmelerinde de bu konsolosluklar hem iş merkezinin

hemen yanında kalmışlar, buna ek olarak da arkalarını Hristiyan mahallelerine dayamışlardır. Ayrıca limanı gözleyebilecek ve gerekirse denizden ulaşım yapılabilecek bir yerde yerleşmiş oldukları göze çarpmaktadır. (26) Böylece iş mıntıkası ile temas, ulaşım ve haberleşme olanakları ve kültürel ilişkiler yönünden en rasyonel yeri seçmiş görünmektedirler. Gravürlerden isim olarak belirlenmiş olanlar Fransız, İngiliz ve Hollanda konsolosluklarıdır. Evliya Çelebi ise "18 Kefere Kralının Konsolosu"ndan söz etmektedir.

İzmir'de 18'inci yüzyılın ikinci yarısından sonra ticarete yepyeni bir yoğunluk olduğunu gördük. İzmir'in Donanma Deniz üssü olarak kullanılması ve Girit'in zaptı, Girit'i ve diğer Ege Denizi adalarını da İzmir'in hinterlandı haline getirmiştir. Bu sürecin içinde İzmir'in merkezî iş mıntıkasında hem fonksiyonlar hem arazi kullanılışı çeşitlenmiş hem de buranın yüzölçümü büyümeğe başlamıştır. Sonunda iç liman doldurulmuştur. Burada arazi talebinin iç limanın doldurulması ile karşılanmasında iki faktör rol oynamış görünmektedir. Birincisi iç liman zaten dolmuştu, suların alçak olduğu zamanlarda gemiler çok zor gidiyordu. İkincisi merkezin iş mıntıkası geriye doğru rahat büyüymiyordu. Arkadaki zengin ve nüfuzlu kimselere ait konutlar koyarak yerlerini çarşıya bırakmamak da direniyorlardı. Mamafih eskiden rıhtım olan şimdi şehrin eksen diyebileceğimiz yol (Anafartalar caddesi) şimdi iki tarafından çarşı sokaklarının uzandığı, üzerinde ise önemli yeni "han"ların inşa edildiği hem Başdurak'ta Hem de Hisar Camii etrafında iki merkezi birleştiren ana yol haline geldi. İkinci gelişme liman fonksiyonlarının dış körfez sahiline yerleşmesi ve iş merkezinin kuzeye doğru genişlemesidir. Bu gelişmeler kuzeydeki Rum mahallelerini biraz daha kuzeye, güneydeki Yahudi mahallelerini ise güney-doğuya doğru itmiştir. En kolay gözlenen kayma ise konsolosluklarda olmuş bunlar hem daha kuzeye kaymış hem de bahçelerini, yani aynı yerde geniş arazi kullanma şanslarını kaybetmişlerdir.

Merkezi iş mıntıkasının iç yapısında göze çarpan en bariz değişme, ticaret mallarının getirildiği binalarda yani hanlarda gözlenmektedir. 18'inci yüzyılın ikinci yarısı ve 19'uncu yüzyılın birinci yarısında yapılan hanların çoğu artık malın taşınması ile ilişkisini kesmiş yalnız ticaretle, yani malın tasnifi, muhafazası ve satışı ile ilgilenir hale gelmiştir. Arap Hanı, Çakaloğlu Hanı bugün bile bu farklılaşmanın iyi örnekleridirler. Bu binalar, eski uzun mesafe hanlarından farklı olarak, avlusuzdur. İçinde malların çeşidini ayrı ayrı koyabilecek bölmeler vardır. Ortada teşhir, yazılı kayıtlar, pazarlık ve benzeri ilişkiler için çok fonksiyonlu boş bir mekân bırakılmış-

tir. Kapalı çarşı ile uzun mesafe hanı karışımı ama tek ünite halinde çalışan bir toptancı mekânı gibi görülmektedirler.

Kervan hayvanlarının bakımı ve kervanın onarımı bu devrede artık şehrin içinden çıkmış bugün Kemer diye anılan yerle Basmane arasındaki mekâna yerleşmişti. Bu devre kervanları daha çok Gediz ve Büyük ve Küçük Menderes vadileri bölgesinin artık ürününü İzmir merkezine ulaştıran kısa mesafe kervanları idi. Şehre gene Tilkilik - Anafartalar yolu ile girer, merkeze gelir yüklerini "bozar" yine geri Kemer'e gelir orada gecelerdi. Uzun mesafe kervanları ve uzun mesafe kervanlarını barındıran hanlar büsbütün kaybolmamıştı. Hattâ mimarlık yönünden halâ değeri olan Kızlar-ağası Hanı o devrede inşa edilmişti. Fakat önemli olan, yeni ticaret şeklinin kendine uygun farklı yerleşmesini ve binasını yaratmış olmasıdır. Bu devrede inşa edilen hanların yüzyıl başında merkezi iş mıntıkasının güneyinde, sonuna doğru ise merkezi iş mıntıkasının kuzeyi ile rıhtıma yakın yerlerinde olduğu görülmüyor. İş mıntıkasındaki bütün binaların eski ikâmetgâhlardan farklı olarak kârgir binalar olduğu da dikkati çekmektedir. (27) Bu devrede İzmir'de modern anlamda otel kurumunun da ortaya çıktığı anlaşıyor. Yani taşıtın bakımı ve geceleme yeri nasıl farklı mekâna kaymışsa, malın sahipleri de malın kaldığı yerin dışında geceleme mekânı bulmuşlardır. Böylece bu devrede kervanların hayvan, mallar ve tacirlerinin ayrı ayrı kalacakları yerler belirdiği görülmektedir.

Ticaret ile ilgili binalar ve bunların ihtisaslaşmasında gördüğümüz özellik yani malı taşıyan kervanla ilgilenmeyen yalnız gelen mallarla ilgilenen binaların, yani ticarethanelerin de ulaşım ve taşımanın ihtisaslaşma ve örgütlenmesi ile uyuştüğunu göstermektedir. İzmirli tüccarların yalnız malları alıp depo edip sattıkları hanların çoğaldığı devrede, kervancılık ta yalnız ulaştırma ile ilgilenmeğe bunun ötesinde tüccar ve malı ile ilgili sorumluluğu üzerinden atmağa yönelmiş ve başka fonksiyonlardan bağımsız bir ulaşım örgütü haline gelmiştir. Yukarıda işaret ettiğimiz monopol halinde örgütlenmiş deve kervanları ya da arabacılar bunların ulaştırma bakımından tek başına önemli bir faaliyet haline geldiğini ve yerleşme düzeninin ve ticaretin farklılaşmasının tamamlandığını göstermektedir.

19'uncu yüzyıl başına kadar İzmir'in merkezi iş mıntıkası bir tek ekonomik düzenin yerleşmesini aksettirmekte idi. Yeni yapılan binalar, buralara yerleşen fonksiyonlar hepsi birbiri ile bütünleşmiş, birlikte işliyen birimlerdir. Rum mahallelerinin gelişmesi ve buraya

öncekinden çok daha fazla Avrupalının yerleşmesi, bazı tüketim malları perakende satış nüvelerinin yerleşmesi ile buraya Frenk mahallesi adı verilmesine rağmen merkezî iş mıntıkası halâ bir tşk sistemin parçalarını taşıyordu. Bu iş merkezinin bölge ile bütünleşmesinde bir çeşitlenme yoktu. Fakat 1830'lardan sonra o zamana kadar azar azar olan değışikliklerin birikimi ve daha hızlanan yeni değışikliklerle, İzmir'in yerleşmesinde dramatik yenilikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bölge idare merkezinin önce Aydın'a sonra İzmir'e naklinde olduğu gibi bölge artık ürünün akımı ve kontrolü da yeni yönler ve vasıflar kazanmakta idi.

19'uncu yüzyılın ikinci yarısında dışarıya gönderilen ürünlerin üzüm ve incir gibi lüks yiyecek maddelerine dönüşmesi buna tütünün eklenmesi, pamuğun ihraç metarı haline gelmesi, bunların gemilerle ihraç edilebilir hale gelmesi için ilk işlenme ameliyesine tabi tutulması gereğı, bu ticaretin hacmi dolayısı ile, kredi, işleme depolama için gereken örgütler, ulaşım ve haberleşme gerekleri yepyeni ve eskisi ile ilişkisi olmayan bir düzen ve yerleşme şekli getiriyordu. Önemli olan bu yeni ilişkiler gelişip yerleşirken dış ticaretle ilgili olmayan diğer fonksiyonlar yani imalât, perakende satış, idare-kontrol ve benzerleri hemen hiç değışmiyordu. Merkez hem şehirle hem bölge ile iki ayrı düzeyde ve biçimde bütünleşiyor bu da olduğu gibi mekâna aksediyordu.

Mekânda ulaşım ve haberleşme yönünden en elverişli yerler çeşitli fonksiyonlar ve kurumlar arasında çekişme konusu oluyordu. 1880-90'lar İzmir'de güçlü bir rekabetin yer aldığı yıllardır. Hepsi de derece derece dışa bağı gelişme dinamiğinin unsurları olan çeşitli menfaat grupları hakim hale gelme mücadelesi vermektedirler. Bu durum arazi kullanımında kendini göstermektedir. İzmir'in 1890 lardaki fotoğrafları çok ilginçtir. Anafartalar caddesi halâ bir merkezi çerçevelemektedir. Buraya açılan yollar üzerinde hâlâ "hanlar", zanaat sokakları, perakende satış yerleri birbirini takip etmektedir. Ama Hisar Camiinden öteye sahil doldurularak elde edilen sahada, sahil ile bugün gerilerde Gazi Osman Paşa Bulvarı arasında kalan kısımlarda kervanlarla ilişkisi olmayan yeni tip bir "han" inşasına hakim hale geldiğini görürüz. Bu alan çok kalın taş duvarlı iki ya da üç katlı dar ve uzun binalarla dolmuştur. Şehirde şimdiye kadar hiç bir fonksiyon bu kadar kıymetli arsalar üzerinde bu kadar geniş bir yer işgal etmemiştir. İçeride özellikle incir, üzüm, tütün depo edip işlemeğe yarıyacak büyük salonlar ve gene ticaretin idare yönünü barındıran bölmelerle ayrılmış kısımlar bulunuyordu. Bazılarının içinde işlenen malın ambalajının

imâli ile ilgili kısımlar da vardı. Bunlar hem eski uzun mesafe hanlarından hem de 18'inci yüzyıl hanlarından çok farklı idiler. Burada ticaretin yeni şekli ile beraber bu malların el değiştirmesindeki yeni yönü görmek mümkündür. Artık ne eski uzun mesafe kervanı hanının taşımayı da içeren yapısı ne 18'inci yüzyılın ticaret hanlarının sadece geçici bir dönem her cins malın depo ve sevk işlemini yerleştiren yapısı kalmıştır. Bunların yerine, ilgilendiği bir ya da iki cins mal üzerinde tam olarak uzmanlaşmış ve bunları ilk derecede işleyen fakat henüz idare fonksiyonunun tam olarak ayrılmadığı bir bina yapısını görüyoruz. Bu binalar büyük bloklar halinde Konak meydanındaki Yalı Camiinin yanından başlıyor ve bugünkü Cumhuriyet alanına kadar uzanıyordu. Bu depolar büyük, kesintisiz masif kitleler halinde yerleşmiştir. Bütün bu alt bölge içinde tek tek, lokanta bakkal gibi küçük servis kurumları hariç başka cins yerleşme yoktu. Oysaki Kordon'un belirli bölümünde, banka, şirket gibi kurumların yerleştikleri yerlerde perakende ticaretin yerleştiği kısımlara geçişte, özellikle yan yollar ve arka sokaklar üzerinde, çöküntü mıntıkası özelliğini taşıyan ucuz oteller, ucuz eğlence yerleri, küçük depolar yerleşmişti. Bu arada 19'uncu yüzyıldan beri Fransız gümrüğü diye anılan ve şimdiki Balıkhanenin doğusundan başlayıp gene Cumhuriyet alanı civarına kadar Kordon üzerinde Basmane civarından gelen ana yolun kordona açıldığı yerde malların gemilere yüklenmeye hazır hale geldikten sonraki el değiştirmesi ile ilgilenen büyük yabancı şirketler, bankalar, sigortalar, kısaca aracı, tarımsal artık ürün üzerinde en etkili son kontrolü yapan kurumların yerleştiğini görüyoruz. Bu yeni fonksiyonların yerleşme tarzı konsoloslukları daha da kuzey'e kaçırmış görünmektedir.

Bu devrede eski artık ürün kontrol örgütleri olan hükümet ve şehir idare kurumlarının da şehirde yeniden yerleştiği gözlenmektedir. İzmir'in vilayet merkezi olması ile daha büyük bir hükümet konağına ihtiyaç duyulmuştu. Büyüyen şehrin düzeni içinde 1871 de kurulan belediye için de bir bina gerekiyordu. Bu kurumlar da ödeme yeteneklerine ve kontrol kudretlerine göre bir arsaya yerleşeceklerdir. 1872 de inşa edilen yeni Hükümet Binası, İzmir'de yeni tür bir ticaret hayatı gelişmemiş ve merkezi iş mıntıkası kuzeye doğru yeni eğilimler göstermemiş olsa idi kurulması gereken yerde inşa edilmiştir. Artık önemini kaybetmiş olan Hisar Camii civarından ayrılmış eski makbul perakende ticaretin sıralandığı bir zamanların işlek Anafartalar caddesinin başlangıcında ve denize karşı yerleşmiştir. Ne varki yeni iş hayatının ödeme kabiliyeti bu binanın hemen bitişiğine incir üzüm depolarını yerleştirmiş ve burayı

hattâ zor fark edilir hale getirmiştir. İki artık ürün kontrol örgütü-
nün görelî yerleri böylece ortaya çıkmıştır.

Hükümet binasının küçük te olsa kesif müslüman iş yerleri ci-
varında olması tercih edilmiş diye düşünülse bile 1891 de yapılmış
olan Belediye Binası için bu da söylenemez. Belediye binası tama-
men yeni gelişen bölgede fakat üzüm incir depolarının arasında
üçüncü derecede bir arsada inşa edilmiştir. Büyük ticarethanelere
karşı hükümetin arsalara para ödeme kabiliyeti abide-binalarla güç
göstermek için bile yeterli olmamıştır.

Buna mukabil en iyi bölge sayılan gümrük rıhtımı civarında
yeni açılan yol üzerinde iki ayrı cins borsa yerleşmiştir. Bunların
yanında ve önünde de postahaneler kurulmuştur. 1890'larda yeni
İzmir'in dışa bağımlı ticareti ve bankacılığı halâ yukarı doğru yük-
selen bir eğri çizerken iş mıntıkasının ağırlığı buraya kaydığı gibi
kuzeye doğru gelişme giderek bu kurumların yanında o zamanın
lüks otellerini, kulüplerini ve eğlence yerlerini de geliştirmiştir. O
devrenin en büyük lüks oteli "Krammer" oteli sahilde şimdi Büyük
Efes Otelinin ekolojik yönden mukabili olan Atatürk heykelinin tam
önünde Kordon'da idi.

Burada eskiden olmayan bir farklılaşma daha ortaya çıkmıştır.
O zamana kadar tek bir bütün içinde yer almış olan perakende sa-
tış şimdi daha az satın alma gücü olanlara hizmet eden çevre ola-
rak ikiye ayrılmıştır. Daha küçük satın alma gücü olanların çevresi
Anafartalar caddesi çevresinde kalmıştır, daha yüksek olanları
ise Kordon ve Yeni Hanların arkasında "Meyhane Boğazı" diye
anılan 19'uncu yüzyılda gelişmiş bölgede yeni ve çok daha pahalı
mallar satan bir yeni "çarşı" halinde ortaya çıkmıştır. Burada mer-
kezi İngiltere, Fransa hattâ İsveç'te olan büyük mağazaların şü-
beleri açılmış yerli gayrimüslimlerin hem ihtisaslaşmış hem de ör-
gütlenmiş perakende ticaret kurumları da onları takip etmiştir. (28)

Bu çarşıların "Frenk Mahallesi ve Çarşısı" diye anılması, te-
meldeki yapısal farklılaşmanın, iki çeşit artık ürün kontrolünden iki
değişik ölçekde elde edilen ve dolayısı ile sarfedilen gelirin aynı
zamanda etnik bir ayrılığa da tekabül etmesi bu çarşının Frenk
çarşısı ya da Rum çarşısı diye anılmasına ve böyle düşünülmesine
sebepe olmuştur. Halbuki anlaşıldığı kadarı ile yeter çapta satın alma
gücü olan Müslüman nüfusun, özellikle erkekleri, bu çarşısı hem
perakende tüketim malları hem de eğlence ve diğer servisler için
kullanmakta, kadınları ise daha seyrek olmakla beraber erkek ak-
rabalarının yardımı ve eşliğinde gelip özellikle büyük mağazalardan
alış veriş yapmakta idiler. (29)

Merkezî iş çevresinin buralara yayılması buradaki Rum konut mahallelerini daha kuzeye itmiş, bir yönden o zamanlar Punta adı ile anılan Alsancak'ta doğu sahiline dayanmış, iç taraftan da Bas-mahane ve Tabakhaneyi aşarak (tabii buralardaki deri ve yazma imâlathaneleri çoktan kapanmıştı) Kervan Köprüsüne, Kemere doğru kaymış, Gaziler Mahallesi (Abdullah Efendi Mahallesi) ve civarına yerleşmişti. Burası orta ve düşük gelirli rum mahalleleri haline gelirken Punta (Alsancak) üst orta gelirli rum mahalleleri ortaya çıkmıştır. Buralarda özellikle Kordon ve şimdiki Cumhuriyet Meydanı ile Kültür Park arasında kalan bölge üst gelir gruplarının yerleşme yeri olmuş, Kordonun arkasında şehir içinde olmasına rağmen geniş bahçeler içerisinde kârgir büyük evler inşa edilmiştir.

Diğer yönden müslüman mahalleler, merkezî iş mntıkasınca itilmemekle beraber göçen nüfusun sebep olduğu yerleşme ve kaymalarla, alt gelir grupları iki Çeşmelikten yukarılara, Eşref Paşa'ya yayılmış, orta tabaka Namazgâh, Tilkilik'in arkaları ve Mezarlık Başına bütünü ile yerleşmişti.

Müslüman orta ve üst orta tabakalar 1890'larda, buralar dolduktan sonra şehrin batı yönünde Yahudi Mahallesini ve mezarlıkları atlayarak Karantina'ya yerleşmeye başlamışlardır. İki Çeşnelik ve Keçecilerdeki Yahudi Mahalleleri de Karataş'a taşmıştır. Karataş ve Karantinadan öteye Göztepe ve Kokaryalı'da (30) dar sahil şeridinde ve yakın tepeler üzerinde şehrin müslüman zenginlerinin yalı ve bahçeli köşkleri yerleşmeye başlamıştır. Hem Punta'daki bahçeli köşkler arasında hem de Kokaryalı ve Göztepe'de, yalnız şehrin müslüman ve rum zenginlerinin ikâmetgâhları değil İzmir'in 1890'lardaki gelişmesinde gelir tabakalaşmasında büyük anlamı olan İngiliz ve Fransız ailelerinin büyük bahçeler içindeki ikâmetgâhları yer almıştır. Fransızlar daha çok "Punta" (Alsancak) Konsoloslar mahallesini, İngilizler ise daha çok Karantinanın arkasındaki tepelerle Göztepe civarını tercih etmişlerdir.

Yabancı en üst tabaka İzmir sermayedarlarının, diğerleri ile kıyaslanamayacak kadar geniş olan gelirleri konut yerleşme düzeninde son derece çarpıcı bir şekilde görülmektedir. Özellikle Rıhtım ve Demiryolları şirketlerinin İzmir'deki en üst idarecileri-ki bunlar şehir halkınca "sahipleri" diye anılmakta ve düşünülmekte idiler. (31) Şehir içindeki hiç bir tabakalaşma ile kıyas edilemeyecek kadar yüksek olan gelirleri ile Banka müdürleri ve ihracat tüccarları o zamana kadar İzmir'de mümkün olamayan bir yerleşme tarzını getirmişlerdir. Bu yerleşmeyi mümkün kılan şüphesiz yeni gelir

kadar, ulaşımdaki yeni teknolojidir. Yalnız bu yeni teknolojinin yani demiryolunun, döşendiği yer ve kullanılışı son derece ilginçtir. Fransız "müdürlerin" 15 kadarı İzmir tepelerinin arkasında Kemer deresi vadisi içerisinde mevcut küçük bir köyün yanında kısmen izole bir çevreyi kendileri için büyük parklar içerisinde Avrupa'daki malikâne uslûbunda evler inşa ederek yerleşme yeri seçmişlerdir. Sonra buraya bazı üst orta gelirli tüccarlar ve gerekli servisleri temin edecek kimselerin yerleşmesi ile çok ilginç bir "banliyö" ortaya çıkmıştır. Bu yerleşmenin, Buca'nın şehirle irtibatı esas itibarı ile trenle sağlanmakta gibi görünmektedir. Punta istasyonundan kalkan ve Kemer çayı vadisini takip ederek esas hattan ayrılan 40 km. bir yol burayı şehre bağlamaktadır. 1900 yılına kadar bu yol-daki trenler sadece sabah 9:00'da Buca'dan kalkmakta 9:30 civarında Alsancak istasyonuna gelmekte: öğleğin 12:00'de tekrar geri Buca'ya dönmekte, öğleden sonra 14:30'da gidenleri geri getirmekte ve akşam üzeri geri dönmekte ve orada kalmakta idi. Bu trenler o zamanlar arada hiç bir istasyonda durmamakta, ve yolcular bilet almamakta, kontrol edilmemektedir. Demek ki bu trenden yalnız Buca'da oturan yabancılık şirket müdürleri ve üst tabaka tüccarlar yararlanmakta idi. Buca'daki terminal istasyonu da özel bir köşk gibi bir gül bahçesi içerisinde idi. Üç köşkün parklarının meydana getirdiği köşeye hemen hemen bitişikti, Diğer köşklere özel at arabalarıyla gidilirdi. Yerleşmedeki diğer kimseler ve tren saatleri dışında köşkların sakinleri şehre arabalarla gider gelirlerdi. İzmir Kasaba hattı üzerinde de Basmahane istasyonu ile Bornova arasında gene ayrı bir hat inşa edilmişti. Bornova'da istasyon köyden 3 km. kadar uzakta idi. Fakat istasyona 5-10 dakikalık yürüme mesafesinde büyük duvarlarla çevrilmiş bahçeler içerisinde bir düzine İngiliz tüccar ve "müdür" ailesi yerleşmişti. Bu hatta trenlere başkalarının da binmesine izin verilmişti, fakat İngilizlerin vagonu özeldi, kendilerinden başka oraya kimse binemezdi. Böylece İzmir'in ulaşımını, maliyesini, ticaretini en üst kademedeki kontrol edenler, kendilerine şehrin Türk, Rum, levanten hattâ diğer Avrupalı nüfusu ile kıyaslanamayacak şekilde masraflı ve izole bir yerleşme yeri ve tarzı seçmiş oluyorlardı. Burada öğrenemediğimiz bir şey niçin Fransızların, İngiliz şirketi tren hattı üzerinde bir yere, İngilizlerin ise Fransız şirketi tren hattı üzerinde bir yere yerleşmiş olmalarıdır.

Üzüm, incir ve tütün işlenmesi zorunluğu yalnız bu elit grubun değil eskiden hiç olmayan bir şekilde işçilerin de şehre günlük akımını gerektiriyordu. Merkezî iş mıntıkasının insan akımı da şimdi

banliyö tren seferleri ile temin ediliyordu. Bornova ve Buca'ya ilâveten Kasaba hattı üzerinde yeni yeni yerleşme yeri haline gelen Karşıyaka'ya kadar Aydın hattı üzerinde de Gaziemire kadar servis vardı. Körfez etrafındaki yerleşmelerle de 1891 de kurulmuş olan Körfez vapurları Hamidiye Şirketi teması temin ediyordu. (32) Merkezi iş mıntıkasının güney ucuna yakın yerde Konak, kuzey ucuna yakın yerde de Pasaport iskeleri, doğuda Bornova ve Karşıyaka için Basmane istasyonu, daha gerilerde Punta istasyonu iş mıntıkasının tam bir çerçevesini çiziyor ve ulaşım hizmetini tamamlıyordu.

İzmir'in bu yeni gelişen yönlerinde, ister Rum mahallelerinde olsun ister müslüman, yeni inşa edilen evler orta boy muhkem, kârgir yapıları. Aslında bu özellikleri ile 17'inci yüzyıl Kuzey Batı Avrupa toplumlarındaki "tüccar evleri"ne çok benzerlerdi. Fakat Buca ve Bornova'daki malikâneler bu "tüccar evleri"nden çok farklı ölçekte ve uslûpta idi ve bunlarla kıyaslanamazdı. Eski İzmir seçkinlerinin Tilkilik civarındaki "konak"ları da hem uslûp hem de ölçek bakımından "tüccar evleri" değildi. (33) Bir anlamda 19 uncu yüzyılda İzmir'de gelişmiş olan yeni ev tipinin kökeninin eski İzmir konakları olmadığı kolayca söylenebilir. İzmir 1890 larda konutları bakımından da çeşitli servet seviyesindeki bir tüccarlar şehri olduğunu gösteriyordu.

Böyle büyüyen bir şehirde arazi alım satımının yeni bir biçim göstermesi doğaldı. 19'uncu asır ikinci yarısında İzmir'in içerisindeki yolların bazı şirketlerce hisse senedi çıkarılarak ev ve bahçeleri istimlak ederek inşa edilmesi tarzı ortaya çıktı. Bu şirketlerin hemen hepsi kaldırımlar için Napoli taşı diye anılan geniş 45 x 45 boyutundaki İtalya'dan getirilen taşı kullanıyorlardı. Çarşı içleri bunlarla kaplanırken doğudaki tepeye ve Kemere doğru uzanan fakir mahalleler geleneksel arnavut kaldırımı ile kalıyordu. 1861 yılında kurulan Fransız-Belçika şirketi, sahili doldurarak ve tesviye ederek kordonu ve gümrük rıhtımını inşa imtiyazı olarak yol inşaatı şirketlerinin en girişken örneğini vermiştir. Sahilin doldurulması için Aydın demiryolu vasıtası ile hat güzergâhından getirilen kaya ve taşlar bu işin iktisaden verimli olmasını temin etmiştir. (34) Ayrıca şirket yalnız yol genişliği kadar bir sahayı değil o zamanki İzmir'de üst tabaka şehir evlerinin inşa edileceği kadar derinliği ve genişliği olan bir sahayı da doldurarak arsa haline getirmek imtiyazını elde etmişti. Böylece Rıhtım Şirketi hem limanda rıhtım resmi olarak masraflarını amorti ediyor, hem de şehrin en pahalı arsaları haline gelen "Kordon" arsalarını satarak masraflarını kapatıyordu.

Bu yol İzmir şehrinin bir kaç çeşit ulaşım ihtiyacını karşılamakta idi. Her şeyden önce şehrin en iyi ikametgâh semtinin şehir merkezine kolay ulaşımını sağlıyordu. Sonra Aydın demiryolunun istasyonu ilerde Alsancak Halkapınar iç limanında yapılacak rıhtımlarla denizle irtibatını temin edecekti. Fakat henüz bu proje tahakkuk etmeden Fransız-Belçika ortaklığı şimdiki rıhtım ve limanı tamamlamayı başarmıştı. Aydın Demiryolu İngiliz Şirketi de bu yeni yapılan Kordonda en büyük ortağı Rıhtım Şirketi olan tramvay şirketinin raylarını sadece geceleri kullanarak gümrük limanına inme imtiyazını almayı uygun bulmuştu. Kordonun başka bir fonksiyonu da İzmir'in merkezini şehrin civarında gelişmeye başlayan Buca, Bornova, Bayraklı ve Karşıyaka gibi banliyö kasabalarına giden yolların dağılım noktası olan Kemer'e, kısa ve düzgün bir şekilde bağlamaktı.

Kordon ve Rıhtım Şirketi İzmir şehrinin yarı-koloni devresindeki en münakaşalı yatırım gibi görünmektedir. Yalnız Osmanlı devletinin vergi alma fonksiyonuna müdahale etmesi bile kâfi karışıklık yaratırken şehir içi arazi söz konusu olduğunda gelenek ve eski usullerin hepsini altüst eder şekilde, toprak "üretim" satarak kâr etmekle, toprakla ilgili her türlü usulü de bozuyordu.

Daha sonra İzmir İmarat ve İnşaat Şirketi de aynı prensiplerle Basmane istasyonunu gümrüğe bağlamak üzere hisse senedi çıkarıp istimlâklere girişmiştir. Bu şirket te Rıhtım Şirketine benzer imtiyazlar almıştır. Bu da yolun iki tarafındaki arsaları alıp yol bittikten sonra satmak imtiyazını da elde etmiştir. Bu yolun kordona açılan ucundaki Bankalar hiç değilse bu girişimin başlangıcının başarılı olduğunu göstermektedir. Fakat yol şirketce bitirilmemiş, rıhtımdan 300 mefre içerde inşaat durmuştur. Gerisi sonra 1935 de tamamlanmıştır. (35) Üçüncü önemli yol 1880'lerde Göztepe-Güzelyalı yönünde açılan yol olmuştur. Yukarda da söylendiği gibi bu çevre müslüman üst tabaka ailelerinin yerleştiği yerd. Karantina'nın dağ kısmına uzanan cadde ve Hatay Caddesi, yani şehrin güney yönünde gelişmesini temin eden yollar ise Hükümet tarafından geleneksel tarzda açtırılmıştır. Bu devrede şehir içi yolların gelişmesinde yabancı şirketlerin rüsum ve arsa satışı ile çifte kâr ederek en işlek yolları yaptığını dolayısı ile mal ve insan akımını en yüksek kâr prensibi ile kontrol ettiklerini, Devletin ise müslüman üst tabaka dahil olmak üzere kamu yararına yerleşmenin genişlediği yönlerle yol yaptırdığı açıkca ortaya çıkmaktadır.

Genellikle arsa sorunu ise bambaşka bir yönde gelişmiştir. Şehrin civarındaki bağ, bahçe, tarla halindeki arazi şehrin eski nüfuzlu

ailelerinin ve eşrafının mülkü halinde idi. Şehir genişledikçe bu arazi kullanılışının zorlandığı şehir arazisi haline getirilmek üzere satış için imkânlar arandığı sabittir. Özellikle Basmane'den doğuya ve güneye uzanan arazi ile Karşıyakanın üzerinde kurulduğu arazinin satışını ve üzerine yerleşilmesini mülk sahipleri istememişlerdir. Direnme önce Kasaba hattı ve Basmane istasyonu arazisinin şehrin en eski ailelerinden birinden Fransız Şirketince kiralanması ile kırılmış ve sonraki bir çok alış-veriş örnek olmuştur.

Niçin direnildiği, sonradan bu yolun nasıl bulunduğu tesbit edilememiştir. Sebep, bahçelerini bekletip daha kıymetli arsalar olarak satmak istemek kadar, eski adetlere göre arazi satmanın hoş karşılanmaması da olabilir. Vakıa odur ki Türkiye de yalnız İzmir'de toprak satılmamış fakat 99-100 sene için kiraya verilmiştir. (36) Yani arsa mülkiyetini aileler muhafaza etmişler, binaların mülkiyetini ise kiralayana bırakmışlardır. Böyle bir toprak eldeğiştirmesi ile şehrin büyümesinin hızlandığına şüphe yoktur. Bu mülkiyet tarzı, mamafih, harpler, yangınlar, göçler yüzünden ikinci nesillerin ilgisizliği ile karşılaşmış ve kaybolmaya yüz tutmuşken, İkinci Dünya Harbinden sonra toprak yeniden son derece değerenince toprak mülkiyetine sahip çıkmak talepleri artmış ve ev sahiplerinin evlerini yıkıp yeniden yapabilmek için binlerce dava açtığı tapu müdürlüğünce ifade edilmiştir. Türk müslüman mahallelerinin yayıldığı Eşrefpaşa gibi mahallelerde ise arsa ve evler hükümetçe yapıлып göçmenlere verilmiştir.

Sonuç

Avrupa'da sanayinin doğumundan önceki İzmir şehri, yerleşme yeri kademelenmesi tedricen büyüyen, mal, insan, haber akımlarının sağlandığı ulaşım ve haberleşme sistemleri içe dönük, üstelik yerleşme kademeleşmesine ve üretim teknolojisine uygun, artık ürün kontrolünün ekonomik ve siyasal yönlerinin birbiri üzerine çakıştığı tutarlı bir bölge bütünleşmesi içerisinde uzun mesafe ticaretinde ve bir cins zanaatte ihtisaslaşmış bir şehirdir. (37) Giderek, bütünleşme şekli, dengeli bölge ilişkileri ve İzmir'in bu bölgedeki fonksiyonu dış dinamikle değişmeye başlamış ve 19'uncu yüzyılın sonunda her yönden yeni bir aşamaya ulaşmıştır. Bu devre uzun mesafelerin değil kısa mesafedeki tarımsal artık ürünün mümkün olan en büyük miktarının yoğun dış ticaretle dışarı akıtıldığı bir dönemdir. Bu artık ürün akıtımı ulaşımında ve haberleşmede yeni bir teknoloji (tren ve buharlı vapurla posta teşkilâtı ve sonraları telgraf) ile sağlanmıştır. Fakat tarımsal üretimde ürün değıştiği halde tek-

roloji ve yerleşme biçimi (dağınık, izole köyler) değişmediği için akıtımı temin ve devam ettiren örgütler (Ticaret şirketleri, sigortalar, bankalar, demiryolu, rıhtım şirketleri) ulaşım ve haberleşmenin etkinliğini arttırmak için eski teknoloji ve ilişkilerin bir kısmı yeni uyumlar yapmış ve yeni tampon roller edinmişlerdir. Bu halin sonucu tarımsal artık ürün kontrolü devletin elinden çıkmış, dışa dönük, dışa bağlı yeni ekonomik kurumlara geçmiştir. Bunun dışında tarımsal olmayan ürünler ve faaliyetler halâ eski idare ve koordinasyon çevrelerinin, devletin elinde kalmış ve çok az değişiklikle eski ilişki düzenlerini devam ettirmişlerdir. Bu çelişki, yani, ikili kontrol ilişkisi şehirde belirli bir çift-yerleşme yapısı ortaya çıkarmıştır. Bu çift yapı bir tabakalaşma yada sosyo-ekonomik güç ayrılığından fazla bir farklılaşmadır. En iyi şehrin ekolojik yapısında gözlenebilmiştir.

Burada anlattıklarımız göstermiştir ki 19'uncu yüzyıl sonunda artık İzmir'in Sjoberg'in anlattığı sanayi öncesi şehri ile hiç bir ilişkisi kalmamıştır. (38) Burada bir an sanayi öncesi şehirlerle Orta Doğu şehir yerleşmeleri üzerinde durmak uygun olacaktır. Tarihçi yaklaşımı ile, örneğin von Grunebaum (39) Orta Doğu şehirlerini geleneksel islâm şehri olarak ele almış fakat dine özel bir önem vermiş, mekândaki yerleşmeyi sosyal yapı ile etkileşme içerisinde ele almamıştır.

Şehirlerin var oluş sebebi, şehrin çevresi ile çok yönlü ilişkileri ile idare, koordinasyon ve kontrol fonksiyonlarının merkezi olmasıdır. Ayrıca burada tarımsal olmayan üretim de yer almaktadır. Orta Doğu şehirleri bir istisna değildir. İzmir ise hiç değildir. Bütün yazımız boyunca göstermeye çalıştığımız gibi İzmir ancak bir bölge bütünü içerisinde anlaşılabilir. Böyle olunca şehrin dinsel fonksiyonlarına şehrin yapısını tayin edişte özel yer vermek tek yönlü dar bir yaklaşım olmaktadır. Grunebaum Orta Doğu şehirlerinde caminin hakim unsur olduğunu ileri sürmektedir. Xavier de Planhol da ona katılmaktadır. (40) Oysaki 17'inci ve 18'inci yüzyıl İzmir merkezi iş mintikasında gördüğümüz şey hanları ve örgütlü dükkânları ile çarşısı, savunma ve idare fonksiyonları ile kalesi ve camisi ve meydanı hepsi aynı yerde bir kompleks teşkil etmektedirler. Şehrin yapısında ve bölge ile ilişkilerinde hangisinin daha temelde olduğu sorunu kesin olarak cevaplandırılmaz. Orta Doğu'nun çeşitli şehirleri üzerindeki araştırmalarda, araştırmacılar kendileri nereye ağırlık verirlerse versinler gene siyasal, ekonomik ve dinsel faktörlerin aynı zamanda etkileştiği bir şehir yapısı ortaya çıkmaktadır. Orta Doğu şehirlerinin dinî olduğu kadar politik mer-

kezler olduğu da söylenir. Dinsel fonksiyonlar için geçerli olan şey politik fonksiyonlara da tatbik edilebilir. Bu devrede ekonomik ve politik kontrol fonksiyonlarının birbiri üzerine çakışmış olması, yarıltıcı olmaktadır. Böyle yanımların en açıklayıcı örnekleri Orta Doğu şehirleri için olduğu kadar, aynı nedenlerle, Lâtin Amerika şehirleri için verilebilir. (41) Tarihçi için önemli ve ilginç olan zaman ve mekân içindeki farklılıklar olabilir. Ancak bu, benzer çizgilerin de varolduğunu ve bu benzerlik ve tekrarların toplum bilimci için önemli ve ilginç olabileceğini unutturmamalıdır. Bu bakımdan G. Sjöberg'in yaklaşımı şehir konusunda, bölge içine yerleştirmemekle beraber çok daha açık seçik bilgi vermekte, Grunebaum ve Planhol'un bir devir ve coğrafi bölge özelliği diye açıkladıkları hususların, belli bir teknolojik aşamada, bu teknoloji ile beraber gelen belirli yoğunluğa, farklılaşmaya ve bütünleşmeye erişmiş, ekonomik yapısı çok farklılaşmamış ve çok örgütlenmemiş bir şehir yapısı olduğunu ortaya koymuştur.

Onun için bu şehir siyasal ve ekonomsal kontrol kurumları daha belirgin bir şehirdir. Belirgin bir sosyal tabakalaşması vardır. Arazi kullanma düzeni aynı sokaklara yerleşmiş olan esnaf ve zanaatkâr düzenini aksettirir. Ulaşım sınırlılığı sebebiyle en üst tabaka merkeze yerleşmiştir. Ve bu üst tabaka siyasal güçle beraber ekonomik kontrol gücünü de elinde tutar. Bu genel özellikler 17'inci ve 18'inci yüzyıldaki İzmir şehrine bire bir tekâbül etmektedir. Onun için yazımızda tarihçi ve coğrafyacıların tekil sıfatlandırmasını değil genel bir grubun özelliğini taşıdığı için sanayi öncesi İzmir terimini ve dolayısı ile tasnifini seçtik. İzmir bir istisna değil genel modele uyan bir örnektir.

Dolayısıyla İzmir örneği bu temel değişme süreçlerinin başka yerlerde de ortaya çıkan görünümelerini incelerken bir model teşkil edecektir. Fakat anlattığımız değişikliklerden sonra ortaya çıkan şehir sanayileşmemiş olmasına rağmen sanayi öncesi şehri değildir. İzmir için tek hakim büyük şehir (Primary City) özelliğinin bu safhada doğduğunu görüyoruz. Bir bölgede tek hakim şehir olgusu 1939 yılında (42) Jefferson tarafından tespit edilmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra beşerî coğrafyacıların ve şehir sosyologlarının dikkatlerinin sanayileşmiş ülkelerin dışına taşması sırasında bir kaç çevre birden bu kendine has büyük şehir olgusu üzerinde durmuştur. En başta belki de Brian Berry ve arkadaşlarının gözlemleri gelir. (43) Berry tek büyük şehrin, bazı memleketlerde ya da toplumlarda bir şehrsel merkezin diğerlerinden çok daha büyük bir şehir haline geldiğinden ve toplumu ekonomik, sosyal, politik hayatına

hakim olmasından başka gelişmesini de önlediğinden söz ediyor. Böylece, diyor, tek büyük şehir geri kalmışlıkla birlikte bulunur. Berry'e göre buna bağlı olarak'ta sıra kademe düzeni ekonomik gelişme ile ters orantılı olarak bozulur ve tek hakim büyük şehir ortaya çıkar.

Hoselitz'in "parazit şehir" kavramı da Berry'nin "tek hakim şehir" kavramına benzemektedir. (44) Parazit şehirler isminden de anlaşılacağı gibi etkileri altındaki bölgeler üzerinde olumsuz etki yapan yerleşmelerdir.

Son zamanlarda çeşitli çalışmalarda bu sıra - kademe düzeninin var olup olmadığı, geri kalmış toplumlardaki tek hakim şehir olgusunun gelişmelerde rastlanıp rastlanmadığı üstünde araştırmalar çoğalmıştır. (45) Fakat tek hakim şehir (Primary City) olgusu çok gözlenmiş olduğu halde nedenleri ve sonuçları üzerinde durulmamıştır. Birçok yerde de Hoselitz'in "parazit" teriminde olduğu gibi olumsuz bir olgu olduğu imâ edilmiştir. Böyle hallerde tenkit ve terimler analitik olgulardan çok heyecansal bir temele dayandırılmıştır. Ve belki de daha önemlisi bunun bir tercih, seçme konusu gibi ele alınmasıdır. Oysaki bütün sosyo - ekonomik olgularda olduğu gibi tek hakim şehir olgusu da belirli faktörlerin etkileşimleri sonucunda ortaya çıkmıştır ve bu belirli faktörler arasında bu sonucu veren ilişkiler değişmedikçe bu şehir olgusu da değişmez ve bu bir tercihler sonucu değildir. Dolayısı ile, İzmir'e ait gözlemlerin açıkça gösterdiği gibi, mekanik az gelişmişlik endeksleri, nüfus büyüklüğü gibi tasvirî özelliklerin bırakılması ve tayin edici faktörlerarası ilişkilerin analizine gidilmesi gerekir. Yerleşmeler arası sıra - kademe düzeni eğer bölge - şehir ilişkilerinin tarzına bir temel teşkil edecekse anlamlıdır. Yani böyle bir sıra - kademe düzeni hangi toplumda var, hangi toplumda yok diye tamamen mekanik bir yolla değil hangi teknoloji - üretim - kontrol ilişkisi nasıl bir sıra - kademe düzeni çıkarıyor diye araştırılırsa anlamlı izahlara varılabilir. Ulaşım kanallarının ağ biçimine dönüşmesi hem ulaşımda hem haberleşmede en ileri teknolojiye yönelme, yoğun dış ticaret, ulaşım, haberleşme teknolojisi ile artık ürün akım kontrol örgütlerinin karşılıklı etkileşim sistemi ve bu sistemin değişme oluşumu üzerine kurulacak bir modelden, bu faktörlerin bir veya birkaçının belirli yönlerde değişmesi, ya da değiştirilmesi ile çeşitli yerleşme sıra - kademe düzenleri elde edilebilir. Bu çalışmamızda 1890'ların İzmir'i bu biçimlerden birini açıklamakta, tek büyük şehir olgusunun belirli bir ulaşım, haberleşme, ticaret biçimini ve tarımsal olmayan üretimde değişme olmayan bir etkileşimin sonucu olduğu ortaya çıkmaktadır.

NOTLAR

1. İzmir'in 19 ncü yüzyılda tamamen dışa dönük bir ticaret yerleşmesi haline gelmeden önceki görelî yeri için bkz. Evliya Çelebi Seyyahatnamesi. Sahillioğlu, H., "1763'de İzmir Limanı Seyahat Gümrüğü Tarifesi" **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi** No. 8, 1968. Sahillioğlu, H., "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticaret İmkânları" **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi** No. 11, 1968, sayfa 61 - 66. Emin Canpolat, **İzmir Kurtuluşundan Bugüne Kadar**, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1953.
2. Uluçay M. Çağatay, **17. Asırda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı**, 1942. Sahillioğlu, H., "1763'de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi" **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, No. 8, 1968.
3. Tekeli İlhan, "The Evolution of Spatial Organization in The Ottoman Empire and The Essentials of the Regional Policy of the Turkish Republic", Mimeographed Paper.
4. Sarıoğlu Mekin, ve Gönenç Turgay, **İzmir İl Yıllığı** 1967, İzmir 1969, s. 140.
6. Tekeli İ., **Ibid.**
7. Orhonlu Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilâtı** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
8. Bilget, Adnan, **Son Yüzyılda İzmir**, İzmir, 1949, Meşher Basımevi.
9. Kıray, Mübeccel, "Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi. Bugünkü ve Yarınki Türk Toplumu Yapısı" T.M.M.O.B. Mimarlar Odası, **Mimarlık Semineri** 1969.
10. Bilget, Adnan, **Ibid.** s. 14.
11. Texier, Charles, **Asie Mineure**, Paris, 1862.
12. Tekeli, İlhan, **Ibid**, Aynı şekilde dışa dönük yol sistemleri, benzer prensiplerle inşa edilmiş yollara sahip her toplumda görülmektedir. Latin Amerika için de bu çok iyi gözlenmiştir. Bakınız: Beyer G. H., Editör, **The Urban Explosion In Latin America**, Cornell University Press, Ithaca New York 1967, sayfa 99.
13. Stabb S., "Trade and Commerce of Smyrna", 8 Haziran 1882 **Eastern Express** Gazetesi, İstanbul.
Bu yıllarda İzmir limanından ihracat hakkında en düzgün sayılar

konsoloslukdan alındığı kaydı ile gene bu makalede yayınlanmıştır (Ek 3).

Demiryoluna uyan gemi teknolojisi değişikliğini Ek 4'ten izlemek mümkündür.

14. Bu mücadelenin hiç de kolay olmadığı anlaşıyor. Bir aralık bu çatışma öyle karışık hale geliyor ki, iki tarafta o devrede dağlarda gezen eşkiya efelerle anlaşmalara girip birbirlerinin taşıma faaliyetlerini baltalamaya bile teşebbüs ediyorlar.

15. Stabb, S. **Op. Cit.**

16. Bu bankalar şunlardır :

Osmanlı Bankası, Selanik Bankası, Atina Bankası, Midilli Bankası, "Credit Lyonnais", "Deutsche Orient" Bankası, Anadolu Bankası (Fransız).

Sigorta Şirketleri de şunlardır :

İzmir Osmanlı Sigortası, "Union Française", "Le Fenic Espanol", "Adriatica" Sigorta Şirketi.

Kaynak : **İzmir Vilayet Salnamesi 1882.**

17. Rıhtım Şirketinin en büyük hissedarı ve İzmir'deki Müdürü aynı zamanda havagazı, tramvay ve su şirketlerinin de hissedarı olarak İzmir'in günlük hayatında herkesin tanıdığı, diğer şirketlere ve hükümete baskı yapabilen son derece nüfuzlu bir kimse haline gelmiştir. Rıhtım Şirketinin aldığı rüsum bir aralık bütün tüccarlar, özellikle İngiliz tüccarlar arasında o kadar memnunsuzluk nedeni olmuştur ki meseleyi konsolosluk yerine elçilik araya girerek çözmek zorunda kalmıştır. Pek çok gazete ve resmî raporlara intikal etmiş olan bu hali görmek için örnek olarak bkz. "Courier d'Orient" gazetesi, 18 Aralık 1880: **Constantinople Messenger** Gazetesi 1 Aralık 1880, 14 Aralık 1880 ve 18 Aralık 1880.

18. Bilget Adnan, **op. cit.**, sayfa 79 ve devamı.

19. Sarioğlu K. ve Gönenç T., 1967 **İzmir İl Yıllığı**, İzmir 1969.

20. Stabb, S., "Tenure and Produce of Land in the Province of Smyrna" **Journal of the Society of Arts**, Kasım 1880, Londra. Stabb bu makalesinde İzmir'de kullanılan tarım aletlerini, kara sapan, orak, çapa, kürek, döğen, yaba, elek, kağrı diye sıralamakta ve bunların Homer zamanından beri değişmemiş olması gerektiğini söylemektedir. **1882 Aydın Salnamesinde** de bazı

çiftçilerin yeni tarım aletlerine heves ettikleri tırpanı ve orak kullandıkları kaydedilmiştir. Aynı Salnamede bir de "Makine"-den söz etmektedir, ama ne biçim bir makine olduğu anlaşılamamaktadır.

21. Tavernier ve Spon, gezi notlarında kalenin fonksiyonuna açıkça işaret etmişlerdir. Bakınız Canpolat Emin, **İzmir : Kuruluşundan Bugüne Kadar**, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayını, 1954.
22. Bazı 18 nci yüzyıl haritalarındaki şehir büyümeden önce de ker-
van yolunu Basmahane Gazi Bulvarı yolu ile şehrin merkezine ulaştırma eğilimi yanlış olmalı. Çünkü o güzergâhta şimdi kay-
bolmuş olmakla birlikte Rum mezarlıkları bulunması gerekir.
23. Kaybolmasının nedeni daha sonra iç liman doldurulmadan önce
zelzele ile yıkılan binaların döküntüleri, özellikle kalenin bu çiz-
giyi bozarak limanı doldurmuş olmasıdır.
24. Texier Charles, **Etud Sur Smyrna**, Paris 1868.
25. Sahillioğlu, Halil "1763'te İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Ta-
rifi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Nisan 1968, sayı 7.
26. Kütükoğlu, Mübahat "XVIII yüzyılda İngiliz ve Fransız Korsanlık
Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerinde Etkisi" **Belgelerle Türk
Tarihi Dergisi**, cilt II, sayfa 57.
27. Texier, İzmirli zellemeden korunmak için ahşap evler yapmış
fakat bu defa da yangın felâketi ile karşılaşmışlardır, der. Texier,
Charles **İbid**.
28. İngiliz sermayeli "Baker", İsveç sermayeli "Orozdibak" gibi bü-
yük mağazalar ("department store") eski perakende satışa hiç
benzemeyen bir örgütlenme ile ortaya çıkmışlardır. Yersel tüc-
carlardan da bu tarz mağazaları örnek alanlar çıkmış, örneğin
Sivrihisaryan'ın mağazası 1895'te açılmış ve 1914 Birinci Cihan
Harbine girmeden önce ordunun teçhizatı bu mağazanın stok-
larından temin edilmiş, sonra harp sırasında hiç ithalat olma-
masına rağmen bu stoklar mağaza 1922'de yanıncaya kadar
açık kalabilmiştir.
29. Örnek olarak bkz. Uşaklıgil, Halit Ziya **İzmir Hatıraları**, Remzi
Kitap Evi, 1952, İstanbul.
30. Şimdiki adı ile Güzel Yalı denen semt.
31. Rıhtım Şirketinin büyük hissedarı ve müdürü diğer birçok şir-
ketin de hissedarı olan Giffret'in bu devrede İzmir'de Lynd'lerin

- "Middle Town"daki "Family" fonksiyon ve nüfuzunu yarı-koloni bir şehir çerçevesi içinde yaşattığı anlaşıyor. Rıhtım Şirketi 1936 senesinde devletleştirilmiş, ticaret hariç diğer şirketler kapanmış olduğu halde M. Griffret'in şehrin gündelik hayatındaki nüfuzuna ait hikayeler yarı folklorumsu bir halde halâ devam etmektedir. Örnek olarak Bakınız: Olgaç, Ulvi **Güzel İzmir Ne İdi Ne Oldu**, İzmir 1939., ve Lynd R. ve H. **Middle Town in Transition** New York, Harcourt, Brace, 1937.
32. Hamidiye Şirketi İngiliz sermayesi ile mahalli sermaye karışımı bir şirketti, 1895 yılında körfezde 12 küçük vapuru işliyordu. Bkz. Bilget Adnan **İbid**, Sayfa 68.
 33. Konakların iç yapıları ve yaşayışı için bkz. Uşaklıgil Halit Ziya **İbid**. Bu binalar muhkem tüccar evlerinden yapı ve üslûp olarak çok farklıdır. Hafif fantezisi olan seçkin üslûplar, ahşap malzeme hakimdir. Şimdi fonksiyon değiştirmiş olmalarına rağmen bu özellikleri bugün bile görülebilir.
 34. Rivayet olarak Selçuk'taki dünyanın yedi harikasından biri olan Diana mabedinin bütün taşları bu rıhtımın inşasında kullanıldığı söylenmektedir. Hakikaten bugün Selçuk'taki mabedin yerinde büyük bir dikdörtgen çukur vardır. Halk buraya "İngiliz Çukuru" der, ve içerisinde tek taş parçası yoktur. .
 35. Bu yol şimdiki Fevzi Paşa Bulvarıdır.
 36. Arsa kiralama usulü aynı devrede bir de sadece Bursa'da ortaya çıkmış görünmektedir.
 37. Sjöberg, G. **The Preindustrial City**, Glencoe, Ill, The Free Press, 1960.
 38. Von Grunebaum, G. E. "The Traditional Muslim City: Structure and Change" Essays in the nature and Growth of a Cultural Tradition. **The American Anthropologist**, Cilt 57 (Nisan 1955) Sayfa 141 - 157.
 39. **Ibid**.
 40. Planhol Xavier de **The World of Islam**: Keleş R. **Eski Ankara'da Bir Şehir Tipolojisi**, S.B.F. Yayınları, No: 134, Ankara 1971 Sayfa 140'da söz edilmiştir.
 41. Beyer, Glen H. **The Urban Explosion in Latin America**, New York 1967, Cornell University Press, Pages 56 - 64.

42. Jefferson M. "The Law of the Primate City" **Geographical Review** (Nisan 1939) Cilt 29, Sayfa 226 - 32.
43. Berry B. J. L. "Some Relations of Urbanization and Basic Patterns of Economic Development". Pitts, F. R. **Urban Systems and Economic Development** içerisinde, by University of Oregon, 1962, s. 1 - 15. Browning Clyde E. "Primate Cities and Related Concepts" aynı eser içerisinde s. 16.
44. Hoselitz, B., "Parasitic City-Generative City", **Sociological Aspects of Economic Growth** içerisinde ed. Hoselitz. B. F. Glenceo III. Free Press.
45. Örnek olarak bkz. Lusky, Arnold "Some Generalizations Concerning Primate Cities"; Breese Gerald: **The City in Newly Developing Countries** içerisinde. Prentice Hall Inc. Englewood Cliffs New Jersey 1969. Bölüm 22 ve gene aynı cilt içerisinde. Metha, S. K. "Some Demographic and Economic Correlates of Primate Cities. A Case for Revolution" Bölüm 23.

İzmir Kasaba Demiryolu Yapım Tarihi ve Uzunluklar

Açılış Tarihi	İnşa Edilen Kısım	Km. Uzunluk
15.10.1865	İzmir - Manisa	65
25.10.1865	Panaya - Bornova	5
10.1.1866	Manisa - Kasaba	27
13.3.1875	Kasaba - Alaşehir	76
5.1980	Manisa - Soma	92
10.9.1897	Alaşehir - Uşak	118
20.12.1897	Uşak - Afyon	133
1901	Afyon İzmir - Afyon Anadolu	1
6.1912	Soma - Karacalar	35
1912	Karacalar - Balıkesir	36
10.1912	Balıkesir - Bandırma	112
20.5.1935	Satış yolu ile TCDD'ye geçmiştir.	
		701 Km.

Kaynak : T.C.D.D.Y. Genel Müdürlüğü

**İzmir - Aydın Demiryolu Yapım Tarihi ve
Uzunluklar**
(İmtiyaz Tarihi 1856)

<u>Açılış Tarihi</u>	<u>İnşa Edilen Kısım</u>	<u>Km. Uzunluk</u>
24.12.1860	İzmir - Triyanda	43
9.9.1861	Triyanda - Cellatkahve	16
14.11.1861	Cellatkahve - Kozpınar	5
15.9.1862	Kozpınar - Ayasluğ	13
7.7.1866	Ayasluğ - Aydın	53
1866	Gaziemir - Seydiköy	2
30.8.1881	Aydın - Kuyucak	56
6.1882	Kuyucak - Sarayköy	45
9.8.1883	Torbalı - Tire	48
12.1888	Çatal - Ödemiş	25
1889	Sarayköy - Apa	97
13.10.1889	Apa - Dinar	49
13.10.1889	Goncalı - Denizli	9
22.12.1889	Sütlüce - Çivrili	31
12.1890	Balacak - Söke	22
10.1910	Dinar - Keçiborlu	35
1.11.1911	Keçiborlu - Kuleönü	36
1912	Kuleönü - Eğridir	23
1.6.1935	Satış yolu ile TCDD'ye geçmiştir.	
		608 Km.

Kaynak : T.C.D.D.Y. Genel Müdürlüğü

Not : En yoğun yapım dönemlerinin 1860'ların başlarında ve 1880'lerin son yıllarında olduğu gözlenmektedir. .

EK. 3**1877 ile 1881 Yılları Arasında İzmir'den Yabancı Ülkelere Yapılan Yıllık İhracat ve İzmir'e Yapılan İthalât Miktarı (Sterlin Olarak)**

Yıllar	İthalât Sterling	İhracat Sterling
1877	3.082.320	4.682.000
1878	4.139.900	3.504.600
1879	4.686.100	4.406.700
1881	4.656.000	3.803.600
1880	3.980.410	3.852.880
Beş Yıllık Toplam	20.544.830	20.285.380

Kaynak : S. Stab. op. cit.

EK. 4**İzmir'de Deniz Ulaştırması Teknolojisinde Değişmeler**

Ek 4-A- 1896 ve 1908 Yıllarında İzmir Limanına Gelen Buharlı ve Yelkenli Gemilerin, Bandralarına Göre Tonaj Bakımından Yüzde Dağılımı ve 12 Yılda Artma, Azalma Yüzdeleri

Bandralar	Tonaj'a Göre %		12 Yılda Değişme %	
	1896	1908	Artma	Azalma
Osmanlı	15,2	8,8	—	30,7
Rus	18,6	8,2	—	47,0
Avusturya	12,3	9,8	—	5,2
Fransız	15,5	15,9	21,9	—
İngiliz	15,4	18,5	42,3	—
Avusturya	12,3	9,8	—	5,2
Yunan	8,5	12,4	74,4	—
İtalyan	5,9	4,4	—	10,8
Alman	3,5	11,7	303,3	—
Alçak Memleketler	1,7	5,9	314,5	—
İskandinav ve				
Romanya	0,1	3,3	3391,1	—
Diğer	3,3	1,1	—	59,8

N: Toplam Tonaj 2.016.748 2.403.292

* 12 yılda tonaj bakımından artış % 29.2'dir.

Ek 4-B- 1896 ve 1908 Yıllarında İzmir Limanına Gelen Buharlı ve Yelkenli Gemilerin, Tonaj, Gemi Sayısı ve Gemi Başına Düşen Ortalama Tonaj Bakımından Karşılaştırılması

	1896	1908	1896	1908
Gemi Tonaj Toplamı	1.910.089	2.323.026	106.659	80.266
Gemi Sayı Toplamı	2.543	2.737	3.960	3.219
Gemi Başına Düşen Tonaj Ortalaması	751	848	27	25

Kaynak : İzmir Vilayeti Salnameleri 1896 - 1908. Kıyaslamalar tarafımızdan yapılmıştır.

Ek 4-C- 1896 ile 1908 Yılları Arasında İzmir Limanına Gelen Gemiler Arasında Teknoloji ve Sayı Değişmesi Yüzdesi

	12 Yılda Buharlı Gemilerde Artma Yüzdesi	12 Yılda Yelkenli Gemilerde Azalma Yüzdesi
Tonaj Bakımından	21,6	34,7
Gemi Sayısı Bakımından	7,6	18,7
Gemi Başına Düşen Ortalama Tonaj Bakımından	13,0	7,4

Kaynak : İzmir Vilayeti Salnameleri 1896 ve 1908.

RESTRUCTURING OF AGRICULTURAL ENTERPRISES AFFECTED BY EMIGRATION IN TURKEY *

The equilibrium between land resources, technology, settlement form and population is as wellknown as the sensitiveness to change in any one of its elements. The changes taking place in the socio-economic structure and population characteristics of Turkey today are disturbing this equilibrium. As a result, further changes and movements (some planned, some controlled, others not even expected) are taking place. Among them, the rate of population increase and changes in the agricultural structure stand out in relation to migration and development. Very little control or planning has taken place to regulate and organize migratory flows.

TABLE 1
POPULATION OF TURKEY (1927 - 65) **

Years	Population (in millions)	Increase rate %
1927	13,648	21.3
1935	16,158	19.8
1940	17,821	10.6
1945	18,790	22.0
1950	20,947	28.1
1955	24,065	29.5
1960	27,755	24.9
1965	31,391	

** Except when stated otherwise, all figures in Tables and text are summarized from Official Publications and Annual Bulletins of the State Statistical Institute.

* **Emigration and Agriculture in the Mediterranean Basin**, C.A.O. Nieuwenhuijze Ed., The Hague, Morton, 1972.

The most conspicuous characteristic of Turkey's population is its rate of increase, which is one of the highest in the world (29 %). From 13,648,000 in 1927, the population has increased to 31,391,207 in 1965 (Table 1).

The population has thus doubled within the last forty years. With decreasing death rates and high birth rates, this is a rather classic phenomenon which enlarges the volume of manpower, as shown clearly in Table 2. As in any underdeveloped country with a population explosion, Turkey has a large group of manpower which cannot be assimilated by the productive capacity of the country. This mass of labour remains in rural areas, seemingly working in agricultural production and thus artificially enlarging employment figures in this sector.

TABLE 2

MANPOWER IN TURKEY (1927 - 60)

Years	Population (million)	Manpower (million)
1927	13,648	4,877
1935	16,158	6,972
1940	17,821	7,875
1945	18,790	8,123
1950	20,947	10,724
1955	24,065	12,040
1960	27,755	12,993

Disguised unemployment, which usually appears to observers as laziness on the part of the villagers, after reaching a saturation point, turns into open unemployment which gives rise to mass migration. Diverse figures and estimates are given about the size of disguised unemployment in Turkey. According to the State Planning Organization, it fluctuated in 1960 between a minimum of 800,000 in July of that year and 8.3 million in January. Whatever the exact figure, the fact remains that it is dramatically large and results in seasonal or permanent migration from rural areas. No satisfactory statistical information exists on such migration, but the extent might be indirectly shown by the changing rural-urban population ratio (Table 3).

TABLE 3

RURAL AND URBAN POPULATION OF TURKEY (1927 - 60)

Years	Urban population	% of general population	Rural population	% of general population
1927	2,236,085	16.4	11,412,185	83.6
1935	2,684,197	16.6	13,473,821	83.4
1940	3,214,471	18.0	14,606,479	82.0
1945	3,441,895	18.3	15,348,279	81.7
1950	3,883,865	18.5	17,063,323	81.5
1955	5,328,846	22.1	18,735,917	77.9
1960	6,999,026	25.2	20,755,794	74.8

The great rush to the urban centres which took place after 1950, corresponding to the date when important structural changes started to be introduced in agriculture, clearly shows the surplus agricultural labour. According to the survey conducted by the Employment Bureau of the Ministry of Labour in 1957, villagers looking for jobs outside their villages numbered 7,400,000. (1) Another survey undertaken by the International Labour Office showed that 24 % of the Turkish villagers are ready to leave their homes in order to find jobs elsewhere. (2) Immigrants who are not absorbed in the scarce non-agricultural jobs constitute open unemployment in the cities, thus exposing the great disequilibrium between labour supply and demand in the country.

The interesting fact is that agricultural development, such as mechanization and growth of intensive agriculture, increases the number of people freed from agricultural labour. Thus, structural changes in agriculture and the population explosion give the same results in creating surplus labour. The lack of parallel developments in urban and industrial investment pushes the problem of rural unemployment into acute disguised or open unemployment.

It is quite clear that migration from rural areas does **not** cause any specific "human erosion" or other problems in terms of scarcity of human resources since the villages have a large labour surplus. Thus, Turkey's problem is not the rehabilitation of areas affected by migration but rather the creation of employment chances for the migrants around or outside their home villages.

Before discussing the policies and actions planned by the State Planning Organization to mitigate the country's unemployment and migration problems, we should briefly examine the interaction between the development of agriculture and the population surplus resulting in migration.

Mechanization Of Agriculture

Among the factors changing the agricultural structure, new technology, such as tractors, combined harvesters and similar machinery should first be mentioned. Their introduction into Turkey's rural areas has been rather sudden and fast and their result rather deep. Apart from a short period in 1936 - 38, no special effort had been made to mechanize agriculture. Later, in 1947, the fourth point of the Truman Doctrine and the Marshall Plan aid resulted in the mass importation of tractors in a very short time (Table 4). The number of tractors increased from 1,750 in 1948 to 44,144 in 1957 and combined harvesters from 994 to 6,592 in the same period. The immediate effect of the introduction of machinery has been to displace manpower and to change the status of sharecroppers and tenants into agricultural labourers.

Estimates of the change vary between 4 to 9 workers or sharecroppers per tractor. Between 200,000 and 400,000 workers therefore had to find other means of living. Although according to some observers the migration caused by the introduction of machinery is not very significant in Turkey, (3) available evidence indicates that it was the most important factor in starting the first population movements in the country. (4) When the rate of population increase reached the high point it has today, surplus population from poorer districts became more important than the mechanization of agriculture, which thus was no longer the only factor encouraging migration.

TABLE 4**AGRICULTURAL MACHINERY**

Years	Number of Tractors	Number of Combined Harvesters
1936	961	104
1940	1,066	57
1948	1,750	994
1949	9,170	—
1950	16,585	—
1951	24,000	—
1952	31,415	3,222
1953	35,670	4,458
1954	37,743	4,706

Agricultural Credits

Another important factor for the fast structural change in agricultural population has been the generous credits given on a large scale by the government to medium and large-scale farmers during the period when machinery was introduced on a large scale. The main credit institutions in Turkey are the Agricultural Bank and the credit cooperatives which are supported by the Agricultural Bank. The rules and regulations of their credits are similar to those of similar institutions in other parts of the world. As shown in Table 5, agricultural credits increased gradually up to 1948, then in 1949 their volume rose sharply, similarly to agricultural machinery; this increase continued up to 1960, being particularly obvious between 1951 and 1957.

TABLE 5**AGRICULTURAL CREDITS**

Years	Credit Thousand TL.
1940	50,165
1945	112,704
1946	175,549
1947	242,672
1948	235,771
1949	334,266
1950	412,197
1951	646,506
1952	1,067,665
1953	1,212,842
1954	1,497,157
1955	1,554,339
1956	1,887,795

Studies made by the School of Agriculture of Ankara University show that the share of credit given to the small peasant family is extremely small. (5) However, medium and large-scale farmers benefited greatly from the generous credits given after 1949 by the Agricultural Bank and the credit cooperatives which enabled them to drop the old farming methods and adopt new forms. This sudden change brought important economic and social consequences to the country.

In spite of the easy credits and modern machinery and the fast change in production methods, no significant capital formation has been achieved by the medium and large-scale farmers. Whatever surplus wealth was produced was either consumed conspicuously or invested in urban real estate. At its best it was used for import trade transactions, which are a worse drain on the capital formation possibilities of a country than even conspicuous consumption.

Increase In Farming Land

The progress achieved in the mechanization of agriculture rapidly increased the land farmed in Turkey. 95 % of the land of medium and large farms was suddenly opened up for mechanized farming. Stony parts not suitable for machinery were given over

to sharecropping. Thus, the medium and large-scale farmers farmed their total area, either by the use of machinery or in a mixed way with share-cropping. Some even rented land to bring their farms to the optimum size for efficient use of machinery; others annexed the government grazing land adjoining their farms. Share-croppers who were thrown off their land either destroyed or farmed government grazing land. Thus, parallel to agricultural mechanization, farmland increased from 13,900,000 hectare in 1948 to 23,227,000 hectare in 1960 (Table 6).

TABLE 6

Year	Farmed Area Thousand Hectare
1928	6,628
1937	11,538
1948	13,900
1950	14,542
1952	17,361
1954	19,616
1956	22,453
1958	22,765
1960	23,227

During this period, and with the aid of the technology then available, Turkey expanded her farming land to the maximum possible limits.

Attempts to plow grazing land, particularly on the Central Plateau, added to the agricultural problems that of increased wind erosion. Although this wind erosion is being fought successfully, several villages in the area are deserted. In spite of the increase in farmland, the labour requirement remained the same since new land was opened up and worked with machinery. The increase in production achieved by using new technology and bringing larger areas under cultivation, did not much benefit the surplus labour in rural areas because of the unchanged distributive mechanism.

Increase Of Intensive Agriculture

The rising demands of the growing urban population and the growth of light industry based on agricultural raw materials have

caused a conspicuous trend toward intensive agriculture. Unlike animal husbandry which is still in its primitive state, the cultivation of such industrial raw materials as tobacco, potatoes, sugar beet, cotton, flax, sunflowers, tea as well as fruits and vegetables has improved considerably, leading to increased production.

The area of land on which industrial crops are cultivated increased from 1,038,438 hectare in 1950 to 1,573,914 hectare in 1960. The same trend is seen in fruit cultivation. For instance, the increase in the number of various fruit trees in the same period was as follows:

Peaches, apples, pears and plums, from 40,509 to 62,604;

Citrus fruit from 5,117 to 8,193;

Olives from 29,742 to 54,845.

The area of vineyards increased during the same period, from 561,119 to 781,870 hectare.

Extension Work And Price Policies

The Ministry of Agriculture has today a large system of extension services which includes research centres, model farms, demonstration division and local technical advice centres. Still its functioning is far from satisfactory because of many inefficiencies and lack of contact with larger groups of peasants. In spite of this it may be said that it has been influential in the increase of intensive agriculture.

A more important factor in this increase, however, has been the government price policy. Government subsidy in industrial plant prices played an important role in bringing about the increase in the area of farmland allocated to such products. The guarantee of minimum prices offered by the government as well as its policy of mass purchases of surplus produce encouraged even the very small landowners to switch over to certain cashcrops as they became economically profitable. The high subsidy given to growers of cotton and tobacco encouraged them to grow these crops on land which was not really suitable for their cultivation. The monoculture of cotton and tobacco has resulted in a problem of how to preserve the quality of the soil. Unfortunately, the price policy makes control almost impossible.

Concentration Of Landownership

The socio-economic consequences of mechanization and intensive agriculture have been very significant, particularly in landownership patterns. Table 7 shows the change in average farm size during the period of rapid mechanization. This concentration has been achieved in different ways. The first is the liquidation of the practice of share-cropping. This has resulted in turning share-croppers into agricultural labourers employed by large landowners for the as-yet-unmechanized aspect of cash cropping. Estimates give the numbers of such agricultural workers at around 1 ½ million. The second way to achieve land concentration is to buy the land of small farmers who fail to adjust to new conditions. In certain parts of the country, during a period of 20 years, 25 % of the farmers lost their land to others, thus becoming part of the surplus population. (6) A third and rather widespread method of enlarging farmland is by annexing government land and occupying government-owned pastures. The size of pastures has diminished in recent years together with the number of sheep and cattle, thus resulting in a serious decline in the livestock of the country. Between 1948 and 1958 grazing land decreased by 9,196,000 hectare. Medium and large landowners have been basically responsible for the destruction of pastures, although some of the landless peasants and former share-croppers also try to eke out a living by intruding into the pastures.

TABLE 7

AVERAGE SIZE OF FARMS (IN DONUM)

Year	Average Size	Index of Change
1948	848	100
1949	875	103
1950	944	111
1951	1011	119
1952	1113	131

Source: Political Science Faculty, *Agricultural Mechanization in Turkey*, Ankara 1954, p. 96.

Forests present similar problems. Although most forest land is owned and controlled by the state which operates strict laws

and regulations to keep forest from destruction, people still intend for grazing and cultivation.

In view of all these new developments, agrarian legislation seems particularly inadequate with regard to landownership and land use. There is no written law to govern farm tenancy and share-cropping. Proper cadastral records or title registrations do not exist. The great majority of farms either have no title deed registration, or have very old title deeds which have been passed on from the forefathers and no longer correspond to present conditions. The majority of land transfer and sales are made by means of informal written or oral contracts. At this stage there is a confused and imperfect landownership and tenure system that causes turmoil in many places. Disputes over land constitute the largest number of court cases in rural areas. This state seems to be a basic factor retarding progress in many villages.

It seems that land reform as a basic regulator is a must for further balanced socio-economic change, but the socio-political structure of the country does not allow such a change.

In spite of many agricultural programmes and policies with respect to credits, prices, training and extension services, forest preservation laws and their application, erosion control and many others, rural development has not advanced much. The most important reason seems to be the failure to accomplish major reforms such as land and tax reforms which would stop polarization of the rural population in terms of social stratification. This would also increase the chances of control and the proper application of policies without interference by power-holding circles with vested interests. Under existing conditions, changes in rural areas further add to the basic problem of population increase and insufficient production. The changing nature of agricultural methods and the population explosion, two aspects of rural society in Turkey discussed so far, result in general population increase and surplus labour. This surplus labour moves seasonally between the rural and urban areas.

The first five-year plan drawn up in 1962 had in it certain policies to bring this rather complicated situation under control. These policies could be summarized as follows:

- a) To give priority to labour-intensive investments;
- b) To encourage non-agricultural rural investments in order to keep the population in the villages;

- c) To advocate of the high birth rate in order to obtain a more balanced population;
- d) To send surplus labour to West European countries with shortages of manpower. (7)

Although one may discuss the feasibility of each of these policies, the last is of particular interest, not because the number of workers sent to Western Europe has been large enough to solve the problem of surplus manpower; rather, the resultant project has evolved into interesting rural investments and developments.

During the first couple of years of this project, in spite of the fact that their number was small, those who went abroad to work gained money and experience which became new and significant factors in the national process of social change. At the end of the third year of the organized migration to Western Europe, several different projects came into being, all of which tried to channel the savings of emigrant workers into profitable investments. One of these encouraged participation in State mining and industrial enterprises; a second organized a joint stock company of different industrial investments. Others tried to accumulate the savings in different banks of Turkey, to encourage the building of houses or the establishment of small - scale industries and handicrafts by giving credit on preferential terms. The last of such projects was planned investment in enterprises in rural areas. This combined rural development needs with the possibilities created by migration. The rest of this paper will be a discussion of this rather new experiment in rural Turkey in relation to migration.

Cooperative Project Established As A Result Of Priority Given To Rural Emigrants

Three-quarters of the emigrants to Western Europe have been peasants. If not all, the great majority will return after 2 to 5 years and almost invariably re-settle in their home villages. A more important aspect is the fact that their earnings when away are much more than the average earnings in the country. As their number has gone up to several hundred thousand, the use to which this income will be put becomes a rather critical problem to the country as well as to the individual worker. (8)

The first reaction to this situation came from the Ministry of Village Affairs. Through its initiative and role as coordinator, an

interministerial committee has been formed and has engaged itself in preparing a project. The aims of this project are (a) to make the workers in foreign countries send their savings home in the form of cash and (b) to invest these by means of cooperatives in profitable rural-oriented enterprises. According to this project, at least 20 workers from each cooperative will have priority in going to Western Europe, each of whom will guarantee to send home, two months after arrival in the country of employment, a minimum of TL. 5,000 or a maximum of TL. 15,000 out of his savings in equal instalments as his contribution to the capital of the cooperative. Should this project work efficiently it will mean that a yearly contribution of TL. 100,000 will be added to the capital of the cooperative by the 20 members in Europe. In addition to this main source, credits will be provided by the Agricultural Bank of Turkey which will help to increase the investment possibilities of the cooperative. According to the new regulations of the Agricultural Bank concerning the deposits of workers abroad and the cooperatives they establish, after a given amount is accumulated, credit at 7 to 3 % interest for ten years may be granted. To give priority to such enterprises the bank reserves special funds to meet their demands.

This project was put into operation in 1965 on an experimental basis with a group of pilot cooperatives in different parts of the country. The interministerial committee first secured an allocation of 1900 emigrants to Western Europe through the Employment Bureau of the Ministry of Labour and divided the number among these cooperatives. The minimum number for each cooperative was fixed at twenty. This number has always been exceeded, ranging between 40 and 253, and gives a total of 1865 workers. During the first year only 500 members could be sent abroad. In 1966 the process continued and by the end of that year 1400 members of the twelve cooperatives had been sent. More important perhaps is the fact that the money they have sent back has already exceeded the TL. 1,500,000 target.

The picture presented by the cooperatives is rather diversified. The type of investment in each of them is in accord with the type of agricultural activity and the immediate needs of the environment. The result of these investments have already begun to appear. One of the pilot cooperatives — Amasya-Ballica Producers and Consumers Cooperative — has opened a large general store which serves not only the village of Ballica but also several other villages around. Since, in the peculiar development conditions in Turkey intermedi-

ary men in towns who serve as the main retailers almost always tend to be usurers and since villagers have to purchase on credit, consumers cooperatives meet the strongly felt needs of many villages. Furthermore, the integration of villages into settlement patterns in many parts of Turkey puts one of the villages into a central position from which it may later develop into a town. Thus, if well chosen, a general store in a village may really become a centre for several villages.

TABLE 8

PILOT COOPERATIVES AND THEIR MEMBERSHIP

Place an name of Cooperative	Number of members given priority to emigrate	Number of members already abroad	Amount of money sent by members abroad
Amasya - Ballica	153	109	75,000.00
Ankara - Çayirhan	255	255	149,161.83
Bursa - Hayriye	159	109	164,250.85
Denizli - Nikfer	256	189	332,160.68
Izmir - Bagdemler	70	42	10,979.87
Kayseri - Akkisa	223	167	127,372.39
Kayseri - Tarcan	128	69	176,000.00
Konya - Çakillar	41	30	50,796.86
Konya - B. Dede	57	39	26,228.53
Malatya - Fethiye	156	133	321,353.93
Yozgat - Yenifakili	197	143	134,334.05

In addition to Ballica, Konya-Çakillar, Büyük Dede and Yozgat-Yenifakili cooperatives under similar conditions, have established general stores.

Ankara Nallihan-Çayirhan Consumers and Soil and Water Products Sale Cooperative has bought a small truck and a combined harvester, built a warehouse and a granary. The combined harvester which is used only for harvesting the cereal crops of the members has earned a net income of TL. 40,000. The members have also renewed their fishing nets and equipment. Since they are now able to transport the catch faster to the market, they can sell the fish at between TL. 1.00 to 1.25 per kilogram instead of the previous price of TL. 0.45.

Bursa-Inegöl Hayriye, a fruit and vegetable raising village, has become a partner in a frigorific warehouse with some other villages around.

Denizli-Dutluca Soil and Water Products Cooperative, the richest at the moment, has built a system of water reservoirs and irrigation canals, all with money sent by members working abroad.

Members of Izmir Urla, the village of Bagdemler, have started a modern chicken farm and are saving money to buy land for the village.

Kayseri, Akkisa and Tarcan cooperatives together have succeeded in putting up and have started to manage a milk pasteurization factory. A second factory, a 30,000 kg milk and fruit juice pasteurization factory, will soon be completed when the largest part of the machinery is imported and installed. The same cooperative has opened four retail stores in the city where milk, yoghurt, butter, eggs, chicken and honey are sold.

The last of the cooperative examples, Malatya-Fethiye Village Cooperative, also bought a combined harvester. It has also started a gasoline service station at the entrance to the village with great success.

By the spring of 1966 this project, known as priority given to cooperative farming villagers to go abroad, had become very popular. The encouraging result of the pilot cooperatives all over the country. Of course, it has to be admitted that the most attractive aspect for the great majority of members was not the rural industries and future development, but the idea of going to Germany, Holland or any other European country as quickly as possible. By then applications to the employment offices to go abroad had reached 60,000, but only 2000 per month on the average could be sent and there was no easing in the employment situation of the country. Within a short time the number of cooperatives wishing to join the project reached 1000. For the 1966 programme, however, the interministerial committee, as a precautionary measure, decided to decentralize control of the project and formed sub-committees in the provinces. Chaired by the governors and formed by Ministry of Village Affairs personnel, their duty was to screen and decide on the feasibility of cooperative investment projects. After their screening 300 new cooperatives have been accepted into the project. The Ministry of Labour allocated 7000 jobs abroad for these 300 cooperatives, distributed among them according to certain social

and economic criteria, and adhering to the figure of 20 members per cooperative as the minimum to be sent abroad each year. The villagers started to be sent abroad in June and by the end of the year only about 600 had gone. As they are expected to start to contribute their savings two months after they begin to work, not much money has yet been deposited in the Agricultural Bank.

Cooperative investment projects could be summarized under seven fields of general agricultural industry :

1. Vegetable and fruit canning factories;
2. Potato starch and meal factories;
3. Wineries;
4. Different types of granary and warehouses with frigorific installations;
5. Sorting and packing places;
6. Hothouses for citrus fruit maturation; and
7. Dairies for different milk products.

Some of these projects are large investments, organizing and processing the products of a relatively large region. But most of them are limited enterprises and follow the advice of experts from the Ministry of Village Affairs.

The Ministry of Village Affairs, as a sign of further encouragement in addition to credits given by the Agricultural Bank, plans to participate up to 40 % in such enterprises as small irrigation projects undertaken by the cooperatives.

If the total savings of the members, credits and finances from other sources would be successfully invested as planned in various projects by the end of 1972 — the end of the second national plan period of Turkey —, a minimum of two billion Turkish lira-worth of investments will have been undertaken in agriculture by the various cooperatives. In Turkey where the annual per capital rural income is TL. 1200 and the national one is TL. 2400 (which implies extremely difficult conditions for saving and investment in rural areas), the realization of the above figure will be a tremendous achievement. The Ministry of Village Affairs plans to assess the individual projects after the exact amounts of savings and credits have become known. For this purpose it has set up a Bureau of Cooperatives comprising 34 experts and 110 personnel to investigate the possibilities of the areas where cooperatives have been or are being established and to re-arrange the investment projects.

In order to provide the necessary knowhow for the cooperatives in the project, the Bureau of Cooperatives in the Ministry of Village Affairs has organized a programme which aims at training experts, starting from the centre and extending its activities to the provinces and districts. In June 1966 a one-month intensive orientation course was organized in Ankara. Those trained were later sent to different parts of the country to help train the committee members at provincial levels. The last stage in this training programme was the training of executive bodies of the cooperatives by members of committees in the provinces. This aspect of the training programme is still in its initial stages.

In addition to this movement, under a cultural agreement signed between Turkey and Germany, every year thirty Turks from various cooperatives are to be sent to Germany for six months to be trained in German Raiffeisen cooperatives. An additional four months is reserved for language courses. This agreement was for 10 years and started at the beginning of 1966. Already twenty-nine administrators and managers have gone and come back, having completed four months' language training and six months' actual work in cooperatives. A second group has completed the language courses and is undergoing the course in cooperatives.

Another form of training is in the maintenance and repair of different types of machinery in the workshops of one of the general directorates of the Ministry of Village Affairs (General Directorate of Soil and Settlement). This is considered strictly as an experiment; if it proves successful it will be extended to all cooperatives, particularly those that handle machinery.

A related aspect of the training programme which is still in the planning stage is the intensive course for directors and accountants of cooperatives given in the ministry. This is important since financial management and control seem to be the main obstacles to the development effort.

Thus the government, starting with the interministerial committee, then with governors and local personnel of the Ministry of Village Affairs and through different training courses and facilities in Ankara and other centres, as well as by international arrangements, is trying to control, orient and follow-up the investments of the cooperatives which were established with the aid of savings of peasants who emigrated to foreign countries.

From the discussion so far, it may be clear that the success of the government's rural development programme up to now has depended on the efficient control of many factors. The first aim of the programme, namely to make the workers deposit their savings in Turkey's banks, has been achieved. Together with the credit arrangements of the Agricultural Bank, two other factors in the life of cooperatives are significant. One of these is the advantage of having a large part of the capital in cash. The capital formed by the savings of the worker-peasants is and will continue to be an important factor in the success of the cooperatives. The credit provided by the Agricultural Bank is proportional to the savings; thus, the larger the part of the capital that is in cash the greater the credit facilities. Credit provided under these conditions does not seem to be a problem.

However, capital and credit facilities are not the only factors for the success of a cooperative. It is first of all an economic investment which has to be made after careful analysis and necessary computation of the possibilities for selection. The government tries to control this factor through the local committees chaired by the governors and through a special bureau in the Ministry of Village Affairs. Separating the feasible investment programmes from the non-feasible proved to be the most crucial problem in 1966 as many of the villages involved were oriented more towards direct benefit from the priority given to the migration of their members than to anything else. At this stage, with the collaboration of the local committees, the bureau of cooperatives, and agricultural faculties of the universities, the problem of feasibility of investments seems to have been brought under control. Such control will continue after the cooperative is firmly established and smoothly functioning.

A problem present itself with respect to trained people for the organization and administration of the cooperatives. It seems that they will have some difficulty at the beginning even with the help of the ministry, experts on cooperatives being few even there. We have explained above how the Ministry of Village Affairs has instituted a centre-to-periphery training programme which, however, may take a rather long time to have its full effect. An element of hope, sometimes expressed by responsible people in the country, is that the migrants on their return may act as leaders and organizers of the cooperatives. In our opinion, there is no evidence that the characteristics of a successful industrial worker abroad are the

same as those of a cooperative organizer. At best one could expect perhaps that the general life experience abroad would give the peasant-workers extra initiative and the desire to play an active part in the cooperative movement. They may lack the ability to occupy the positions of administrators or accountants or anything demanding similar specialized knowledge. Hence, they cannot be relied upon too much do highly skilled jobs. However, they may play a role in elections and similar democratic activities of the cooperatives.

As explained above, factors making for a successful cooperative such as capital, credit facilities, investment feasibility and manpower training have all been considered by the government and extensive arrangements made to bring them under control in order to help the newly-established cooperatives to survive. But two important aspects have been left out, probably because they are beyond the area of control of the government. One such aspect is the demand for labour by foreign countries. The number of workers and for how long they will be demanded from Turkey, depend solely on the rate of industrial development and the labour supply in foreign countries. The gross national income of Germany, where 80 % of Turkish emigrants work, increased from DM. 74.51 billion to 240.75 billion in 1961. The State Planning Organization, basing its analysis on this trend and presupposing that it will remain the same, estimated that in 1972 labour demand in Germany will increase to 28.3 million. (9) Similar computations gave a figure of 2 million unsupplied labour demand. The percentage of Turkish workers among foreign labourers in Germany increased from 0.2 % in 1961 to 7.1 % in 1964. If it is assumed that the trend will continue, then in 1972 280,000 of the two million labour demand will be supplied by Turkey. Figures compiled by the Employment Bureau of Turkey show that although the labour demand increased very rapidly up to the end of 1964 it slowed down after 1965, and recorded a considerable decrease in 1966 (Table 9).

TABLE 9**LABOUR DEMAND AND LABOUR MIGRATION FROM TURKEY**

(in thousands)		
Year	Demand	Migration
1961 - 63	54.8	43.0
1964	71.1	66.2
1965	61.1	51.5
1966 (9 months)	32.4	30.6
September 1965	7.2	4.8
September 1966	2.9	4.5

Source: Turkish Employment Bureau, Labour and Manpower Reports No. 69 September 1966, arranged from Tables 20 - 23.

A comparison of figures of demand for labour between August 1965 and 1966 shows this difference clearly. What is more, up to 1965 the Turkish Employment Bureau was rather behind in meeting the demand. Since the beginning of 1966, the gap between the foreign countries' demand and Turkey's supply has been bridged and applications have even surpassed the demand. This, of course, means also a significant decrease in the number of workers to be sent abroad in following months (Table 10).

TABLE 10**APPLICATIONS TO MIGRATE ABROAD TO WORK: SEPTEMBER 1965**

(in Thousands)			
	Men	Women	Total
Unskilled	506.2	7.8	514.0
Skilled	125.5	3.1	128.6
Total	631.7	10.9	642.6

Source: Turkish Employment Bureau, Labour and Manpower Reports No. 69, September 1966, Table 17.

It seems that the number of workers abroad is at least 10 % below the estimation of the State Planning Organization. (10) Most probably this rate will grow rapidly in coming months. All this makes the revision of all the estimated figures necessary. The effect of

the rural investments projects carried out by the cooperatives because it led to lower capital accumulation.

The other factor which is beyond government control is the way in which rural socio-economic conditions change. In Turkey cooperatives were difficult to establish before cash crop development because of very poor family-household economics, apparent self-sufficiency, and particularly the prevailing individualism and suspicion and hostility that almost hindered collective action of any kind. (11) These factors are still prevalent in those villages which preserve their relative isolation. But more villages today are producing for the national market as a result of the introduction of innovation into their agricultural activities. Parallel to this, the population explosion forces the old peasant communities to change their social relationship, behaviour patterns and attitudes. On the other hand, the slow developments of industrialization, urbanization and related institutions do not provide conditions quickly and efficiently enough for the proper integration of rural changes. The result is the emergence of certain buffer mechanisms and relationships which make integration of rural and urban changes possible for the time being, but at the same time obstacles to further and better changes. These buffer mechanisms first show themselves when, in a very effective way, the intermediary traders in towns who act not only as credit givers and marketing agents but also as probably the only body which provides much of the social security in extraordinary times (sickness, death, marriage, court procedures etc.), block the way to any cooperative action and sabotage its growth. Observations in different regions have shown that any attempts by the villagers to organize for marketing their produce have been stopped by the highly active propaganda of such traders. (12) Consumer cooperatives, such as the three general stores opened in the pilot project are strongly resisted as they stop the villagers' contact with the intermediary traders. The traders' business becomes affected not only by the loss of retail trade but also by the loss of their credit interests. These intermediary traders are at the same time very influential in local politics. This of course means investment projects by the local committees. The channels of political power, starting from local intermediary traders with buffer functions, lead to much higher levels and influence the decision-making process on ministerial or even parliamentary levels where the belief about cooperatives as communistic activities also prevails.

Thus the future of the project, like any planned social action, depends on highly complex uncontrollable factors. At this very early stage, it is difficult to predict the future. The most positive factor in the situation which prompts the peasantry, the traders, and even the decision-making bodies outside the rural areas to put more hope and action into this project or any other cooperative movement, is the high population increase. This puts such a tremendous pressure on them for more production and better distributive mechanisms that they have to accept and promote the chances of survival of such organizations.

Other human factors, such as whether the members will deposit their shares and savings in the bank, whether they will come back and if they do what their relationships with other members of the local cooperatives will be, are dubious matters on which it is too early to guess and decide upon. Administrative inefficiencies, or differences of opinion between different governmental circles, will all affect the future of the project. But when viewed with the fluctuations in the demand for labour by Western Europe, the resistance shown by local social structures and the opposition by decision-making bodies, these human factors seem to be of secondary importance for the future of the project.

NOTES

1. **Monthly Bulletin** (Employment Bureau of Ministry of Labour), No. 5 - 1957.
2. Cited in İcen Börtüçene **Uluslararası İşgücü Hareketleri ve Türkiye** (State Planning Organization, Ankara, 1966, mimeographed) p. 40.
3. Kazgan Gülten, "Şehirlere Akın ve İktisadi Değişme", **İktisat Fakültesi Dergisi** 19: 1 - 4, pp. 375 - 94.
4. Yahya Kanbolat, "Türkiye Ziraatında Bünye Değişikliği" (**Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi** No. 17, Mimeographed) (Ankara 1963).
5. Siyasal Bilgiler Fakültesi, **Türkiye'de Zirai Makinalaşma** (Ankara 1954).
6. M. B. Kiray & J. Hinderink, "Interdependencies between Agro-economic Development and Social Change in Çukurova, Turkey", **The Journal of Development Studies** IV: 4 (1968).
Paul Sterling, **Anatolian Village** (Oxford University Press, London 1964).

7. State Planning Organization, **The First Five Year Development Plan** (Ankara, 1962), pp. 451-55.
8. Nermin Abadan, **Batı Almanya'daki İşçilerimiz ve Sorunları** (State Planning Organization Ankara 1964).
Orhan Tuna, Nusret Ekin, **Türkiye'den F. Almanya'ya İşgücü akımı ve meseleleri**, Volumes I and II (İktisat Fakültesi Yayınları No. 143 - 194).
9. İcen Börtüçene, "Uluslararası İşgücü Hareketleri ve Türkiye" (State Planning Organization, 1966, mimeographed), pp. 53 - 58.
10. *Ibid.*, p. 46.
11. Paul Sterling: **Anatolia Village** (Oxford University Press, London 1964).
12. **Report sur un Programme de Développement Economique et Social de la Thrace Orientale (Turquie)** présenté à L'Organisation de Coopération et de Développement Economique (O.E.C.D.).
Scus la direction de Michel Philipponneau, Professor à la Faculté de Lettres et Sciences Humaines et Sciences Humaines de Rennes. Avec la collaboration du Bureau de la Planification Régionale de la Marmara (Ministère de la Construction et du Turquie) dirigé par M. Tarık Carım, Mai 1966.
Toplum Kalkınması Pilot Projeleri Değerlendirme Raporları, Eylül 1965 Hazırlayan: Yücel Ayaşlı, Köy İşleri Bakanlığı, Değerlendirme Yayınları : III - IV.

BIBLIOGRAPHY

- Surveying Peasants Attitudes in Turkey.** Report presented by F. W. Frey et al. to State Planning Organization, Ankara.
- Köy Envanter Çalışmaları** (Village Inventory Survey), Ministry of Village Affairs Publications, 10 Volumes (to be continued). Several Reports of the Ministry of Village Affairs (Types). Evaluation Reports of the Community Development projects, State Planning Organization.
- OECD Manpower Statistics 1954 - 1964.
- Orhan Türkay, **Türkiye'de nüfusun artışı ve iktisadi Gelişme** (İş Bankası yayınları, Ankara, 1962).
- G. and B. Hellings: **Rural Turkey** (İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1954).
- Kazım Köylü, "Zirai Ana Problemlerimiz", **Ziraat Dergisi** Sayı 128 (Ankara, 1959).
- Bülent Köprülü, **Toprak Hukuku Dersleri** (İstanbul 1958), Vol. I.

GECEKONDU :

AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERDE HIZLA TOPRAKTAN KOPMA VE KENTLE BÜTÜNLEŞEMEME*

Tarih boyunca kentlerin nüfusu hep kırsal alanlardan göçen nüfusla artmıştır. Fakat, özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra, ekonomisinin temeli halâ tarıma dayanan toplumlarda, kente göçenlerin, yaşantıları farklılıklar göstermektedir.

Gecekondular ise, yalnızca, tarımda pazara yönelik üretime (cash cropping) geçişin göresel olarak hızlandığı ve kentteki nüfus yığılmasının hızla artmasına karşılık, çok yavaş bir sanayileşmenin gerçekleştirdiği toplumlarda ortaya çıkmıştır. Bu gözleme, ayrıca gecekonduların, sosyal ekonomik değişmelerin yalnız klasik pazar mekanizmasıyla düzenlendiği toplumlarda yer aldığını da eklemek gerekir. Bu koşullar altında kırdan kente göç ve yerleşme, çağdaşlaşma öncesi (pre - modern) feodal kentlerinkinden, ya da çağdaş (modern) sanayileşmiş kentlerdekinden farklı özellikler göstermektedir. Çağdaş olmayan kentlerde, kırlardan göçenlerin, göresel olarak kentin kenarlarına yerleşmeleri olağandı. (1) Çağdaş endüstriyel kentlerde ise, göçenlerin önce geçiş alanlarına yerleştikleri ve sonradan kentsel sisteme özümledikleri (assimilated) bilinmektedir. (2) Sanayi öncesi ve sanayileşmiş toplumlarda, yani dengeli toplumlarda kırdan göçenlerin, kentte açıkça farklı yerleşme biçimi oluşturdıkları pek görülmez. Oysa bugün, sanayileşmekte olan toplumlarda, kente göçen nüfus mekâna, göçtükleri kent ile hiç bir ilişkileri yokmuş gibi, yerleşmektedir. Göçenlerin bu görünüşünün, temel sosyal yapının tarım kesiminin, tarımsal olmayan üretimden ve buna paralel olarak pazar yarışmasına ilişkin örgütsel yönlerden çok daha hızlı gelişmesinin, yani, şehir yapısının **çok daha yavaş değişme süreci** içinde bulunmasının, mekânsal biçimlenmesini temsil ettiğini kabul etmek gerekir.

Türkiye'de gecekonduların ortaya çıkışı 1945'lerde değin uzanır. (3)

* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Doç. Dr. Cem Sar'a Armağan, Cilt. XXVII, Sayı 3, 1973.

Uzun süre Türkiye'nin büyük kentlerinde, hem gecekondu, hem de gecekonduda oturanlara geçici diye bakılmıştır. Geçen yirmi sekiz yıl içinde ise gecekondular gelişmiş ve kentlerin egemen ve kalıcı özelliği durumuna gelmiştir. Ankara'da nüfusun % 61'i, İstanbul'da % 45'i ve İzmir'de % 43'ü gecekondu semtlerinde oturmaktadır. (4) Ben bu yazımda kente göçüp gecekondulara yerleşenlerin sosyal tabakalaşma ve sınıf mensubiyetleri (affiliation) açısından nerede durduklarını, bu durumlarını nasıl değiştirdiklerini ve bu süreç içinde özsel (subjective) uyuşmayı nasıl sağladıklarını kısaca tartışmaya ve çözümlemeye çalışacağım. Böyle bir incelemenin, bu gibi kentlerin ikiye bölünmüş yerleşme görünümünün nedenlerini açıklamakta ve gelecekte olabilecek gelişmelere ip ucu vermekte yararlı olacağı kanısındayım.

Ekoloji ve Nüfus Boyutları

Kentsel yerleşme alanlarının, tarımsal olmayan üretimi içerdiği ve bu tür üretimi gerçekleştiren ve denetleyen, uzmanlaşmış ve tabakalaşmış bir nüfusu da barındığını söylemek, herkesce bilinen bir gerçeği yinelemektir. Bu özellik, aralarında bildirişim bağlantıları (ulaşım ve haberleşme) olan farklılaşmış iş ve konut semtlerinde gözlenmektedir. Çalışma düzeninde uzmanlaşmanın ve iş bölümünün artması ve eğittikçe daha da yoğunlaşması ile, yersel farklılaşma, yalnız konut ve iş semtlerine kısıtlanmakla kalmamaktadır. İş semtlerinde, üretim-dağıtım-yönetim ve bu üçünün tümünün denetimi farklı yerleri kaplamaktadır. Ve bu faaliyetlerle uğraşan nüfus, örneğin denetleyen ve yönetenlerle, üretim ve dağıtımla uğraşanlar, öteki değişle, toplumun farklı sınıfları, arsaların istenilen nitelikleri için ücret ödeyebilme yeteneklerine göre, farklı yerlerde yerleşmektedirler. Böylece her kentsel yerleşme alanı, sanayileşme derecesine göre, toplumun iş yapısı kadar tabakalaşma ve sınıf yapısını da yansıtmaktadır.

Ekonomik bakımdan gelişmiş ve gelişmesini hızla sürdüren toplumlarda, kiralardaki ve arsa fiyatlarındaki pazar yarışmasına karşın, kente göçen nüfus, genellikle merkezî iş mıntikasının bitişiğinde yer alan geçiş alanlarında çok kısa bir süre kalmakta ve gelişen ekonominin sağladığı görece yüksek ücretler ve güvenli işler yardımıyla hemen daha iyi ve düzenli konut alanlarına taşınmakta ve oralarda yerleşmektedir. Böylece zaten sayısı büyük olmayan yeni gelenler, çabucak kentsel meslek ve sınıf yapısına özümrlenmektedir. Bugün, İkinci Dünya Savaşından sonra az gelişmiş ülkelerde olanlar, kentlerin kırdan göçen nüfusu emip bütünleştiremedikleri gerçeğini gös-

termektedir. Kent bir soyut olgu değil sosyal bir olgu olduğuna göre, kentte nelerin bütünleşmeye özellikle engel olduğunu araştırmak gerekmektedir.

Köyden gelenlerin yerleşiminde iki farklı türde eylem göze çarpmaktadır: 1) İş merkezlerinde yakın alanlarda kiraladıkları bir evde kısa süre için kalmak ve sonra, sanayileşmiş toplumlarda olduğu gibi, daha üst tabakaların oturduğu konut alanlarına taşınmak yeri ne kentin kenarlarındaki bir gecekondu semtine taşınmak.2) Kentsel konut stokunun kısıntılı olmasından dolayı, daha başlangıçta kentin kenar kesimlerinde bir gecekondu satın alarak, yaparak ya da kiralayarak yerleşmek.

Belediyelerce konulmuş normlara uygun yapıların maliyeti ile kente göçenlerin ödeyebilecekleri para arasında derin uçurumlar vardır. Gecekondu yapmaktaki temel amaç, göçen kimsenin satın alma gücü çok kısıntılı olduğundan, olanak ölçüsünde ucuza konut sahibi olabilmektir. Konutun ucuzluğu her şeyden önce, yapıyı yapanın kendisi, arkadaşları, ve akrabalarının sağlanan karşılıksız emek ve ondan sonra becerili emeğe en az ücretin ödenmesi yolu ile sağlanmaktadır. İkinci tasarruf kaynağı, bulabildikleri ölçüde ucuz ve dolayısıyla düşük nitelikli yapı malzemesi kullanmaktır. Üçüncü ve oldukça önemli bir tasarruf da, konutun üzerine yapılacağı arsa için hiç para ödememek ya da «normal» sayılmayacak kadar az para ödemek olanağıdır. Hiç para ödememek en ideal durumdur. Ama çoğu kez hiç bir şey ödememek olanaksızdır. Nitekim, eski kentsel nüfus ve yetkililer, gecekonduyu «kente göçenlerin başkalarının arazisinde izinsiz ve düşük nitelikte yaptıkları yapılar» olarak tanımlamaktadırlar. Böylece yapıların ortalama maliyeti 1962 1963 yıllarında 6.000- 13.000 lira iken 1970'lerde 7.000-20.000 liraya çıkmıştır. (5)

Ankara'da gecekondu türündeki yerleşmenin otuz yıllık bir geçmişi vardır. Bu devre içinde sürecin özelliği iki yönde değişmiştir. 1) Kalıcılık niteliği kazanmıştır. 2) İnsafsız bir arsa ve bina spekülasyonuna yol açmıştır.

Yeni bir gecekondu yerleşmesi, kent çevresindeki boş bir alana aynı köyden ya da aynı semtten bir kaç ailenin gelip konut yapması ile doğmaktadır. Daha sonra, bu yerleşenlerin akrabaları ve tanıdıkları onlara katılırlar. Evlerini düzenledikleri, çevresini ağaçlandırdıkları sıralar genellikle, yerleşmenin sakin ve sessiz devresine rastlamaktadır. Bu dönemde söz konusu yerleşme kesimi bir «alt orta tabaka semti»ne ya da ortalama küçük bir köye benze-

mektedir. Ancak, zamanla ve kente göçün artması ile birlikte hem spekülâtörlerce, hem de yeni gelenlerce yapılan yapılarda birden-bire artma görülmektedir. Bu devreyi izleyen iki yıl içinde ise yoğunluk iyice artmaktadır. Eski yerleşmelerde kilometrekare başına 440 kişi, yenilerinde ise 168 kişi düşmektedir. Zaman geçtikçe yerleşme, yurdun her yanından gelen insanlarla heterojenleşmektedir. Ayrıca yoğunluğun artması ile birlikte kent hizmetlerinin kıtlılığı ya da kısıtlılığı iyice belirir ve bu alan bir yoksulluk semtine(slum area) dönüşür.

Ankara'da gecekonduda oturma süresi ortalama altı yıldır. Ancak aynı yerde 17 - 20 yıl oturanlar da ender değildir. Ne var ki, gecekondularda oturanların % 60'ı son onbeş yıl içinde kente gelenlerdir. (6) Gecekondu bölgelerinde yıllık kev değiştirme çok kısıtlıdır. Eski bölgelerde bu oran % 1'dir. Nüfusu bir milyonu geçen kentlerin merkezindeki hiç bir geçiş bölgesi (interstitial zone) için bu denli düşük bir ev değiştirme oranı olağan değildir. Ev sahibi olan gecekonduluların oranının % 82 olmasıda yerleşmenin kalıcılığını gösterir. Bu gözlemler, gecekondu yerleşmeleri hakkındaki «köprübaşı» anlayışını tamamen çürütmektedir.

Gecekonduların nüfus özellikleri de, kesinlikle, batı metropoliten kentlerinin geçiş bölgelerinden farklıdır. İlk olarak nüfusun yaş ortalaması 35'dir. Ve bu göçmüş bir nüfus için çok yüksektir. Cinsiyet oranı 104'dür. Yani erkek nüfus daha fazladır. Fakat diğer taraftan bu sayı, özellikle Türkiye ortalaması ile aynı olduğuna göre, önemsenecek ölçüde yüksek değildir. Bekâr nüfusun oranı oldukça sınırlıdır, % 3. Aile başına düşen ortalama çocuk sayısı 4,6'dır. Ailelerin % 90'ı çekirdeksel ailedir. Bütün bu sayılar ve oranlar, yerleşmiş bir nüfusun varlığını göstermektedir. Ne var ki, bu nüfus, sanayileşmiş bir kentte değildir. Durum bizi, bu nüfusu nasıl niteliyeceğimiz sorusu ile karşı karşıya bırakmaktadır. Gecekondu da yaşayanlar köylü müdür? Kentli midir? Yoksa günün modasına uyarak söylersek «kentsel köylü» müdür? Sonuncusu, söz konusu karmaşık etkileşim ağını kavramlaştırmaktan çok uzak, eklektik bir terimdir. Köylüler değişmeden ve göçten önce, modern öncesi tarımsal üretimle uğraşıyorlardı. Şimdi ise, artık tarımla uğraşmayıp, kentte oturduklarına göre, özdeşimleri yeni üretim eylemlerine göre başlamalı, sonra da yaşantı ve düşünce biçimleri ile sürdürülmelidir.

Sınıfsal Yapı ve Sosyal Tabakalaşma Boyutları

Büyük kentlerin çok farklı ve durmadan büyüyen gecekondu bölgesinde oturanları özdeşirken başvuracağımız dayanak, onların

sınıfsal kökenleri ve bağlantıları ve sonra da tabakalaşma özellikleri olacaktır. Gecekondu bölgelerinde yaşayanların kırsal kökenli oldukları şüphesizdir. Ancak, hangi koşullar altında köylerini ve tarımı terkttikleri ve kentteki üretim faaliyetleri açısından durumlarının ne olduğu açıklanmalıdır.

Kente Göçenlerin Sınıfsal Kökenleri

Büyük kentlerdeki gecekondu nüfusun kökenlerini anlayabilmek için, tarımsal ve ekonomik değişmelerin iki temel süreci kısaca gözden geçirilmelidir. Söz konusu nüfus köyde köylüdür. Demek oluyor ki, öküz ve saban gibi basit bir teknoloji kullanan, ya ortakçı (kiracı) ya da küçük toprak sahibi olarak, modernleşme öncesi toplum zenginliğini, (tarımsal üretimi) üreten kimselerdir. Kısıtlı bir artık ürün elde etmekte, bunu da ya pay olarak ya da vergi olarak, ya büyük toprak sahiplerine ya lord-bürokratlara ya da her ikisine birden devretmekteydiler. (7) Modern teknoloji, yeni ürün çeşitleri ve bunlarla ilgili tarımsal-ekonomik değişiklikler nedeni ile, bir kaç yıl içinde kiracı, ortakçılar olarak kalma şansını yitirmekte ya tarımda ücretli işçiye dönüşmekte, ya da kente göçmek zorunda kalmaktadır. Küçük toprak sahibi köylü için de iki temel değişme göze çarpmaktadır. Pazara dönük üretime geçiş ile birlikte, büyük yatırım gereken durumda, 250 dönümden az toprağı olan köylüler, genellikle büyük borçlar altına girmişler ve bunun sonucunda % 20 - %25'i yirmi yıl içinde topraklarını yitirmişler, ya tarımda ücretli işçi olmuşlar, yada kentlere göç etmişlerdir. Fazla yatırım istemeyen ama gene pazara dönük üretime yönelen alanlarda ise ulaşım ve pazarlama borçları birikmiştir. (8) Bu alanlardaki köylüler de topraklarının çoğunu yitirmişlerdir. Böylece bu üç sürecin hepsi de kırsal nüfusun köylülükten, topraktan hızla kopmasıyla son bulmuştur. Ve bu süreçler ayrıca doğal nüfus artma hızıyla daha da yoğunlaşmıştır.

Kente göçenlerin kökenlerinde olagelen süreci anlamak önem taşımaktadır. Çünkü, ancak o zaman, bunun üretim sürecindeki insanların görelî yerlerindeki yapısal bir değişme olduğu açıkça görülmektedir. Bu sıralarda, kentlere büyük sayıda nüfus akmasının temel nedeni, modernleşme öncesi tarımsal üretimdeki hızlı değişmedir. Dolayısıyla göç, yalnızca bir yerden ötekine yataysal hareket değildir. Giderek, belirli bir sınıf yapısındaki, örneğin modernleşme öncesi toplumlarda, dikeysel hareket bile değildir. Ama daha önemlisi, göç olgusu, üretimi ve buradaki ilişkileri temelden değiştiren bir süreci ifadelendirmektedir. Nitekim göç nedeni olarak % 52 toprak yitirimi ve % 22 işsizlik gösterilmektedir. Bu oranlar kır-

sal çevrede insan toprak ilişkilerinin temelden değişmekte olduğunu «köylü»lerin artık köylü olmadıklarını ve olayın dönüşü olmayan bir süreç niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır. Şimdi tarımda yeni üretim grupları ve ilişkileri biçimlenmektedir. Bu yüzden eski köylüler, yeni ilişkiler içersinde özümlemek zorunda kalmaktadırlar.

Kente Göçenlerin Yeni Sınıfsal Mensubiyeti

Kente göçen köylünün yeni üretim ilişkilerine girmesi, kendi toprağından kopması gibi kolay ve çabuk olmamaktadır. Üzerine basılması gereken nokta, 'işçileşme»nin kaba bir göstergesi olan endüstriyel gelişme artışı Türkiye'de her beş yılda % 8 olduğu halde, gene, kırdan kopma sürecinin göstergesi olan kentsel merkezlere göç hızının beş yılda % 18 olmasıdır. (9) Türkiye'deki kentleşmenin her yönünde görülmekte olan bu çelişki, özellikle, ülke kentsel nüfusunun sınıfsal yapısı ve sosyal tabakalaşması ile ilgilidir. Demek oluyor ki, yapısal değişimler yeterince hızlı değildir. Sanayi işçisi ve modern formel örgütlerde çalışacak kimseler çok yavaş ve oldukça sınırlı oranda ortaya çıkmaktadır. Gecekondu nüfusunun meslek yapısı üzerindeki çalışmalar, bu yönü en iyi biçimde yansıtmaktadır. Ve bu nüfusun edindiği beceriler de bu konuda çok aydınlıktır. Bizim çalışma yaptığımız Ankara gecekondu bölgelerinde ailelerin % 27'si becerili işçi içermektedir. Devlet dairelerinde ya da özel firmalarda çalışan becerisiz, memur-işçiler ise % 16'sını kapsar. Orta Doğu Teknik Üniversitesinde, 1962 yılında yapılan çalışmalarda, incelenen grubun % 20'si becerili işçi, % 10'u düz işçi, % 3'ü beyaz yakalı ve geri kalanı da «diğer» olarak sınıflandırılmıştır. «Diğer» kategorisi gezici satıcıları, çeşitli eşya onarıcılarını, ayakkabı boyocularını ve benzeri işlerle uğraşanları içermektedir. Söz konusu sınıflama, ülke sanayiinin yarısının yer aldığı iki milyon nüfuslu İstanbul için de doğrudur. Ayrıca her incelemedeki becerili işçi kategorisi, ayakkabıcılardan, terzilerden, marangozlardan, küçük işlik sahiplerinden kamyon sürörlerinden, oto onarım işliğı kalfalarından oluşmaktadır. Bütün bu uğraşlar, gereğince sanayileşmiş bir düzenin değil, fakat, kesinlikle modern ile feodal kentsel iş yapısının çapraşık birleşimidir. Böyle önemsiz, üretici olmayan ve sanayi dışı grupların çeşitliliğı, her zaman tasnif güçlüğü doğrulamakta, her tasnifde kalabalık bir «diğerleri» kategorisi ortaya çıkmaktadır. (10) Tasnifin doyurucu bir biçimde yapılamayışı, araştırmacının becerisinin kıt olmasından değil, kentin ve dolayısıyla kente göçenlerin sınıfsal meslek yapısının amorfliğundan doğmaktadır. Gecekondulular artık kesinlikle köylü değildir. Ancak çok yavaş sa-

nayileşmiş ve ondan da daha yavaş olan örgütsel gelişme -ki bu da sanayileşmeye paraleldir- nedeniyle, topraklarını bırakmak zorunda kalmış olan bu nüfus, endüstriel-kentli işçi kişiliğini almaya fırsat bulamamakta, rastgele, küçük, üretici olmayan hizmet işleri ile uğraşmaktadır. Görünüşe göre, göçenlerin yeni ilişki kurma yöntemimleri ve değişme süreci dinamik ve esnektir. Bu nüfusu oluşturanlardan, yeniden tarıma dönmeyi, az da olsa, hayal edenler vardır. Bu en az olanaklı bir istektir. Bir çoğu da, bir iş adamı yanında, ya da bir fabrikada, bir zanaatta becerili işçi olmayı düşünmektedirler. Eğer, mesleki yapı üzerindeki gözlemler, böyle hareketlilik için bir ip ucu ise, gecekondulardan ancak pek azının, düşündükleri mesleklerden birini gerçekleştirebildiği görülmektedir. Elverişli endüstriel işlerin kıt olmasının nedeni elbette, gecekondulunun yeteneksizliğinden ya da girişim yokluğundan ötürü değildir. Hiç biri tarımsal üretimle de uğraşmamakta, dolayısıyla artık «köylü» değildirler.

Bu iş yapısı, değişmemiş modernleşme-öncesi bir yapıymış gibi gözükmemektedir, ama değildir. Bilindiği gibi modernleşme-öncesi toplumsal yapıda, esnaf ve zenaatkârlar tarım dışı üreticileri oluşturmaktaydı. Fakat, sayıları her zaman kısıtlanmakta ve denetlenmekte idi. Şu ya da bu yolda lonca (guild) gibi belirli birliklerde örgütlenmekteydiler. Bu gün ise örgütlenmemiş çeşitli işlerle uğraşanlar örgütlenmiş işlerde çalışanlardan daha çoktur. Ve şimdiki durumda yeni gelenler, eski esnaf ve zanaatçı grubunun ayakta duran kesimi için önemli bir baskı yaratmaktadır. Çünkü sınırlı bir pazar için yapılan yarışma iyice keskinleşmektedir. Eski kentli gruplar, işlerini yitirme süreci ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Yeni gelenlerin yarı-becerileri işçi olarak katıldıkları grup da bu gruptur.

Kısacası, kentteki üretim ve meslek ilişkileri o denli amorf dur ki, ve bu durum o denli uzun sürmektedir ki, gecekondula ve küçük san'atlar kent yaşantısının belirgin bir parçası durumunu almaktadır. Bu nedenle, sahte-kentleşme ve sahte-kentli terimlerini kullanmak zorunluluğu doğmaktadır. Ne yolda olursa olsun gecekonduda yaşayanlar için klasik sınıf terimlerinin hiç birinin kullanılmıyacağını bu açıklamalar göstermektedir.

Kente Göçenlerin Tabaka Özellikleri

Sosyal-ekonomik tabakalaşma söz konusu olduğu sürece bu grupların gelirleri ve eğitimleri de önem kazanmaktadır. Çünkü bu grupların bütünleşmemelerinin nedeni, şimdiki gelir ve eğitimleri

ile, kendilerine bütünleşme fırsatı vermiyen bir düzenin parçası olmak zorunda kalmalarıdır.

Modern sanayi ve iş örgütleri dışında kalan basit hizmetlerde çalışanların kazancı çok azdır. Ailede ortalama gelir 450 lira civarındadır. (11) Ankara'da ortalama gelir 1.700 lira olarak hesaplanmıştır. Bu, gecekonduların ortalama gelirlerinin yaklaşık dört katıdır.

Öte yandan, güçlkle kazanılan bu gelir, köyde elde edilen ortalama gelirin iki katıdır. İncelemelerimize göre, köydeki ailelerin % 80'inden çoğunun yıllık geliri 4.000 liranın altındadır. Ortalama yılda aile başına 2.000 lira çevresindedir. Başka bir deyişle, ayda ortalama aile geliri köyde 2000 liranın altındadır. (12) Hasanoğlu köyünde İ. Yasa da aynı miktarları bulmuştur. (13) Ch. Hart ise, kaynaklarını belirtmeksizin, İstanbul gecekondu bölgeleri için bulduğu aile başına düşen ortalama gelirin, Türkiye'nin farklı alanlarındakinden 3-4 kat daha yüksek olduğunu açıklamaktadır. Bu yalnızca, bildirilmiş gelirlerdir. Parasız olarak köyden sağlanan mallar, aile rasgele kazançları ya da parasız sağlık bakımı gibi kentte bulunan fakat köye gitmeyen yan yararların ayrıntıları bu gelire katılmamıştır. Bunlar da eklenseydi, ortalama gelir şüphesiz daha yüksek ve kırsal alanlardaki gelirle karşılaştırıldığı zaman, aradaki fark daha da çarpıcı olacaktı. Dolayısıyla, artık oldukça yıpranmış olan «kentlin çekim» terimini kullanmak istersek, kentteki gelirin görsel yüksekliği bir etkidir. Ancak yalnız köyde tamamen işsiz kalanlar için bu böyledir. Yoksa, kentte kolayca edinilen güvenilir sanayi işleri yoktur.

Kente göçenlerin eğitim durumları da kökenleri ve edindikleri işlerle uyur. Gecekondu bölgelerinde kesinlikle bir tek üniversite mezunu bulunmaz. Aile reislerinin % 12'si orta okul eğitimi görmüştür. İlk okulu bitirenler oranı % 30'a yaklaşır. Okuma yazma bilenler ise genel olarak % 75 oranındadır. Türkiye'de okur yazarlığın genel oranı %60'dır. Büyük kentlerde % 80'e çıkan bu oran, köylerde % 30'a kadar inmektedir. Gecekondu bölgelerinde okur yazar oranının % 70 olması, kırsal kalıplardan dinamik bir biçimde kurtulmak ve kentsel çevreye uymak için harcanan bireysel çabaları yansıtmaktadır. Eğer, daha yüksek eğitim düzeyi isteyen uygun işler bulunsaydı, beş yıldan daha uzun bir süredir kentte oturan gecekonducular, okur yazarlığa ulaştıkları gibi, elbette daha yüksek bir eğitim düzeyi elde etmek yollarını da bulurlardı.

Sanayileşmenin yavaşlığı, hem güvenli, hem de daha yüksek ücretli işlerin kıtlığı, gecekondu bölgelerine, artık buraları kente göçenlerin kısa süreler için konakladıkları geçiş alanları olmaktan çı-

karan, kesin bir kalıcılık özelliği kazandırmıştır. Ve kent nüfusunun yarısı gecekondu bölgelerinde oturduğu için, buralara yerleşenlere ilişkin tabakalaşma özelliklerindeki farklılaşmalar bu bölgedeki mekânda da yansımaktadır. Gözlemlerimiz, belirli gecekondu kesimlerinin alt-orta tabaka konut alanlarına dönüştüğünü göstermektedir. Böyle bölgelerde aylık ortalama gelir 750 lira civarındadır. Ve oturan kişiler, küçük devlet memurluğu, hastabakıcılık ve benzeri işlerde çalışmaktadırlar. Genellikle ilk okul eğitimi görmüşlerdir. Bazı gecekondu bölgeleri yalnızca dar gelirli konut alanlarıdır. Bazı bölgeler, Çingeneler gibi düşük statüü etnik gruplar, bazı bölgeler aynı yönden gelen (Sivaslılar, Kırşehirli v.b.) aileler, ya da dinsel meshepler (Aleviler v.b.) için farklılaşmıştır. (14) Böylece gecekondu bölgelerinde, eğitim, gelir ve meslek açısından olduğu kadar, dinsel ve etnik bağlantılar açısından da tabakalaşma gayet iyi yansımaktadır. Kentin gecekondu olmayan diğer konut alanlarının da, gelire, eğitime ve mesleğe göre aynı derecede duyarlı olmalarına karşılık, düşük statülü etnik grup ve dinsel mezheplerin farklılaşmasını, gecekondu bölgesi ölçüsünde açık olarak göstermediğini belirtmek gerekir. Ağırlık vermek istediğim başka bir nokta da, Türkiye'nin metropoliten kentlerindeki iş mntıkaları ve üst-orta tabaka konut bölgeleri dışında, mekâna ilişkin ne kadar farklılaşma ve biçimlenme varsa, hepsinin gecekondu bölgesinde bulunmasıdır. Dolayısıyla, örneğin alt-orta tabaka konut mntıkası veya suç işleyenlerin yoğun bulunduğu çöküntü mntıkaları gecekondu bölgelerinde fakat birbirlerinden uzakta yer almaktadır. Çeşitli gecekondu bölgeleri ne aynı sosyal yapıdadır ne de aynı ekolojik biçimlenmenin bir parçasıdır. Buna rağmen hepsinde bina biçimi aynıdır. İşte bu durum, bir çok kentli vatandaşların ve yetkililerin gecekondu, üniform bir sosyal olgu ve dolayısıyla, genellikle istenmeyen vatandaşlar ve bölgeler olarak nitelermelerine yol açmaktadır.

Sosyal Psikolojik Boyutlar

Güvenlik Gereksinmesi

Kırsal tarımsal yapıdaki değişme ile, kentsel endüstriyel yapıdaki değişme arasındaki hız farkı yüzünden kentlere yığılmış, üretici olmayan, küçük hizmet işlerinde çalışıp çok az bir geliri bulunan büyük yığınların gerek çalıştıkları işte, gerekse kazandıkları küçük gelirden hiç bir güvenlikleri yoktur. Müphem fakat güçlü bir güvensizlik duygusu eğerimendir. Bu duygu, onların güvenlik sağlayan her şeye ve ilişkiye büyük önem vermelerine yol açar. Böyle bir güvenliğin ne yolla ve ne ölçüde sağlanacağı belirsizdir. Ancak bazı me-

kanizmalar bu gereksinmenin en yüksek ölçüde karşılanması için geçerli gibi görünmektedir. Bunların başında kentte bir gecekondululuk edinmek gelmektedir. Oturacak bir yerin bulunmasına çok önem verilmektedir. «Başımızı sokacak bir delik gerek» diye belirtilen bu güçlü istek, gecekonduluların gergin ve endişeli duygularını yansıtmaktadır. Diğer taraftan, yapılan «kondu»'nun başkasının toprağı üzerinde bulunması, tapusunun olmaması, her an yıktırılma tehlikesi güvensizlik duygusunu daha da keskinleştirmekte ve nedeysen akıl dışı bir boyuta erişirmektedir. Güvenlik sağlayan ikinci ilişki, akrabalarla ya da aynı köyden, aynı yöreden gelenlerle komşu oturmaktır. Zor durumda kalınca, yalnız birbirlerinden yardım istediklerini belirtenlerin oranının % 46'yı bulması, komşuluk güven duygusunu göstermektedir. Nitekim, yukarıda da belirtildiğı gibi, yerleşme sürecinde akrabasına ya da memleketlisine yakın olmanın rolü önemlidir. Geldikleri köyü ziyaret etmek, karşılıklı para, erzak, hediye yoluyla mektuplaşmak bu tip ilişkileri sürdüren güvenlik gereksinmesinin karşılanmasında katkısı olan, farklı bağlantı tiplerindendir.

Hiç bir gecekondulu, köye geri dönmek istemediğı halde, gene de köydeki ufacık toprak parçasını elinden çıkarmak istemez ve köydeki aile toprakları üzerinde hak iddia etmekten geri kalmazlar. Bu toprak, eğer kentte her şey kötü giderse, baş vuracakları son kaynaktır ve güvenlik sağlayan mekanizmalardan biridir.

Değerlerinde ve ilişkilerinde köy eğilimi çok kuvvetli olan kente göçenlerin, kentte ciddi uyum sorunları ile de karşılaştıkları gözlenmiştir. (15)

Göresel Yoksunluk

Güvenliğin azamîleşmesi için harcanan çabanın tam tersine, kente göçenlerde, görelî yüksek yaşantı düzeyinin verdiği olumlu duygu ve iyimserlik vardır. Bilindiğı gibi, her grup, kendi özlemlerini belirlerken ve kararlaştırırken, karşılaştırma dayanağı olarak belli bir özlenilen grup seçer. (16) Kentteki eski köylü burada, hem kendisinin de içinde bulunduğu göçenler grubunu, hem de bu grubun bir üyesi olarak kendisini, hâlâ köylü saymakta ve köyde geçirdikleri ile karşılaştırmaktadır. Sonuç, gelir tartışmamızda ya da kentte kendine kolaylıklar sağlamakta olduğı gibi her zaman için göresel tatmindir. Durumu, kırdaki kalan köylülerden çok daha iyidir. Çocuğunu okutabilmek için daha iyi fırsatlar vardır. Sağlık servisi gibi bazı kolaylıklardan faydalanma bakımından daha şanslıdır. Üyesi olduğı grubu yargılamak söz konusu olduğı zaman ise, toplum köylülere pek

az hareketlilik fırsatı tanıdığı ve mevcut tabakalaşmayı veri olarak kabul ettikleri için, kendilerini farklı bir sınıfla ya da daha yüksek bir tabaka ile karşılaştırmamakta ve ona özlem duymamaktadırlar. Karşılaştırma dayanağı bu olunca, kesinlikle, köylüler kendilerini gö-reli olarak yoksun görmemektedirler. Bu durum köyü karşılaştırma dayanağı olarak kullandıkları sürece böyledir. Eski - köylüler, başka sınıf ve tabakalarla -ki, bu grup için böyle sınıf ve tabakaların gö-rülmesi ve dolayısıyla özlenilen grup olarak kullanılmaları ya da on-ların normları ile ve düzeyleri ile karşılaştırıp kendilerini görelince yoksun hissetmeleri olasılığı pek düşüktür-, tanışıklık kurmak için farklı bir yapıya kendilerini bütünleştirmeye fırsat bulamadıkları sü-rece tabaka bağlılıklarının öznel yanı böylece sürüp gitmektedir. Es-ki - köylülerin görsel tatminleri, onların oy verme davranışlarıyla kanıtlanmaktadır. Ankara'da gecekondu bölgelerinde 1968 seçimle-rinde, muhafazakâr sayılabilecek Adalet Partisi oyların % 45'ini al-mıştır. Geri kalan oylar da altı parti arasında paylaşılmıştır. (17) Ge-cekondulular, sosyal hareketliliğin açmazlarına ve çelişkilerine dü-şene dek bu durum sürebilir.

Durum akla şöyle bir soru getirmektedir. Acaba muhafazakârlık ve tatmin de, tıpkı köydeki toprağı bırakmamak ve kentte bir ev edinmek gibi başka bir güvenlik mekanizması mıdır? Başka bir soru da, kentsel sosyal yapının değişmesi sırasında, görsel tatminin de değişeceği bir eşik noktası bulunabilip bulunamayacağıdır. Karşı-laştırma dayanağı olarak köyden başka ilişkileri ne zaman kullana-cakları da bir soru olarak belirmektedir. Yeni kuşakların artık köyü özlenilen grup olarak saymadıkları zaman mı? Yoksa göçenler sa-nayide çalışmaya başladıktan sonra mı? Bunu şimdiden kestirmek güçtür.

NOTLAR

1. Bak: Sjöberg, G.: **Preindustrial City**, 1960.

Kıray, M.: **Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, An-kara Devlet Planlama Teşkilatı, 1964.

Alonso, W.: **The Form of Cities in Developing Countries**, M.I.T. Press, 1964. Cambridge.

2. Bu konuda, Park, R. E. ve Burgess, E. W.: **The City**, 1925. Chi-cago. Zorbaugh, W.: **Gold Coast and the Slum**, 1929. Chicago. klasik yapıtlardır. Ondan sonraki zengin literatür herkesçe bili-nir.

3. Kıray, M.: **Tüketim Normları Üzerinde Bir Araştırma**. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi. 1947.
4. İmar ve İskân Bakanlığı Konut Umum Müdürlüğü.
5. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal İlimler Bölümü Şehirleşme Semineri 1962 - 1970 raporları. Bu seminerler yazar tarafından yaptırılmıştır. 1970 seminerinde Ankara kentinde biri eski Altındağ, diğeri yeni oluşan Dikmen gecekondu semtleri seçilmiş ve buralardan sistematik bir örneklemeğe dayanan sorvey yolu ile veriler toplanmıştır. Eski gecekondu bölgelerinde gene yazar tarafından 1945 ve 1962 de gözlemler yapılmıştır. Bu makalede verilen sayı ve oranlar, eğer başka kaynak gösterilmemişse 1970 yılı sorveyinden elde edilen verilerden hesaplanmıştır.
6. İbrahim Yasa, Ankara'da yaptığı çalışmasında ailelerin beşte üçünün on yıl önce geldiğini yazmaktadır. Ch. Hart, İstanbul için Zeytinburnu'nda ortalama süreyi dört yıl bulmuştur.

Yasa, İ.: **Ankara'da Gecekondu Aileleri**, Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını Sayı: 46., Ankara 1966. Sayfa 75.

Hart, Ch.: **Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları 1969. İstanbul, Sayfa 162.

7. Bak: Lenski, G.: **Power and Priviledge, A Theory of Social Stratification**, McGraw Hill, 1966 New York. Genellikle 8 ve 9'ncu bölümler.
8. Bunlar tarımsal modernleşmenin temel süreçleridir. Bu temel süreçlerin Türkiye'de nasıl oluştuğu aşağıdaki yapıtlarda görülebilir.

Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü Aylık Bülteni No. 91, 1961, Sahife 1139.

Devlet İstatistik Enstitüsü, 1965, Genel Tarım Sayımı Örneklem Sonuçları, Yayın No. 473.

Robinson, R. D.: "Tractors in Village", **Journal of Farm Economics**, No. 4, 1952.

Siyasal Bilgiler Fakültesi: **Türkiye'de Zirai Makineleşme**, Ankara, 1954.

Karpat, K.: "Social Effects of Farm Mechanization in Turkey, **Social Research**, 1960.

Çok daha direkt bir analiz için, bak: Kıray, M. ve Hinderink, J.: "Interdependencies Between Agro-Economic Development and Social Change". **Journal of Development Studies**, July 1968.
Kıray, M.: "Values, Social Stratification and Development", **Journal of Social Issues**, April 1968.

9. Yasa'nın çalışmasında göçlerin % 46'sı topraklarını yitirdikleri, % 14'ü de işsizlik nedeniyle olmuştur. G. Sewell'in yaptığı bir başka araştırmada ise % 40 işsizlik, % 24 toprak yetersizliği göçe sebep olmuş görülmektedir. Bak:

Sewell, G. H.: **Squatter Settlements in Turkey**, Yayınlanmamış doktora tezi, M.I.T. 1964., Sayfa, 101. Yasa, İ.: İbid., Sayfa 74.

10. İzmir'in iş hayatı yapısında da 6.000 kayıtlı ve örgütlü iş yerine karşın 60.000 küçük, örgütsüz, kayıtsız işyeri tesbit edilmiştir. Üstelik bu sayıya işportacılar, gezginci satıcılar dahil değildir. Böyle bir iş yapısını sınıflandırmanın olanaksızlığı çok açıktır. Bu yüzden, bir çok araştırmacı, böyle bir sınıflandırmada "diğerleri" kategorisi yanında bir de "tasnif edilemeyenler" kategorisi koymak zorunda kalmışlardır.

Bak: Akçura, T.: **Ankara, Cumhuriyetin Başkenti Hakkında Monografik bir araştırma.**, O.D.T.Ü. Yayınları, 1970 Ankara.

Kıray, M. B.: **Örgütlemeyen Kent - İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni** Türk Sosyal Bilimler Derneği yayınları A - 1 Ankara 1972.

11. Gecekondularda ortalama aylık aile geliri Yasa'nın araştırmasında 386 lira (ibid, sayfa 134), Sewell'inkinde 372 lira (ibid, sayfa 90) ve bizim 1962 seminer çalışmamızda 435 lira bulunmuştur.
12. Bak: Kıray, M.; Hinderink J.: İbid.
13. Yasa, İ.: **Hasanoğlu Köyü, 25 Yıl Sonra**, Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayını No. 270. 1960, Ankara. Sayfa 30.
14. Çingeneler için segregasyon oranı yüzde yüz gibi görünmektedir. Anadili değişik olan diğer gruplar daha fazla büyük gruba karışmış izlemi vermektedir. Bütün şehri kaplayan etnik grup sayıları mevcut olmadığı için, segregasyon indeksi hesaplamaları yapılamamıştır.
15. Dr. N. Levine ile şahsî yazışma. Dr. Levine 1967'de Ankara'da bir grup göçmenin sübjektif intibalarını araştırmıştır. Yapıtı henüz yayınlanmamıştır.

16. Referans grupları ve görelî yoksunluk terimleri üzerinde, kişinin kendini nasıl algıladığı ve tabakalaşma düzenine ve onun değişmelerine nasıl uyum yaptığını inceleyen, bir çok çalışma vardır. Bu konuda özellikle şu yapıtlara bakılabilir: Runciman, W. G.: "Problems of Research on Relative Deprivation" **Reference Group - Theory and Research**, Editörü H. Hyman ve E. Singer, Free Press 1968, New York.

Stern, E. ve Keller, S.: "Spontaneous Group References in France", **Public Opinion Quarterly** XVIII., 1953. Sayfa 208 - 217.
17. Devlet İstatistik Enstitüsü: Mahalli Seçimler Sonuçları, 2 Haziran 1968.

METROPOLİTEN KENT OLGUSU*

İlk kent sosyologları Park, Burgess ve McKenzie kırkbeş yıl kadar önce Şikago kenti çevresindeki yerleşmeler arasındaki etkileşimi gözlemleyip ilk defa yeni bir olgudan söz ettiler (1). 1910'larından sonra Şikago yöresinde belirli bir ulaşım ve haberleşme düzeyinde (demiryolu ve telgraf) kentsel yerleşmeler arası karşılıklı etkileşimin birçok yönden değiştiğini ve kentler arasında büyüklükler ve fonksiyonlar yönünden yeni bir farklılaşmanın doğduğunu ileri sürdüler. McKenzie çeşitli faaliyetlerin farklılaşmasını, özellikle imalatın en büyük kentten kaçıp orta çapta kentlerde yerleşmesini, çalışılan yerle oturan yerin gittikçe birbirinden uzaklaşmasını, çevrede altkentler (Suburb) oluşmasını, çok geniş bir saha içindeki çeşitli büyüklükteki yerleşmeler arasında çok hareketli bir ilişkiler düzeni kurulduğunu, buna rağmen bu ilişkilerin yayıldığı bölgenin merkezindeki metropoliten kentin yoğun sosyal, ekonomik ve idari ilişkilerde her şeye hakim olduğunu ve kontrol ettiğini gözlemlediğinde bunu yepyeni bir olgu kabul etmiş ve "Yeni bir sosyal ve ekonomik birim» diye kabul etmiştir (2). Daha sonraları kıyaslamalı olarak Donald Bogue'un A.B.D.'de 1940'larda 67 metropoliten bölge içi ilişkiler üzerinde (3) 1960'larda O.D. Duncan ve arkadaşlarının (4) bütün ülkeyi içeren metropoliten bölge ve metropoliten kent etkileşimi ve ikincisinin birinci üzerindeki hakimiyetini analiz eden çalışmaları, gene aynı zamanlarda Jean Goltman'ın ABD'nin kuzeydoğu sahilindeki metropoliten özellik ve fonksiyonları araştıran eseri (5), Vernon ve Hoover'in 1960'lardan sonra New York'un metropoliten bölgesi ile etkileşimini ve hakimiyetini (6) gösteren çalışmaları ve diğer birçok eser sanayileşmenin ulaşımın ve haberleşmenin bugün ulaştığı etkinlik seviyesinde yerleşme yönünden en belirgin özelliğin metropoliten kent ve halâ hakim olduğu metropoliten bölge olduğunu göstermektedir.

Bu yüzyılın ikinci yarısının metropoliten bölgesi elektronik aletlerle haberleşme, içten patlırlı ve jet motorları ile ulaşım olanakları ile McKenzie'nin 1930'lardaki Chicago üzerindeki gözlemleri

* İ.T.Ü., Mimarlık Fakültesi, Şehircilik Enstitüsü Dergisi, s. 10, 1975.

kadar yeni ve değişik bir olgudur. Bu olgunun yeni sosyal ve ekonomik özellikleri olan bir formu vardır. Mekansal ve sosyal yönden son derece ihtisaslaşmış mozaik halindeki alt bölgeler merkezin koordinasyonu ve kontrolü altında tam bir fonksiyonel bütün haline gelmektedir. Merkezin kontrol ettiği birçok fonksiyonun keskin bir farklılaşma ile bölge içinde birbirinden farklı özellikte ve büyüklükte yerleşmelerde yer aldığı görülmektedir. Üstelik bu farklılaşma ile beraber merkeze bağımlılık daha belirginleşmektedir. Türkiye’de de pazar için üreten kırsal bölgeler arttıkça, tarımsal değişme tamamlandıkça, sanayileşme daha yüksek düzeylere vardıkça ulaşım ve haberleşme etkinleştikçe bunun mekândaki yansıması olan metropoliten bölge olgusu da hızlanmaktadır.

Bugün kentsel fonksiyonlar diye anılan fonksiyonlar, kısaca sanayi ve servisler, ikinci ve üçüncü sektör faaliyetleri, daha önceleri olduğu gibi metropoliten bölge içerisinde de ister planlı olsun, ister plansız her çaptaki ve uzaklıktaki yerleşmeye aynı şekilde dağılmazlar. Üstelik bölgenin merkezi metropoliten kentin bu dağılımda kendisine ayırdığı özel fonksiyonlar, bu fonksiyonlarda çalışan özel bir iş gücü, bu iş gücünün çalıştığı iş kollarının örgütlenmesi ve giderek gene kendine has bir mekansal yerleşmesi vardır. Bugün Türkiye’de kentleşme sorunlarının konuşulmasında öncelik olan demografik büyüme, sanayileşme ile sanayinin yerleşmesi ve düşük vasıflı konut sorunlarının arasında kaybolan önemli bir başka yön işte burada yatmaktadır. Demografik büyüme sanayileşme ve konut sorunları ile birlikte kentleşmenin bugünkü aşaması istesek de istemesek de metropoliten bölgeleşmedir. Ve metropoliten kentin bu konfigürasyonda özel bir yeri vardır. Bu tek hakim şehir (Primate City) olgusundan farklı bir şeydir (7). Daha başka bir yerde de açıkladığımız gibi tek hakim şehir olgusu dışa bağımlı dış ticaretin dışa dönük, kökü limanlarda olan dengesiz bir ulaşım ve haberleşme geliştirdiği, dışa dönük ilişkilerin kontrol fonksiyonlarına hakim olduğu zamanlarda ve toplumlarda ortaya çıkar. Oysaki metropoliten bölge gelişmesi ileri teknoloji sanayi ve içe dönük kontrolün getirdiği bir yerleşmeler konfigürasyonudur. Bölge içindeki farklılaşmalar ve özellikle metropolis’in çapı, kontrol ettiği bölgedeki yerleşmelerin sanayie dönük olması ve aralarındaki karşılıklı etkileşimin yoğunluğu çok yönlülüğü ve kendi iç yapısı, onun tek hakim şehir olgusundan farklı bir toplum olduğunu gösterir.

Metropoliten bölgeleşme genellikle şehirleşme oluşumunun ileri ve özel bir halidir ve yukarıda da işaret ettiğimiz gibi içine aldığı çeşitli büyüklüklerdeki ve uzaklıklardaki yerleşmelere çe-

şitli fonksiyonlar özellikle çeşitli sanayi, tarımsal toptancılık gıblı leri, yerleşirken merkezdeki metropoliten kentte de kendine has, başka fonksiyonlar, başka vasıfta bir işgücü yerleşmektedir. Geçiş içinde olduğumuz bu sıralarda bu olguyu sosyolojik yönden iyice tanımanın gereği olduğu kanısındayım.

Örneğin Amerika'da bu olgu 1890'larda başlamış, 1910 nüfus sayımında istatistiklere girmiş, 1930'lardan sonra da çeşitli disiplinlerdeki kimselerce araştırma konusu haline gelmiştir (8). Ülkemizdeki yerleşme ilişkilerinin değiştiği ve geniş anlamı ile kentleşmenin başladığı 1950'lerde ortaya çıkan tek hakim kent (Primate City) olgusu nihayet 1960'lardan sonra toplumun bütününe has değişmelerle metropolitenleşmeğe yönelmiş, çok fonksiyonlu tek büyük kent kendi içinde farklılaşma örneğın sanayi gibi fiilen üretimin yapıldığı kurumları çevresindeki kentlere itmiş bunların nüfusunu 50 ya da 100.000'e çıkartmıştır. Ve giderek bölgenin bütününde içe dönük bir hakimiyet kurmuştur. İmar ve İskân Bakanlığı ve Devlet Planlama Teşkilatı içerisinde metropolitenleşmiş olsun olmasın, bölge planlama girişimleri bu oluşumun yarattığı duyarlılığı göstermektedir. Üstelik metropolitizasyonun belirgin olduğu yörelerde, İstanbul, İzmir, Ankara'da nazım plan bürolarının metropoliten bölge planlama büroları gibi çalışmayı hiç değilse metropoliten saha (günlük gidip gelmelerin çoğunlukta olduğu saha) içerisinde planlamağa yönelmesi de çukurova bölge planlamasını milli plan örgütünün üstüne alması gibi girişimlerde ülkenin çeşitli yerleşmeleri arasında nerelerin metropolitizasyona gittiği açıkça görülmektedir.

İster planlama çabalarında isterse ülkedeki kentleşme süreçlerinin ciddi araştırmalarında olsun metropoliten kent olgusu dik-kati çekmekte, ve bu olgunun ne olduğu üstünde daha çok düşün-meği ve araştırmayı davet etmektedir. Özellikle metropoliten ken-tin merkezi iş mntıkasındaki kompleks örgütler ve faaliyetler metropoliten sahanın bütününde ekonomik, politik ve sosyal hayatını etkiler. Dolayısı ile bunların araştırılması büyük önem taşır.

Merkezi İş Mıntıkası ve Orada Yerleşen Fonksiyonlar

Bir metropoliten kentin merkezi iş mıntıkasında yerleşen fonk-siyonlar şöyle özetlenebilir. Her şeyden önce bir metropoliten kentin iş mıntıkası kentin ve metropoliten bölgenin beynidir. Bu-rada kentin, bölgenin hatta ülkenin hayatını etkileyecek kararlar alınır ya da bozulur. Toplumun kontrol kudretinin (Power) toplan-dığı yerdir. Buralarda sanayi, emek, kitle haberleşme devlet bü-

rokraşisinin en üst örgütleri ve bunlar arasındaki karşılıklı etkileşimi sağlayan kurumlar ve kompleks iş örgütleri bulunur.

Metropolitan kentin merkezi iş mıntıkası kentin ve bölgenin maliyesinin ve mali transaksiyonların merkezidir. Büyük banka merkezleri, yatırım bankaları, esham tahvilat ve mal borsaları, esham, tahvilat ve mal üzerine bütün alın satım prensiplerinin belirlendiği ve işlemlerinin yapıldığı örgütler buralardadır.

Metropolitan kentin merkezi iş mıntıkası karar verme, koordinasyon fonksiyonlarını yüklenir. Bütün kompleks iş örgütleri ve mali kurumlar yanında çok zaman kendi hudutlarını da aşan bir kültür yaratma ve yayma mekanıdır. Bu merkez kitap, dergi gazete radyo, televizyon gibi kültürel üretim ile ilgili kararların verildiği finansmanın yapıldığı kurumların da yeridir. Ayrıca bu konularda eğilimler, doğrultular, ilgi ve zevkler başka çevrelerde bile doğmuş olsalar gene burada geliştirilir ve buradan yayılır.

Kitap, kültür ve bilgi yayılma vasatının en eskisidir. A.B.D. de, örneğin 600'ü aşkın kitap yayımcısı kurumun yarısından fazlası New York metropolitan sahası içerisindeydir. Diğer yığılma da ikinci metropolitan kent Chicago'dadır (9). Haber toplayan ajanslar da her zaman metropoliste toplanır. Haber toplama ve dağılma kurumu ajansların beyinleri, merkez örgütleri de buradadır. Toplama ve dağılma kanalları her yere ve her yöne uzanmıştır ama neyin riasıl yayılacağına karar veren merkez, metropolitan kenttedir. Aynı şeyler hatta daha yoğun olarak reklâm şirketleri için de doğrudur.

Radyo ve televizyon da finansman, haber ve yetenek yetiştirme yönlerinden tam anlamı ile bir metropolitan kent olgusudur. Tiyatro, bale, galeri, kütüphane gibi kültürel faaliyetlerin hepsi de gene aynı yerdeki ilgili kuruluşların kontrol ve koordinasyonundadır.

Bütün sistemin gerektirdiği beceri ve bilgiyi üretecek kaynak, eğitim ve araştırma yetenekli kişi yetiştirmenin maliye ve stratejiye ait karar verme süreçlerinin esas mekânı gene metropolitan kent merkezidir.

Bu faaliyetler daha küçük yerleşme merkezlerinde ya da büyük kentin alt merkezlerinde yer aldığı zaman her zaman metropolitan kentin merkezi iş mıntıkasına bağlı kalırlar. Metropolitan kentin merkezi iş mıntıkasında bir de tam örgütlenmiş büyük mağazalar, çok ihtisaslaşmış mallar satan yerler gibi perakende satış yığılmıştır. Ayrıca merkezi iş mıntıkasında metropolitan alandan ya

da dışardan çeşitli kurumlardaki işlerini görmek için gelenlere hizmet etmek için birçok otel, çeşitli yiyecek servisi yapan yerler, sinemalar, tiyatrolar ve benzeri yerler bulunur.

Merkeze yerleşmiş bütün faaliyetlerin sanayiden başka genellikle üçüncü sektör diye anılan servis sektörü olduğu açıktır. Yalnız en sanayileşmiş ülkelerde bile kontrol, idare, koordinasyon fonksiyonlarını içeren büyük ticaret, maliye, kültür ve devlet kurumlarının yeri ile küçük perakende satış, berberlik gibi küçük kişiye dönük servisleri ayrı kategoride tasnif etmek özellikle metropoliten kent ve metropoliten bölge olgusunu anlamak bakımından çok yetersizdir. Metropoliten kentte oturanlar bir kişiye dönük servisleri kullanırlarsa da asıl hayatlarını kazandıkları, kentte iş ve istihdam yaratan faaliyetler birinci gruptaki faaliyetlerdir. Her konuda büyük kompleks örgütler halinde kontrol ve koordinasyon fonksiyonlarını gören şirketler, bankalar, borsalar, gazete, haber ajansı idarehaneleri, demiryolu, nakliye şirketleri, binlerce on binlerce, beyaz yakalı, ya da büro memuru (office worker) diye anılan insanı istihdam eden kurumlar halinde merkezde yerleşmişlerdir. Aslında "servis" kelimesi ile özetlenen fonksiyonlar içinde anlamını kaybeden bu iki grubu birbirinden ayırmak gerekmektedir. Gottman 1960'taki araştırmasını da kontrol ve koordinasyon fonksiyonu gören çok kompleks örgütlere sahip çok sayıda beyaz yakalı uzman elemanı çalıştıran bu gruba haklı olarak "dördüncü sektör" demiştir (10). Aynı fikirde olan daha pek çok sosyolog vardır. Çünkü metropoliten kent olgusu esasında bu fonksiyonlar, bu örgütler ve bu uzmanlarla bunların çalıştığı ve yaşadığı fizik mekandan oluşmaktadır.

Metropoliten kentin merkezi iş mintikasında yerleşen ticarî, mali, kültürel ve devletsel kurumların oluşturduğu örgütlerin hepsi işlerini sürdürebilmek için çok ve dakik bilgi ve haber edinmeğe yönelmişlerdir. Batıda birkaç yüz yıl önce ortaya çıkmış olan muhasebe yazıhaneleri nasıl büyük şirketlerin, bankaların babaları iseler, kahvelerde, dükkan önlerinde sürdürülen bilgi, haber alış veriş de yerini geniş ofis binalarında iş örgütleri içerisinde konferans salonlarına, telefon, telex sistemlerine bırakmıştır. Bir mali, ticari ya da kültürel işin yürütülmesinde gerekli gittikçe artan veri, bilgi ve malların etkin bir tarzda bir yerden bir yere sevk edilebilmesi durmadan daha çok mekân daha çok personel gerektirmektedir. Modern üretim ve tüketim servislerinin yerine getirilebilmesi malların akımının düzenlenmesi bunun için de sayısız transaksioonlara girişmeğe gerektirmektedir. Bu mallar ister giyecek ister makina isterse bir gazete ya da tiyatro piyesi olsun, bunun elde edilmesinin arkasında birçok tran-

saksiyon, analiz, araştırma, karar verme, kontrol ve dolayısı ile çok sayıda personel ve merkezi iş mintikasındaki geniş mekan yatmaktadır.

Metropoliten Kentte İş Gücü ve İş Yerleri, Uzmanlaşmış Beyaz Yakalılar, Kompleks Örgütleri ve Ofis Binaları

Bunların arasında en önemlileri içinde en önde iyi ve güvenilir bilgi ve haber gereksinimi gelmektedir. Nedeni açıktır. Büro işi denen işler haberleşmeye yöneliktir ve ihtisaslaşmış, hünlerli yoğun işgücünü gereksinir. Büro çalışmalarının çoğu bilgi ve haber toplama, analiz etme tasnif etme dosyalama ve dağıtmayı dayanır. İki ucu arasında yani bir malın, bu mal ister bir makina ister bir gazete olsun, üretilmesi ile kullanılması arasında sayısız ara ilintiler vardır ki aynı şekilde birçok bilginin edinilmesini analizini ve dağıtılmasını gerektirir. Bu uzun etkileşim zinciri içerisinde her kategori veri en uygun tarzda bu konuda ihtisaslaşmış uzmanlarca ve meslek mensuplarınca elde edilir ve dağıtılır. Onun için metropolislerde çeşitli iş kollarının kullanacağı birçok uzman bulunur. Doloyısı ile böyle fonksiyonlar sadece çok sayıda ihtiyaç sahibinin ulaşabileceği büyük merkezlerde yani metropoliten kentte yerleşir.

Böyle bir birikme yer aldıktan sonra, bu birikme kendi iç dinamiği ile daha fazla iş kolu için daha fazla uzman ve hünlerli emek birikimi getirir. Bu hünlerli emek, iş bölümü mekanizmalarına göre genişler ve içinden farklılaşır. Serviste ve ticari organizasyonlarda kendi kendini besleyen iş bölümü ve beyaz yakalı mesleklerin artışı, kendisi ile beraber iki gelişmeyi daha getirir. Bir taraftan eski iş örgütlerinin şimdi gereksindikleri son derece ihtisaslaşmış yeni bilgi ve becerileri sağlayan yeni iş örgütleri ortaya çıkar. Ya da eski örgüt gerektiği kadar genişse kendi kadroları içerisinde bu bilgi uzmanlarını alarak kendi örgütlerini yeniden genişletirler. Böylece metropoliten merkezindeki iş örgütleri hem daha kompleks hale gelirler, hem de mutlak sayı olarak istihdam ettikleri uzmanlaşmış beyaz yakalılar artar.

İhtisaslaşmanın böyle daralması ise her ihtisas kolunda yeniden araştırma ve ilerlemeyi gerektirir, giderek yeniden bilgi beceri artar ve yeni örgütleşme ve istihdam gereği ortaya çıkar. İş bölümünde kendi kendini daha rafine hale getirmek, modern toplum mesleklerinin hepsine özellikle bilim, teknoloji, hukuk, tıpta çok iyi bilinir. Böyle "dördüncü" sektör diyebileceğimiz faaliyetlerin de beceri sahibi kişinin kendi sahasında etkinliğinin artması için çok daha geniş

hır sahada bilgi ve beceri sahibi olacak gibi yetiştirilmiş olması gerekir, dolayısıyla sistemde iş bölümünün artması ile ihtisaslaşmanın artması ve giderek örgütün büyüüp kompleksleşmesi örneğin örgütün içindeki idari bilimlerin çoğalması şubeler açılması aynı zamanda çoğalır ve gelişir.

“Dördüncü sektör” faaliyetlerinden finans çevreleri bu günlerde çok büyük bir hızla çeşitli elektronik cihazlar bilgi sayarlar ile mekanize olmaktadır. Buna rağmen daha doğrusu bu aletlerin yarattığı örgütleşebilme gücü ile emek uzmanlarınca en büyük hızla genişliyen istihdam katagorisi olarak belirlenmiştir; Örneğin: 1946 ile 1959 arasında ABD. de ticari bankalarda beyaz yakalı istihdam % 65 oranında artmıştır (11). Mekanizasyon işletme masraflarını azaltmakta gerekli kırtasiyeciliği en aza indirmekte ve bankaların işlerini genişletmeye olanak yaratmaktadır. Makineler en rutin işleri halletmekte personele daha çok düşünerek iş yapmak imkanı sağlamaktadırlar.

Metropoliten kentin merkezi iş mintikasında beyaz yakalı istihdamın birikmesi başka yönlerden de kamçılanır. Büro faaliyetleri büyük çapta kırtasiyeye dayanır ve çok miktarda yazılı döküman üretir. Örneğin New York’un merkezi iş mintikası Manhattan’da yer alan mali transaksionlar için gerekli evrakın hacmi ve akımı muazzamdır ve bunlarla uğraşan sayısız kurum ve buralarda çalışan beyaz yakalılar merkezden başka yerde olamazlar. Bu yüzden metropoliten kentin merkezi iş mintikasında posta servisi de diğer kentlere göre son derece kesindir. New York’ta 1959’da günde on sekiz milyon parça postalanmıştır (12). Bunu örneğin: Türkiye’de 12.00 nüfuslu Ereğli’deki sayı ile kıyaslırsak metropoliten kent olgusunun ne kadar değişik birşey olduğu belki de daha kolay anlatılabilir (13).

Tekrar A.B.D. örneğine dönersek, bu toplumda metropolitenleşme yukarıda da söylediğimiz gibi 1910’larda tam gözlemlenebilir hale gelmişti. Giderek beyaz yakalı istihdam durmadan artmıştır. Ve ilk kez 1960’da tarımsal olmayan istihdamda beyaz yakalı istihdamı yüzde elliye geçtiği saptanmıştır (14). A.B.D.’nin de dışında Avusturalya’da da 1900 yılı ile 1948 arasında beyaz yakalı istihdamın tam bir misli arttığı görülmüştür. Aynı eğilim İngiltere ve Hollanda içinde doğrudur (15).

Beyaz yakalı istihdam, idare ve kontrol fonksiyonları metropoliten kentin merkezi iş mintikasını en zor bırakan fonksiyonlar olduğu için, merkezden en zor uzaklaşan istihdam olmaktadır.

Onun için beyaz yakalı uzman işler devamlı, istikrarlı ve hayat seviyesi görece olarak, yüksek bir nüfus demektir. Dolayısı ile metropoliten kent yaşantısı içinde kitle kültürü ve kitle tüketimini bir-biri içine girmiş olarak sürdürürler. Bugünlerde batıda kompleks örgütler ve beyaz yakalı, uzman istihdam öyle gelişmektedir ki bu oluşumun uzun vadedeki etkisinin sanayi devrimi kadar derin olabileceği ve yerleşme düzenini de aynı oranda etkileyeceği düşünülebilir.

Büyük kompleks örgütler halinde çalışan iş yerlerinin büyümesi ve artması, bu işyerlerinde çalışan uzman beyaz yakalıların çok büyük sayılara ulaşması metropoliten kentin merkezi iş mntıkasında sanayileşmiş toplumun herhangi bir kentindekinden farklı mekân kullanırları getirmektedir. Artan idare örgütleri ile beraber artan beyaz yakalıların mekanda yansıdığı ilk şey merkezde sayısız katlar halinde yükselen ve kentlerin profilini değiştiren ofis binaları, bizdeki değimi ile iş hanlarıdır. Anlaşıldığı kadar kent merkezinde ofis mekânı talebi de her metropoliten kentte artmağa devam etmektedir. Örneğin gene New York'ta 1949'da takriben 60 milyon metrekaare olan ofis sahası 1956'da 70 milyon metrekareye çıkmıştır. ve bu eğilim devam etmektedir. Bu artışın yüzde 75'i yerleşecek fonksiyonların merkezden uzaklaşmadıklarını gösterecek şekilde kentin tam ortasında dört büyük gökdelen inşası ile sağlanmıştır (16). Öyle görünüyor ki telefon, teletyp gibi daha etkin, hızlı ve kaliteli haberleşme ve uçak, helikopter gibi ulaşım araçları bu yoğunlaşmayı daha da arttırmaktadır. Giderek bu hal merkezde perakende ticaret mekanından çok daha fazla büro mekanı talebi geliştirmektedir. Ofis binalarının toplandığı bu mntıkada konut, dolayısı ile daimi nüfus pek yoktur. Burada yerleşmiş fonksiyonlarda çalışanlar ya da bunları kullananlar iş saatleri içerisinde buraya akın ederler. Merkez iş mntıkasının nüfusunun maksimuma vardığı saatler öğleden sonra 14 ile 15 arasındadır. Bu saatlerde bu mntika toplumun yer yerine kıyasla en yoğun nüfusa, aynı derecede önemli olarak da en yoğun karşılıklı sosyal etkileşime sahip yer olur. Örneğin 100 metre kareye bir nüfusun düştüğü gökdelenler aşağı yukarı bu karşılıklı etkileşimin maksimuma vardığı anlar için inşa edilmişlerdir.

Kentleşme Süreci ve Metropoliten Kent

Metropoliten kent olgusu özellikle bu kentin kompleks örgütlerden oluşan idare, koordinasyon kontrol fonksiyonları gören ve artık sanayiden fazla istihdam yaratan iş yapısı buralarda çalışan

son derece ihtisaslaşmış uzman beyaz yakalı yoğunluğu ve bunların gittikçe daha çok yığıldığı mekân olan, merkezi iş mntıkalarından böyle uzun uzun söz konusu etmemizin gereği ortadadır. Metropoliten kent merkezi iş mntıkasının iyi anlaşılması bugünlerde kentleşme yönünden üzerinde durulan birçok konuya yeni boyutlar getirebilir. Bugün artık ülkemiz için de kentleşme sürecini nüfusun topraktan kopması ve kentlerde yığılması olarak sadece demografik bir olgu gibi anlamak ne kadar uygun değilse çeşitli kentsel yerleşmelerin büyümesini birbiri ile aynı saymak da olanaksızdır. Ya da gittikçe daha büyük bir hızla modern metropoliten kent özelliği gösteren İstanbul, İzmir gibi kentlerimizin büyümesini kontrol için sadece sanayiini yani fiilen üretimin yapıldığı kurumların başka yerlere yönltilmesinin yeterli sanılması devresi de geçmiş tir. Metropoliten kentten uzaklaşarak her büyükçe sanayi biriminin arkada kent merkezinde idare ve kontrol için bir ofis mekanı gereksinimi ve gittikçe artan sayıda beyaz yakalı uzman ve memur bırakacağını unutmamak gerekir.

Bugün ülkemizde İstanbul gibi bir metropoliten kentimizde sanayi zaten kendi gereksinimleri ile yalnız kentin merkezinden değil çevresinden bile uzaklaşmış, gene de bu çaplı yerleşmelere yönelmiştir. Fakat bunun İstanbul'un merkezinde çalışanları ya da oradaki mekân üzerinde talep baskısını azaltacağını düşünmek çok yanlış olur. Hatta bu sanayi bir metropoliten sahadan diğerine atlayabilir, yeni metropoliten kentlerin ve metropoliten sahaların gelişmesini uyarabilir; fakat bir metropoliten kentin içinde yerleşemez. Metropoliten kent olgusu ile çok yakından ilişkili bir başka münakaşa konusu da kentin etrafında büyüyen çeşitli sosyo ekonomik grupların konut mntıkaları olan çeşitli banliyö (suburb) ya da alt kentlerdir. Bunlardan yatakhane kentler diye adlandırılanlarda çalışan nüfus her sabah metropoliten kent merkezine gittiği için kent plancıları ve düzenleyicileri için pek istenmeyen yerleşme biçimleri olmuştur. Fakat unutmamak gerekir ki bütün bir bölgeyi hatta çok kere ülkeyi etkili ve kontrolü altında tutan metropoliten kent merkezi iş mntıkasına yığılmış olan fonksiyonları, ve oralar da çalışan sayıları onbinleri bulan uzmanlarla beyaz yakalıları bugünün sosyo teknolojik koşulları altında çevredeki alt kentlerden başka yere yerleştirme ve çalıştırmak olanaksızdır. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi 1890'lardan beri metropoliten kent merkezi, ulaşım ve haberleşmenin etkinlik kazanması ile daha çok büyümeğe, yoğunlaşmaya sahne olmuş, kendisi için ikinci derecede önemli olan perakende ticaretin dışında hiçbir idare ve kontrol fonksiyonu buradan ayrılmamıştır.

Hakikaten metropoliten kent merkezi iş mıntıkasından dışarı kaçma eğilimi gösteren tek fonksiyon şimdiye kadar sadece sınırlı bir miktarda perakende satış olmuştur. Perakende satışın dışarı kaçması New York, Londra gibi en büyük merkezlerde değil, A.B.D. deki Philadelphia, Detroit gibi bir derece daha küçük metropoliten merkezlerde gözlemlenilmiştir (17). Diğer yönden yalnız bankacılık, devlet kontrol örgütleri, büyük haber alma kurumları ile beraber modaya bağlı, pahalı ve sınırlı müşterisi olan perakende satış fonksiyonları da hep merkezde kalmağa devam etmişlerdir. Hatta ulaşım ve haberleşme etkinleştikçe metropoliten merkez olmayan genellikle 100.000 nüfuslulardan küçük kentlerden birçok fonksiyonun kaçıp metropoliten kentin merkezine yerleştiği de görülmüştür. Örneğin milli çapta şirketler, daha önceleri, Batıda, her ortaboy kentte yarı otonom bir şube bulundururken, otobüs servisleri kadar kolayca faydalanılabilen uçak seferleri, şehirler arası konuşmaların araya santral girmeden sağlanabilmesi gibi kolaylıklarla müdür ve diğer sorumlular kolayca bir araya gelip müzakerelerini sürdürebildikleri kadar, şimdi metropoliten kentteki tek ana büro-dan idare etmek, şube açmamak eğilimi göstermektedirler. Hatta küçük kasabalardaki banka şubeleri hizmetlerinin bile metropoliten kentlere kaçtığı görülmüştür. Daha küçük kentlerde idare ve karar verme fonksiyonlarının yerleşmediği, batıda, özellikle İkinci Dünya harbinden sonra inşa edilen ofis binalarının kentlere dağılım araştırmalarında da çok iyi görünmektedir. Örneğin sözünü ettiğimiz devreden sonra sadece A.B.D. ve İngiltere'de inşa edilen ofis mekanının yüzde 40'ından fazlası New York'ta ve Londra'da inşa edilmiştir (18). Onun için hem metropoliten kentin geniş sahaları kaplayan konut mıntıkalarını hem de çevresinde gelişen alt kentleri (suburb, banliyö) bu kaçınılmazlık içerisinde görmek ve ona göre planlamak gerekir. Sanayiin yerleştiği ve işçi konutlarının geliştirdiği alt kentler ya da uydu kentler burada söz konumuz değildir. Fakat asıl metropoliten kentin iş yapısını oluşturan bu yazıda dördüncü sektör diye andığımız kompleks iş örgütlerinde çalışan ve en az sanayi kadar istihdam yaratan (unutulmamalı ki örneğin şimdi A.B.D. gibi bir ülkede sanayiden fazla istihdamı yaratmaktadır) bu örgütlerde çalışan milyonlarca kişinin konut ve yerleşme probleminin halli için halâ merkezden belli uzaklıklardaki alt kentlerden merkeze ulaşım asıl sorundur. Yoksa beyaz yakalıların iş yerlerinin konutları olduğu yerlere götürülmesi bugünkü teknolojik etkinlik çerçevesinde olanaksız görünmektedir. Yazık ki bizim kentlerimiz için kompleks örgütlere sahip iş yerlerinin sayılarını ya da gelişme yönünü gösterecek elimizde hiç bir sayı bu-

lanmamaktadır. Metropoliten kent fonksiyonlarında çalışan ihtisaslaşmış beyaz yakalıların sayısı ya da artma hızı üstünde de hiç bir bilgiye sahip değiliz. Sadece genel gözlemlerimize dayanarak hızla arttığını söyleyebiliriz. Bizim gibi gelişmekte olan ülkelerde "servis" sektörü ve alt bilgilerin kısıtlılığı, gelişmişlerde olduğu gibi sadece büyük örgütlerle, şahsa yönelmiş servisin bir arada farklılaştırılmadan verilmesinden ibaret değildir. Bizim kentlerimizde genellikle topraktan yeni kopmuş kimselerin çalıştığı marginal sektör diye anılan verimsiz, tasnif bile edilemeyen, işportacılık, ayakkabı boyacılığı gibi işler de çalışanlar da "servis" sektöründe gösterilir. Onun için marjinal sektörü hakiki servis sektörünü ve nihayet metropoliten kente has kontrol, idare karar verme fonksiyonlarını içeren dördüncü sektörü birbirinden ayırmağa ya da görece gelişmelerini göstermeğe bugün elimizdeki istatistiklerle olanak yoktur. Gene de metropoliten kentleşmenin yönü açıkça görülebilmektedir.

Mekân kullanma yönünden, hiç değilse, ülkemizin bir metropoliten kentinde, İzmir'de, yaptığımız gözlemlerde bir özellik belirmiştir (19). Bu gözlemlere göre modern bir metropoliten kentten merkezi iş mntıkasında farklılaşma ve örgütleşmenin belirli bir aşamasına ulaşmış idare, maliye kültür ve haber alma ve yayma fonksiyonları her zaman gene farklılaşmış bir mekânda yerleşmektedir. Farklılaşmamış, örgütleşmemiş fonksiyonlara sahip küçük ve minik işletmelerse merkezi iş mntıkası içerisinde belirli bir mekânda kalamamakta, kaymakta ve yüzmektedirler. Ekonominin durgun olduğu, metropoliten fonksiyonların gelişip yeni mekân taleplerinin ortaya çıkmadığı zamanlarda bu farklılaşmamış birimler yerlerini korurlar. Hatta sayılarını da arttırarak sanki kendilerine has farklılaşmış bir mekân kullanıyorlarmış izlenimi bırakırlar. Gene de dikkatle gözlemlenirlerse tam yerlerini bulamamış olmalarının belirtileri görülebilir. Bu belirtilerden en çarpıcısı fizikseldir. Bu küçük birimler gelişme öncesi devrelerde, hemen her zaman ulaşılabilirlik ve diğer istenirlik kriterlerine göre merkezi iş mntıkasının en seçkin yerlerini tutmuşlardır. Fakat işgal ettikleri yapılar fonksiyonlarına uymayan binalardır. Bir bakıma kent merkezinin en gözde en uygun yerlerinde son derece köhnemiş binalara yerleşen küçük işletmeler kendine has fonksiyonları, geliştiremeyen bir metropoliten kentin en belirgin özelliğidir. Bu örgütleşmemiş, iş yapısı farklılaşmamış küçük birimler bu köhne binaları doldururlar fakat daha kârlı hale getirmek üzere bunları yenilemek için yatırım güçleri yoktur. Genel gözlemlerimize göre iş hayatımızın anlamlı bir derecede gelişmeğe başladığı ilk yıllarda büro mekânı arayan kompleks örgütlü iş yerleri merkezi küçük iş yerlerinin işga-

lindeki iş mıntıkasındaki arsa fiyatı yüksek, fakat binası köhne binalara hiç dokunmadan merkezden dışarı uzanan radial yollar üzerinde yerleşmişlerdir. Son yedi yıl içerisinde ise çok sayıda beyaz yakalı istihdam eden ihtisaslaşmış, örgütlü metropoliten fonksiyonlar tam merkezdeki küçük işletmelerin köhne yapılardaki mekânına talip olmakta ve eski metropoliten kentlerimizin merkezi iş mıntıkasında hakiki bir "kent yenilemesi" süreci başlatmaktadırlar. Bu hale iyi bir örnek son bir kaç yıldır İstanbul'da İstiklâl caddesinde yenilenmeye başlıyan binalar ve bunlara yerleşen odalar birliği, banka merkezleri gibi fonksiyonlarda görülebilir. Bu cins taleplerin gittikçe artacağı ve baskı haline geleceği, üstelik bu cins gelişme ile beraber merkezde çalışacak insan sayısının gittikçe artacağı açıktır. Küçük işletmelerin de bu arada farklılaşmamış bir mekân kullandığı, eski yerlerinden kaydırılınca da mekânda yüzer hale geldikleri görülmektedir.

İstanbul ya da diğer metropoliten kentlerimiz söz konusu olduğunda, sanayiın yerleşmesi kentlerdeki çeşitli sosyal tabakaların konut özelliği, tarihi kültürel zenginliğimizin korunması, demografik yığılma konuları bu günlerde en önde gelen konular olarak ele alınırken metropoliten kentin özelliğini oluşturan iş yapısı (kompleks örgütler) bunlardaki istihdamın sayısı ve kalitesi (on binlerce uzmanlaşmış beyaz yakalı) ve bunların merkezi iş mıntıkasında yerleşme tarzı (büyük ofis binaları gereksinimi) üzerinde hiç durulmamaktadır. Oysaki çok yakında bir gelecekte şehir plancılarımız bu sorumlularla karşılaşarak ve karar verme çevrelerine bu konularla ilgili son derece büyük baskılar konacaktır. Onun için metropoliten kent olgusunun temel yönlerinin şimdiden kavranmasında ve sorunlar üzerinde şimdiden düşünülmesinde büyük faydalar görüyoruz.

NOTLAR

1. McKenzie R. D., **The Metropolitan Community**. New York; Mc Graw - Hill 1933.
Park, R. E. and Burgess E. W. **The City** New York Mc Graw - Hill 1925.
2. McKenzie R. D. op cit.
3. Bogue, D., **The Structure of the Metropolitan Community, A Study of Dominance And Subdominance**. Ann Arbour University of Michigan Press, 1949.

4. Duncan O. D. et al., **Metropolis and Region**. Baltimore, John Hopkins University Press, 1960.
5. Gotman, Jean, **Megapolis** New York: Twentieth Century Fund, 1961.
6. Hoover E. and R. Vernon, **Anatomy of a Metropolis** Harvard University Press, Cambridge, 1959.
7. Tek hakim şehir için bakınız, Jefferson, M, "The Law of the Primate City" (Nisan 1939), cilt 29 29, S. 226, 32.
Berry, B. J. L. "Some Relations of Urbanization and Basic Patterns of Economic Development" F. R. Pitts: Editor. **Urban Systems and Economic Development** içerisinde University of Oregon Press. 1962, S. 1 - 15.
Kavramın eleştirisi için bakınız. Kıray M. **Örgütlenemeyen Kent**, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları A - 1 Ankara 1972. Özellikle sayfa 112 - 117.
8. Gloab, C. N. ve A. T. Brown, **A History of Urban America**, New York: The McMillan 1972.
9. Gottman J. op. cit sayfa 599.
10. Gottman J. op. cit özellikle bölüm 11'e bakınız.
11. Ibid sayfa 623.
12. Robbins. S. M. ve N. E. Terlecky, **Money Metropolis New York Metropolitan Region Study**, Harvard University Press, Cambridge, Mass 1960.
13. Kıray M. **Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, Ankara Devlet Planlama Teşkilatı yayını 1964.
14. Gottman J. op. cit. Bölüm 11.
15. Duncker, P. "The Employee Socialy" **American Journal of Sociology** 58 (Ocak 1953) 358 - 63 Miles C., **White Collar**, New York Oxford University Press 1951.
16. Hoover, E. M. ve R. Vernon op. cit. sayfa 110 - 112.
17. Ibid sayfa 122.
18. Gist. N. P. ve S. F. Fava, **Urban Society** New York, Thomas Y. Crowell Company 1967 sayfa 224.
19. Kıray M. **Örgütlenemeyen Kent** Sosyal Bilimler Derneği yayınları A. 1 Ankara 1972.

BUSINESS STRUCTURE IN A TURKISH CITY *

The twentieth century may well be recognized as the age of organizations for modern industrial societies. In society at large, in industry and commerce, in government and politics, in philanthropy and entertainment, in communication and social service, organized activity is the common and dominant form. Modern industrial society exists with the readiness to organize itself and social development involves and implies organizational development. Social structural growth, by its nature, involves increasing complexity. One of the most important changes that occurs as organizations become larger and more complex is the development of administrative apparatus and the increase of specialization in division of labor. Given the conditions of modern mass society, in which specialization and interdependence are basic characteristics, no function could be performed properly except through the mechanism of large-scale organizations.

Max Weber felt this and wrote extensively on "bureaucracy," dealing basically with the inner dynamics of complex organizations (Weber 1946, 1947). He also indicated that preindustrial societies lack to great extent such organizations. He treated the subject as a dichotomy between those societies which have complex organizations and those that do not. For a fast changing and developing society, however, it is important to know how such organizations grow and what role they play in general in the process of social change and development.

Recent literature on development has given considerable attention to change technology, to its economic relations as well as to its cultural and social psychological aspects such as valuations of and attitudes toward socioeconomic change. But very little has been written on the change and development of formal business organizations, which constitute the basic "social" aspect of development in societies as yet not industrialized. Most studies of complex organizations and work organizations have been restricted to

* European Community, Jean Cuisenier, Ed., Mouton, Paris, 1979.

modern industrial society, and very few analyses of social and economic development have focused specifically on the role of different types of organizations in the development process (see Udy 1971; Blau and Scott 1963; Stinchcombe 1964). It is proposed in this paper to investigate the possibility that types of organizations and the way such organizations develop may be an indicator of social development.

In a society undergoing urbanization and industrialization the trend is toward increasing emphasis on expertise, which stimulates organizational complexity. In other words social change associated with urbanization and industrialization reflects in occupational structure, which in turn reflects in organizational structure. Using material collected from Izmir, a metropolitan city on the coast of the Aegean Sea, with a population of about one million, on such social structural characteristics of business life, trends of specialization and organization as indicators of development in the socioeconomic life of a developing country will be discussed.

Today's business structure of Izmir has its origins in the pre-industrial city structure and the intensive outer-directed commercial structure of the nineteenth century. The growth of business differentiation and organization out of that structure today manifests itself in three stages of evolution. First of all, there are **peddlers** of an unknown number, unorganized and with no specialization, concentrating their activities on the streets. They do not have a definite location. They are engaged in sales and repairs of various forms. Although most of them are in the commercial sector, some could be considered to be in the production and service sectors as well.

The second group is again not organized, but its activities have differentiated within its own domain, and a division of labor has set in. They are settled in certain shopping areas, and are labeled small traders and artisans (**esnaf**). This group handles small-scale trade and small-scale manufacturing. Even though single businesses do not involve any organization, within each trade and for each artifact there have been attempts at organization of "small proprietors associations." The number of these **esnaf** is estimated to be around sixty thousand.

Over these two groups are the commercial, industrial, and service enterprises, almost five thousand in number. This group is more differentiated, specialized, and organized, and has known

quantities of capital, energy and power, wage workers, and administrative personnel. They are registered at the İzmir Chamber of Industry. The analysis of these three different groups of businesses in terms of number, differentiation, specialization, and organization will give us meaningful data for, comparison of the social structure of business in İzmir.

Peddlers

The number of itinerant small traders — peddlers — has shown an incredible increase — in proportion to the increasing numbers of people, no longer tied to the land, which have migrated to the city. In fact these peddlers mainly serve this population, which has very low purchasing power. This group has neither specialization nor organization, and even though as a rule they have to obtain a sales permit from the municipality, it is not known how many have this document. Registrations at the municipal offices are very disorderly, as a result of the nature of the peddling. Through the years some of the registered peddlers have changed locality, some have changed their trade, some have left the city, and some have become janitors or factory workers without notifying the authorities. It is not possible to determine where and when each newspaper seller or fruit or vegetable peddler works.

In İzmir's business structure it is possible to differentiate peddlers into two types: mobile and stationary. Stationary peddlers (**işportacı**) sell lower quality goods than those of stores for lower prices, but without any control of profit and without paying any rent.

Thus they further lower their costs to a minimum, maximize their accessibility to customers, and increase their profits. The goods they sell are mostly those that can be carried easily. These peddlers operate in the central shopping streets of the city, sometimes quietly, sometimes shouting, bringing together the functions of advertising and shop window display in one action. The term that indicates the stationary peddler (**işportacı**) is not used for those walking on the residential streets selling vegetables and similar goods, although the functioning of both types is the same. Peddlers increase their activities, especially during official or religious holidays, when stores are closed but the working population is free. Another advantage for the peddlers comes from the fact that, in the spatial structure of the shopping areas, retail shopping, in terms of the customer's purchasing power, is not differentiated

at all, so that newly migrated people, unaccustomed to shopping in large cities, looking for cheap goods, can find them in the main retail sales area but without entering the stores if they do not wish to.

There are generally two ways of becoming a peddler. The first one involves starting the business with one's own capital, which may range from fifty to three thousand liras. (1) The second one involves borrowing goods from a shopkeeper and sharing the profit after selling them. Almost always the unemployed, even university students, try this kind of trading as a supplementary job. Some peddlers make attempts at selling in a certain place by registering with the shopkeepers association. This is one step forward in terms of organizational development. Another movement in the 1960's involved attempts at gathering together all peddlers into an organization. This involved especially the peddlers of Anafartalar Caddesi, the most important retail sales area in Izmir. The attempt at organization came from administrative authorities. Salepcioğlu Hanı, one of the commercial buildings built at the beginning of the nineteenth century on the main retail shopping street, was rented from a trust, and the municipality, together with the peddlers built around five hundred small shops in the large courtyard of this building. The municipality then rented these shops to the peddlers for a nominal fee of two liras per month. However, as time went on, the peddlers again went out to the streets, claiming the customers did not come to the courtyard. In 1968 almost ninety percent of these shops were used as storage areas by the peddlers. This case illustrates beautifully how the peddlers are forced to walk around to maximize their accessibility in the business district in order to make a profit.

Basically the things they sell and do are so diverse and disorderly that it is impossible to classify them. There are some types of peddling and some services that cannot be included in a certain division of labor or profession. Such "nondefinable" jobs exist not only in Izmir, and Turkey, but in all societies with the same socioeconomic structure. Peddling, with its very low contribution to production, in addition to being an involution, has really, in urban centers of underdeveloped societies, to be accepted as hidden unemployment due to migration from rural areas (Geetz 1968).

Small Traders And Artisans

An extremely large part of trade and manufacturing in Izmir

today is taken care of by what could be called small traders and manufacturers. The official name given them is **esnaf**, which is the same as that given to the premodern feudal trader. The term, **esnaf**, indicates the person dealing with trade in the business life of a preindustrial society. He is classified along with the craftsman who produces nonagricultural goods. However, nowadays the meaning of the term **esnaf** indicates only the small scale of the business. There is no relation between today's shopkeeper and, for example, the shopkeeper of the eighteenth century, in terms of division of labor, behavior and values, and type of organization — such as guilds. In fact, while the law uses the feudal term, **esnaf**, the shopkeepers use the term **occupation** for their activities, which reflects the type of division of labor of a modern industrial urban society. Artisans also are mostly concerned with activities of a modern order, such as electrical and radio repair, shirtmaking, driving or car repairing, and so on. These traders and artisans are organized as associations by law. There are forty-four registered associations in the municipality. It is estimated that their membership numbers around 60,000 which shows the large place small trading occupies in Izmir's business life.

The majority of today's manufacturing shopkeepers are tied to the established larger trader who does the marketing. This dependence increases when the same organization also supplies the raw materials. For example, when the members of the shirtmakers' association were against the price policy of the shirt wholesalers, they manifested their opposition by talking about resistance by striking, using the wage earners' terms for resistance. Even though small-scale service and manufacturers are organized through their associations, and manufacture with their own tools and sell their products themselves, they sometimes refer to themselves as employees, sometimes as employers. Because of this they form an in-between group and actually are very much and not much differentiated, it is neither possible to attempt standardized, high-quality, high-volume production, nor to protect standardised, high-quality, high-volume production, nor to protect the handicraft nature of the high-quality craftsman production of older times. Therefore, although always struggling to become large-scale traders or manufacturers, this group still manifests the phenomenon of demanding their rights by striking. Another contrast is evidenced in the continual clash of this group's interests and demands with the interests of the more organized, more specialized traders and manufacturing factory-owners. If the latter group is to

grow it is likely to be at the expense of the former. Much thought needs to be given to the encouragement of manufacturing shopkeepers if poor quality mass production is not wanted. It is still true today that the dominant manufacturing circle in Izmir comprises such businesses, which have their own newspapers and banks (Halk Bankası). These businesses receive special support from the government and are a source of obvious waste in resource utilization. For example, according to the figures of the regional planning office, seventy percent of the total value added in Izmir during 1965 was created in large-scale, organized industry, thirty percent in small manufacturing. Small manufacturing, however, employs sixty percent of the total number of employees (Bölge Plânlama Dairesi 1971). They also hinder the growth of impersonal business-to-business interrelationships, as well as blocking any trend toward specialization and organization.

Organizations Registered With The Chamber Of Commerce And Industry

At present in Izmir there are more than 5000 enterprises registered with the Chamber of Commerce or of Industry. These exhibit great heterogeneity in scope and nature. At least one quarter of all commercial enterprises and close to half of all manufacturers listed can in fact also be categorized as small trade and craft manufacturing organizations. They often work with the most primitive technology and organizational set-up, and their sales are confined to the local neighborhood market. Most of these are registered with the Chamber of Commerce or of Industry, not because their present scope merits it, but because by misrepresenting the value of their capital investment and gaining access to the chamber they hope to be eligible for better credit facilities and enhance their future prospects. There are numerous enterprises of a similar scope which have not registered with the chamber and hence remain in the small trade category.

Of those registered with the Chamber of Commerce or of Industry, that is, the enterprises which hypothetically occupy the highest echelons in the Izmir business and entrepreneurial hierarchy, 2.58 percent have no administrative personnel. An additional 50.5 percent mention a single employee working in an administrative capacity. One can easily surmise that this individual is in most cases a part-time accountant employed to ensure accuracy in bookkeeping and hence obviate any complications with the tax

authorities. Thus when the size of the administrative component, including those working in a clerical capacity, is taken as a rough indicator of structural differentiation and organizational complexity, 53 percent of all the enterprises registered with the Chamber of Commerce or of Industry in Izmir, fall into the lowest two categories (see Table 1). As can be observed, 23 percent of the total number of enterprises employ two individuals in an administrative capacity; sixteen percent employ three to five and finally, seven percent employ six or more individuals who can be classified as administrative personnel. The proportion of enterprises which list twenty-five or more administrative personnel is only two percent. This panorama reveals that the complex and differentiated administrative structure associated with large enterprises in Western industrial societies cannot be observed in Izmir.

The internal differentiation and complexity of large-scale commerce in Izmir today does not appear to be very different from what it was at the end of the nineteenth century. The financial and industrial organizations on the other hand, appear to be more

TABLE 1

**NUMBER OF ADMINISTRATIVE PERSONNEL BY TYPE
OF ENTERPRISE**

Enterprise		None	1	2	3 - 5	6 - 25	>25	Total
Small trader	n	5	32	2	1	—	—	40
	%	12.5	80.0	5.0	2.5	—	—	100.0
Merchant	n	3	60	18	5	—	—	86
	%	3.8	69.7	20.8	5.7	—	—	100.0
Wholesaler	n	—	7	5	3	1	—	16
	%	—	43.7	31.3	18.7	6.3	—	100.0
Import-export	n	—	7	9	4	—	—	20
	%	—	35.0	45.0	20.0	—	—	100.0
Manufacturing	n	—	30	27	23	10	6	96
	%	—	31.3	28.1	23.9	10.4	6.3	100.0
Service	n	—	18	6	6	4	—	34
	%	—	53.1	17.6	17.6	11.7	—	100.0
Contractors	n	—	2	6	9	1	—	18
	%	—	11.1	33.4	50.0	5.5	—	100.0
Total	n	8	156	73	51	16	6	310
	%	2.5	50.5	23.6	16.4	5.1	1.9	100.0

developed in this respect. The financial organizations, especially the banks, have become more differentiated structurally, as indicated by the growing size of the administrative component. They have also sought to establish branches in the various parts of the city and hence exhibit a progressively increasing degree of complexity. The big industrial organizations again often feel the need for large numbers of administrative personnel in organizing both production and sales.

The establishment of branches seems to be another important indicator of organizational complexity. It often reflects the differentiation of such structural components as sales and production. Eighteen percent of the enterprises in Izmir have branch sections. As far as the larger factories are concerned, such as chemicals, paint or textiles, a clear pattern is observable. First the administrative offices tend to become relocated in the central business district of the city, in the area densely populated by offices of various other firms, then a separate retail store is established. The process is thus a vertical hierarchical differentiation of functional divisions. Horizontal expansion in the form of increasing numbers of branches which perform identical functions, can be observed in the case of banks and transportation firms, which comprise 19.4 percent of the enterprises in our sample. No other type of enterprise has yet achieved a level of organizational complexity symbolized by the "chain stores" in the industrialized societies.

When the existing branch sections in Izmir are taken into consideration, it can be observed that in 68.6 percent of the cases the headquarters are also located in the city (see Table 2). For 26 percent the headquarters are located in other cities of Turkey. The import companies do not appear as branch sections of any

TABLE 2

LOCATION OF BRANCH SECTION

	A branch section itself		Branch is in Izmir		Branch is in Aegean region		Branch is in other large city		Branch is in Anatolia		Total
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	
Trader	1	20.00	4	80.00	—	—	—	—	—	—	5
Merchant	3	30.00	3	30.00	3	30.00	1	10.00	—	—	10
Wholesaler	2	28.57	4	57.15	1	14.28	—	—	—	—	7
Manufacturer	2	8.69	7	30.43	5	21.74	9	39.14	—	—	23
Import-export	1	25.00	1	25.00	1	25.00	—	—	1	25.00	4
Service	5	33.34	2	13.33	1	6.66	2	13.33	5	33.34	15
Construction and architecture	1	33.33	—	—	2	66.67	—	—	—	—	3
Total	15		21		13		12		6		67

particular firm abroad since they operate in an independent representational capacity. Some of the foreign export companies are not "branches" since, although established by foreigners, they are based in Izmir.

Regardless of how one evaluates it, the scope of organizational activity is too low for expansion in the form of new branches. Only about 13 percent of the establishments in our sample have attempted to increase the size of their administrative component in recent years. When production, number of workers, and machine renovation are taken into consideration, then the of enterprises which have expanded goes up to 25 percent.

Distribution of the labor force in terms of skill's, excluding the administrative component, could be taken as a second important criterion of assessment and reveals an additional dimension of modernization in business life from a sociological point of view. in line with the general tendency observed in nonindustrialized societies, the majority of enterprises in Izmir are one-man establishments and the overall concentration in terms of numbers is in the unskilled category. When we keep in mind that cleaning and allied service workers are included in the "unskilled" category,

the number of establishments which do not even utilize this sort of help is a surprisingly high 31 percent, as can be observed in Table 3. The number of workers employed by commercial enterprises such as traders, merchants, importers, wholesalers, and so on, never exceeds ten. Manufacturing enterprises are more heterogeneous in this respect but still, the proportion of establishments that employ ten or fewer workers constitutes more than 40 percent of the enterprises. Thus the concentration is again in the lower categories.

TABLE 3

NUMBER OF UNSKILLED WORKERS BY TYPE OF ENTERPRISE

Enterprise		Number of unskilled workers				Total
		None	1 - 10	11 - 100	100	
Trade	n	18	22	—	—	40
	%	45.0	55.0	—	—	100.0
Commerce	n	45	41	—	—	86
	%	52.4	47.6	—	—	100.0
Wholesale	n	9	7	—	—	16
	%	56.3	43.7	—	—	100.0
Import-export	n	8	12	—	—	20
	%	40.0	60.0	—	—	100.0
Manufacturing	n	7	45	28	16	96
	%	7.3	46.8	29.2	16.7	100.0
Service	n	11	20	3	—	34
	%	32.3	59.0	8.7	—	100.0
Construction	n	—	7	10	1	18
	%	—	39.0	55.5	5.5	100.0
Total	n	98	154	41	17	310
	%	31.6	49.7	13.2	5.5	100.0

Forty percent of the establishments do not employ any workers who may be classified in the skilled category. As can be observed in Table 4 below, those which utilize up to five skilled workers constitute another 42 percent. Apart from these two groupings, which make up 60 percent of all enterprises, the number of skilled workers employed varies considerably, but never exceeds thirty in number (see Table 4).

TABLE 4

NUMBER OF SKILLED BY TYPE OF ENTERPRISE

Enterprise	Number of skilled workers									
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Trader	24	60.00	16	40.0	—	—	—	—	40	100.0
Merchant	53	61.7	31	36.0	—	—	2	2.3	86	100.0
Wholesaler	6	37.5	7	43.8	—	—	3	18.7	16	100.0
Import-export	8	40.0	10	50.0	2	10.0	—	—	20	100.0
Manufacturing	24	25.0	39	40.7	11	11.4	22	22.9	96	100.0
Services	9	26.5	17	50.1	2	5.8	6	17.6	34	100.0
Construction	1	5.5	10	55.6	4	22.2	3	16.7	18	100.0
Total	125	40.3	130	42.0	19	6.1	36	11.6	310	100.0

The graduates of vocational-technical schools, trained as skilled workers of superior capacity and qualified to work as foremen, are employed in conspicuously limited numbers. It can be observed in Table 5 that only 13 percent of the enterprises employ graduates of vocational-technical schools, and half of these are confined to one worker. The explanation for this could be twofold. On the one hand, the training received by vocational - technical school graduates prepares them for work in small establishments rather than large enterprises. Regardless of how small or unproductive it may be, the graduates also prefer to work in small shops of

TABLE 5

NUMBER OF VOCATIONAL - TECHNICAL SCHOOL GRADUATES EMPLOYED BY TYPE OF ENTERPRISE

Enterprise	Number of vocational-technical school graduates employed							
	None		1 - 5		6 or more		Total	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Trader	39	97.5	1	2.5	—	—	40	100.0
Merchant	85	98.9	1	1.1	—	—	86	100.0
Wholesaler	14	87.5	2	12.5	—	—	16	100.0
Import-export	19	95.0	1	5.0	—	—	20	100.0
Manufacturing	70	73.0	22	22.9	4	4.1	96	100.0
Service	31	91.4	2	5.8	1	2.8	34	100.0
Construction	12	66.7	6	33.3	—	—	18	100.0
Total	270	87.1	35	11.2	5	1.6	310	100.0

their own, instead of joining the lower-middle ranks of a large enterprise. The entrepreneurs on the other hand often fail to recognize the superior training of vocational (—) technical school graduates and are reluctant to employ them in responsible positions at higher wages. Thus the lack of specialization and differentiation in organizational life as a characteristic of social structure is once again reflected in the training and employment of vocational-technical school graduates.

As far as the university graduates, the top of the hierarchy of specialization, are concerned, in 75 percent of the enterprises, there are none employed (see Table 6). As can be observed, the main concentration of university graduates is in construction and finance institutions. When we keep in mind that establishments which do not employ any university graduates and those where only one, often the owner himself, is a university graduate, constitute 90 percent of the organizations in our sample, the paucity of specialization and differentiation in the employment structure of business is once again revealed.

TABLE 6

NUMBER OF UNIVERSITY GRADUATES EMPLOYED

Enterprise	Number of university graduates employed							
	None		1 - 5		6 or more		Total	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Trader	39	97.5	1	2.5	—	—	40	100.0
Merchant	71	82.6	15	17.4	—	—	86	100.0
Wholesaler	7	43.8	8	50.0	1	6.2	16	100.0
Import-export	17	85.0	3	15.0	—	—	20	100.0
Manufacturing	64	66.7	28	29.2	4	4.1	96	100.0
Service	23	67.8	5	14.6	6	17.6	34	100.0
Construction	3	16.6	13	72.3	2	11.1	18	100.0
Total	224	72.6	73	23.2	13	4.2	310	100.0

Communication Patterns Developed in Organizational Interaction

If one of the dimensions of complexity of the organization as a social development shows itself in the number and type of specialized people they employ, and the subunits into which they

have been organized, another one consists of the intensity of the interactions the unit organization has with its environment for its interdependent relations. As a representative aspect of such interactions the communication patterns of business establishments in Izmir have been examined in order to see social development in a perspective of intensity of interactions, which should also be parallel to organizational development. The pattern of communication, in form and intensity, seems to differentiate according to the organizational development of the business establishment. The communication patterns of the 60,000 and more small traders and artisans (*esnaf ve zanaatkâr*) of Izmir who were not registered with the Chamber of Commerce or of Industry seem to vary. Since in the sample contact could not be established with a group representing the unregistered small traders, it was attempted to investigate their communications through observations by participation. According to the findings, in addition to ordinary channels of communication, such as letters and telephone, both small hotels in Izmir and the coffeehouses established within the central business district seem to play an important role in the intracity and intraregion communications of these establishments.

Small hotels have other functions in the flow of people and communications between the city and the region than that of providing shelter to the transient population in the city. First of all, the majority of the small hotels receive customers from one particular part of the region, in fact often from a certain settlement in that region. A hotel specializing in this way in the course of events assumes some of the communication functions. The hotelkeeper or the *çîrker* provides the connection between the city and the village the customers come from. The region can naturally utilize telephones, letters and cables; but people often resort to the hotel to send small parcels or to forward messages. An additional feature complementing this process is the arrangement of daily buses leaving from the hotel and operating between Izmir and the settlement from which the hotel gets most of its customers. Written or oral messages are left at the hotel, the hotel gives them to the bus driver, who delivers them to the village or town.

Since transportation also is not completely organized, most of the buses leave from the municipal stations but also stop in front of these hotels before leaving the city. The number of passengers the buses get from the stations is greater, so it is not for the sake of passengers that buses change route but for the

sake of the importance of the messages they carry from the hotels to the villages. It is not possible to detect the intensity of this flow, but it can be inferred to be quite strong if we keep in mind that 50 percent of hotels in İzmir have specialized in attracting customers from single settlements, and forty percent of these hotels provide such "convenience" for communication, according to another probability sample survey applied to hotels.

As far as coffeehouses are concerned, they have a well-defined role in the intracity communication. Business people who do not have a specific location (such as construction foremen and repairmen), or transport people who do not belong to an organization, have certain coffeehouses as their base. Contact with such people is accomplished by telephone, by sending a messenger, or by coming in person to that certain coffeehouse. The best example of this type of communication is a coffeehouse located in the middle of the business center. Since the 1880's this place has been a coffeehouse where coachmen waited to be called to work. If a coachman is not there when he gets a call, the owner of the coffeehouse, or his helper, delivers the message when he comes. The only aspect that has shown a change over time has been the addition of truck drivers to the coachmen, and the changing of the ratio between these two groups. Such a communication, which is unorganized and has no impersonal relationship pattern or specialization, corresponds to a social structure which is in transition to a more rational and efficient one.

For the business enterprises registered in Chamber of Commerce or of Industry, and thereby in our sample, the dominant communication channel seems to be the telephone. Letter and cable follow it (see Table 7). From such a dominance one could infer that there is not much concern about keeping records in business establishments. If telephone communications were recorded, this would have been reflected in the number of letters or cables. The type of communication that was closest to face-to-face communication seems to be the one preferred most. Another interpretation might be that businesses were aware that the more advanced technology yields higher effectiveness and satisfaction, and makes up for what is lost by lack of organization. If this is accepted then the fact is that even in such an underdeveloped and underdifferentiated business structure the most rational technology is the one most advanced.

TABLE 7**COMMUNICATION TYPE AND AMOUNT BY ENTERPRISES**

	Letter		Telegram		Telephone		Total	
	n	%	n	%	n	%	n	%
None	63	20.3	169	54.5	40	12.9	272	29.2
Less than one per day	64	20.7	79	25.5	—	—	143	15.4
1 - 10 per day	143	46.1	49	15.8	146	47.1	338	36.4
11 - 20 per day	17	5.5	4	1.3	48	15.5	69	7.4
More than 20 per day	18	5.8	2	0.6	73	23.6	93	10.0
Did not state	5	1.6	7	2.3	3	0.9	15	1.6
Total	310	100.0	310	100.0	310	100.0	930	100.0

The differences of intensity between all kinds of commercial and all kinds of manufacturing activities show interesting variations. While the average number of communications per area of business per day was forty-four for import-export firms, for middle-scale manufacturing it was sixty, in large-scale manufacturing it was almost ninety-five, in factory production it was one hundred and twenty-seven. Thus the communications made by large industrial enterprises are triple those of the largest trade activities such as importing and exporting, an activity which arranges buying and selling over a large region and involves many foreign countries (see Table 8).

TABLE 8.**NUMBER OF COMMUNICATIONS PER DAY PER ENTERPRISE**

Enterprise	Letter	Telegram	Telephone	Total
Trader	0.90	0.01	3.72	4.63
Merchant	1.99	0.22	8.69	10.90
Wholesaler	4.09	1.27	10.20	15.56
Import-export	4.20	4.54	35.36	44.10
Construction	4.55	0.25	27.60	32.40
Service	9.90	4.34	42.30	56.54
Small manufacturing	3.52	0.24	8.88	12.64
Medium manufacturing	9.60	1.95	49.95	61.50
Large manufacturing	20.43	1.18	72.85	94.46
Factory manufacturing	23.00	3.50	108.15	134.65

Conclusions

Our discussion up to here shows that in İzmir peddling, with its most diverse and disorderly activities, constitutes a major part of business life and serves the largest clientele but lacks any organizations. In fact the very nature of this type of business, as we have seen, thwarts even the best intentions to give it some organization or order. The small traders and craftsmen, although altogether modern in their context, with their small business characteristics, are still a section of business life ten times larger than the relatively organized Chamber of Commerce or of Industry members, but they both organizationally as well as in their relations with other businesses display characteristics that could not be considered either as specialized "occupations" or independent «jobs.» Among the relatively organized business the data here has shown that growth in the volume of commerce does not entail concomitant modernization and expansion in terms of specialization or new modes of organization. Apart from large industry and large service organizations such as banks the potential for growing specialization and increasing organization complexity appears to be very limited. In comparison with large scale commerce even medium-sized industry is a more efficient type of work organization, as revealed in our discussion of numbers of administrative personnel, numbers and skills of workers, and the intensity of communications.

NOTES

1. In 1973 one American dollar was approximately fourteen Turkish liras.
2. For a discussion of traditional "jobs" and modern "occupations" see Udy (1971) and Dahrendorf (1964).

REFERENCES

BLAU, P., w. R. SCOTT

1963 **Formal Organizations**. London : Routledge and Kegan Paul

BÖLGE PLÂNLAMA DAİRESİ

1971 **Ege Bölgesi** [The Aegean region]. Ankara : Plânlama.

DAHRENDORF, RALF

- 1964 Recent changes in the class structure of European societies. *Dædalus* 93(1):224—570. (Partially reprinted 1969 as "The Service Class" in **Industrial Man**. Edited by Tom Burns 140—150. Harmondsworth. Penguin).

GEERTZ, C.

- 1963 **Agricultural Involution**. Berkeley: University of California Press.

STINCHCOMBE, A. L.

- 1969 "Social structure and the invention of organizational forms," in **Industrial Man**. Edited by Tom Burns, 153—195. Harmondsworth: Penguin.

UDY, S. H.

- 1971 **Work in Traditional and Modern Society**. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.

WEBER, MAX

- 1946 **Essay in Sociology**. Translated by H. Gerth and C. Wright Mills. New York: Oxford University Press.
- 1947 **The Theory of Social and Economic Organization**. Translated by A. M. Henderson and Talcott Parsons. New York: Oxford University Press.

APARTMANLAŞMA VE MODERN ORTA TABAKALAR*

Her toplumda konut, o toplumun sağladığı teknoloji kadar, hayat kazanma yolları, servet biriktirebilme çabı, üretim ve çalışma düzenine bağlı olarak kendisine yer seçer, diğer konutlarla, sokaklarla ilişkisini düzenler.

Sanayi öncesi kentlerinde az olan nüfus, işyerlerinden yürüme mesafesindeki bahçe ya da avlu içinde, yoğunluğu düşük bir yerleşmeyi yansıtan konutlar oluşturmuştur. Sanayi öncesi toplumunda temel üretim tarımsaldır. Nüfusun yüzde doksanı köylerde oturur. Toplumun yüzde iki kadarını oluşturan seçkinler ve yüzde sekiz kadarını meydana getiren esnaf ve zanaatkârlar kentlidirler. Ve bunların bir çoğunun çalıştığı yerle oturduğu yer, işyeri ile konutu birbirinden farklılaşmamıştır, aynı yapı içindedir. Saraylar hem konut hem ofistir. Osmanlı İmparatorluğunda Ağa Kapısı yeniçeri başkomutanının hem işyeri hem de ailesiyle beraber oturduğu konutuydu. Büyük merkezlerdeki çarşılar dışında çok zaman esnaf ve zanaatkârlar da hemen işyerlerinin üst katında, arkasında otururlardı. İşyeri konutundan ayrı olanlar da sayıca çok olmadıklarından hepsi rahat yürüme mesafesinde yerleşmişlerdi.

Avrupa'da bu devreden sonra gelen yoğun ticaret ve servet birikimi aşamasında (16 - 18. yüzyıl) işyerleri ile konutlar birbirinden ayrılmıştır. Eснаftan çok farklı orta çaplı tüccarların sayılarının çok artması şehirlerde sıra evleri ortaya çıkarmıştır. Sıra evler işyerlerinin yığıldığı merkeze aynı uzaklıkta ve erişilebilirlikte daha çok sayıda evin yerleşmesini sağlamıştır.

Yine de en önemli dönüşüm sanayinin ve karmaşık iş örgütlerinin tarımdan da, yalın ticaretten de daha çok önem kazanmasıyla modern sanayi toplumunun doğmasıdır. Bu düzende pek çok insan, aynı üretim ya da hizmet birimi içinde aynı fabrika ya da ofiste birbirini tamamlayan, son derece farklılaşmış, ihtisaslaşmış işlerde, aynı binada ya da yakın mekânda çalışır olmuşlardır. Sayıları yüzbinlere varan, yeni orta tabakalar dediğimiz bu işçi ya da memurlar kentlerde aynı yörelerde yoğunlaşarak yerleşmiş işyer-

* Çevre, Mimarlık ve Görsel Sanatlar Dergisi, Sayı 4, Temmuz - Ağustos 1979.

lerine erişilebilirlik yönünden aynı konumda konut isterler. Hepsi aşağı yukarı aynı uzaklıkta, aynı koşullarda oturmayı, konut edinmeyi arzulamaktadır. Sanayileşmiş toplumlar bu zorlamayı, 19. yüzyıl sonundan beri aynı toprakta çok birimli yapılarla, apartmanlarla çözmüştür. Başka türlü söylenirse apartman, modern sanayi toplumlarının yeni belirmiş orta tabakalarının, işçi ve memurlarının konutudur, onlarla beraber doğmuştur. Ve toplumun orta tabaka yaratma biçim ve hızı ile koşut olarak gelişmiştir. Nasıl ki gelecekondular da az gelişmiş toplumlarda topraktan kopan, köylülükten çıkan, fakat sanayileşemediği için orta tabakalaşamayan, işçi ya da memur olamayanların konutudur.

Türkiye'de ilk orta tabakalaşma eğilimleri Osmanlı İmparatorluğunun son yüz yılında Batıya bağımlı iş örgütlerinde çalışanlar ve orta çaplı tüccarlaşma oluşumları ile ortaya çıkmıştır. Bu iki grup da özellikle gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.

Dolayısıyla önce sıra evler, sonra apartmanlaşma, kanımca, Beyoğlunda ve gayrimüslim mahallelerinde, dinsel ve etnik kökenlerine bağlı olarak bir taklit ve değerler iticiliğiyle değil, orta tabakalaşmaya, yeni banka, şirket gibi örgütlü işyerlerinde çalışanlara ve sayılarına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu tür çalışma ve yeni orta tabakalara katılma müslüman kesim için çok sonraları hız kazanmış, onlar da benzer konumlara geçtikçe apartmanlaşma yayılmıştır.

Türkiye'de bu tür büyük yapısal değişmeler 1950'lerde yaygınlaşmıştır. Yeni orta tabakaların, çok farklılaşmış, ihtisaslaşmış örgütlü meslek gruplarının ortaya çıkışı, büyük girişimcilerle esnaf ve zenaatkârların arasında orta çaplı tüccarların sayılarının artması 1960'ları bulmuştur. İş yerlerinin merkezi iş alanlarında toplanması, hepsinin erişilebilir mesafelere yerleşebilmesinin çözümü burada da "apartman" olmuştur. Nüfusun hangi kesimi - müslim, gayrimüslim, eski kasabalı, eski İstanbullu, eski köylü - bu yeni iş ve hayat kazanma düzenine girişmişse hepsi apartman sakini olmuşlardır.

Orta tabakaların sayısının hızla arttığı 1950'ler sonrasında 1970'lere kadar Türkiye'de özellikle tarımla ve küçük girişimlerle birikmiş bütün sermayenin çok büyük bir bölümü apartman yapımına yatırılmış olmasına rağmen, tek yatırımcısı olan bu yapılar talebi karşılayamamıştır. O zaman toplumun ekonomisinin özellikleriyle tutarlı olarak, bir örgütlenmemiş enformel sektör etkinliği gibi, önce yap-satçılık ve kat mülkiyeti, sonra çeşitli kooperatifleş-

meler ve banka kredileri gibi çözümler bulunmuştur. Böylece sözünü ettiğimiz orta tabakaların satınalma gücü içinde işyeri-konut ilişkisi ve erişilebilirliği aynı olan çok sayıda apartman üretilmiştir.

Ote yandan topraktan kopmuş, şehre gelmiş eski köylülerin karmaşık örgütlü işyerlerinde memurlaşmasına ve işçileşmesine koşut olarak, şimdiki gecekondü mahallelerinin merkezi işyerlerine erişilebilirliği geliştikçe, bu iki boyut birbirini karşılıklı olarak etkileyecek giderek buraların da apartmanlaşması beklenir olacaktır.

SAFRANBOLU'DA KONUT İÇİ YAŞAM OLANAKLARI SINIRLAMALARI VE TURİZM YÖNÜ*

Giriş

Toplumsal değişme göreceli bir oluşumdur. Her toplum belirli bir zaman kesitinde, eski yapısından belirli bir düzende uzaklaşmış, değişmiştir. Daha da önemlisi bu değişimin hızı ve temposu zaman içinde aynı değildir. Safranbolu 19. yüzyılda görülebildiği kadarıyla daha çok ticaret ve daha büyük üretimle, aynı toplumsal yapı içerisinde daha varlıklı bir dönem yaşamış ve bugünkü fizik yapısının zengin çarşı ve konut düzenini kazanmıştır. Ve gene anlaşıldığı kadarı ile, 20. yüzyılın ilk yarısında bu yoğun ticaret ve tarımsal üretim yavaşlamış, kent kendi içine çekilmiş, dışarıyla ilişkilerini en aza indirdiği bir döneme girmiştir. Nüfus toptan göçmediği, evler bütünü ile terk edilmediği, yeni, başka tür yaşantıya sahip kimseler gelmediği için, örneğin Batı Anadolu'da Rum köylerinin boşalması, daha az sayıda Balkanlardan başka göçmenlerin gelmesi ile Büyük Menderes nehri ağzı civarında görülen yıkıcı durum ortaya çıkmamış, Safranbolu konut-sokak-çarşı ilişkilerini 1960'ların sonuna kadar olduğu gibi koruyabilmiştir. Karabük kenti ve Demir-Çelik tesisleri de ağır sanayi olmasına rağmen devlet girişimi olduğundan kendi içinde kendine yeten bir tesis olarak kalmış, uzun süre çevresinde bir etkileşim yaratmamıştır. Bu düzen içerisinde demir yolunun Karabük'ten geçtiği, yeni karayollarının ortaya çıkmadığı, Safranbolu'nun köyleri ile ilişkisinin azaldığı uzun bir devinimsiz (hareketsiz) süre geçmiş görünmektedir. Ülkenin parça parça değiştiği, değişimin bütünleşip, uyumlu bir düzeni olmadığı 1930-1960 yılları arasındaki durum en iyi Karabük ile Safranbolu'nun yanyana yaşamlarında gözlemlenebilir. Modern ağır sanayi, ihtisaslaşmış, farklılaşmış bir iş gücü ve sanayi ile beraber, kendine yeten bir yerleşme ve servis düzeni olan bu yeni kentin çevresi ile hiçbir fonksiyonel ilişki kurmasına gerek yoktu. Yönetimsel bakımdan Ankara ile, üretimin yayılması yönünden ise en çok İstanbul ve ülkenin diğer sanayi ya da sanayileşmiş yö-

* Yayınlanmamış çalışma, 1981.

releri ile ilişki kurması gerekiyordu. On kilometre ötedeki eski ticaret ve zanaat üretiminin seçkin yerleşmesi ile hiçbir ilişkisi yoktu. Dolayısı ile ikisi yanyana sürüp gitmekte idi. Bu sürede Safranbolu yavaş yavaş ama sürekli olarak tüccar ve zanaatkârlarını yitiriyordu, ama ne dükkanların içine yeni fonksiyonlar giriyordu ne de evler büsbütün terkediliyordu. Böylece yerleşme 1950'lerin sonlarına kadar aşağı yukarı olduğu gibi kalabilmiştir. Bu durumunu biraz da Karabük'e borçlu olduğu açıktır. 1950'lerden sonra ülkenin bütününe has değişimler içinde Safranbolu kendi dışından birkaç türlü baskı ile karşılaşmış görünmektedir. Bir yandan Karabük'te ve devlet sektörü dışında gelişen gene demirle ilgili olan yan sanayi ve servis gelişmelerini yarattığı istihdamın çektiği bir nüfus vardır ve daha önemlisi bu nüfus fabrika kurulurken düzenli yerleştirilmiş olan konut alanlarının dışına taşmak zorunda kalmıştır. Dolayısı ile yerleşmeyi Safranbolu'ya doğru taşırıştır.

Nüfus ve Yerleşme

Eğer sadece Karabük'te istihdam olasılığı belirmiş, başka bir şey değişmemiş olsa idi gene de değişme Safranbolu'yu etkilemiyebilirdi. Fakat asıl sorun ve zorlama bu yöre kırsal alanlarının da pazar ekonomisine dönmesi ve büyük bir artık - nüfusun ortaya çıkmasıdır. O zaman bu kırsal nüfus iş bulsa da bulmasa da göçe yönelmiş, Karabük'e yerleştikten sonra taşmış Safranbolu'ya ulaşmıştır. Karabük'ün orada bulunması Safranbolu'yu bu son değişmeye kadar korumuştur. Şimdi ise iki yerleşme yeri arasındaki yeni yapılaşma yörelerini de geliştirerek Safranbolu'nun içine de eâmen olmaya doğru gitmiş görünmektedir. Safranbolu'nun nüfus artışları umulacağı gibi 1955-60'lardan sonradır. Daha ilginç sörveyimizde gözlemlenen oranlardır. Sörveyimize göre bugün Safranbolu'da doğanların oranı % 60'ı oluşturuyor. Gerisi büyük çoğunluğu Karadeniz yöresinden olmak üzere, dışardan göç etmişlerdir (Tablo 1).

Safranbolu'da doğanlar ya da yeni göçenler merkez mahallelerde, bağlarda ve yeni yerleşmelerde aşağı yukarı eşit oranlarda dağılmışlardır (Tablo 2).. Sadece Safranbolu'da doğanların biraz daha büyük bir yüzdesi eski çevre mahallesinde Bağlarbaşı'nda yerleşmiştir. Daha varlıklıların Safranbolu'nun merkezinden bağlara doğru göçtüğü anlaşıyor. Aşağıda açıklanacağı gibi Safranbolu çarşısının ana merkez fonksiyonunu kaybedip bir alt-merkez durumuna düşmesi ve yol kavşağındaki Kıranköy bölgesinde yeni ve daha önemli bir başka iş merkezinin gelişmesi, seçeneği olan ai-

lelerin kent içinde yer değiştirmesine neden olmuştur. Fakat henüz göçe, mesleğe ya da gelire göre belirli farklılaşmış bir yerleşme düzeni ortaya çıkmamıştır. Bu yönden Safranbolu değişmenin henüz başlarındadır.

Değişmenin En Önemli Boyutu : Değişen Meslek Yapısı

Kırsal yörelerin göç vermeğe başlaması Karabük'ün bunu emme potansiyelinin belirmesi Safranbolu'yu çift yönlü zorlamaktadır. Tarımdan göç bir yandan, zanaatkârlığın çözülmesi öbür yandan toplumun temel sanayi öncesi yapısının değişmesinin en önemli görünümleridir. Ticaret, ister küçük esnaflık biçiminde olsun, ister daha büyük, sanayi öncesi toplumunda da özellikle Safranbolu'da 19. yy. da önemlidir. Dolayısı ile toplumun geçirdiği büyük yapısal değişmeyi izlemek en kolay kaybolanları belirleyerek ve ortaya şimdi çıkan mesleklerle bunların örgütlenme biçimlerini ortaya çıkararak izlenebilir. Böylece eski yapıya has zanaat ve rençperlik kaybolurken hünerli işçilik, serbest meslekler dediğimiz özel ihtisaslaşma isteyen doktorluk, avukatlık, mühendislik ve yeni örgütlenişlerde idare işlerinde, memurluk, yeni yapının gelir ve yaşam tarzını belirleyen, bir anlamda sınıfsal yapısını da yansıtan yön olarak ortaya çıkmaktadır. Safranbolu'da değişim en kolay meslek yapısına bakarak izlenebilmektedir.

Safranbolu'da oturanların % 14'ü emeklidir. Bu kentin geçmişte temel uğraşısının esnaf, tüccar, zanaatkârlık olduğu düşünürse (nitekim bugün de bu üç uğraşın oranı % 42'ye ulaşmaktadır), yakın geçmişte 19.yy_tüccarlarının oğulları kent dışında devlet bürokrasisinin parçası oldukları anlaşılıyor. Bu emeklilerin Safranbolu dışına gitmiş, daha çok memurluk yapmış, bu süre içerisinde buradaki evini de kapatmamış, şimdi gelmiş oldukları ve şimdi gene burada oturmakta oldukları görölüyor (Tablo 2). Safranbolu'nun fizik yapısının değişmeden kalabilmiş olmasında tüccaroğlu emekli bürokratların rolü büyük olmuştur. Hünerli işçiler çalışanların % 31'ini, memurlar % 13'ünü oluşturmaktadır. Eskiden de kasabalıların temel geçim tarzı olmayan, rençperlik % 1'i bile bulmamaktadır. Genellikle çalışanların % 63'ünün işinin Karabük'te olması bu kentle bütünleşmenin bugünkü derecesini göstermektedir (Tablo 3).

Hünerli işçilerin % 91'i Karabük'te çalışmakta, memurların % 42'si hattâ esnaf ve zanaatkârların bile dört ilâ üçte biri orda iş tutmaktadır, (Tablo 3). Nasıl yerleşmeler arasında boşluk kalmamış, dolmuşsa, çalışma düzeninde de bütünleşme tamdır. Safranbolu

merkezi iş alanı - konut ilişkileri yönünden Karabük için bir alt merkez konut ilişkisinin geliştiği bir yöre olmuştur. Özellikle yeni merkez etrafında bu alt merkez özelliği açıkça görülmektedir. Safranbolu'nun eski merkezi, kent ayrı bir idari birim olmasa idi ve dolayısı ile eğer idari fonksiyonlar burada kalmasa idi belki de alt merkez özelliği çok daha çok fazla göze çarpacaktı. Memurların % 53'ünün burda çalışıyor olması da bu durumu yansıtmaktadır. Mesleklerle ilgili tabloda önemli bir başka kategori de işsizlerdir. Toplam hane reislerinin % 11'ini oluşturur. İşsizlerin % 72'si Safranbolu doğumludur. Bu da bir başka tür emekliliği yansıtmaktadır. İşsiz hane reislerinin % 81'i ellibeş yaşının % 27'si altmışbeş yaşının üzerindedir ve artık dükkânlarında çalışmayıp bahçelerinin ve oğullarının geliri ile geçinmektedirler. Bu durum şimdi Safranbolu'da ve evin geçiminde söz sahibi olmayan ikinci kuşağın davranış ve kararlarını öne geçirmekte, kentin fizik yapısının ve başka yönlerinin planlanmasında, şimdiki hane reislerinden çok şimdi kentte olmayan aktif yaş grubunu oluşturan ikinci kuşağın etkin olabileceğini akla getirmektedir. (Tablo 4).

Büyük yapı değişikliğinin süregelişini kuşaklar arası meslek değişiminden de izlemek olasıdır. Bir kuşak öncesinde rencperlerin oranı % 43.3 hünerli işçi oranı ise sadece % 12'dir. Esnaf ve zanaat kâr oranı ise % 25.5'dir (Tablo 5). Büyük değişiklik belki de şimdiki kuşağın babasından da önce, dedeleri devrinde başlamış ama bir yönden yavaş olduğu için, diğer yönden de değişimi, Safranbolu dışına kaydırmış olduğundan burayı harab etmemiştir. 19.yy sonunun varlıklı aileleri, ya Safranbolu'yu terk etmişler ya da oğullarını o zamanın makbul ve kudretli çevresi bürokrasinin üyesi haline getirmişlerdir. Şimdi dördüncü kuşakta birçok aile bu tarz göçün etkilerini göstermektedir.

Bugün Safranbolu'da ailelerin yarısı 4-5 kişilik ailelerdir üstelik sadece 2-3 kişilik ailelerin oranı da % 23'ü bulmaktadır. Bu durumu ile Türkiye büyük şehir ortalamasına yaklaşmaktadır. Kompozisyon bakımından da geleneksel babaya dayalı geniş aile oranı % 6'ya inmiş, çekirdek aile % 69'u bulmuştur. Düzenli bir geniş aile yerine dağılmış akrabaların - teyze, hala, amca gibi-bir arada olduğu evlerin oranı yüksek kalmıştır. (% 16). Uzun süredir göç veren eski yaşamını yitiren bu kentte böyle bir durum olağan karşılanmalıdır. (Tablo 6 ve 6-A).

Safranbolu'lular gelir yönünden de büyük uygunluk gösteriyorlar. Evlerin % 41'inin geliri orta tabaka bir yaşamı sağlayacak

6000 - 10 000 gelir dilimi içindedir. Bir % 37'sinin de 3000 - 5000 TL. aylık geliri vardır, (Tablo 7). Böyle homojen bir gelir düzeyi şehrin korunması ya da yeni yönlele doğruıtulması olaraklarının yaratılmasında belki de olumlu bir şeydir. Teklif edilecek yenilikler hemen hepsi için aşıağı yukarı aynı çekicilikte olacaktır.

Buna rağmen bugün bu dışardan ve bir ölçeğe göre prestiji az mesleklerden gelip (rençperlik) gene yeni yapının prestiji az mesleklerinde kalan (işçi) gurupların geleceğe dönük hayat kazanma istek ve düşünceleri de sınırlı görünmektedir. Hiç başka değişme olmasa, Safranbolu'daki bugün hayatlarını kazananların yapmak istedikleri yeni iş alanları son derece kısıtlıdır. Herşeyden önce sörveyimize göre hane reislerinin % 64'ü işlerini değiştirmeyi düşünmüyor. Bunun önemli bir sebebi şimdiye kadar en az bir kere hayat kazanma biçimlerini değiştirmişlerin oranı % 60'ı bulmaktadır. Bunlar için ikincisi bir değiştirme gereksiz gelmekte, macera diye düşünölmektedir. (Tablo 8). Ayrıca turizme dönük işlerde daha da isteksiz görünöyörlar (Tablo 9). Bu konu turizmle ilgili bölümde yeniden ele alınacaktır.

Ev İçi Yaşam

Yeni meslekler, yeni hayat kazanma biçimi, yeni para kazanma hızı ve onun getirdiğı, yeni hayat biçiminin tüketim tarzlarının insan ilişkileri ve konut içi düzeni etkilemektedir.

Safranbolu'da göçe rağmen ailelerin % 70'i kendi evinde oturmaktadır. Geleneksel olarak herşeyden önce evin kadınların alanı olduğı vurgulanmalıdır. Bu sözden kadınların yalnız evde oturdukları anlaşılmamalıdır. Eski düzendeyiyecek, giyecek ve kullanılacak hemen bütün tüketim maddelerini evin çeşitli yerlerinde, çeşitli zamanlarda ve çok kere bu zaman ve yer hemen hemen hir farklılaşmamış olarak kadınlarca hazırlanırlar. Etrafı sedirli ve yüklöklü odaların ortasındaki boş mekânda yalnız sofraserialip sini üzerinde yemek yenmez, o kaldırılıp çarşaf yayılır, yoragn kaplanır, o kaldırılıp gerekli gereçler getirilip hamur açılır ya da dolma yapılır, o kaldırılıp gergef konur nakış işlenir ve bu böylece gider. Ya da avlu gibi, girişteki taşlık gibi, bahçe gibi, yerlerde daha geniş mekân isteyen faaliyetler çamaşır yıkama, pekmez, yufka, bulgur yapımı birbiri arkasından gelir. Dolayısıyla eve girmek sadece kadınların mahremiyetine girmek değıl kendine göre bir düzen kurmuş olan kadınların çok çeşitli üretim ve hazırlık faaliyetlerine de müdahale demektir. Onun için genellikle ev dışında hayat kazanma ve üretim uğraşları olan erkek-

ler gündüz iş saatlerinde evde bulunmazlar. Uzun bir zaman süresinde birbirini tamamlayarak gelişmiş olan bu tür ev planları, ev içi döşeme tarzı, sedirler, yüklükler, (ortada çok fonksiyonlu boş mekân) kadınların üretim faaliyetleri ve çalışma tarzları, şimdi her iki yönden de değişmektedir. Artık hem kadınlar birçok tüketim maddesinin (processing) üretim ve işleme süreçlerini kendileri yapmıyorlar, ham maddesini (un, buğday, kurutulmuş meyva, kırılmış yün gibi) evde depolamıyorlar hem de ev içindeki belirli mekânları sadece belirli faaliyetler için kullanma yönünde çok açık eğilim gösteriyorlar.

Odalar

Her evde ortalama üç-dört, bazen daha fazla oda vardır (Tablo 10). Odalar, özellikle eski evlerde, çeşitli fonksiyon ve faaliyetler için farklılaşmıştır. Evin bütün odalarının düzenlenmesi, döşenmesi hemen hepsinde aynıdır. Yukarıda anlatılacağı gibi hattâ yüklüğün içinde yerleştirilen yemek pişirme araç-gereçleri ile «mutfak» bile bir odadır. İstenirse burada da yemek yendiği gibi yatılır da.

Bazılarınca «mutfak odası» diye de anılması da bunu gösterir. Tek ayırım yaz ve kış oturulması yeğlenen odalarda yapılmaktadır. Hepsi aynı olunca kışın daha kolay ısınan, ya da yazın daha serin olan yöndeki oda daha çok kullanılmaktadır.

Bu ayırım da görelidir. Böyle mevsime göre ayırım yapanların oranı sörveyimizde sadece % 30'dur. Gene büyük çoğunluk (% 69. 65) her mevsim her odayı kullanmakta ya da daha çok görüldüğü gibi, aile küçüldüğünden beri, birçok oda depo olarak kullanılmakta, aile yaşamını kısıtlı bir kaç odada sürdürmektedir.

Buna rağmen ayrı bir fonksiyonun mekânı olarak beliren ilk mekân bir misafir odası oluyor. Turizm ve pansiyonculuk bakımından anlamlı olacağı düşüncesi ile misafiri hangi odaya yatırdıklarına ait soruda cevaplarının % 74.5'i misafir odasına yığılmıştır. % 6 gibi bir grup da ayrı misafir yatak odasından söz etmiştir. Hangi odayı misafire ayırdırlarsa orda, kendilerine de yaptıkları gibi yere şilte sermekle yapılan yataklarda misafiri yatırmaktadırlar. Bu bakımından hepsi aynı düzende çok odalı evlerde yatma yeri sorun değildir (Tablo 11).

Misafir odasından sonra mutfakla oturma odası farklılaşma eğilimi göstermektedir. Ayrı bir yemek odası en sonra geliyor. Bu farklılaşmalarla beraber, kadının tüketim maddesi oluşturması, hazırlaması azalıyor. Bu faaliyetler ticarileşip evin dışına kaçıyor. Ay-

nı zamanda bu iki oluşuma paralel olarak yeni tür eşyalar ve tüketim tarzları giriyor (Tablo 12).

Yeni giren eşyalar arasında karyola önde geliyor. Karyolanın eski düzeni çok zorlayan bir eşya olduğu kuşkusuzdur. Her odada ortadaki boş mekâna serilip kaldırılabilen ve odadaki yüklüklerde saklanabilen yataklar yerine bu uzmanlaşmış mekân isteyen sabit yatma düzenin hangi gereksinimden kaynaklandığını belirlemek biraz zordur. Karyolada yatmak bir dereceye kadar statü belirleyen gösterişçi tüketim sayılabilirse de, yerde yatmaktan, tabandaki soğuk hava ceryanlarından ve tozdan kurtarmaktadır. Onun için çok daha sağlıklı bir düzen sağladığı da doğrudur. Üstelik her gün konup kaldırılmadığı için evin kadınlarının işlerini de azaltmaktadır. Yatma düzeninde hizmeti azaltan karyoladan başka yönler de girmeğe başlamıştır. Bazı evlerde yeni yeni yorgan kaplamak yerine nevresim kullanılmağa başlanmıştır. Eğer pansiyonculuk gibi bir yöne gidilecekse bu husus önemlidir, hemen her gün çarşaf değiştirilebilmesi için yorgan çarşaf kaplama usulü hiç uygun değildir. Bugünlerde batı anglosakson kültüründen alınıp otellerimize yerleşen battaniye ve çarşaf kullanmada çarşafklar kısa ve dar olduğundan her zaman kaymakta, battaniler kalın ve sert olduğundan rahat edilmemekte, üstelik battaniye yıkama alışkanlığı hiç olmadığından, çarşaf değiştirilmemişcesine kirli ve mikroplu bir yatma düzeni sürdürülmektedir. Bir başka yön de yatakların üstüne örtü koyup tozdan koruma alışkanlığı olmamasıdır. Yüklüğe kalkan yatak elbet örtü istemezdi. Bir aşamada battaniler örtü gibi kullanılmış, toz ve mikrop barındırmaya ayrıca devam etmişlerdir, sonra yorgan kalkmış bu tozlu battaniye ve kısa çarşaf kalmıştır. Safranbolu'ya bu yatak düzeninin girmesini mutlaka önlemek gerekir. Onun için, nevresimin özen-dirilmesi bizim geleneksel yatak alışkanlıklarımıza en uygun, kolay ve temiz yatak düzeni olacak gibi görülmektedir.

Oturma düzenin, giyilen elbisenin, oturarak yapılan işlerin birbirleri ile karşılıklı ilişkisi olduğu bilinir ama bunların nasıl bütünleştiği açıkça belirtilmemiştir.

Dar etekle ya da erkek giyiminde pantolonla sedirde ya da yerde o yaşantının görgü kurallarına uygun olarak derli toplu oturmak olanaksızdır. Sedirde uzun süreli oturma ayakları yukarı çekerek ya da dönerek oturmağı gerektirir. Kısa süreli oturmalarda ise bir sandalyada oturmak kadar eğreti ve rahatsızdır. Daha çok yaşlı-genç insan eve girip çıktıkça karşılıklı oturma gereği iki-üç kişiden daha çoğa çıktıkça ve özellikle köşe minderlerinde oturacak bir tek

«saygıdeğer» kişinin iki yanından kapıya doğru ve itibara göre hep o baş köşeye doğru oturma protokolünün bozulmağa başladığı, ister elbiselerinden ister yeni alışkanlıklarından yere kolay oturup kalkmayanların çoğaldığı bu günlerde önce sandalyalar sonra daha rahat oturma sağlayan koltuklar sedirli odalara girmektedir. İtibarı, çağdaşlaşmayı, daha çok geliri olmayı, dışarı ile ilişkileri kanıtlayan bu eşyalar hem sedir düzenini bir kenara itmekte hem köşesindeki «baş köşe» geleneği ile beraber, ortayı boş bırakıp kenara dizilerek oturmak üsulünün de kalkmasına sebep olmaktadır. İlginç yön koltuklar, kanapeler gelirken, önceleri bunların da sedir gibi odaya çepeçevre sıralanması, hattâ sedirlerin önüne dizilmesi olmaktadır. Böylece yeni bir tür sedir meydana getirilmekte, yeni oturma düzenine alışmanın çok sonraki bir aşamasında bu eşyalar karşılıklı konmakta, ya da gruplaştırılmaktadır. Bunlar karşılıklı oturmak, sedire oturduğunda ayağı yere yetişmeyen, yan oturmak da istemeyen kimselere iskemle bacakları arasındaki tahtaya basması için verilmekte, bazen sehpa gibi kullanılmaktadır. Bu ara biçimler son derece çeşitlidir ve ne yönlere kayacağı henüz belli değildir.

Orta mekânın boş bırakıldığı ve herşeyin duvarlardaki yüklük ve dolaplara kaldırıldığı odalarda karyola ve masa sorun olduğu gibi, özel ışıkla yazı yazmak, kitap okumak, hattâ ütü yapmak gibi faaliyetler zorluk çıkarmaktadır. Ayrıca, radyo, televizyon, dikiş makinası gibi ortada yüksekçe bir yerde durması gereken eşyalar da bir türlü yerini bulamaz görünmektedir. Unutulmamalıdır ki yüklükler yatak yorgan hattâ sandık gibi hacimli eşyaları barındırır ve eski kıtlık ekonomisinde edinilen eşyaların sadece belirli zamanlarda, seyrek kullanılmasına göre geliştiği için, sandıklar olsun, bohçalar olsun sık sık açılmayacak, kullanılmayacak şekilde yerleştirilen eşyaları saklamak içindir. Bir yüklüğü, bugünün ütü isteyen elbiselerine dolap haline getirmek ya da kitap dolabı olarak kullanabilmek, bir öğretmenin evinde gözlemlendiği gibi, çok derin oldukları için, hiç de uygun şeyler değildir. Öte yandan yeni eşyalar da yeni yaşam tarzı ile beraber eski düzenin ahengini bozmaktadır.

Oturma düzeninden sonra Safranbolu evlerinin iç döşeme düzenini etkileyen bir başka yön yemek yeme düzenidir. Geleneksel olarak birden fazla kimse beraber yemek yediğinde bilindiği gibi yerde sofraya bezi üzerinde konan ayak ve sininin etrafında bağdaş kurularak ya da ayaklar alta alınıp üzerlerine oturarak yenilir. Bu düzende tek tabaktan yenir, su maşrapa ve bardakları kısıtlıdır ve bıçak çok az kullanılır. Yenilikler girip, çeşitlenmeler başladığında

önce herkese ayrı tabak ve çatal sonra bıçak daha sonra ayrı bardak girmekte, bu arada yerde sinide hattâ hamur tahtasında yemekten masada yemeğe geçilmektedir. Bizim örneklerimizde masada yiyenlerin oranı % 52, değişken olarak bazen yerde bazen masada yediklerini söyleyenler de çoktur. Yüzde 16 (Tablo 1B). Elbette eski konutların uyumlu yemek tarzı odaların ortasındaki boş mekânda, o öğün uygun gelen birinde yere sofra kurulup yemektir. Onun için oturma odasında yemek yeriz diyenlerin oranı % 60'ı bulmaktadır (Tablo 13A). Unutulmaması gereken bir başka yemek yeme tarzı da özellikle tek kişiye yemek veriliyorsa -örneğin evin erkeğine ya da yetişkin oğluna- yemek tepsi içinde getirilir, sedirin üstünde yan oturularak yerde yeniyormuşçasına yenir.

Masa ilk girdiğinde çok kere sofada, konsol gibi kullanılmakta, üstüne fazla tabaklar, sürahi, bardak, başka eşyalar konmaktadır. Sonra ya sofada masada yenmekte ya da sanki odada yerde sofra hazırlanmış gibi masa yemek zamanı odaya sedirin önüne taşınmakta, bir ya da iki kişi sedirde oturmakta diğerleri öbür yanlarda sandalyalarda oturmakta, tek ya da daha çok tabaktan yemektedirler. Bir zaman sonra, hele koltuk, kanepeler girmişse masa bu odanın ortasına konmakta üzerine işli ya da değerli bir örtü örtülmekte, vazo, sigara tablası falan yerleştirilmektedir. En sonunda da ayrı bir odada sandalyaları, büfesi olan bir yemek oda takımı tabak takımı ve benzeri eşyalar gelmektedir. Böyle bir yer sörveyde bir tek evde gözlemlenmiştir. Bu son aşamaya eski düzeni sürdüren Safranbolu evlerinde rastlanmamıştır. Bu çeşitlenmelerde içeri-dışarı taşınan masa kullanılması en zor tarzdır. Yerde ya da sedirde yemek de yeni alışkanlıklara uymamaktadır. Sedirlerin önüne konacak masaların yaşaması olasılığı daha çok gibi görünmektedir.

Tüketime hazırlanmasının her aşaması bütünü ile evin dışına kayan, artık kadınlarca yapılmayan birçok madde olduğu gibi başlangıçtaki, kirli, geniş yer isteyen işlemlerin bir kısmı da ticarileşmiştir. Aralarında halâ evde yapılanları vardır ve konutlar genellikle ilk düzene göre gelişmiştir. Çeşitli amaçlarla kullanılabilen birçok boş, geniş mekân vardır. Buraları tüketim maddelerinin işlenmesi için kullanıldığı gibi, günlük yaşamın her türlü faaliyeti için de kullanılır. Bahçe, taşlık, sofalar, oturma ve depolamanın kenarlara çekildiği -dar sedirler ve yüklükler- ortasının boş bıraktığı odalarda sürdürülen birçok faaliyet hem üretim işlemleri, hem yaşam işlemleri şimdiye kadar olduğu gibi kalmış, şimdi değişmek için zorlamaya başlanmıştır. İlginç bir durum, evlerin zemin

katlarındaki mekânların fonksiyonsuz kalması, daha doğrusu bu fonksiyonların ticarileşmesine duyarlı ev sahipleri buraları değiştirip dükkân yapmak istemektedirler.

Değişmenin gerçek yönünü ve biçimini hiçbir şey bu kadar açık-seçik ortaya koyamaz.

Anketlerimizde özellikle alt kat mekânlarının kullanıldığı, kadınların yıllık ya da mevsimlik gıda hazırlama faaliyetlerinden aldığımız birkaç tanesinin ne denli yaygın olduğunu araştırdık. Evin dışına kayanların başında ekmek yapmak gelmektedir. Örneklerimizde sadece evlerin % 51,9'unda ekmek evde yapılmakta, diğerleri çarşıdan almaktadır. Tablo 14'den görüleceği gibi aynı şekilde bulgur, sucuk da çok azalmıştır. Buna karşın kavurma % 60, tarhana % 92, salça, turşu, reçel yapımı, yüksek oranda sürdürülmektedir (Tablo 14 ve 14A). Bu faaliyetlerin azalıp çoğalması Safranbolu'ya göç etmiş olmakla, ya da meslek ve gelirle büyük bir ilişki göstermemektedir. Meslek, gelir ve göçle yapılan çapraz tablolarda anlamlılık oranı hiçbir zaman çok olmamıştır. Yani yaşam tarzı değişmeye yönelmişse de henüz yaygın hale gelmemiştir. Ev içi yaşamı, hem evin dışına kaçan fonksiyonlar hem de yeni gelen alışkanlıklar ve düzenler bakımından büyük ve kökten bir değişimi henüz getirmemiştir. Mesleklerde büyük yapısal değişikliği içeren rençberliğin kaybolması ve zanaatkârlığın çok azalması, bunlara koşut olarak hünerli işçiliğin ve memurluğun gelmesi, bir anlamda gelirin kaynağını ve cinsini miktarını değiştirmişse de bunun ev içi yaşama yansımaları henüz başlangıç halindedir.

Öyle ki tüketim maddelerinin yalnız yiyeceklerle ilgilileri değil, eşyalarda giyimin hazırlanması ile ilgili olanlarda değişimin başlangıcındadır. Gene de konut için yerleşmede zorlamalar yarattığı iyice görülmektedir.

Yenen Yemekler

Safranbolu yaşam biçiminin bütünü gibi görece olarak az değişmiş hem de turist yönünden anlamlı bir başka yönü de yenen yemeklerdir. Sörveyde bu konu ile ilgili soruların sağladığı bilgilere göre en çok değişmiş ve geleneksel ya da kırsal yörenin özelliğini kaybetmiş olan yemek sabah kahvaltılarıdır. Bir zamanlar tek kahvaltı yemeği olan çorba hemen hemen kaybolmuştur. Cevapların çoğunda gıda değeri çok başka olmakla beraber çay ya da süt birbirinin yerini alan iki şey gibi görünmektedir. Bunların yanında cilenin varlığına göre zeytin, peynir, yağ, reçel hep beraber ya da

bazılarını yenmektedir. Diğer öğünler içerisinde önemli olan akşam yemeği üzerinde durulmuştur. Karadeniz yöresi verimliliğine uygun olarak yaş sebze yemeklerinin en az tahıl ve unlu yiyecekler kadar yendiği anlaşıyor. Gene de hakim yiyecekler bulgur, börek gibi nişastalı ya da fasulye gibi bakliyattan olanlardır. Cevapların üçte bir kadarı et yediklerini söylemiş, bir o kadarı da tatlı diye ayrıca ilâve etmiştir. Meyva hemen herkesin bahçesinden sağlanabilmesine karşın ayrıca sözü edilmemiştir. Soru kendilerinin ne yediklerinden çıkarılıp genellikle Safranbolu'lular ne yer diye sorulduğunda % 45'i eti de hatırlamış, % 31'i yalnız hamur işlerini, % 17'si yalnız sebzeleri yediklerini söylemişlerdir. Görüldüğü gibi belirli bir günde ne yemiş olurlarsa olsunlar ortalama diyetleri çeşitlenmiştir. Gene de ilginçtir buraya has yiyecekler sorulduğunda bunların hamur işleri olduğu görülmüştür. Örneğin düğün yemekleri et ve pilâvdan sonra çeşidini anlattıkları börek ve baklavalar gelmektedir. Sebze en makbul yiyeceklerden değildir. Böyle olsa bile önemli olan başka yörelerden farklı olarak sebze ve meyvanın diyetin temel ögesi olacak kadar çok tüketilmesidir. Öte yandan Safranbolu'da hamur işlerinde hamuru çok üzerindeki harcı az pideden daha fazla içine konulanlarla hamuru dengelenmiş börek hakimdir. Bu da hem daha besleyici hem de daha zevkli bir yiyecek oluşturmaktadır.

Aslında yenen yemekler değişmedi ise de yemek hazırlama, saklama, pişirme ve yeme düzenleri Safranbolu'da en çok değişmeye uğrayan dilimidir. Ev içi düzenin çok yönü ve özellikle kadınların yaşamasının çeşitli mevsimlerde ve günlerin çeşitli zamanlarında yapılan çok şey değişmiş evin dışına, ailenin dışına kaçmıştır.

Evden dışarı kaçmış gıda hazırlama işlemleri yemek yeme yer ve biçimine bir de bu yemeği pişirmede kullanılan yakıt -odun ve odun kömürü yerine, likid gazın geçtiğini eklemek gerekir. Bu yakıt üstelik eski evler yönünden çok tehlikelidir. Eski evlerde genellikle mutfak diye anılan yer herhangi bir odanın yüklük ve gusulhanesinin yeniden ayarlanıp ara raflar yapılarak mutfak haline getirilmiş olduğudur. Genellikle odanın pencere önü sedirleri ve ocağı korunmuştur. Ortası da boştur ve çok zaman yemek yemek için kullanılmaktadır. Yemek yüklüklerin içine yerleştirilmiş likid gaz yakan ocakta pişirilir. Sörveyde burada yemek yiyenler (% 5) buradan "mutfak odası" diye söz etmişlerdir. Mutfaktan söz edenlerin ne oranda burayı söylemek istedikleri belirsizdir (Tablo 15).

Tencereler kap-kaçak yüklükteki raflarda saklanır. Aslında yüklüklerin kapakları kapatıldığında gene derli toplu bir oda bu-

lunmaktadır. Ama bu düzen hem yangın yönünden çok tehlikeli hem de temizliği çok kolay bir düzen değildir. Genellikle bu geniş evlerde bir bolluk ekonomisinin hakim olmadığı açıktır. Dolayısıyla hem standartlar düşüktür hem de bütün yaşam az bulaşık, az çamaşır, az masraf doğrultusundadır. Evin içinde geliştirilmiş olan yıkama yerleri ister gusulhane olsun ister az sayıdaki hamam olsun kişinin her istediği an kolayca yıkanabileceği kolaylıklara sahip değildir. Önce suyu taşımalıdır ve sonra ısıtılması uzun bir ameliye gerektirmektedir. Yıkanmanın kendisinin çok kişisel sayılması herkesin yalnız gözlerinden değil kulaklarından da uzak olması dökülen su sesinin de duyulmaması gerekliliği şartların uygunsuz dar yerde soğukta yıkanmak zorunluluğu, sıcak suyun daha eskiden sabunun kıtlığı dinsel öğretimin zorunlu kılmasına rağmen yıkanmayı sevimsiz ve istenilmez yapmıştır. Zaten yalnız Safranbolu'da değil memleketin en gelişmiş banyo ve helalarına sahip yerleşmelerinde bile evlerdeki bu üniteler rahat olup olmadığının söz konusu edilmeyeceği kadar, çabuk kullanılıp, geride ne biçim bir yer bıraktığına bakmadan ve düşünmeden insanın kendisini dışarı attığı bir yer gibi kullanılmaktadır. O oranda da pis, rahatsız ve düzensizdir. Bu konuda büyük şehirlerde en lüks apartmanlarda bile biçimsiz bir dar pencerenin banyoyu aydınlattığını düşünmek yeter.

Bugün çamaşırı bahçede yıkayamayız diyenlerin oranı % 5.44, derede yıkayanların % 27'dir. Şimdi evin hamamında ya da mutfakta yıkıyoruz diyenlerin de (% 60 ve % 10) bir zamanlar gene böyle açıkta yıkamış olacakları düşünülürse ev içine suları yaymadan, yapıyı yıpratmadan, kilim gibi hacimli parçaları da içeren yıkama faaliyetini kolay ve etkin bir biçimde sürdürmenin zor olduğu açıktır. Kirli çamaşır sularının ne yapıldığı bunu açıkça göstermektedir. Evlerin % 15'inde bu sular bahçeye, % 36'sında mutfak abdestliğine, % 35'inde de hamam deliğine dökülmektedir. Eski ahşap evlerin hepsinde bu faaliyetin yeniden düzenlenmesi gereği açıktır. (Tablo 16).

Helâların temizliği de % 34.69'unda sadece su dökülüp süpürüldüğü düşünülürse bu konuda standardın daha düşük olduğu görülür. Sadece % 20'si kadarında temizlik tozu ile ovulmaktadır. Antiseptik kullanıldığı görülmemiştir.

Evlerin % 25'inde kezzap kullanıldığı söylenmiştir. Bir yönden kezzap çok kuvvetli bir asit ve antiseptik olmakla beraber taşları tahrip ederek çok daha gözenekli, dolayısı ile daha çok kir tutar hale getirdiği için ne kadar yararlı olduğu tartışılmalıdır. Sadece

bir ev halkından daha fazla kimsenin kullandığı helâların temizliği için hem helânın fizik yapısının hem de temizlik alışkanlıklarının oldukça kökten değişmesi gerekir.

Türkiye'nin hemen her yöresinde -hattâ umuma mahsus yerlerinde görüldüğü gibi, helâ, yıkanma yeri, mutfak gibi yerlerin değişmesi en sonlarda yer almakta, temizliklerinde inanılmaz bir eksiklik görülmektedir. Statü belirlemeye dönük tüketim örneğin tül perde çabuk benimsendiği halde, kolay temizlenir örneğin fayans kaplı helâ ya da yıkanma yeri halâ gelmemiştir. Bu ıslak mekânların hem yapıyı yıpratıcı hali hem de temizlik güclüğü fark edilmemektedir. Taşıma su ile ve yere çömelerek iş görmenin getirdiği alışkanlık, musluklu akar su ve yerden yüksek musluklar yapıldığında bu sefer bol suyu etrafa çarparak temizlemek, temizlik tozları ile az su ve dikkatle temizlemenin yerini tutmamaktadır. Çarşı hamamında, bahçede ve derede yapılan temizlik evin içinde "yalak"a alındığında su -temizlik maddesi (vim gibi temizlik tozları ve deterjanlar) dengesi çok zor kurulabilmekte, hem su hem toz ziyan edilerek üstelik yapı tahrip edilmekte, temizlik standardı da pek yüksek olmamaktadır.

Aslında sorveyde herkes modern temizlik malzemesi (deterjan, vim gibi) kullandığını ileri sürmektedir. Fakat bu malzeme ile bile ulaşılan standart düşüktür. Üstelik gereğinden fazla su kullanmak, az su kullanımına göre gelişmiş yapıyı yıpratmaktadır. Hızla bu yönden hem üslûbu hem yapıyı koruyacak değişik maliyetlerde çözüm getirmek gerekmektedir. Açıkçası bahçede ve derede etrafın kolları gereksinimden yıkanan çamaşır ve bulaşık ve çarşı hamamında aynı şekilde yer alan beden temizliği evde dar mekâna girdiğinde ya seyrek ve az su ve malzeme ile düşük standartlı olmakta ya da aynı alışkanlık sürdürülerek çok su, etrafa saçılarak kullanılmakta, temizlik malzemesi ziyan edilmektedir.

Sorveyimizde yerler hergün silinir diyenlerin oranı çok yüksek olmakla birlikte, gözlemler bunun bir ideal olduğunu göstermektedir. Evin hanımının becerikliliğine ya da evde iş yapabilme çağındaki kızların varlığına göre evler daha temiz ya da değildir. Gene de, evlere ayakkabı ile girilmemesine rağmen, girdiğimiz hemen her evde özellikle sofalar ve merdivenler, hiç de hergün silinmiş gibi değildi. Küçülmüş ailelerin kullanılmayan odaların ve üç katlı evlerde yardımcısız kalmış orta yaşlı hanımların bu işlere yetişmemesi doğaldır fakat standardı düşürmektedir. Öte yandan eski üslûplu evlerin önemli bir çamaşır yıkama sorunu vardır, yalnız

yatak çarşafı ve kişilerin çamaşırları değil hayatın çeşitli faaliyetleri -yemek, yatak gibi ve örneğin yorgan kaplamak ya da börek-yufka açmak gibi faaliyetler hep aynı yerde yapıldığı için hem kilim gibi yer örtülerinin, hem de sedir örtülerinin belirli aralıklarla yıkanması gerekmektedir. Ve bunların temizliği de ev dışına kaçmış bir faaliyet değildir. Evin kadınının sorumluluğundadır. Gene de yatak çarşafı evlerin yarısında haftada bir değiştirilmekte, % 38'ine yakın bir bölümünde de onbeş günde bir değiştirilmektedir. Bu sıklık büyük şehirlerimizin orta ve üst orta tabakalarının standardının aynıdır. Ayda bir değiştirildiğini söyleyenler gene de yüzde ondan fazladır (Tablo 17). Misafir çarşaflarının değiştirilmesi de onbeş yıl önce Batı Anadolu'da bulduğumuz standartlardan daha ilerdedir. Burada evlerin % 75'inde her misafirden sonra çarşaf değişmektedir. Kirlendikçe değişir diyenler % 15'e kadar düşmüştür (Tablo 17A). Bu bakımdan bir denetleme sorunu olarak otellerde başkasının yattığı çarşafa ne tepki gösterdiklerini sordüğümüzda % 90'dan fazlası haber verir mutlaka değiştiririm demiştir. Açıkça görülüyor ki Safranbolu'da bir pansiyon ya da otel sorunu bir gün başlatılabilirse bugünkü ailelerin standartları hiç değilse yatak çarşafı yönünden her müşteriden sonra değiştirme aşamasına varmıştır. Her ne zaman değiştirilirse değiştirilsinler büyük çoğunluk her hafta çamaşır yıkamaktadır (% 76). Gene önemsenmeyecek bir başka grup (% 19) onbeş günde bir yıkmakta sadece % 5'e varan bir grup ayda bir demektir (Tablo 17B).

Evlerin fizik yapılarının ve gıda, yakacak depolama usulleri, yemek pişirme düzenlerinin getirdiği fazla kirlenme özellikleri bir yana bırakılırsa Safranbolu evlerinde temizliğin Türkiye ortalamasına vardığı rahatça söylenebilir. Fakat bu ortalamanın özellikle evlerin yıkanacak yer, helâ ve bulaşık yıkama düzenlerinin çarşı, hamam, dere, bahçe alışkanlıklarından kurtarılmasını, ev içinin daha muhkem ve kolay temizlenir bir fizik yapıya ve alışkanlığa geçmesini sağlamak gerekir.

Boş Zaman Faaliyetleri ve Turizm Deneyimi

Mahalli nüfusun gündelik yaşantısının, turizm ve turistlere doğrudan doğruya etkili olan bölümlerinden biri de boş zaman faaliyetleridir. Yerel nüfus bu konuda ne kadar organize ve renkli olursa temel amacı gezmek, görmek, hoş vakit geçirmek olan turistlere sağlayacakları koşullar da o kadar doyurucu olur. Ayrıca kendisi turist olarak gezmişse, kendi turizm deneyimi ister istemez yaşan-

tısına yansır. Onun için Safranbolu'nun turizm deneyimini ve boş zaman uğraşlarını gözlemlemeğe çalıştık.

Dışa kapalı geleneksel toplumlarda boş zaman faaliyetlerinin en belirgin özelliği çalışma düzeninden farklılaşmamış ve ayrıca örgütlenmemiş olmasıdır. Üstelik bizim toplumumuzdaki kadın-erkek ayrımı bu durumu daha bir vurgular. Onun için kasabalarda, hemen her gün gündelik işlerinin ve sorumluluklarının dışında kalan zamanlarını geçirmek için hem kadınların hem erkeklerin kendilerine göre yaygın, şekillenmemiş fakat devamlı faaliyetleri vardır. Kadınlar için bu yaygın faaliyeti ziyaretler, erkekler için de kahveye gitmek oluşturur. Fakat bunlar bile bugünün sanayileşmiş toplumlardaki gibi tam bir boş zaman faaliyeti gibi farklılaşmış değildir.

Kadınlar ziyaretlerde örgü örür, nakış işler, hattâ birbirlerine başka tüketim maddelerinin işlenmesinde yardımcı olurlar. Erkekler de dükkânlarında iken bile aynı sokaktaki arkadaşları ile sohbet eder, oyun oynarlar. Ya da kahvede iş ilişkilerini sürdürürler. Bu karmaşıklığın örnekleri çoğaltılabilir. Buna rağmen, bir yerde kadınlar için ev ziyaretleri farklılaşmış bir düzeye ulaşmış, erkekler için de kahveye gitmek zevkli bir çevrede geçirilen boş zaman faaliyeti haline gelmiş, çalışma ve eğlence düzenlerinin birbirinden farklılaşmış olduğu başka analizlere girişmeden kolayca söylenebilir. Safranbolu'da bu yön araştırılmıştır.

Doğal olarak tüketim maddelerinin hazırlanması gibi fonksiyonlar evin dışına kaçıp ticarileştikçe boş zamanı artan kadınların boş zaman faaliyetlerinin kristalize olması beklenir. Buna rağmen henüz, ziyaretlerin dışında etkin ve yaygın bir düzen belirmemiştir. Sörveyde hanımların komşularını ziyaretlerinin % 37.63'ü "boş olunca" gibi cevaplandırdıkları hiç yapılaşmamış bir düzendedir. % 5.37'si kabul günlerinde, % 4.84'ü belirli toplantı günlerinde, ama çok daha büyük bir oranı öğleden sonraları ziyaret ettiklerini belirtmişlerdir. Üstelik ziyaretlerde imece, yeni tüketim maddelerinin ortak işlenmesine ait faaliyetler büsbütün kalkmış, en çok nakış işleme, mevlût okuma, ya da oyun oynamağa, sohbete dönüşen bir özellik kazanmıştır. Bu hali ile hanım ziyaretlerinin farklılaşma derecesi ya da geleneksel olup olmaması (mevlûta karşı kart oyunları) mahallelerin eski olup olmaması ile (dolayısıyla evlerin) ya da doğma büyüme Safranbolu'lu olup olmamakla değişmemekte, bütünü içinde yayılmaktadır (Tablo 18 ve 19). Örneğin bir yandan oyun oynayanların % 57'si, öte yandan kuran, mevlût okumak için toplananların % 66'sı Safranbolu'ludur. Diğer kategoriler de benzer bir dağılım göstermek-

tedirler. Bu ziyaretlerde ikram edilenler de geleneksel yemek, meyva, yemişten yeni yeni gelişen çay erek gibi şeyleredek benzer bir dağılım göstermektedir. İster yerli ister dışardan gelmiş olsun kadınların ev içi çalışma düzeni ile boş zaman geçirme düzeni eski düzenden daha belirgin ve farklılaşmış bir hale, çeşitli gruplar aynı tempo ile gelmekte ama aynı zamanda küçük oranlarla kuran okumakla kart oynamak gibi kutuplanmış faaliyetlere de açılmaktadır. emekli, tüccar ve hünerli işçi iken, kart, tombala oynayanların eşleri gene hünerli işçi, tüccar ve emekli iken bunlara zanaatkâr ve memurlar da eklenmektedir. Besbelli hanımların temel boş zaman faaliyetlerinden komşu ziyaretleri billrleşirken ne tarafa yöneleceği eşlerinin mesleği, buralı olup olmamaları ya da evlerinin eski olup olmaması ile belirlenmemektedir. Burada bizim araştırmamıza konu olmayacak başka faktörler söz konusudur.

Boş zamanları özel olarak değerlendirmede yeni bir aşamayı belirliyen bir başka yn de bazı faaliyetlerin kadın-erkek ailece beraber yapılmasıdır. rnek olarak biz gece ziyaretlerini, kır gezilerini ve gezmek için yapılan seyahatleri araştırdık.

Ziyaretlere eşleri ile beraber gitmek tam yerleşmiş bir davranış tarzıdır (%93). Kır gezintileri hem daha az hem de ziyaretlere göre biraz daha düşük oranda eşlerle beraber yapılan bir faaliyet gibi görünmektedir. Eşlerle beraber seyahate gelince, önce srveye cevap verenlerin yarısından az fazlası gezmek için seyahat etmediğini söylemiştir. Gene de gezmek için seyahat edenlerin hemen hepsi eşlerini de götürmüşlerdir. Bu rapor kadınların değişen sosyal statüsünü, kadın-erkek, özellikle karı-koca ilişkilerindeki yeni yönleri söz konusu edecek yer değildir. Buna rağmen kırdan yeni göçmüşler de dahil olmak üzere ister memur ister esnaf olsun çok belirgin bir davranış benzerliği olduğu görülmektedir.

Kadınlarla erkeklerin ayrılığı ve buna bağlı farklı davranışlar, söz geliş bundan 25 yıl önce böyle küçük kasabalarda memurlarla esnaf, zanaatkâr aileleri arasında, hele kırdan gelenlerle kıyaslandığında büyük değişiklikler gösterirdi. şimdi hem g, hem meslek değişiklikleri, yeni haberleşme araçları, eğitim hepsi birden kadınlı erkekli faaliyetleri çoğalttığı gibi ayrı ayrı yapanları da birbirine benzetiyor.

Önceleri memurlar daha çok gezerken şimdi hünerli işçilerle bir farklı kalmadığı gibi esnaf ve tüccarların dünyası da memurlarınki kadar genişlemiş görünüyor.

Bunlar gözönünde tutulduğunda şimdiye kadar pek değişmemiş olan Safranbolu ev hayatının bundan sonra her nüfus kesiminde hızlanacağını düşünmek doğru olur.

Karı-koca beraber ziyaretler bir yana, gezme seyahatleri her meslek ve gelir grubu için kısıtlıdır. Böyle gezilerde örneğin bir otelden ne beklediklerini de açık seçik bilememektedirler. Hane reislerinin % 36'sı bir otelde kalmış olmalarına rağmen çoğu oteli beyenip beyenmediğini, niçin beyenip niçin beyenmediğini pek ifade edememektedir. Cevapların % 27'si belirsiz ve bilmiyorum kategorilerinde birikirken, bir % 38'i de hiç kalmadığını söylemekte, ancak % 9'u temizliğinden, % 15 kadarı da banyo, sessizlik, salonları gibi birkaç özelliğinden söz edebilmektedir. Bu oranlar turizme açılacak bir yöre için hesaba katılabilir önemde değildir. Soru neyi beyenmediniz haline getirildiğinde % 41'e yakın bir grup için bu gene belirsiz bir şeydir. Ayrıca gene yukarda söylendiği gibi % 30'un bu konuda bir deneyimi yoktur. Yalnız açık-seçik pisliğinden şikâyet edenler % 23'ü bulmaktadır (Tablo 21 ve 21A).

Kavramlarda, Değerlerde Değişme

Meslekleri yönünden anlamlı toplumsal yapı değişikliği gösteren, fakat ev içi yaşamın genellikle eskiye yakın bir düzende kaldığı Safranbolu'da dışa açılma, kavram ve değerlerde değişme, fizik yapıda gözlemlenenen çok daha fazladır.

Günlük hayatın temposu, yatıp kalkma zamanları, yemek zamanları, standart zaman birimlerine ve evin erkeğinin yeni mesleğine uygun bir tarzda güneşin doğup batmasından ya da namaz vakitlerinden kurtulmuş, fabrika, büro ya da onlara bağımlı olarak diğer iş yerlerinin açılış ve kapanış saatlerine uymuştur. Özellikle gece yatma zamanları böyle küçük bir kentte beklenmeyecek kadar ileri saatlere kaymıştır. Bunda televizyon yayınlarının çok önemli yeri olduğu anlaşılmaktadır. (Tablo 22, 23). Dış dünya ile ilgilenme de, göçlerle ve kitle iletişim araçlarının etkisi ile artmaktadır. Yakın çevrenin, örneğin Amasra'nın ya da Ankara'nın uzaklığını standart uzaklık ölçüleri ile bilenler ya da motorlu araçların zamanı ile ifade edenler % 70'in üzerindedir.

Ayrıca Berlin'in Almanya'da olduğunu bilenler % 50'ye yakındır. Bu oranlar bundan 15 yıl kadar önce Batı Anadolu'da bulunmuş olanlardan çok daha yüksektir (Tablo 24). Televizyonun yaygınlığına rağmen, ayrıca gazete okuyanların oranı % 80'i bulmakta, kendisi hergün alanlar yarından fazlayı oluşturmaktadır. Bu özel-

likleri ile Safranbolu nüfusu dışardan turist olarak gelecek gruplara açıktır.

“Turist” kavramını, bir çok başka yerde görüldüğü gibi sadece yabancı ülkelerden gelip gezenler olarak anlayanlar çoğunluktadır. Hem yabancıları hem yerli gezginleri anlayanlar birincinin yarısı kadardır. Göçün çok olduğu gelip geçen nüfusun ne yaptığının bilinmediği bu günlerde böyle bir kavramlaştırma doğaldır. Zaten turistlerle herhangi bir ilişkisi olup olmadığı sorulduğunda örneklerimize giren Safranbolu’luların % 7’si hiç olmadı diye karşılık vermişlerdir (Tablo 25 ve 26). Öte yandan, büyük çoğunluğu faydalı olduğunu, döviz sağlayacağını, ülkeyi tanıtacağını da bilmektedir. Sadece bir kişi ahlâkı bozacaklarından, bir kişi de düzeni bozacaklarından söz etmiştir (Tablo 27).

Safranbolu’luların yabancılarla karşılaşmalarındaki olgun tutumları “gece sokakta yabancı bir gurup görseniz ne yaparsınız” sorusuna verdikleri yanıtlarda gözlemlenebilmiştir. Aslında yabancılarla olumlu gereksiz ilgi göstermek çok zaman olumsuz ilgilenmek kadar can sıkıcı olabilmektedir. Kendi kendilerine kalmak isteyen gruplarla ille konuşmak onlarla birlikte örneğin gezmek istemenin çok kere onlara sataşmak kadar rahatsız ettiği bilinir. Safranbolu’luların % 71’i “dikkat bile etmem” demiştir, (Tablo 28). Bu reaksiyon en istenecek reaksiyondur. Diğer yanıtlar da hep olumludur. Turistlerle temaslarının az olmasına karşın yabancılarla ve başka yaşam tarzlarına karşı hoşgörü kazanmışlardır. Bunda Türkiye’nin şimdi ulaştığı değişme aşamasında nüfusun sürekli göç-halinde olması belki de turistin gelip geçmesinden daha etkin olmuştur. Bu olumlu tutumlara karşın turizm ile ilgilenmek henüz Safranbolu’luların dünyasına girmemiştir. Son yıllarda kente dışardan gösterilen ilgi bir dereceye kadar evlerinin ve kentlerinin değerini öğretmişse de bu bilinç bile sınırlıdır. Kentin en güzel evleri diye yeni beton yapılardan söz edenlerin oranı da % 18’dir. Bilmiyorum diyenlerle belirsiz cevapların toplamı da % 43’ü bulunduğu düşünülürse ortalama Safranbolu’lu için henüz tam bir bilinçlenmeden söz edilemez. Fakat % 40’da eski evlerden kendilerine göre güzel olanları seçmişlerdir (Tablo 29).

Güzeli seçtikten sonra korumak bilinçlenmenin bir başka yönüdür. Eski evlerin yıkılmasına, Safranbolu’da doğup büyümüş olanlar, göç etmiş olanlardan biraz daha fazla duyarlılık göstermektedirler. Gene de % 33 gibi bir oranda cevaplar “beni ilgilendirmez” kategorisinde yığılmıştır, (Tablo 30).

Korumak için ne yapılmalı sorusuna gelince en iyisi, birinci derecede etkin olarak "içinde oturmak" seçilmiştir. Öbür birinci derecede etkin yollar istimplâk edilmesi, müze yapılması, pansiyon yapılması gibi dışarının etkisi ile seçilmiş yollardır. Kendi güdülleri ile seçtikleri "içinde oturmak" elbette en iyisidir ama bunun raporun ilk bölümlerinde sözünü ettiğimiz baskılara ne kadar dayanacağı gene yanıtsız bir sorudur (Tablo 31).

Turizmle ilgilenme turiste karşı olumlu tutumdan ve çevrelerinin değerini bilmekten biraz daha farklı bir yerde durmaktadır. Özellikle evlerinin değerini öğrendikten sonra, bu evlerde turizme dönük örneğin pansiyonculuk ya da başka tür faaliyetleri isteyip istemediklerini araştırdığımızda çok ilginç bir durumla karşılaştık. Bu konudaki sondaçlarımızdaki ilginç ve olumsuz bir konu da kahvelere karşı gösterilen bilinçsizlik olmuştur. Bilindiği gibi, hele küçük yerleşmelerde, her erkek, çok zaman son derece düzenli olarak, ya da çeşitli sıklıklarda mutlaka kahveye gider. İyi bir kahvenin fizik özelliklerini sorduğumuzda halbuki, hiç umulmadık bir bilinçsizlik ve ilgisizlikle karşılaştık. Cevapların % 53'ü belirsiz kalmıştır. Temiz, aydınlık olması % 25, oyunsuz, gürültüsüz olması % 7 gibi bir oran göstermiştir.

İster otel ister kahve deneyimlerinin bilinçliliği olsun her ikisi de Safranbolu'luların dışarda vakit geçirdikleri yerlerde, ya da kendilerine sunulan serviste açık seçik, az ya da çok bir standardı benimsemediklerini tercihleri ve istekleri olmadığını göstermektedir. Sunuları olduğu gibi alıp, başka türlü olabileceğini düşünmemektedirler. Ya da kendi isteklerinin bunu değiştirebileceğine inanmadıklarından umursamaz görünmektedirler. Dışardaki standartlarda evlerindeki yakını olarak talep ettikleri duyarlılık gösterdikleri tek şey bir otelde kaldıklarında, yatak çarşaflarında daha önce başkası yatmışsa bunun mutlaka değişmesinde ısrar etmeleridir (Tablo 21). 15 yıl önce hem de Batı Anadolu'da bu oran çok daha düşüktü.

Sörveyimizde, bir pansiyonda, işletme yönünden en çarpıcı birkaç faaliyetin nasıl düzenleneceğine dönük bir küme soru sorduk. İlk sorumuz, turistin evde hangi odalarda yatırılacağı sorusu idi. Daha önce de gösterildiği gibi evler büyük, odalar çok ve belki de en önemlisi hepsi hiçbir farklılaşma göstermeden aynı yapıya hattâ çapa sahip oldukları için herhangi birisi veya birkaçı kolayca bu iş için kullanılabilecektir. Bugün aileler kendi kişisel misafirlerini, misafir odası diye ayırdıkları odada (% 74.5), yere yatak yaparak ya da boş odalardan birinde (% 4.4) ayrı misafir yatak odasını-

da (% 6.07) yatırmaktadır. Hattâ % 11.6 gibi bir grup da kendi yat-tığı odayı vermek gibi büyük bir cömertlik göstermektedir. Sorumuz "pansiyoner alsanız nerde yatırırsınız" haline dönüştüğünde % 82.32'si kesin olarak bu fikri reddetmiştir. Kabul edenlerin % 2.02'si kendi odasını vermiştir. Burada halâ bir misafir imajı hakimdir. Gerisi bir-birinden pek farklı olmayan "yağdaki", "alt kattaki" odalar gibi deyimler kullanmışlardır.

Sorularımızı geliştirip, "pansiyon yapsa idiniz temizliği, gerekli alış-verişi, yemek, kahvaltı hazırlamağı, karar vermeyi kimler üst-lenir" sorularına cevaplar verildikten sonra para-ücret almağa gelince % 90'ı "hayır bunların hiçbirini para için yapmayız" demişlerdir. Bunun bir iticisinin, Safranbolu'yu tanıtmaya, korumaya açma çabala-rındaki uzman ve seçkinlerin son yıllardaki geliş gidişlerinde, Saf-ranbolu'luların katkısının bu ücretsiz misafirsevenlikleri olabilir. Ama bunun hakiki "ticari turizm"le ilişkisi olmadığını anlatacak yollar geliştirilmelidir. Turizmle ilgisi sadece kendi yaptığı mütevazı seya-hatleri ve son on yıldır Safranbolu'ya gelip giden, kendileri doğru anlamı ile turisti olmayan ama kenti bilinçlendirmeğe çalışan uz-man ve aydınların yarattığı rivayetlerle dolu bilgileri dinlemekten öteye gitmemiş bir nüfusun turizmle ilgili ne tür ticari girişimlerde bulunabileceğini araştırmak için sörvey çok uygun bir teknik olma-mıştır. Yeni bir iş tutmak istemeyen, bu yeni işin turizme dönük ol-masını hiç düşünmemiş (% 90) bir grubu "pansiyoner turisti hangi odanızda yatırırsınız" gibi sorular doğal olarak anlamsız kalmıştır. "Gerekli temizlik, yemek, muhasebe, karar verme hizmetlerini kim götürecektir" gibi soruların da hiçbirisine yanıt verilememiştir.

Turizm yönünden bilinçlenme Safranbolu nüfusu için ilk aş-a-malarındandır. Böyle bir faaliyet olduğunu, evlerinin ve dükkânla-rının bir yapı olarak değerli olduğunu anlamışlardır. Ayrıca onlar için dışardan gelenler "yabancı" da olsalar "düşman", kapanacak, kaçılacak, dışarı ittirilecek kimseler değillerdir. Fakat standart bir servis sunup karşılığında standart bir ücret talep edecekleri bir faaliyet potansiyeli de değildir. Turist, özellikle evlerine ve gün-lük hayatlarına girdiğinden bir "yabancı"nın tasnif edilebileceği ikinci kategoriye, "düşman" sınıfına değil de "misafir" sınıfına girmektedir. Elbette bir standart servis -standart ücret ilişkisi içinde görölse idi "müşteri" olabilirdi. Geleneksel küçük şehir mi-safirsevenliği bunlara da gösterilmekte, evin iyi yatağı, yemeğı, sorunlarına çözüm bulma kolaylığı, evdekilerin bir çok rahatsızlıklara katlanması bahasına bunlara sunulmaktadır. Geleneksel misafir-

severlik herhalde geleni "yolunacak aptal kaz" gibi görmekten el-bette çok daha soylu bir davranıştır fakat yerleştirilmesi gereken tutum her halde ikisi de değildir. Onun için vurgulamak istediğimiz, standart bir temizlik ve bolluk içerisinde standart yemek, yatmak, temizlemek sağlandıktan sonra başka ne tür bir "dost ve misafirce" ilişkiye girişilebileceği gelenin ve ağırlayanın kişiliklerine kalma-lıdır. Yoksa gelen kendisini belirsiz standartlarla ticarileşmemiş bir ilişki içinde bulursa bu defa o gelen karşılıyanın iyi niyetini en kötü şekilde kullanabilir. Onun için önce mutlaka hizmetlerin hacim ve kalitesinin ve karşılığı ücretlerin standartlaşması gerekir.

Turizm yatırımı konusundaki olumsuzluk bir başka tür çekin-genlik de olabilir. Ekonomik istikrarsızlık, turizm yatırımlarında iki konuda çekingenliği daha belirginleşmektedir. Bunlardan birincisi dışardan gelen, niçin, nasıl geldiğini pek bilmedikleri insanlara karşı duyulan güvensizliktir. Bu yabancıların hangi koşullarda geldik-lerini ve ne kadar zaman gelmeğe devam edeceklerinin eğer gel-meyiverirlerse yatırımlarını başka bir işe çevirme olanaklarının ol-madığını d şunmaktadırlar. Turizm ile ilgili bir işin devamlı bir iş olacağına dair hiçbir inanç yoktur. Yalnız  zendirme ve rehberliğe değil bazı garantilere de gerek var gibi görünmektedir. Öte yandan Safranbolu'luların turizm bilinçlerinin derecesi, hattâ olup olmaması burada bu konuda bir gelişimin başlayıp başlamamasına temel sağlıyacak bir cevap değildir.

Bugün açıkça görülüyor ki Safranbolu ilgi ve faaliyetlerle dışardan gelip gitmenin kendisine bir şeyler getireceğini görmekte-dir. Ama tek tek kişiler alındığında böyle memleket çapında hattâ uluslar arası çapta bir etkileşimde, Safranbolu'luların bugün kendi başlarına düşünebildikleri katkı çok k  kt r. Hem çeşit azdır, hem de düşündükleri işlenmiş, incelmiş (rafine, sofistike) şeyler değildir. Bu demek değildir ki Safranbolu korunamaz ya da burası turizme ve değişik kullanıma a ılamaz. En kapalı toplum bile açılabilir. Yal-nız yapılacaklar önem durumuna uygun olmalıdır. Bizim bu raporda yapmak istediğimiz bu yöndeki faaliyetlerin hangi gelişme-açılma seviyesinde - ne özelliklere sahip bir nüfusta başlatılacağına dik-kati çekmektir.

Bütün bunlara ek olarak Safranbolu'da otel, sinema olmadığı iki lokantanın gündüzleri geçici nüfusa hizmet ettiği, başkaca sa-dece 4 kahvenin bulunduğu, pastahanenin bile bulunmadığı düşünülürse, buraya dinlenmek ve eğlenmek için gelecek geçici nüfus için hizmetlerin nasıl sıfırdan başlanacağı kolayca anlaşılır.

Safranbolu gibi “turizm” tecrübesi olmayan bu kasaba belki de hızla Türkiye ortalamasından daha yüksek bir servis sunmayı başarabilir. Henüz daha en az yatırım ve en düşük hizmetle büyük para kazanma anlamında turizm girişimi fikri buraya gelmemiştir. Daha doğrusu kendileri için geçerli hiçbir turizm girişimi fikri daha yerleşmemiştir. Belki de bilinçli bir önderlikle daha yüksek standartlı bir girişimcilik başarılabilir.

Dinlenme ve eğlenmenin, çalışmaktan daha yeni farklılaştığı bu kasabada standardı daha yüksek bir hizmet sektörü oluşturulabilme olanağı yüksektir.

TABLO — 1

**SAFRANBOLU'DA HANE REİSLERİNİN OTURDUKLARI
MAHALLELER ve SAFRANBOLU'LU OLUP
OLMADIKLARI**

	Eski Merkez	Eski Dış	Eski Çevre	Merkez Dışı Yeni
	Mahalleler	Mahalleler	Mahalleler	Mahalleler
	%	%	%	%
Safranbolu'da doğdu	28	7	28	27
Bir yıldan az önce geldi	14	0	28	56
1 — 3 yıl	35	0	21	42
3 — 5 yıl	55	11	11	22
5 — 7 yıl	0	0	50	49
7 —10 yıl	20	0	40	40
10—15 yıl	35	7	14	37
15 yıldan fazla	29	4	29	34
	Akçasu	Kıranköy	Bağlar	Barış
	Babasultan	Hüseyin Çelebi		Emek
	Çavuş	İsmet Paşa		İnönü
	Çeşme			Yeni
	Hacı Halil			Mahalle
	İzzet Paşa			
	Kara Ali			
	Musalla			

Safranbolu Hane reisi oranı % 60, Dışardan göçenler % 40

TABLO — 2

HANE REİSLERİNİN MESLEKLERİ

	%
İşsiz	11
Rençper	1
Düz İşçi	4
Hünerli İşçi	31
Esnaf	8
Zanaatkâr	7
Memur	13
Tüccar	1
Serbest Meslek	4
Emekli	15
Diğer	4

TABLO — 3

HANE REİSLERİNİN İŞLERİ VE İŞYERLERİ

Hane Reislerinin İş yerleri	Hane Reislerinin İş									
	Rençper	Düz işçi	Hünerli işçi	Esnaf	Zanaatkâr	Memur	Tüccar	Serbest Meslek	Emekli	Diğer
Safranbolu	100	50	4	75	50	53	58	50	0	12
Karabük	0	37	91	25	35	42	42	25	11	62
Safranbolu Köy ve Mahalleleri	0	12	0	0	14	0	0	0	0	12
Diğer ve Belirsiz										
Cevaplar	0	1	5	0	1	5	0	25	89	14

N : 200

TABLO — 4

SAFRANBOLU'DA MESLEKLER VE DOĞUM YERLERİ

	İşsiz	Rençper	Düz işçi	Hünerli işçi	Esnaf	Zanaatkâr	Memur	Tüccar	Serbest Meslek	Emekli	Diğer
Safranbolu'da doğanlar	72	100	50	50	68	78	40	57	62	65	50
Safranbolu Dışında doğanlar	28	0	50	50	32	28	60	43	38	35	50

N : 203

TABLO — 5

SAFRANBOLU'DA HANE REİSLERİNİN BABA MESLEĞİ

	%		%
İşi yoktu	3	Zanaatkâr	13
Rençper	4	Memur	7
İşçi	4	Tüccar	2
Hünerli işçi	12	Serbest Meslek	2
Esnaf	26	Diğer	2
		Belirsiz	1

N : 200

TABLO — 6

AİLE BÜYÜKLÜĞÜ

	%
Bir kişi	2.0
2 — 3 kişi	22.6
4 — 5 kişi	50.2
6 — 7 kişi	18.2
8 ve fazla	6.9

N : 203

TABLO — 6A

AİLE KOMPOZİSYONU

	%
Çekirdek aile	69
Erkeğe dayalı geniş aile	6
Kadına dayalı geniş aile	0
Bozuk aile (Erkeğin anne ya da babası)	4
Bozuk aile (Kadının anne ya da babası)	4
Karışık aile	16
Belirsiz	2

N : 203

TABLO — 7

HANE REİSLERİNİN AYLIK GELİRİ

	%
3000'den az	6.6
3000 — 5000 TL.	36.9
6000 — 10 000 TL.	41.0
11000 — 15 000 TL.	4.0
15000'den çok	1.0
Bilmiyor	1.5
Belirsiz	9.0

N : 198

TABLO — 7 A

SAFRANBOLU'DA MESLEK VE YAKLAŞIK GELİR (%)

	İşi Yok	Rençper	Memur	Düz İşçi	Hünerli İşçi	Esnaf	Zanaatkâr	Tüccar	Serbest Meslek	Emekli	Diğer
3000'den az	19	0	12	1	6	23	7	0	0	3	0
3000 — 5000	19	50	62	39	25	46	40	16	0	57	14
5000 — 10 000	4	0	25	57	43	30	44	42	75	25	57
10 000 — 15 000	0	0	0	0	6	0	0	28	12	7	28
15 000'den fazla	0	0	0	0	0	0	0	0	7	7	0
Bilmiyor	0	0	0	1	6	0	3	0	0	0	0
Belirsiz	57	50	0	0	12	0	3	14	12	0	0

N : 203

TABLO — 8

HANE REİSLERİNİN İŞ DEĞİŞTİRME İSTEMİ

	%		%
Değiştirmek istemem	64	Memur	3
Rençper	1	Tüccar	4
Düz İşçi	1	Serbest Meslek	2
Hünerli İşçi	3	Diğer	4
Esnaf	5	Belirsiz	10
Zanaatkâr	1		

N : 203

TABLO — 9**HANE REİSLERİNİN TURİZMLE İLGİLİ İŞ DEĞİŞTİRME İSTEĞİ**

	%		%
Böyle bir iş istemem	53	Kahve, lokanta ve benzeri	3
Ticari olmayan bir iş (misarifr etmek gibi)	3	Otel	3
Pansiyon	0	Diğer	1
Hatıra eşya satışı	5	Belirsiz	24
Rehberlik, gezi örgütlemesi	9		

N : 203

TABLO — 9A**HANE REİSLERİNİN TURİZMLE İLGİLİ İŞ DEĞİŞTİRME İSTEĞİ**

	%		%
İş yapmak istemem	53	Kahve, lokanta ve benzeri	3
Ticari olmayan iş (misafir etmek gibi)	3	Otel	3
Pansiyon	0	Başka	1
Rehberlik, gezi organizasyonu	9		

N : 203

TABLO — 10**SAFRANBOLU'DA EVLERDE
ODA SAYISI (x)**

	%
1—2 oda	19
3—4 oda	60
5—6 oda	15
6'dan fazla	6

(x)Hol, geniş sofa, çardak, v.b.
oda sayılmıştır**TABLO — 11****MİSAFİR NERDE YATIRILIR?**

	%
Misafir odasında	74
Çocukların odasında	3
Ayrı misafir yatak odası	6
Kendi yattıkları odada	12
Boş odalarda	4

N : 181

TABLO — 12
SAFRANBOLU'DA ESKİ
EŞYALAR

	%
Karyola olanlar	75
Koltuk - kanape	50
Yemek masası	81
Sini	89
Buzdolabı	92
Çamaşır makinası	57
Elektrikli ütü	82

TABLO — 13
YEMEK HANGİ ODADA
YENİR?

Mutfakta	21
Yemek odasında	1
Oturma odasında	59
Mutfak odasında	6
Sofada	3
Karışım	11
Diğer ve belirsiz	3

N : 200

TABLO — 13A

EVLERDE NERDE YEMEK
YENİR?

	%
Masada	57
Yerde	32
Bazen masada, bazen yerde	16

TABLO — 14
BAZI GIDA MADDELERİNİN
EVLERDE YAPILMA ORANI

	%
Ekmek	34
Reçel	82
Turşu	90
Salça	78
Tarhana	92
Erişte	78
Bulgur	35
Kavurma	60
Sucuk	9
Yufka	65

N : 200

TABLO — 14 A
EVDE YAPILAN GIDA
MADDELERİNİN ÇOKLUĞU

	%
3 tanesi yapılıyor	7
4—5 tanesi yapılıyor	21
6—7 tanesi yapılıyor	40
Daha fazlası yapılıyor	31
Hiçbirisi yapılmıyor	1

N : 200

TABLO — 15

**EVDE FARKLILAŞMIŞ
MEKANLAR VE
KOLAYLIKLAR**

	%
Mutfak olan evler	65
Hela olan evler	100
Yıkanacak yer	66
Elektrik	100
Akarsu	98
Bütangazı	98

TABLO — 16

ÇAMAŞIRIN YIKANDIĞI YER

	%
Çamaşırlık	2
Banyo - hamam	71
Mutfak	13
Bahçe	5
Karışım	9

TABLO — 16A

SUYUN DÖKÜLDÜĞÜ YER

	%
Çamaşırlıkta yalağa	2
Hamamda abdestliğe	35
Mutfak abdestliğe	12
Bahçeye	15
Helaya	36
Belirsiz	16

TABLO — 17

**YATAK ÇARŞAFLARINI
DEĞİŞTİRME SIKLIĞI**

	%
Haftada bir	50
Onbeş günde bir	38
Ayda bir	10
Daha Seyrek	2

N : 200

TABLO — 17 A

**MİSAFİR YATAK
ÇARŞAFLARINI
DEĞİŞTİRME SIKLIĞI**

	%
Her misafir gittiğinde	75
Kirlendiklerinde	15
Onbeş günde bir	4
Ayda bir	6

N : 200

TABLO — 17B**ÇAMAŞIR YIKAMA SIKLIĞI**

	%
Haftada bir	76
Onbeş günde bir	19
Ayda bir	5
N : 200	

TABLO — 18
**KADINLARIN KOMŞU ZİYARETLERİ VE OTURDUKLARI
MAHALLELER (%)**

	Eski Merkez Mahalleleri	Eski Dış Mahalleler	Eski Çevre Mahalleleri	Yeni Merkez Dışı Mahalleler
Boş olunca	39	6	24	23
1—2 günde bir	0	0	0	0
Kabul günlerinde	0	10	30	60
Belirli toplantı günlerinde	11	0	44	44
Öğleden sonraları	19	5	31	34
Akşamları	70	10	10	10
Hiç gitmezler	64	0	16	16

N : 186

TABLO — 19
**KADINLARIN KOMŞU ZİYARETLERİNDE YAPTIKLARI VE
OTURDUKLARI MAHALLELER (%)**

	Eski Merkez Mahalleleri	Eski Dış Mahalleler	Eski Çevre Mahalleleri	Yeni Merkez Dışı Mahalleler
Nakış, örgü	32	6	29	29
Kuran okuma, mevlût	0	0	99	0
Sohbet	26	10	28	34
Oyun (tombala, kart)	28	—	14	56
Karışık	22	8	27	37

N : 138

TABLO — 19A

EŞLERİN ZİYARETLERDE YAPTIKLARI VE HANE REİSLERİNİN
MESLEĞİ

	İşsiz	Rencper	Düz işçi	Hünerli işçi	Esnaf	Zanaatkâr	Memur	Tüccar	Serbest Meslek	Emekli	Diğer
Nakış-Örgü	9	—	14	16	18	28	11	14	50	3	12
Kur'an okuma-mevlût	—	—	—	1	—	—	—	14	—	3	—
Sohbet	18	—	28	22	18	28	33	14	37	22	37
Oyun (Tombala, kart)	—	—	—	3	—	7	3	—	—	7	12
Karışık	9	50	28	29	18	7	22	14	—	33	12
Belirsiz	63	50	28	27	43	28	29	42	12	29	25

N : 203

TABLO — 20

EŞLERLE BERABER YAPILAN
BOŞ ZAMAN FAALİYETLERİ

	%
Ziyaretlere gidenler	93
Seyahatler	37
Kır Gezintileri	64

TABLO — 21

SAFRANBOLU'DA OTEL
DENEYİMİ

	%
Bir otelde kalmış aile reisleri	36
Bir otelde kalmamış olanlar	38
Belirsiz cevaplar	27

TABLO — 21A

**KALDIKLARI
OTELDE DİKKAT
ETTİKLERİ KONULAR**

	%
Temizliğe dikkat ederler	23
Banyo - helâsına	2.8
Yataklarına	10.9
Görünüşüne	1.4
Sessizliğine	1.4
Karışım cevaplar	41
Hiçbirşeyini beyenmeyen	21.1
N : 71	

TABLO — 22

**GÜNLÜK HAYATTA ZAMAN
DÜZENİ**

Sabah kalkma zamanı :	%
6'dan önce	17
6.00 — 7.00 arası	40
7.30 — 8.30 arası	39
Namaz vakti	4
Akşam yatma zamanı :	
21.00 — 21.30	4
22.00 — 22.30	18
23'ten sonra	66
T.V. Bitince	12
Sabah Kahvaltı zamanı :	
7.00'den önce	15
7.00 — 8.00 arası	18
8.00 — 9.00 arası	39
9.00'dan sonra	28
Akşam yemek zamanı :	
19.00'dan önce	50
19.00 — 20.00 arası	39
20.00 — 21.00 arası	8
21.00'dan sonra	3

TABLO — 21B

**OTELLERDE YATAK
ÇARŞAFLARINA DUYARLILIK**

	%
Çarşaflarda daha önce biri yatmışsa:	
Hiçbirşey yapmam	10
Elbiselerimle yatarım	1
Çarşaf taşıyım	5
Haber veririm	14
Mutlaka değiştirtirim	64
Belirsiz	16

TABLO — 23

**KAVRAMLARDA
STANDARTLAŞMA**

	%
Standart mesafe - Ankara	30
birimi kullanırım - Amasra	32
Motorlu taşıt - Ankara	58
zamanı kullanırım - Amasra	40
Bilmiyor	12
Belirsiz	29
	%
Standart zaman birimi kullanan	
(sabah kalkma vakti)	96
Namaz vakti	4

TABLO — 24

DÜNYA HAKKINDA BİLGİ

Berlin Nerededir?	%
Bilmiyor	49
Yabancı bir ülkede	4
Avrupa'da	4
Almanya'da	41
Doğu Almanya - Batı Almanya farkını biliyor	2

TABLO — 25**TURİST KAVRAMI**

	%
Yabancı ülkeden gelip gezenler	64
Yerli + Yabancı gezginler	31
Bilmiyor	5

TABLO — 27**TURİZMİN ETKİSİ ÜZERİNDE
KANILAR**

	%
Döviz getirir	71
Ülkeyi tanıtır	5
Ahlakı bozar	1
Düzeni bozar	1
Karışık	8
Bilmiyorum	12
Belirsiz	3

N : 203

TABLO — 26**TURİSTLERLE İLİŞKİ**

	%
Hiç olmadı	77
Otobüste beraber seyahat	1
Sorularına cevap	10
Beraber gezmek	1
Evinde ağırlamak	4
Karışık	7

TABLO — 28**TURİSTLERE KARŞI TUTUM**

	%
Lokantada yemek yerken	
Kalkar masayı onlara bırakırım	9
Oturmaları için yer açarım	63
Hiç aldırmam	13
Cevap vermem	1
Oturmalarına mani olurum	13
Diğer - Belirsiz	2

TABLO — 28A
TURİSTLERE KARŞI TUTUM

	%
Gece sokakta yabancı görseler :	
Dikkat etmem	73
Dönüp bakarım	10
Yardım etmek isterim	12
Kızarım	3
Evime davet ederim	2

TABLO — 29
**SAFRANBOLU'DA EN GÜZEL
EV KANISI**

	%
Eski Büyük evlerden birisi	35
Eski küçük evlerden birisi	3
Beton yeni ev	18
Eski düzenlenmiş evlerden birisi	1
Bilmiyorum	18
Belirsiz	25

TABLO — 30

**ESKİ EVLERİN YIKIMINA KARŞI TUTUMLAR VE
SAFRANBOLU'LULUK**

	Safranbolu'da doğdu	1 yıldan az	1—3 yıl	3—5 yıl	5—7 yıl	7—10 yıl	10—15 yıl	15 yıldan fazla
Beni İlgilendirmez	34	42	21	11	66	30	30	26
Üzülürüm	43	42	57	77	33	50	60	43
Yetkililere haber veririm	14	14	7	11	—	20	7	17
Başka	6	—	14	—	—	—	—	8

EN UYGUN KORUMA YOLU VE MESLEKLER (I. SEÇİM)

Hane Reisinin İşi											
	İşi yok	rençper	düz işçi	hünerli işçi	esnaf	zanaatkôr	memur	tüocar	serbest meslek	emekli	diğer
İçinde oturmak	12	1	5	29	5	6	13	4	5	10	5
Kiralamak	33	0	0	33	16	0	0	0	0	16	0
Satmak	0	0	0	0	0	100	0	0	0	0	0
İstimlak edilmesi	0	0	0	25	0	0	50	0	0	25	0
Müze yapmak	0	0	3	24	21	9	18	6	0	15	3
Pansiyon yapmak	0	0	10	30	0	0	0	0	10	40	10
Bilmiyorum	33	0	0	55	0	0	0	0	0	11	0
Diğer	20	0	0	20	10	10	10	0	10	20	0
Belirsiz	0	0	0	66	0	0	33	0	0	0	0
Yazlık ev olarak kullanmak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Boş bırakmak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Okul gibi bir amaçla kullanmak	0	0	0	33	33	0	0	0	0	33	0

EN UYGUN KORUMA YOLU VE MESLEKLER (II. SEÇİM)

	Hane Reisinin İşi										
	iş yok	rençper	düz işçi	hünerli işçi	esnaf	zanaatkâr	memur	tüccar	serbest meslek	emeklî	diğer
İçinde oturmak	0	0	0	33	0	0	0	0	33	33	0
Kiralamak	11	0	0	44	0	0	11	0	0	22	11
Satmak	0	0	0	0	0	0	50	0	0	50	0
İstimlâk edilmesi	0	0	0	0	0	0	100	0	0	0	0
Müze yapmak	8	0	0	33	8	16	16	8	8	0	0
Pansiyon yapmak	16	0	0	44	11	11	5	5	0	5	0
Bilmiyorum	33	0	0	33	0	0	0	0	11	22	0
Diğer	0	0	11	55	0	0	11	0	0	22	0
Belirsiz	10	1	5	26	9	6	14	3	3	13	5
Yazlık ev											
olarak kullanmak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Boş bırakmak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Okul gibi bir amaçla kullanma	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

N : 191

TABLO — 31B

EN UYGUN KORUMA YOLU VE MESLEKLER (III. SEÇİM)

	iş yok	rençper	düz işçi	hünerli işçi	esnaf	zanaatkâr	memur	tüccar	serbest meslek	emekli	diğer
İçinde oturmak	0	0	0	0	0	0	0	0	100	0	0
Kiralamak	0	0	0	0	0	0	0	100	0	0	0
Satmak	0	0	0	0	0	100	0	0	0	0	0
İstimlâk etmek	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Müze yapmak	0	0	0	66	0	0	33	0	0	0	0
Pansiyon yapmak	20	0	0	20	0	40	20	0	0	0	0
Bilmiyorum	37	0	0	50	0	0	0	0	0	16	0
Diğer	0	0	0	50	16	0	16	0	0	16	0
Belirsiz	9	1	4	29	8	6	13	2	3	15	4
Yazlık ev olarak kullanmak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Boş bırakmak	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Okul gibi bir amaçla kullanma	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

N : 197

AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERDE METROPOLİTENLEŞME SÜREÇLERİ *

Giriş

Bu yazımda gelişme sürecinin yarı yolunda olan toplumların metropoliten yerleşme düzenlerindeki değişiklikleri gözden geçirmek istiyorum.

Sanayileşme ve onun getirdiği değişikliklerle bir ilişkisi olmadan önce saban ve öküzle tarıma dayalı bu toplumların kendilerine özgü yerleşmeleri ve yerleşmeler arası ilişkileri olduğunu biliyoruz. Bildiğimiz bir başka şey de dünyanın bir yöresinde genellikle sanayileşme dediğimiz çok yönlü temel değişmeler oluşurken hem bu toplumların kendi yerleşmeleri ve yerleşmeler arası ilişkileri değişiyordu hem de yoğun gıda ve sanayi ham maddesi ticareti ile etkiledikleri çevre ülkelerinin yerleşme ve yerleşmeler arası ilişkilerini değiştiriyorlardı. Buharlı gemi ve demiryolunun ticarete girmesi ile özellikle bu tür ilişki 20 inci yüzyılın ilk yarısından sonraki bir evreye kadar iki tür toplum içerisinde çok farklı bir yerleşmeler arası ilişkiler doğuyordu.

Merkez ülkelerde büyüklük kademelenmesi düzenli yerleşmeler arasında iki yönlü yoğun bir ilişki ile metropoliten alan dediğimiz yerleşmeler düzeni doğarken, çevre ülkelerde bir tek hakim şehir, (Primate City) başka yerleşmelerle kıyaslanmıyacak kadar büyük bir şehir ortaya çıkıyor, çevresindeki diğer yerleşmeleri dolaylı yada dolaysız etkiliyerek bunların küçülmelerine yol açıyordu.

Bu yüzyılın ortalarında ise sanayi ülkeleri yeni ulaşım, iletişim, üretim teknolojisi ve uzmanlaşma, ihtisaslaşma, örgütlenme düzeyleri ile daha sıkı ilişkiler kurmuş daha büyük yerleşmelerle metropoliten alan oluştururken, çevre ülkelerde sanayiden önce ticaretle gelişen tek hakim şehir ve çevresi arasındaki ilişkiler şimdi ulaşım da otomobil, haberleşmede telefon ve telex, üretimde görece olarak ileri teknoloji ile sanayi in girmesi ile yeniden değişmeye başlamakta, ve

* Türkiye Birinci Şehircilik Kongresine verilen bildiri, ODTÜ, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, 1982.

tek büyük kent yerine metropoliten kent ve çevresinde iki yönlü etkileşim ile bir metropoliten alan oluşmaktadır. Bu oluşum metropoliten kentten dışarı taşan ve eski yerleşmeleri değiştirdiği kadar yeni yerleşme yerleri ve türleri de oluşturan bir yayılmadır. Kendi iç dinamiği ile sanayileşen ülkelerin metropoliten alanlarından farkı önce bir tek hakim şehir ve çevresi içerisinde çıkması sonra da üretiminde de, ulaşım ve iletişimde de dışardan ileri teknolojinin getirilmiş olmasıdır. Az gelişmiş ülkelerde metropoliten alan oluşması bu iki temel olgunun etkisi gözönüne alınarak incelenmelidir.

Sanayi Öncesi Yerleşmeler Arası İlişkiler

Yerleşmeler arasında şehir-köy diye bir fark belirmesi farklı işlevler yüklendikleri bir aşamayla ortaya çıkmıştı. Bu farklılık aslında ikisi arasında bu ilişki düzenin, bir etkileşimin ortaya çıkışıdır. Farklı yerleşmeler birbirini tamamlayan fonksiyonların doğması ve farklı mekânlarda yerleşmesinden ortaya çıkmıştır. Neolitikten 2000 yıl kadar sonra beliren kentlerin köylerle ilişkisi oralardaki tarımı denetleme, iç düzeni sağlama, artı ürünü kente akıtma ve gereğinde yeniden dağıtma, ayrıca tarımsal yerleşmelerin dışında tarımsal olmayan üretimi sağlamaktı. Bu tarımsal alan ve artı ürünü denetleme ve düzenleme fonksiyonlarının farklılaşması hem ilişkiyi hem de yerleşme türünü ortaya çıkarmıştı. (Childe 1970) Aslında insan yaşamında yeni tür yerleşme sık sık belirmez. Sapan ve öküzle tarımın ve onların yarattığı artı ürünün denetlenmesi ve dağıtılması sürdüğü kadar oldukça basit bir köy-şehir yerleşmeleri ve ilişkisinden en çok köy kasaba şehir farklılaşma ve ilişkilerine kadar gelinmiştir. Sapan ve öküzle tarıma dayalı artı ürünlü toplum örgütlenmesinin son evrimleşenlerinden biri olan Osmanlı toplumunda etkileşim, çevrelerde bir eyalet merkezi, üç dört ikincil büyüklükte şehirde, 6-7 kasaba ve bir çok köyün kademeli olarak birbirine bağlı olduğu gösterilmiştir. Şehirlerle köylerin kademeli ilişkileri tarımsal artı ürünün aktarılması (vergi), düzenin korunması geliştirilmesi için mülkî örgütlenmesi ve asker alma gibi yönler içinde kalmakta tarımsal olmayan üretim fazlasının en yakın çevrede dağıtıldığını, bazısının özellikle lüks tüketim maddelerinin ticaretle daha uzaklara ulaştırıldığını da biliyoruz. Bu etkileşimin sağlandığı kanalların (kağrı, deve ve yelkenli) ulaşım yolları ve haberleşmenin (insan ve yazı) imparatorluğun kendi içine dönük örgütlenmiş bölgelerinde katmanlı bir "örümcek ağı" şeklinde olduğunu da biliyoruz (Kıray 1972, Tekeli 1972, 1978). İmparatorluğun çeşitli zamanlarında olduğu kadar başka siyasal birimlerde, başka yerlerde aynı temel özelliklerle başka etkin toplum-

sal örgütlemeler de başarılmış, köy-kasaba-şehir etkileşimi ve yerleşmeleri sürdürülmüştür (Morse 1975).

Sanayi Topluluklarında Yerleşmeler Arası İlişki : Metropoliten Alan

Kuzey Batı Avrupa'da sadece tarım girdilerinin değişmesi ile önce yavaş yavaş sonra çok hızlı, aşağı yukarı aynı zamanlarda, iki oluşum gözlemlenebilir. Onüç ve ondördüncü yüzyıllardan sonra tarımda artı ürünün artması ile mümkün olan memleketlerarası yoğun ticaret ve bunun Kuzey Batı Avrupa Ülkelerinde sağlandığı sermaye birikimi giderek hem bu ülkelerin kentlerine yeni yönler getirdi hem de ticarete giriştikleri toplumların kentlerini değiştirdi. 18 ve 19. yy. da sanayi dediğimiz yani tarımsal olmayan üretimin Kuzey Batı Avrupa şehirlerinde ve toplumlarında hakim hale gelmesi bütün yerleşmelere yeni biçimler verdi. Özellikle demir yolu, buharlı gemi ve örgütsel sanayi ile birlikte yirminci yüzyılın ilk yarısında gözlemlenen ve anlatılan yeni yerleşmeler arası etkileşim aşamasını, metropoliten alanı, ortaya çıkardı. Üretim, ulaşım ve haberleşme teknolojilerindeki yeni ve etkin aşama bütün fonksiyonlara yeni boyutlar getirmiş ve bunlarda yeni yerleşme ve etkinleşme türleri doğurmuşlardı. İleri derecede sanayileşmiş toplumlarda son 70-80 yıldan beri görülen metropoliten alan olgusu yeni ileri ulaşım haberleşme ve üretim teknolojisi kadar bunların gerektirdiği ileri derecede farklılaşma, uzmanlaşma ve giderek örgütleşme sonucudur (McKenzie 1925, Bogue 1949 Gotman 1961, Kıray, 1975). Bu oluşum yerleşmelere yansıdığı anda önce fiilen üretim, idare ve kontrol işlevleri farklılaşıyor sonra rutin idare kontrolden ayrılıyor. Üretim ve idare yeni teknolojilerden dolayı çok daha geniş mekân gerektiriyor ve ayrılıp farklılaşıyor. Sonra da metropoliten şehrin dışına kaçıyor. Öyleki birçok sanayi kolu özel yerleşmelere "uydu kentlere" yerleşiyor. Bu merkezden dışarı doğru kayışta önce konutun yerleştiği alt kentler sonra sanayiın yerleştiği alt kentler ve özel şehirler ortaya çıkıyor. Kuzey Amerika'da ve İngiltere gibi ileri sanayi toplumlarında son 80 yıldır görülen şey hep merkez şehirden, bu şehirde yerleşmiş denetim ve eşgüdümle kurumlarına bağlı kalmış çeşitli üretim ve idare işlevlerinin, çevrede uydu şehir, yeni kentler gibi çeşitli adlarda anılan yerleşmelere kaymış olmasıdır. En belirgin merkez fonksiyonları mali karar verme fonksiyonları olurken en çabuk kayanlar en büyük dolayısıyla en çok farklılaşmış ve örgütleşmiş olan girişimlerin üretim ve rutin idare fonksiyonları oluyor. Metropoliten olan böylece konut ve sanayi banliyöleri, nüfusu yüzbine, yarım mil-

yonu vardığı halde merkeze bağımlı özel sanayi şehirleri ve arada kalan tarım alan ve toptancı kasabaları ile çapı 100-150 km. ye varan bir çevre oluşturmuştur. İçten patlarlı motorun yani otomobil ve telefonun sağladığı esneklikle yerleşmelerarası mesafeler de son derece daralmıştır. Ve toplu yerleşmeler doğmuştur. Bunu tamamlayan son gelişme de üretimdeki büyük örgütlemelere uygun olarak konut saçaklanma bölgelerinde alış veriş merkezlerinin ortaya çıkışı ile otomobilli telefonlu metropoliten alan konut yerleşmelerinin alt merkez hizmet alanı sorunu da çözülmüştür. Metropoliten kentin merkezi iş alanı gene de hâlâ en uzmanlaşmış en örgütlü parakende ticareti ve hizmeti sürdürmeğe devam etmekte ve bütün alana karar verme ve yaptırma düzeyinde hakim kalmaktadır.

Tek Hakim Şehir (Primate City)

İleri derecede sanayileşmiş toplumlardaki bu tedrici ve organik gelişmeye karşın, gelişmekte olan ülkelerde sanayi toplumları ile son iki yüz yıllık etkileşim içerisinde özellikle demiryolu ve buharlı gemi ulaşımından sonra yerleşme yerleri etkileşimi metropoliten ülkelerdekinden başka bir düzey ve düzen yaratmıştır. Bu ülkeler, Güney Asya, Ortadoğu, Latin, Amerika, sanayileşmiş toplumlarla bir merkez çevre, ilişkisine girdiğinde hepsinde bu yazımızın başında Osmanlı İmparatorluğu için sözünü ettiğimiz benzeri kendi içindeki az katmanlı yerleşmeler için köy-kasaba-şehir ilişkisi bozulmuş şehir yazınında tek hakim şehir dediğimiz tür bir şehir ve bağımlı yerleşmelerarası düzen belirmiştir. (Browning 1962, Kıray 1972, Hardoy 1975). Az gelişmiş ülkelerdeki metropoliten alan oluşumu bu tür bir ilişkinin yerini almakta olduğu için tek hakim şehir üstünde de biraz durmak gerekir.

Ondokuzuncu yüzyıl içinde metropol ülkelerdeki üretim ve ulaşım teknolojisinin değişmesi ve pazar ekonomisinin yeni boyutları çevre ülkelerle olan yoğun ticarete de yeni boyutlar getirmiştir. Avrupa'nın artan şehir nüfusu gittikçe daha fazla gıda maddesi ve ilerleyen sanayi alelade maden talep ediyordu. Lüks tüketim malı yerine herkesin hergün kullandığı maddeler, tahıl, et gibi gıda maddeleri, giyimin ham maddesi pamuk ve büyük çapta maden ve sanayi ham maddesi yoğun ve ucuz olarak metropol ülkeye taşınmaya başlıyordu. Bu malların buharlı gemilerle taşınması için limanlara ulaştırılması liman şehirlerine dönük bölgenin zenginliğini buralara akıtan ağaç dalları biçimde demiryolu şebekeleri yapılıyordu. Bu tür ticaretin ve giderek yerleşme düzeninin ortaya çıkışında demiryollarının çok özel bir yeri var gibi görünmektedir. 19. yy. da çevre

lkelerde bu tür ticaret hakim hale geldikten sonra beliren yerleşme düzeni Latin Amerika'dan Güney Asya'ya Ortadoğu'dan Kuzey Afrika'ya kadar her yerde aynı ticaretinin yapıldığı bir liman şehrinin son derece büyümesi buna karşın eski var olan yerleşmeler katmanlaşmasını bozması ve özellikle kırsal alanlardaki üretim düzenine yeni insan ilişkileri geliştirmesine neden oluyordu. Çünkü 19. yy. yoğunluğunda bir ticaret bu liman şehirlerine eskiden olmayan ve yerel nüfusun kontrolünde olmayan kredi, banka -borsa işleri, özel ulaşım haberleşme örgütleri ve dolayısı ile yeni bir şehir yerleşme çapı ve biçimi getiriyorlardı. Diğer yönden bu ilişkiler gelişip yerleşirken dış ticaretle ilişkisi olmayan diğer eski fonksiyonlar yani yerel imalat, eski perakende satış, idari kontrol ve benzerleri hemen hiç değişmiyordu. Onun için de merkez liman şehirleri hem şehir içinde bir bölüm nüfusla hem de çevresindeki bölge ile iki ayrı düzeye ve biçimde etkileşiyor btnleşiyordu. Bu da her zaman mekân kullanımında da iki ayrı yerleşme biçimi oluşturuyordu (Kıray 1972). Bu ift yapılı çok büyümüş şehirlere tek hakim şehir (Prlimate City) denmiştir. Bir tek hakim şehir oluştuktan sonra çelişkiler içerisinde bir yönden yoğun dış ticaret ilişkilerinin getirdiğı maden şehirleri ve pazara dönük tarım alanları örneğin plantasyonlar oluşmuştur. Öte yandan dolaylı olarak zanaatın kaybolmasına ve kentlerin küçülmesine neden olurken, eski yapı varlığını sürdürmek için yerleşmeleri etkileme çabalarına rgtlenmeğe devam etmiştir. Kısaca söylemek gerekirse sanayileşmiş ülkelere bağımlı buharlı gemi, demir yolu teknoloğisi ile gıda maddesi, sanayi ham maddesi ihracatının hakim olduğu bütün toplumlarda 19. yy. ve 20. yy ilk yarısına kadar yerleşmeler arası etkileşim tek hakim şehir türünün oluşturduğu bir ikili yapı ve etkileşim düzeni içinde srelemiştir.

Az Gelişmiş lkelerde Gerçek Bir Metropolitan Alan Oluşumu

Az gelişmiş ülkelerde gerçek bir metropolitan alan oluşumu, yerleşmeler arasında önce sanayi üretiminin sonra da üretim ile kontrol ve idarenin farklılaşması kompleks örgütlerin sadece gıda maddesi ve maden dış satımından başka konuları da içermesi olgusu ile 1965 lerden sonra belirgin hale gelmiştir. Metropolitan alan gelişmesinin makro ölçekte belirleyicileri, sanayileşme ve otomobil ulaşımı ile telefon haberleşmesinin türlü dalgalanmalardan sonra gelişmekte olan toplumların orta gelişme aşamasında olanlarına varmış olmasıdır. Bugün Türkiye'de gayri sali milli hasılanın yüzde ellisinden fazlası tarım dışında gerekleştirildiğı gibi rneğin Latin Amerika lkeleri 1975 ten beri Güney Küre, Hindistan hep bu temel gs-

tergeye ulaşımlardır. Otomatik telefon servisinin yayılmasının gözlemlenmesi de bu benzerliği vurgular.

Bütün bu ülkelerde metropoliten alan yerleşmeleri yönlendirilen yukarıdaki en genel etkenlerden başka birkaç ortak temel öge vardır. Bunlardan birincisi sermaye yoğun diye nitelendirilen ileri teknolojinin yerleşme şeklidir. Bu teknoloji ister devlet, ister özel sektör ya da dış ve iç sermaye ortaklığı ile gelsin toplumun genel gelişme seviyesinden çok üstündür. Ve yukardan empoze edilir. Yerleşme yeri seçimide buna göredir. Yarattığı konut alanları da buna uyar. İkincisi orta çaplı sanayinin iç dinamizimle gelişme hızı, farklılaşması bunun parçası olan kompleks örgütlerin ortaya çıkışıdır. Bunlar şehrin iç yapısını ve çevresi ile ilişkisini tedrici olarak etkilemektedir. Üçüncü öge ise tarım yapısındaki değişikliğe göre topraktan kopan nüfusun şehre göç ve yerleşmesindeki dalgalanmalarıdır. Bu şehir yalnız çevre konut alanlarını değil, metropoliten alan içindeki bütün yerleşmeleri etkilemektedir.

Topraktan kopan nüfusun tek hakim şehire gelip enformel sektörde çalıştıktan sonra şehrin bitişik çevresine sanayi yerlerinin taşınması ile görülür hale gelen orta çaplı sanayii girişimlerinde çalışmaya başlamaları üzere kentin alt gelir gruplarının konut alanları yeri değişmeye başlamıştır. Sanayi bu çevreyi aştıktan sonra metropoliten alanlaşma daha çarpıcı hale gelmektedir.

Metropoliten alan gelişmesinde, çeşitli çaptaki imalat sanayinin yerleşme biçimi çok önemli rol oynamakta gibi görünmektedir. Önce ileri teknoloji sahibi büyük ve sofistike üretim girişimlerinden söz edilebilir. Bu tür girişimler ister merkez ülkelere ait olsunlar ister ülkenin özel ya da kamu kesiminin olsunlar, metropoliten şehir ile kendi ulaşım ve haberleşmelerini sağlama kolaylığına sahip boş bir yörede bir fabrika kampüsü halinde kuruluyorlar. Bu ileri teknolojili, örgütlü girişim üretim için yer seçerken asıl kontrol, eşgüdüm ve idare ünitesini de metropoliten kent içinde eski tek hakim şehir yapısı içindeki ikili yapının dışarı merkezlerle dönük olanına da dışında yeni gelişen bir iş alanı içine yerleştiriyor. Böylece metropoliten şehir ile metropoliten alan içerisinde ilk klasik ilişki kurulmuş oluyor.

Fakat bu yerleşen sanayinin teknolojisi ve örgütü toplumun kendi içinde gelişen ve biriken bir oluşumla değilde dışardan alınmış bir teknoloji ve örgüt olduğundan hem insan ilişkilerinde hem de yerleşme düzeninde örneğin sanayileşmiş toplumların metropoliten alanlarında görülmeyen sonuçlara yol açmaktadır. Tek hakim şeh-

rin ikili yapısının metropoliten şehir haline dönüşmesinde ve giderek metropoliten alanın gelişmesini sağlayan bir başka yön tek hakim şehri geliştiren tarım ve maden yöreleri değildir. Bu ikinci yön zanaatkârlık yörelerini kuluçka makinası, kuvvöz gibi kullanarak en küçük imalat biriminden zaman içinde teknolojiye ve örgütleşmede adım adım büyüyen her büyümede kendine yeni bir yer seçen,, sonunda şehir içi mekana sığamıyarak şehir dışına kayan ve **taşan orta çaplı sanayii birimi haline gelen** girişimlerdir. Bu girişimler gerçekten kentin içinde ençok kendi iç dinamiği ile teknolojik, mali örgütsel birikimini sağlamış, topraktan kopup şehre gelmiş rezerv sanayi işçisini istihdam etmiş ve şehrin içi ile çevresi arasında etkileşimde karşılıklı sağlanmış olanlardır. Oranı hakkında açık bilgimiz yoktur. Sayılarının pekçok olduğu kesindir. Metropoliten kentin bitişik çevresinden de daha öteye, toplumca ulaşım ve haberleşme kolaylığı sağlandığı kadar yöredeki daha küçük kentlere kaymaktadırlar. Böyle kaymalarda girişim gerçekten büyümüşse ilk adımda metropol şehirde bir "irtibat bürosu" bırakmaktadır. Fakat giderek bu yetmemekte kontrol ve idare büyük şekre dönmekte üretim çevrede devam etmektedir. Metropoliten alanda bu yüzden örgütleşme ve farklılaşmanın çeşitli aşamalarında işyerleri aynı yörede yerleşmekte kimisinin memurları ve işçileri birarada iken kiminin büroları büyük kente taşınmış olmaktadır. Gene de belirli bir büyüklüğe ulaşıldığında kontrol ve idare fonksiyonlarının büyük kente döndüğü kesindir.

Metropoliten kent, gelişim sanayi ve örgütlerin taşıp metropoliten alan oluşturduğu kadar bu iş yapısını izleyen eski şehirli ya da yeni göçen nüfusunun kayması ile de belirlenir. Bu iş yapısının ve nüfusun metropoliten kent dışında fakat etki alanı içinde yerleşme biçimi ve hacmi az gelişmiş metropoliten alanları belirler. Az gelişmiş metropoliten alan yerleşmeleri ortaya çıkarken etki alanı içinde kalan eski sayfiye yerleşmelerini 19. yy. da küçülmüş şehirleri, köyleri ve boş araziye başka başka biçimde etkilemekte ve yeni tür yerleşmeler haline getirmektedir. Boş arazide yerleşen en önemli fonksiyon sanayiidir. Yukarda değindiğimiz gibi bunun ileri teknoloji olanları kampüs halinde ve göreceli olarak metropol şehirden uzakta yerleşmekte, orta çaplı olanlar da büyük şehrin hemen dışında ya da küçük kent sınırlarında yerleşmektedir. Bunun dışındaki oluşumları biraz ayrıntılı olarak incelemek yararlı olacaktır.

Sayfiye mi Alt Kentleşme mi (Saburb)? Metropoliten Şehrin Bitişik Çevresi.

Alt kentleşmeler metropoliten alanların en belirgin yönlerinden biridir. Yalnız azgelişmiş ülkelerde ortaya çıkanlar sanayi ülkelerin-

den ayrı bir yol izlemiştir. Sanayi öncesi aşamada, yerleşmelerde, kasabalarda ve şehirlerde toplumsal tabakalaşmanın saraydan esnafa kadar birçok grubun yazları ya da ülkenin bulunduğu iklim ve yaşam koşullarına uygun bir zamanda şehrin dışında bir yörede bir zaman geçirmeleri olağandı. Yazlık saraylar, av köşkleri, Anadoludaki bağ ya da yayla evleri gibi tamamlayıcı ek yerleşmeler tarıma dayalı toplumların hepsinde gözlemlenmiştir. 19. yy.'da tek hakim şehir olgusunu geliştiren koşullar altında özellikle demiryolunun gelişi ve çevre zenginliğini merkez toplumlara akıtanların elinde eskiye kıyasla çok büyük bir gelir birikince önce en üst sosyo-ekonomik konumda olanlar tren ya da atlı araba ile ulaşılabilen mesafede geniş araziler içinde daimi konutlar edinmişlerdir. İkinci bir aşama da varlığı artan orta ve üst orta tabakaların tek hakim şehir etrafında sanayi öncesi üst tabakalarının yaşam biçimine özenen sayfiye ev ve köşklerinden oluşan yılın belirli aylarında oturdukları yerleşmeler sayfiyeler, ortaya çıkmıştır. Bu tür yerleşmeler henüz tam anlamı ile bir alt kentleşme (Suburb) değildir.

Demiryolunun yanında (otobüs, dolmuş) otomobil, telefon ve en önemlisi merkez şehirde ticaretten öte çeşitli etkinlikte teknoloji kullanan sanayi ve kompleks iş örgütleri hızla artmaya başlayınca şehrin yapısı yeniden değişmeye başlamıştır. Üst-orta ve orta tabakalar, konut alanları sıkışan merkez şehirden taşıp 19. yy. lın sayfiyelerini kaplamağa buralarda daimi konut alanları ve alt merkez-oluşturmağa başlamışlardır. İlk aşamada demiryolu en önemli belirleyici olmuştur. Önce demiryolu hatları üzerindeki eski sayfiye yerleşmeleri daimi konut alanına dönmüş sonra otobüs, giderek orta tabaka otomobil sahipliği bu tür yerleşmeleri artırmıştır. Orta tabakalar genişledikçe eski sayfiyelerin az yoğunlukta tabakaların büyümesi devam ettikçe de yerleşmelerin yoğunluğu artmaktadır. Genellikle bu orta tabaka yerleşmelerinde oturanlar şehrin merkezinde çalışmayı sürdürmüşlerdir.

Mamafih gerçek bir az gelişmiş metropoliten alan banliyösünün gelişmesini bu ülkelerde bir yandan kendi dinamiği ile büyüyen sanayinin şehrin merkezinden dışarı kaçması öte yandan da hızla topraktan kopan nüfusun tek hakim şehir konut stokunda kendine yer bulamayan kırsal kökenli göçeni hemen şehrin dış sınırına bitişik yerleşmiştir. Sonra hızla şehirden taşmış ve hemen şehir çevresinde kısa mesafede yerleşmiş istihdam olanağı yaratan orta ve küçük sanayinin çevresinde kendi düşük standartlı konutunu (gecekondü) yaparak yerleşmiş, az gelişmiş ülke metropoliten alan ve banliyösünü geliştirmeye başlamıştır. Önce şehire ya da diğer yer-

leşmelere bitişik olmayan bu sanayi ya da gecekondü alanları yani alt şehirleri giderek büyümüş yayılmış birbiri ile birleşerek metropoliten kentlerin büyümesini gerçekleştirmişlerdir. Bu günlerde genellikle gecekondü alanları diye anılan yerler tam bir alt kent, yani banliyödür. (Suburb)

Sanayileşmiş toplumların metropoliten alanlarının oluşması da aslında benzer bir süreçle gerçekleşmiştir. Fakat oralarda ulaşım ve haberleşme, sanayi ve konut hepsi çok daha etkin bir teknoloji ve örgütleşme ile yapılmış kendi sorunlarını yaratmakla beraber çevre kalitesi yüksek kalmıştır. Az gelişmiş metropoliten alan banliyölerinin kötü sanayi yerleşmesi, kötü konut yerleşmeleri oralarda ortaya çıkmamıştır. Metropoliten kentle bu sıkı ilişkilerini sürdüren ister orta, üst orta tabaka yerleşmeleri olsun ister gecekondü tipli, şehrin alt gelir gruplarının yerleşmesi olsun, buraları her ne kadar alt kent, "Banliyö", (Suburb) teriminin sanayileşmiş ülkelerde taşıdığı yan prestijli imajı yaratmıyorsa da, kalitesi düşük de olsa oluşumlarındaki etkenler birbirine benzemektedir. Farkın sebebinin dengesiz ve ucuz sanayileşme ve şehirleşme olduğu açıktır. Ayrıca az gelişmiş metropollerde biriken zenginliğin derecesi mekan kullanımında yalnız gecekondü "alt kent"lerinde değil tek ev alt kentlerinin ortaya çıkamayışında, üst tabakasının tek evlerinin alt kentlerde dağılmış kalmasında da gözlemlenebilir. Kalitesi ne olursa olsun orta gelişme aşamasındaki toplumlarda metropoliten alan alt kentlerini yaratmış ve metropoliten kent çevresi bağımlı yerleşmelerini oluşturulmuştur. Artık çevre sayfiye yerleri olmadığı gibi bağlık, tarlalıkta değildir.

Harabe mi, Şantiye mi? Az Gelişmiş "Uydu" Sanayi Şehri

Metropoliten alan gelişme çevresi içinde kalan eski şehirlerin gözlemlenmesi de ilginç bilgiler vermektedir. Toplum, sanayileşmesinde orta aşamaya geldiğinde ve sanayi eski tek hakim şehrin merkezini ve hemen bitişik çevresini terk ettiğinde büyük bir kampusa yerleşmiyecek kadar küçük, metropoliten şehirde kalamıyacak kadar büyük ise ulaşım, iletişim ve alt yapı bakımından en uygunu bir eski küçük kentin periferisine ya da hemen içine yerleşmektedir.

Beraberinde çekip getirdiği yan işyerleri ise şehrin eski iş yeri alanına yerleşmektedir. Böyle olunca şehrin yerleşmesini alt üst etmektedir. Bu sert etki sadece yeni gelen orta çaplı sanayinin ve yan işlerin kendilerine bir yer bulmak çabasıyla sınırlı değildir. Yeni gelen iş yapısının eski işlere göre genellikle daha yüksek bir ücret

ödeme olanağı vardır. Dolayısı ile yeni iş yerlerinde çalışan daha yüksek satın alma gücü olan nüfusun yaşam biçimi değişiktir. Oralara hizmet edecek çarşı, çarşının büyümesi yeni tür küçük imalatın belirmesi ve yerleşme sorunu bu eski kentleri özellikle bu orta gelişme aşamasında çok sarmaktadır. İster kampüs tipi yerleşen büyük sanayi olsun ister orta çaplı şehrin bitişik çevresine yerleşen sanayi olsun bu tür geniş istihdamlı üretim birimleri ve metropoliten alanlaşma hızla metropoliten alan içerisindeki şehirlerde sayısı büyük, çapı ortadan küçük birçok yeni imalat ünitesi ortaya çıkmaktadır. Sayıları az olduğunda eski zanaatkarlık üretim birimleri gibi yerleşebilirken sayıları artınca yerleşme yönünden yeni bir özellik göstermektedirler. Küçük sanayi diye anılan ve şehrin bitişik çevresine taşmadan önce bu eski küçük şehirlerin iş alanlarını harabeye çeviren üniteler merkezi metropoliten şehirde olduğu gibi üzerinde çok söz edilmiş olan şehir çevresinde düzenlenmiş sanayi sitelerine kaymaktadır. Çap sorunu az gelişmişliğin en önemli sorunudur. Ve küçük sanayi diye adlandırılan farklılaşma, uzmanlaşma, örgütlenme yönünden ise üretim konusu bakımından da sayısız çeşitlenme gösteren bu sanayinin yerleşmesi ya da sanayi siteleri her yönü ile az gelişmişliğin ve az gelişmiş metropoliten alan yerleşmesinin öğeleridir. Bunların birçoğu da tamirhanedir. Tamir olgusu da bir kıtlık ekonomisi yani, emeğin materyelden ucuz olduğu bir düzenin parçasıdır. Küçük sanayi sayısal yönü ile mekana yerleştiği gibi tamir fonksiyonları da çapları kadar sayıları ile de yer seçmek ve yerleşmektedirler. Sanayi siteleri faaliyetlerini ve çaplarını değiştirdikçe sanayi kenti etrafındaki yerlerini de değiştirmektedirler.

Metropoliten alandaki ikincil şehirlerde durmadan yeniden oluşan iş yeri çapı ve adedi çalışanların durmadan değişen sayısı, satın alma gücü ve yaşam biçimi hem konut mahallelerini hem çarşıları hem de bitişik çevreyi bir yandan yıkmakta bir yandan yapmaktadır, hemen sonra bu yapılanlarda yıkmakta ve yeniden yapılmaktadır. Değişmenin hızı arttıkça sayılar, çaplar, örgütler büyüdükçe; bu oluşum sürmekte ve şehirler bir düzene varamamaktadırlar, bütün bu yıkılıp yapılma ve büyüme sürecinde birimler belirli bir eşiği aştığında idare ve kontrol fonksiyonlarının fiilen üretim fonksiyonu mekanda farklı yerler işgal etmeğe başlamaktadır. Böyle bir farklılaşmanın mekan kullanma eğilimi ne kadar bu ikincil kentlerde kalacaktır, sorusu kentlerin gelişmesi yönünden son derece önemlidir. Batıda bu eğilim belirli bir yoğunluk kazandığında yeni metropoliten şehir yaratma eğilimi vardır. Az gelişmişlerde böyle bir yoğunluktan henüz söz edilemez. Bugün görüldüğü kadar ile fonksi-

yonlar ayrı mekan istediğinde hâlâ ilk metropoliten kente gelmekle yeni bir metropoliten kent yaratmağa gitmemektedirler.

Konut yönünden de imalatın çapı ve sayısı ile orantılı olarak eski esnaf konutları ya da esnafın konakları yerine girişimcilerin orta çöplülerine ya da büyük fabrikaların teknisyen mühendis ya da küçük ve orta idarecilerinden oluşan orta tabakalara dönük apartmanlaşma görülmektedir. Bu şehirlerdeki apartmanların çok büyük yapılar olması büyük kenttekilerden daha çok sayıda birim taşınması da ilginçtir. Buralardaki orta sınıfların satın alma gücü sadece bahçe içinde evi değil, büyüdükçe apartman katlarını bile ödeyememektedir.

Köy mü, Kent mi? Saçaklanma

İleri teknoloji büyük sanayi kampuslarının yerleşmesinden bir zaman sonra, onların etkisi ile, metropoliten şehirle uydu sanayi kentleri arasında kalan kırsal yörelerde, yol kavşakları ya da yol ulaşılabilirliği olan yerlerde düşük kaliteli konut ve küçük iş yerlerinin oluşturduğu, dağınık ve düzensiz yeni tür yerleşme biçimi görülmektedir. Çok kere geleneksel köylere de çok yakındırlar. Ama ne muhtarlığa, ne belediyeye ne başka bir toplum ya da örgüt ve kuruma bağlı değillerdir. Bu halleri ile az gelişmiş bir metropoliten alan niteliğini çok iyi yansıtmaktadırlar. Fabrika kampusları genellikle kendi üst düzey mühendis ve işletmecilerine "lojman" konut sağlamıştır. Alt gelir grubunun ise konut ve genellikle hizmet fonksiyonları karşılanmamıştır. Üstelik gittikçe artan bir gelip geçici nüfus vardır. Bu dağınık yerleşmeler yani saçaklanmalar bu gereksinimi karşılamaktadır. Fakat yerleşmeler geleneksel köy ilişkileri içerisinde, birincil temaslar ve yüz yüze antlaşmalar olmaktadır. Geleneksel köy-kurum ve kaidelerine göre köyün tarım arazisinde yerleşen bu konut ve işyerleri toplumu birçok yönden zorlamaktadır. Gelişmiş toplumlardaki birbirine bitişik yerleşmelerden oluşan metropoliten alanların başlangıcı olmalarına rağmen ileri teknoloji fabrika kampusları ile geleneksel köy düzenlerinin çarpıcı çelişkisi içerisinde çevre kirlenmesine varan bir düzensizliği yansıtmaktadırlar.

Köy mü, kent mi sorunu metropoliten alan içerisinde kalan köylerin iç yapısı için de söz konusudur. Bu köylerin hem üretimleri hem yerleşmeleri hem de nüfus ve yaşam biçimleri klasik geleneksel köyden çoktan ayrılmıştır. Buralarda "köylü köyü" diyebileceğimiz kendi kendine yeten köy hayatını sürdürme olanağı kimse için kalmamıştır. Pazar için üretim egemendir. Üstelik tarım tek geçim yolu değildir. Çevrede tarıma dayalı imalat kadar büyük fabrika-

lar da emek talep etmektedir. Köyün içinde köyün dışına hizmet eden servis-tamirhane-lokanta yerleşmiştir. Klasik köyde hiç görülmeyen yüksek oranda göçmüş kirada oturan ücretli çalışan nüfus vardır. Nüfusun sosyo-ekonomik yapısı farklılaşmış, köyün içinde "köşk" ve apartman tipi konutlar yapılmıştır. Böylece köyler altkentten fazla birşey olmuşlardır. Aslında bu köylerin değişmesinde etkin olan faktörler saçaklanmayı yaratan ve ittirenlerle aynı gibi görünmektedir. Ulaşılabilirlik, arazi mülkiyeti, servislere talep uygun geldiğinde köyün dışında saçaklanma hızlanmakta, tersi olduğunda köyün içi zorlanmaktadır.

Saçaklanma için işaret edilecek bir başka nokta da aynı koşullarda daha büyük yatırımlar mümkün olduğunda örgütlenme sağlandığında bu tür çevre kullanımında hemen bir kalite farkı ortaya çıkmakta ve çevre daha kentsel bir görünüm kazanmaktadır. Böylece saçaklanma alanlarında üst orta tabaka konutları, apartman ve site yerleşmeleri belirlemektedir.

Sonuç

Gelişmenin orta aşamasındaki toplumlarda yerleşme düzeni tek hakim şehirin çevresindeki etkisi değişmekte ve çeşitli çaptaki sanayi ile topraktan kopan nüfusun yeni ilişkiler içinde yerleştiği bir gelişen metropoliten alan oluşmaktadır.

Az gelişmiş metropoliten alan içerisindeki gözlemler temel sanayi ve nüfus etkileşimleri ile birkaç farklı yerleşme türü doğduğunu göstermektedir. Birçok bakımdan büyük kentler tek hakim kent özelliğini sürdürmelerine rağmen etki biçimi ve çevresi bakımından metropol haline gelmiştir. İkili yapısı kaybolmaktadır. Eski sayfiyelerde apartmanlaşmış orta tabaka alt kentleri oluşmuştur. Ayrıca çevredeki eski kentlere şimdi sanayi yerleşmekte ve bu kentler hızla metropolise bağımlı sanayi kenti olmaktadır. Son tür yerleşme ise alandaki köyleride içine alan fabrika kampuslarını çevreleyen işyeri ve konut saçaklanmalarıdır. Bu yerleşme türleri ve etkileşim biçimi ile az gelişmiş metropoliten alanların sanayileşmiş toplumlardakinden temel farkı, örgütsüz, kalitesiz gelişmesi ve en önemlisi hâlâ son derece hızlı bir değişme ve devinim halinde olmasıdır.

- BEYER, G. H. 1967 **The Urban Explosion in Latin America**, New York, Cornell University Press New York
- BOGUE, D. 1949, **The Structure of the Metropolitan Community. A study of Dominance and Subdominance**. Ann Arbour, University of Michigan Press.
- BROWNING, C. E., 1962 **Primate Cities and Related Concepts**, P. R. Pitts (editör) Urban Systems and Economic Development içerisinde, Oregon, University of Oregon Press
- CHILDE, G. V, 1976 "The Urban Revolution", R. Gutman and D. Popenoe (editörler) **Neighborhood, City and Metropolis** içerisinde New York, Random House, Ps. 111-119
- BROWNING, H. L., 1958, "Recent Trends in Latin American Urbanization" **Annals of the American Academy of Political and Social Science**, 316 (Mart) 111 - 120
- GILBERT, A. 1974, **Latin American Development**, Harmondsworth, Penguin.
- GUTMAN, J. 1961, **Megalopolis**, New York, Twentieth Century Fund.
- HARDOY, J. (ed.), 1975 **Urbanization in Latin America: Approaches and Issues**. Garden City N. Y. Anchor.
- HOOVER, A. and VERNON, R., **Anatomy of a Metropolis**, Cambridge, Harvard University Press, 1959
- KIRAY, M., 1972, **Örgütlemeyen Kent**, Ankara Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, A. 1.
- KIRAY, M., 1975, 'Metropolitan Kent Olgusu', İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehircilik Enstitüsü Dergisi, S. 2 - 16
- MC KENZIE, R. D., 1925, "The Metropolitan Community" Park, R. E. and Burges, E. W. (editörler) **The City**, New York, Mc Graw Hill.
- MORSE, R. M., 1975 The Development of Urban Systems in the Americas in the 19 th. Century **Journal of Interamerican Studies and World Affairs**. 17.1 pp 4-26
- MOUNTJOY, A., 1978, "Urbanization in the Third World" **The Third World**, The Macmillan Press, London, pp. 102 - 111
- ROBERT, B., 1978 Cities of Peasants, London, Arnold, E. (Pub.)
- TEKELİ, İ., 1972, "The evolution of Spatial Organization in the Ottoman Empire and the Essentials of Regional Policy of the Turkish Republic", BROWN, A. **From Medina to City** içerisinde, Princeton University Press.
- TEKELİ, İ., 1978, "Various Stages of Organization of Urban Life in Anatolia" (Paper Presented to Aga Han Award Conf.)

BEŞİNCİ BÖLÜM

AİLE YAPISI VE KADIN

- The New Roles of Mothers: Changing Intra-Familial Relationships in a Small Town in Turkey
- The Family of the Immigrant Worker
- Küçük Kasaba Kadınları

THE NEW ROLES OF MOTHERS : CHANGING INTRA - FAMILIAL RELATIONSHIPS IN A SMALL TOWN IN TURKEY *

Submission by women to the authority of all their male relatives, the patrilineal-extended family composition, and the segregation of the male and female worlds, even within the home, are well-known aspects of Turkish family life. A great deal of knowledge exists on male behaviour both within and outside the family circle, but very little is known about women, their role in the life of the household, or how they establish their relationships with other members of the family. It has even been stated that village men consider their wives 'just like animals'. However, many realistic novels introduce women with strong personalities who not only influence the lives of their male relatives, but even reorganize the whole community in which they live. (1) In Middle Eastern societies, at least, women have been called 'carriers of tradition', which would imply that they resist change. (2) Equally important, however, are the laws of the Turkish Republic which, after 1926, defined new and equal rights and status for women. These laws are partly responsible for the obvious change one sees in the lives of women who are no longer segregated, those who do not live in patrilineal-extended families and who do not submit to male authority in many Anatolian cities and settlements. (3)

In order to understand the new status of women and the channels and means through which this has been achieved, there is a necessity to examine the new relationship which women are establishing and the mechanism by which the change in such relationships is effected.

It is also necessary to determine what type of interaction is taking place between various members of the family within its original framework and to understand which functions are changing hands because of new relationships and which are not. In addition, it is important to study the aspects of family life which are not

* *Mediterranean Family Structure*, J. G. Peristiany Ed., Cambridge University Press, 1976.

affected by new relationships and the position and role of women in this changing structure. In order to obtain a clear picture of the interrelationships between members of families and why and how such relationships evolve, a strictly analytical study of a specific case should be made.

The subject of this paper is such an analysis of changing intra-familial relationships in the small Black Sea coast town of Ereğli. (4)

In Ereğli both family structure and intra-familial relationships appear to be changing; however, the family — like society at large — does not necessarily become disorganized as a result of these changes. The aspects of family life which have changed, those which have not and those in the process of change, all present themselves as an organized, interdependent whole. So much is this the case that terms designating different kinds of disorganization, such as anomie or cultural lag, are inadequate in the analysis of this slowly changing whole. It is therefore imperative to see which aspects, relationships and values provide the necessary links in maintaining an interdependent whole in such a changing structure. It is also important to be able to analyse the new family structure as being different from the prior traditional one, and as undergoing a process which makes change comprehensible. The relationships, institutions and values which cause change, but at the same time permit integration between the different factors, need special attention. It is particularly necessary to study the circumstances which bring about change of a type which is relatively slow within the old structure, while keeping the new family structure in a reasonable state of integration and equilibrium. Buffer mechanisms, as these factors are called by us, cause a type of relationship not seen in the previous interdependence, but which constitute a new configuration of norms, relationships, institutions and values in a particular society at this peculiar stage of change. In Ereğli such a family analysis was possible to achieve by searching for the emergence of new intra-familial relationships and by looking at the special role played by women in general, and by mothers in particular. It seems that women, and particularly mothers, function as buffers in providing a smooth change in intra-familial relationships, while serving to adjust and integrate the family within a changing society.

The difference in composition of household in Ereğli reflects the definite changes that have taken place in the family structure and in intra-familial relationships. Of all the households studied,

only 9 per cent had the characteristic composition and function of the patrilineal joint extended family, where father, mother, married sons, their wives and their children, as well as unmarried sons and daughters, live as a single unit.

However, it can be claimed that another 27.5 per cent of the families, although not all conforming to the classic patrilineal extended family, still presented variations on that theme. It seemed that in all these cases, where the father, mother, or only the father, lived with the son, the father's traditional powers the latter's overt acceptance of the role of head of the household. Although the form of such families resembles the traditional patrilineal type, distorted by demographic factors, further observations of power and authority within such families lead one to the conclusion that the functions and interrelations in fact point to the existence of a new order.

Most important of all, perhaps, is the high rate of nuclear families consisting of only one married couple and their unmarried children. More than 60 per cent of the independent units were found to be such nuclear families, which indicates a fundamental change in relationships. It should be noted that 7.8 per cent of these families included the wife's parents, a situation which is highly irregular in terms of traditional patterns. The fact that the married daughter, her husband and their children live with her parents is important, and needs further analysis concerning her relationships and status as a daughter compared to her other relationships. There is yet another family type which can be termed 'distorted', where there is no lineal extended family, but various other relatives, from either the father's or mother's side, live together. The existence of this type also indicates how far the family and relationships between its members have changed.

To understand such diversified family arrangements, the interaction of the members as reflected within these different compositions will be analysed.

Father - Son Relationships In Change

The father - son relationship used to be the most important, since it served to perpetuate the multifunctional structure of the family. This relationship was seen clearly in the patrilineal extended family where married sons lived in the same household as their father under the latter's dominance and authority. Traditionally a

family, and particularly a father, strongly desires sons. After childhood, the father takes care to see that his sons find jobs or learn the family trade, that suitable girls be found for them, and that at the end of his active years the welfare of his family can be entrusted to them, thus commencing a new domestic cycle.

Because of change, such relationships have become less rigid. Conflicts have arisen and sons have begun to rebel. In fact, the low ratio of married sons living within their father's households reflects this break from the traditional form.

The major conflicts between father and son correspond to three different periods in the son's life. Firstly, independence is asserted in early youth when the son begins to have his own way in matters of work and entertainment, then later on, in marriage, when the desire for a separate house is felt, and finally with maturity when he goes in search of an independent job. These periods, and the conflicts contained in them, are all related to the perpetuating processes of a traditional society where the configuration is complete. During change, friction and crisis are to be expected, and do to some extent exist; this is where the mother steps in and facilitates the change by playing the very important new role of buffer between father and estranged son.

The first type of conflict between father and son concerns the latter's work and leisure habits after he has joined his father's business. Fathers say that their boys are 'good-for-nothings', that they are lazy and irresponsible and only want to enjoy themselves. However, such statements contain an important contradiction: in general, older men tolerate drinking, smoking or keeping late hours in boys of eighteen and nineteen. They say that boys should do wild or foolish things, and that it is in their blood. As a result, boys are called **delikanlı** (with wild blood) during their early youth. But fathers strongly object to their own sons' leaving the shop during working hours in order to see their friends, go to the beach or the cinema, or if they have too much to do with girls. The boys themselves feel no particular responsibility towards their work so long as they are neither employees nor employers in the business. They therefore try to avoid work as much as possible, which in the end severs their ties with their fathers.

In many cases this conflict does not become serious, and mothers step in to calm the two parties by trying to arbitrate between them. She intercedes on her son's behalf, sometimes even to the extent of sharing his guilt.

The other much-discussed issue concerns the son's marriage and where the new couple will live after they are married. In fact, in the present study the home they chose was discussed almost as much as the selection of the bride herself. Sons and the bride's family usually insist on setting up a new home, and conflict is aggravated when the father and son work together in a family business, as this means that the common income has to be divided. However, in the majority of cases the reason for establishing a new residence, or, even more frequently, that given for the separation of a young couple, is the potential and real conflict between the mother-in-law and the bride. It should be added that this reason is often provided by fathers to enable them to disclaim any responsibility. A father's assertion that he has given his consent over separate houses definitely confers his assumed authority upon him. In this way he solves a most important conflict between the two 'lesser' members of the household, over whom he has absolute authority, through the generous gesture of allowing them to have a separate house, and thus re-establishes the disturbed peace in the family.

However, it must be remembered that mother-in-law-bride conflicts in Anatolian families are legendary. They are the subject of many folk songs, jokes, tales and anecdotes. It is only now that in the eyes of the men of the house this has suddenly become an important enough reason for separation. Obviously something new has developed. In this area one of the most important changes in intra-familial relationships is taking place. While the son's submission to his father is disintegrating, neither party is willing to take the responsibility or blame upon himself, and they conveniently shift it to the shoulders of the women (the mother-in-law and the bride). It is well known that in the past no conflict between women could make the men change the established household pattern, and it is probable that the son's wishes are most significant in these situations. If and when a move is made according to the bride's wishes, she is enabled to express and realize her desire, and the son, understanding her feelings, can somehow manage to make his father receptive to the idea. Here the role assumed and played by the mother is significant. She uses her influence on the father to make him agree to allow separate households, because her desire to please her son comes first. Secondly, she alone is in a position to judge the severity of the dispute, the feasibility of a second household, and to advise both the father and the son to separate. Among all those involved, the father, the son, the daughter-in-law

and the mother, it is only the last who directly and intimately interacts with everybody. She agrees to the separation even though she is aware that the bride will not join her household with subservient status, nor will she offer any physical help. Although the mother is usually ambivalent in her feelings on the solution, we find that instead of trying to leave the conflict between the father and son unsolved, she prefers to take it on herself and solve the problem once and for all, although she has no desire to see her son leave or to be deprived of the help of his bride.

The second important source of conflict between father and son concerns the job provided by the father, which opposes the son's desire to be financially independent. Among the tradesmen and artisans of Ereğli, who constitute the great majority of the working population, sons begin their apprenticeship at thirteen or fourteen years of age. From then until the time he actually participates in, or takes over the full management of the business, a boy receives only pocket-money from his father, and the amount increases slowly over the years. It is only after the father dies or becomes incapacitated through old age or illness that the son finally acquires financial control. The tradesmen of Ereğli call this process 'turning over the cash-box' (*kasayı devretme*). Conflict arises when the son wants more money and/or responsibility, and if this remains unsolved, he may even leave the town and settle in another city. Many such sons only return just before the death of their father to await their inheritance.

Mothers like this solution least of all and would do anything to avoid it. They use all their skill in manipulating family relationships to ensure that the father will solve the problem to their satisfaction. For instance, they may find another job for the son, or open a separate shop for him. A third way is to associate the son in the business in such a way as to make him a partially independent partner without actually turning the business over to him. Comparing the two solutions, either the son's leaving town or his being provided with another job, the latter appears to be the most frequently reached. This may show the mother's willingness to make herself appear as a humble loser to convince the father and son that the new job is better. No discussion between father and son can take place without the mother's knowledge; even if she is not present, she will certainly hear about it later from both sides. Without a great deal of aggressiveness, she will put her own ideas forward in an attempt to calm the anger of her husband, and persuade her son to

have patience until a solution is reached. Eventually this strategy works.

Fathers do not usually admit that any such conflict exists, and are very reluctant to concede that their rights and duties have changed with the times. It seems that this reluctance is not because fathers consider such conflicts to be ordinary, or even that they have no complaints, but rather because they are resisting the new way of life and are sure that they will succeed in solving the problem according to their own wishes. Usually, however, a father will agree to accept his son's demands, although it is only through the skilful persuasion of his wife that it seems as though he gave his consent by using his own judgement, thus leaving his authority intact. With the help of continuous discussion of the issues with the mother, both parties can usually be led to believe that neither's role has changed and so authority can be formally retained. Thus it is mothers who bring about the gradual changes which guide relationships between fathers and sons to a new configuration with as little crisis as possible; this is a major departure from the disharmony of the past.

Although a new balance in the father-son relationship is being achieved through the mother's mediation, new problems are arising. The traditional father-son relationship provided the family with a built-in security system. Responsibility for the welfare of the family, particularly for aged parents, fell upon the son, who accepted this when the time came to do so. It used to be merely normal for a son to remain with his parents and care for them, but when he leaves the house, takes an independent job, and severs his ties with his father, parents can no longer rely upon him in their old age. This intense insecurity and fear of being left alone in old age, and having to depend on strangers, can be strongly felt in Ereğli. Society has not yet provided any new relationships or institutions to take the place of the old father-son relationship which would obviate this insecurity. The acquisition of a house and investment in real estate, which brings in rent, is one of the buffer mechanisms used in dealing with this general feeling. More directly, however, insecurity changes the role and place of the daughters and gives new roles to the mother in the family, as will be discussed later.

Mother-Son Relationships

For a woman the most important relationship in the family is that with her son. As a bride she is an outsider and is always made

to feel so. Her status is low, and no matter how good a daughter-in-law she is by any standard, she will only receive final recognition when she has given birth to a son. It is not until then that she gains higher status and feels herself to be accepted by her husband and his family. As a result, all her hopes and fears, and her plans for the future, are concentrated and expressed in the love she shows for the growing boy. This explains the extraordinary spoiling of male children by women compared with their treatment of girls, and the tolerance with which parents accept the behaviour of their sons. A mother can always rely on her son to protect her and defend her interests in intra-family disputes or fights, particularly against the father. The son is second to the father in authority and in influence within the home, and a mother would never consider severing her ties with him or becoming less affectionate towards him. Through her son she can gain status and authority in the household similar to that of her daughter-in-law after the birth of a son. Generally a son takes his mother's side in any conflict between her and his wife, and he is normally expected to do so. If a choice has to be made, 'the stranger's daughter' (el kızı), or daughter-in-law, does not stand a chance. The mother's desire for her son's well-being reigns supreme.

Today this mother-son relationship is also undergoing change, as another traditional basic inter-dependence moves towards a new configuration. In many cases, mothers and sons unite in rejecting the father's authority, not only to prevent his arbitrary decisions as in the past, but also to force him to accept new modes of behaviour or new values. This co-operation becomes particularly effective when different behaviour patterns and values pertaining to women are in question. This is especially evident when new and expensive household items, such as radios, refrigerators or electric irons, are desired, when a father refuses to permit his women to go to the cinema or to open-air concerts of Turkish music in the park, or to purchase new styles of clothing, or, more importantly, when he will not accept his wife's open participation in the making of some crucial family decision.

Sons who change their behaviour towards their fathers also begin to change in their actions towards their wives and mothers. Consequently, often a mother can no longer count on supreme power over her daughters-in-law if her son starts to take his wife's side against his mother. This causes some constraint in mother-son relationships, but it is still too early to see whether the mother will ultimately be the gainer or the loser in this matter.

Daughter-Parent Relationships

The attitude of both mothers and fathers towards their daughters is one of both affection and firmness. The mother-daughter relationship is intimate from the moment the latter leaves school. The female child is constantly with her mother, in doing housework, as a companion on excursions and as a close friend. Fathers are affectionate and may be proud of their daughters, but this relationship is very different from that between mother and daughter, or father and son, being a spontaneous one based partly on affection and partly on indifference until her marriage. Everyone in the house, particularly the father and the sons, has a right to interfere with the daughter's life. Even after her marriage they keep an eye on her to see that she is properly protected and that she suffers no more than the usual pressure from her in-laws. In fact, if a girl is unhappy and her marriage is not successful, she can find refuge with her father or brother. However, prior to marriage, in her own household if a daughter has a problem she only solves it through her mother; her brother may also help, but his attitude would tend to be authoritarian and intolerant. Again, it is the mother who negotiates with both the father and the brother to settle the question in the best interests of her daughter. The mother's role as mediator is becoming particularly important and difficult as the present-day girl's unusual demands increase because she spends more time with her girlfriends, dresses differently, goes to school or works in an office. When a daughter starts to show a preference for a young man, no matter how innocent it may be, the reactions of her father and brothers may be very definitely negative and prohibitive. At this time she looks to her mother to find an accomplice. Although the daughter may show anger, nervousness and grief, her mother tries to do all she can to hide her daughter's behaviour under the cover of their intimacy and friendship. Since nowadays a girl has more chance to speak to young men, mothers may appear to play the role of angry old women towards their husbands and sons as well as towards their daughters. It is only through the mother that any permissiveness is allowed in a girl's behaviour.

Marriage is a girl's sole aim, but not simply because it means the beginning of a new way of life as a young woman. When a girl marries, she is uprooted from her own natural environment and goes to live in a different place among total strangers in close, intimate and, in some cases, basically hostile circumstances. This

is a very difficult experience for her. However, girls are brought up to accept the idea that they will have to adapt themselves to their husband's family, who may well be hostile towards them and that they will become second class members in that strange environment. This is a thoroughly different socialization process to that of boys, who are constantly reminded that they will eventually replace their fathers in the important position of control and decision-making occupied by the latter. Indeed, almost from childhood, sons are given this privileged status. As a result of this, girls are always able to adjust to adverse circumstances more easily than boys.

In Ereğli little pressure is put on girls regarding choice of marriage partners. They are often consulted, and their right to refuse is respected. Today there is no question of marriage between two who do not know one another, and conditions are such that they always have a chance to seek out and speak to each other. The type and intensity of their relationship may vary from simply observing each other in the street, in shops, at the cinema or in the park, to actually having a secret affair. In more conservative families, special occasions are arranged when the boy and girl can see each other from a distance. In families where both sexes visit together, the boy and girl are given as much chance as possible to speak to one another and to participate. In all the accepted and unaccepted modes of contact, the mother plays the most important role, and during this time children communicate with their fathers only through their mothers.

Both boys and girls express their wishes through their mother, and, no matter how wild these wishes may be, she will always find a middle course to satisfy both the children and their father. It is for the mother to reconcile her husband to this and to effect a compromise between the values of the older generation of women and the present relationships between the two sexes, thus avoiding open conflict. In this area, as in others, the diminishing authority of the father and the changing roles of the sexes have resulted in new responsibilities and functions for the mother. She is, in the fullest sense of the word, a 'buffer', the most important balancing mechanism, who imposes, yet slows down, the transition of family relationships.

There is another way in which girls are presently experiencing a change in their traditional relationships with their parents and particularly with their mothers. At the time of their marriage, when

they move to the house of their husbands' families, daughters have usually had little to do with their new relatives. However, as was mentioned above, 7.8 per cent of the families studied were 'extended', and included members of the bride's family. Of these families, 50 per cent had the bride's mother living with the couple, which reflects a new relationship both for the girls and for the mothers.

Separate houses for newly-married couples often leave young women alone with two or three children and without help. Since they have refused to live with their husband's families, they can hardly ask for help from them, because the traditional pattern is for the bride to help with the work in the mother-in-law's house, and not vice versa. The young couple, therefore, ask for the help of the girl's mother. In more isolated parts of Turkey it would be disgraceful for a girl's mother to live with her son-in-law, but in Ereğli, due to pronounced change, many young couples insist on living in separate houses. As a result, if a girl or her mother need one another's help they live together. This situation causes two different types of adjustment problem, but the question of conflicting values is not prominent.

Mothers residing with their daughters give the latter an opportunity to lighten the burden of household chores and are of particular help in sharing the work of raising a family. In this way the girl's mother, after the boy's mother has ensured that they have a separate house, takes it upon herself to provide more congenial living conditions for the new family. Her relationship with her son-in-law is usually friendly, because she clearly recognizes his superior place as head of the household and as the oldest male. Here again, one can see the altruism of women, which enables change and adjustment without extreme friction.

A more significant aspect of the relationship between the girls' parents and the nuclear family, if they live within the same household, can be seen when the older generation needs the help of the younger. In fact, parents often seem very willing to live with their daughters and sons-in-law, though in the past emphasis was always laid on the loyalty of sons. Father-son relationships, and patriarchal authority, the chief pillars of a traditional society, are changing fast. One of the most important functions of the extended family, that of providing security for the older generation, has not been taken over by any new institution. A daughter's request for her parents to live with her husband and her in a new relationship

is becoming more commonplace than for parents to live with their sons. It is interesting to trace the way in which this change is viewed. Now one hears such phrases as 'daughters are loyal', or, 'daughters are more considerate', in contrast to the behaviour of sons. This is because a daughter will welcome her parents to her house when a son will not. Hence, in the absence of other institutions which could provide security to the aged, the daughter not only becomes a renter, but she acquires new functions as a buffer mechanism and as such provides the required balance within the process of change that Ereğli is experiencing.

Husband-Wife Relationships

The husband-wife relationship is a very varied one in Ereğli. It is still true to say that the wife is completely subservient to her husband, especially when the latter's relatives live under the same roof. It is equally certain that as the years go by the wife's status rises. She gradually becomes the central figure in the family as her children grow up, marry and have children of their own. However, the establishment of nuclear families does bring fundamental changes to these relationships. First of all, the subservience of the wife is reduced. In traditional families husbands never talk to their wives about their work. Husbands and wives live in separate worlds, in the way they express interest in such things as births and deaths, business and politics, relatives and friends, holidays and weddings. Today, however, this segregation is decreasing as husbands and wives share in activities, and men find reliable advisers in their wives in many matters. Very few husbands today refuse their wives' comments or advice on any important matter. Many even stress that they prefer their wives' advice to that of the older members of their families who have been unable to keep up with today's fast changing relationships, institutions and values. Such co-operation between husband and wife directly indicates that the absolute authority of the husband is on the wane.

Today in Ereğli there is certainly more communication between young married couples. The education of children, medical care, entertainment in mixed company, family visits, picnics, travel together, going to the cinema together and, to a lesser degree, the fact that women have begun to work outside their homes, have all contributed to break down the traditional, rigid segregation in husband-wife relationships. The woman's altruism, her endurance in difficulty, her almost natural acceptance of a humble role and

her capacity to adjust, make her the most crucial person in bringing freedom and emancipation into her daughter's life. Finally, in nuclear families, the wife's intelligent, silent observations from outside give her the status of being the best adviser to her husband.

All in all, it is the wife's buffer functions that provide an avenue for smooth change in intra-familial relationships, as well as the adjustment and integration of the family to the new and changing demands of society at large.

In Ereğli the family seems to adjust itself to changing social conditions through the changes in the family's internal relationships caused by mothers in particular and women in general. The roles they assume in these new relationships smooth the way for further changes and integration. Women fulfill these new roles with the help of two behavioral characteristics learnt from traditional relationships. The first is the skill acquired during her socialization in asserting her influence in an effective, though round-about, way when the supremacy of her male relatives is almost absolute. The second is her ability to adjust to a hostile environment with humility and modesty, but at the same time with definite determination.

Obviously the women and mothers of Ereğli are not like Nora of the Doll's House, but they do play a most important part in changing the most resistant sex roles of a traditional society with the least possible friction.

NOTES

1. See, for example, Yaşar Kemal, **Teneke**, İstanbul, Varlık Yayınları, 1957. Yaşar Kemal: **Mehmet My Hawk**, London, Pantheon Books, 1961 (original title **İnce Memed**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1953). Fakir Baykurt: **Yılanların Öcü**, Ankara, Bilgi Kitabevi, 1959.
2. L. H. Melikian, 'Authoritarianism and its correlates in the Egyptian culture and in the United States', **Journal of Social Issues**, Vol. 15, 1959, p. 3.

In a recent study, as yet unpublished, Çiğdem Kağıtcıbaşı found that among İzmir secondary school students in their last year, in the face of conflicting role demands caused by a traditional environment and by their education and social class status, the girls were more pessimistic regarding belief in external control and affiliation orientation than were the boys.

For an opposite view, see Serim Yurtören, **Fertility and related attitudes among two social classes in Ankara**. Unpublished master's thesis, Cornell University, 1965.

3. See, for example, Nermin Abadan, 'Turkey', in **Women in the Modern World**, Raphael Patai (ed.) Free Press of Glencoe, 1967, pp. 82—106; and 'The Place of Turkish Women in Society', **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Vol. XXIII, No. 4, 1969, pp. 131—44, Ankara, Hamide Topçuoğlu, **Kadınların Çalışma Saikleri ve Kadın Kazancının Aile Bütçesindeki Rolü**, Ankara, Kültür Matbaası, 1957.
4. Ereğli is a town on the Black Sea coast whose population was 8,185 when the material was collected in 1962. It is a district seat, as well as a secondary centre in the province's most important coal-mining area, and functions as a coal port. Most important of all, however, it provides an exchange flow for the agricultural surplus from the surrounding rural area and for other multipurpose relationships between the villagers and towns-people. The material reported here was obtained by various techniques, including a survey of household heads with 484 questionnaires on various aspects of the town's life by which information on the composition of households was also gathered.

THE FAMILY OF THE IMMIGRANT WORKER*

Introduction

Throughout history people from rural areas have migrated to the cities where non-agricultural jobs were available. However, that has been taking place since the early 1960's in the Mediterranean Basin in general and in Turkey in particular is rather different in its volume, its form and in what happens to the immigrant and to his family in this movement.

Migration from Turkey to Western European countries started in 1960 with demand for labour from German industries. (1) At the time in Turkey an exodus from rural areas into the cities of the country was already in process. By the 1960's some of this flow had turned towards foreign countries where there were jobs for these immigrants. In this paper I shall try to discuss and analyse shortly who these immigrants were and what happens to their families in the type of migration that seems to perpetuate itself indefinitely. The family of the immigrant worker, its composition, the patterns of interaction among its various members, the way new cash income is used, the new values emerging about family, all seem to be rather different not only from the extended family from which the basic model from which it is assumed to stem, but also from the type that emerged in rural areas and among the urban immigrant families in Turkey after cash cropping.

To be able to understand where the immigrant and his family stands, it is essential to understand the process involved in the origins of the migration. Only then can one really see that migration is a consequence of a very basic structural change in the relative position of these people in the society. The main reason for their migration in the numbers they do nowadays is the rapid change in the pre-modern agricultural production system. With modern technology, new varieties of crops, and other related changes, the tenant loses his chance of share cropping in large land-owning areas and has to migrate out of the rural areas. For

* **Turkish Workers in Europe**, N. Abadan-Unat Ed., E. G. Brill, Leiden, 1976.

the small land-owning peasant the introduction of cash cropping requires considerable investment. Those peasants with less than 50 acres of land, in general in Turkey, end up with so much debt that in the course of fifteen to twenty years from one fourth to one fifth of the peasants lose their land and again have to earn their living outside agriculture. In areas changing to cash crops which did not require investments, indebtedness incurred for transportation and marketing could not be paid back. Such peasants also ended up by losing their land. Thus all three of these processes resulted in the de-peasantization of the rural population and this was further intensified by the high population increase rates. So migration today is not simply an accidental movement to gain cash for a single expenditure such as buying an ox or complementing the money for a house or just to save enough for bride-price. Now it is to start a new form of life and earn non-agricultural income permanently for this new life. Migration today indicates a process which is bringing basic changes in the form of production and in the basic structure of the society. Man-land relations have changed in such a fashion that the peasants are no more peasants and that is an irreversible process.

The ex-peasant, however, does not enter the new production relations as easily as he has been cut off from his land. They migrate. They migrate first, in general, to the urban centres in Turkey. But as industrial or complex organisational jobs are not created fast enough to absorb these immigrants, they acquire insignificant, unproductive occupations in so-called informal economies, ready to move again if and when there is a chance for more secure jobs. Then they migrate abroad to industrialized countries where there is a demand for labour and where they should be absorbed and integrated in expanding industry in a modern set-up. But since it is not their culture and because of other social, political and economic factors they cannot remain there permanently. (2) Thus the ex-peasant either in his village if he returns, or in the cities or abroad remains a "marginal man". The family of the marginal man, who is neither peasant nor farmer nor worker nor artisan, merges as his most important anchorage in society. The ambiguity of the situation creates its own strategies of adjustment, the main one of which is the flexibility and change achieved in the family.

In 1964 when Abadan first studied the Turkish workers in Germany their number had already reached 27,501. Among these

workers 55.7 per cent were married (57.4 men and 44.8 of the women). (3) In 1973 the number had risen to 650.000 and the ratio of married had risen to 78.4 per cent. (4) As the process is still continuing, the family of the immigrant worker has become, indeed, very relevant. Below we shall discuss some of the more conspicuous aspects of changes in the structure of this family.

Composition of the Household

As far as the composition of households is concerned, the nuclear family, that is father, mother and unmarried children are neither novelty nor the minority of cases in Turkey, let it be in urban or rural environment. Although the model for Middle Eastern traditional families has always been, and is, the extended family, comprising father, mother, married son or sons and their wives, their children and the unmarried sons and daughters, with the domestic cycle and demographic factors such as low life expectancy, high infant and childhood mortality, as well as change that has been taking place has made the nuclear family the dominant form of its composition. In fact what has been shown by the analysis of Stirling in his article on the domestic cycle of the Turkish rural family (5) or by another major study of the Turkish family based on a national survey, (6) and case studies of individual villages before these changes, (7) have all shown that more than sixty per cent of the families have nuclear family households. (8) However, this is a natural variation of the master model of the extended family and the influential role played by the male members of the older age groups can always be seen. With the change in agro-economic life of the villages as has been described briefly above, further increase in the nuclear households, with new interaction patterns have emerged. For example, in two villages, one with some possibilities for enterprise in agriculture have shown that extended family kin, although split into nuclear households in many ways share the agricultural cash income with informal arrangements in land and machinery. (9) Whereas in villages where the chance of joint enterprise is lost the nuclear family households interchange many forms of "help" with extended family kin by giving either cash or bought goods. (10) But in all of them whatever new formula has been devised to earn a living the composition of the household has dominantly become nuclear.

The villagers that move out to the cities from the villages and populate in ever-increasing numbers the squatter housing districts

also show the nuclear family to be the basic composition of the households. The survey carried out in Ankara squatter housing districts (11) as well as a more recent study in Istanbul among the squatters employed in industry has ascertained that the father, mother and unmarried children are the main constituents of the majority of the households. (12) However just as in rural nuclear families with wage income the interaction with extended kin is important, but is mostly carried on as exchanges of "gifts" and "help" without expressed obligations. With other behaviour patterns such as loss of authority by the father the urban immigrant family household composition seems to be the master model of a nuclear family and the variations from this form are situational or accidental. In such households the gravity centre has shifted in an obvious way towards the active age group male with his wife occupying a status close to the man himself.

The household composition of the family of the immigrant worker abroad has shaped itself not on the classic extended family composition but on the above forms emerged during the last 20-25 years in rural and urban Turkey. It is a household very much removed from the model of the extended family. But again in relatively close interaction with extended kin in new areas and in very new qualities, in variance with rural or urban extended kin interaction forms. (13)

Abadan in 1964 reported that only 55.7 per cent of the workers in Germany at that time were married, (14) whereas in the last report published by the State Planning Organisation (SPD) the ratio in their sample has risen to 79.7 percent. In the case of the immigrant workers from the villages the ratio is as high as 87 per cent. (15) Obviously more and more married people are migrating as guest workers abroad. Among them the ratio of those who have family members together with them used to be rather limited, but increasing faster than the number of workers. In Abadan's report it was only 17 per cent whereas now in the SPD report it has risen to 28 per cent for men and 52 per cent for women. (16) However, whatever the ratio, the individual families abroad change their composition continuously. In August 1973 we were able to conduct a census-survey in one village on the Western Black Sea coast of Turkey from where an unusually large migration to Western Europe took place. (17) In this case-village of ours, out of a total of 132 married couples 28 men were abroad with their wives and children. A further 17 had only their wives

with them, the children were staying in the village with the grandparents. Beyond this, as the dominant form, in 45 cases independent houses have been established for wife and children in the village while the men were abroad. In spite of the fact that the parents are in the village, the wife is not living with them, but has her own separate home where she takes care of her children and waits for her husband's return. Only in 25 cases were the wives and children staying with the parents reminding the households of classic extended family. There are a further 14 households where two generations of men are all abroad, the wife of the father stays with the wives of the sons and their children whereas in 12 cases there are no children yet, but mothers are with the wives, and all the husbands abroad. There are further more five cases where the wives are staying with their own mothers waiting for their husbands. It was particularly striking that there were no married sons and their wives and children living with parents. Similar or other variations may be observed in urban as well as in other rural areas of the country among the families of immigrant workers. What has to be stressed however is not only the fact that the tendency for nuclear form is dominant which is quite general for various types of families. This is only a very minor part of the specific characteristics that make up the structure of the family. For the immigrant family the discriminatory characteristic is the ultimate dispersal of the members of the nuclear family and the continuous change of its composition from one time to another as long as the men remain abroad. Although the immigrant family is basically a nuclear family, it splits itself into various parts, and composes itself in many ways with other kin as the conditions and possibilities of job, money and accommodation change for the worker himself during his stay abroad. From the case - village 40 per cent of the women now in the village stated that some time during their husband's stay abroad they had joined them for from 2 months to 2 years. A further 27 per cent added that they had also jobs there. Some came because of the children. Two turned back because they lost their jobs. When those wives who are at present with their husbands abroad come back, and when they are back whether they will join their parents or open independent houses, is not known. Any particular family throughout the years that one or more of its members are working abroad may change its composition and the place of its different members at any time. For instance if the man can find a suitable job and accommodation for his wife, when the wife and children are left in the village in a sepa-

rate house, they may just change everything, leave the children with the parents and shift the centre of the nuclear family to the foreign country. This seems to have happened in our case - village numerous times. The following year the children are also brought over to Germany with a young girl of 14 or 15 to look after them. And when they think they are not saving enough all might turn to its first from with wife and children in a separate house and husband abroad on the third year.

A case from Istanbul, an urban centre, is very illuminating. S. H. lived in Istanbul with her husband and mother-in-law. Although they were of village origin both had cut their ties with the village and had nothing to do with the place. It was the wife who managed to get a job in Cologne first. She left immediately and in two months she was able to get a job and the necessary permission for her husband to join her. The mother remained in Istanbul. At the end of year a boy was born to them. They asked the mother to come and look after the child while they both worked. The following year the mother refused to stay in Germany and returned home. That year the child was put in a paid institution in Cologne to joint the family only during the weekends. During their fourth year abroad the boy was left with an elderly couple in Istanbul for which they paid more money than they did for the German institution. As far as they were concerned they did not yet intend to return to Istanbul and what would be the solution for the child during the following year was uncertain.

Into this turnover in the composition of the family one may even add the returning worker. In fact, there are men who had returned for good to their country and rejoined their families, but after two or more years, had applied again and went back to Germany to work, starting a new cycle of dispersion. In the case-village there were four men, two already gone, the others trying to go again. Or new members join the family and contribute to the turnover as in the case of new marriages. In the SPO report more than one percent of the single men married while they were abroad. In all the cases we observed the newly wed men took their wives with them when going back at the end of their vacations. Thus it emphasizes neo-locality in marriage which was relatively rare in the middle of the sixties in the rural areas. (18) In fact as work abroad has great prestige with its better payment for the present and better prospects for the future, the single men coming back for vacation are considered more desirable suitors. When children

are born, the child or both the child and wife are also brought back with one type of the above mentioned arrangements.

Some of the reasons for the type of splits and turnover in the possible composition of the households could be pointed out as the chances the women have in finding jobs where their husbands are, or whether the husbands can afford to have their families with them and can save at the same time. Another major factor seems to be the number and age of the children. Too young or too many children demand that their mothers stay behind with or without their grandparents living with them. When children are around primary school age (7 - 12) it is easy to leave them with grandparents. But at the same time to have children of 11 - 12 is a great asset for the mother. With their help she can manage a separate house with more facility. However, if children are grown above primary school age the tendency of the mother is again to leave them behind and go to work abroad. But if a son is reaching the age of 15, the family tries to see that he is over in Germany with his father as a dependent child so that he may reach the age of 16 in Germany and obtain a job there.

There have been a considerable number of cases where brothers out of other extended kin have stayed in the household of the worker abroad. But such additions to the composition of the family is explained to be strictly as a visitor for a short stay, since accommodation is given to him only as a gift, until he finds a job or goes back to Turkey, since the conditions abroad such as the objection of landlords and extremely small quarters they live in makes it impossible to prolong the stay of the extended family kin.

Although we do not know exactly how many workers living abroad today had migrated first to a city and then acquired the chance to go to a foreign country, it is certain that they constitute a fairly large part of the immigrants. It should be noted that the adjustment of the family to migration to the city in Turkey has followed a pattern rather different from migration abroad as far as the composition of the household is concerned. The villager, arriving in a city, after spending some time in cheap hotels, in the houses of brothers, cousins, even friends from the same village or area, while he finds himself a way to earn a living, rents a squatter house and sends for his family almost immediately. Indeed in the squatter house areas the ratio of men without family is as low as three per cent. (19) In spite of the fact that the jobs he will find

will never be good, secure, well-paid jobs, as the type of development taking place there does not create such jobs, still it is better than the village and the family achieves a sort of equilibrium in the form of a nuclear family with many "help" patterns evolved among the extended family members. At least the nuclear family perpetuates itself and the children are together with both their parents. Only in very rare cases and for short duration are children sent to their grandparents in the village, if they are still there. In fact for the great majority this is the last resort as almost none of the migrant families wish to go back to the village since the reason for their leaving in the first place was failure to earn a living in the village. This is expressed again and again in the great anxiety shown in building a house for themselves, even be it a squatter's house, as the most conspicuous part of their settlement and security in the city. However even this pattern is reversed when migration for work abroad for a man is achieved. In most cases the wife and children go back to the village, mostly to a separate house as mentioned above. The squatter house is sold to meet the expenses involved in this second uprooting of the family, and the relation equilibrium reached in the form of clear nuclear household with "help" patterns is indefinitely disturbed in a new and obviously longer territorial dispersal of the members of the nuclear family. So much so that today the nuclear family with members in more than one locality seems to be becoming the established form.

At one point in the sociological analysis the definition of membership to a family included, among other things, to be living under one roof as one of its determinants. (20) Obviously such a determinant is lost today for the family of the immigrant worker. Although one may say that to have multi-locality is only temporary, then one has to ask what is the length of duration of the splitting to be accepted as "temporary" or "permanent". There are cases now in the case - village who have been dispersed for more than ten years. Observations from other countries seem to show that the longer the stay away from the village the more change for the wives to join their husbands. (21) When the migration is to a national city in Turkey the family unites almost immediately. But migration to foreign countries rejects every rule and pattern about the family and shows that the dispersal and composition is really a kaleidoscope where the pattern changes every year or with every vacation the man has. Obviously the territorial dispersal of the nuclear family and its incredible turnover of composition is the adjustment

provided by the institution to meet the particular demands of the type of sucking of labour of the industries in foreign countries without allowing the worker to settle there. But it has to be remembered that the worker cannot obtain a living from agriculture in his village either. The result is the kaleidoscope effect we see in the composition of the nuclear family.

Women

The woman seems to be the crucial person from whom sacrifices are asked to be made to provide the best possible composition of the family to meet the needs of the situation. Obviously the way the family splits itself and settles in more than one locality and changes all of it with some ease when the need arises, is one of the most ingenious adaptive strategies created as a reaction to the extraordinary constraints and contradictions produced by two diverse processes of our era, namely: the depeasantisation in not yet industrialised countries and the high demand for labour in advanced industrial countries. In this territorial dispersal it seems that, with the exception of cases where the wife is alone, by herself working abroad, the main base of the family is where the woman is living. The separate house for the wife and children in the village, the place where husband and wife live in the foreign country, or the house of the parents where the wife stays or whatever other type of combination has been achieved; the place where the wife lives presents itself as the main territory of the family. There the belongings of the family are kept and the place is referred to as home. At this stage in the changes the wife seems to occupy a rather crucial place in the family. Her efforts are very important to hold the nuclear family as a unit. She herself seems to be going through great strains of change, pressure and deprivation; but in spite of all such overwhelming obstacles the women take the most important steps from a dependent subservient role in the family, vis-a-vis her husband and husband's extended family kin, and becomes an independent member of the nuclear family where she acts as the coordinator and decision-maker on almost every aspect of the affairs concerning her nuclear family.

Now whether it is in the separate house in the village or whether she is working with her husband abroad or whether she has another arrangement, apart from living with her in-laws, she is left very much to her own resources to deal with the day-to-day problems of the nuclear family. First of all the cash income of

the unit sent from abroad is managed solely by herself. It is not only the cash income that is new - if there were no urban experience in Turkey before — but to be responsible for its expenditure is something that marks a new and important status. As will be discussed below with the financial matters concerning the family, money is sent to her usually at regular intervals or left in the bank to be drawn as need arises. Here starts the second cycle of important interactions for the woman, which usually took long years in the city or in the village in Turkey, to be a part of her daily life. These new experiences consist of dealing with institutions of society where relationships are secondary and anonymous, such as banks, post offices, payments in large figures for goods bought in large amounts, arrangements with agencies that these should be delivered to the home, trips to town to government agencies to have documents sent abroad to be used for fringe benefits. All types of new and unforeseen activities, definitely unknown in her previous life are encountered by the wife. It is certainly true that in almost all of these activities she is helped by her husband's or her own kinsmen or by the villagers, but she is also helped by other women who have learnt such formalities earlier. Furthermore, wherever there has been some land left in the possession of the nuclear family it is now the wife —instead of the father in the extended family or husband if they have split up— who decides what work is going to be done when and by whom. Such decisions used to be the source of authority in peasant families. Usually she has no one else to organise than herself and her children, but even so to decide what is going to be done at a specific time and what amount of money is to be spent is very emancipating. Her authority on her children is also not challenged by others, such as mother-in-law or husband. All such new roles for wives in the family bring them unforeseen sophistication. Today literacy is a felt need for women, whereas only seven years ago it was so dysfunctional that it was easy to find women who had forgotten how to write because they had had no chance to write since they left school. In our case-village, all women under the age of 35 were literate. Among the girls of school age the school attendance was 100 per cent.

That Turkish women have adjusted to working abroad with relative ease and that they have the consciousness of what is changing in their status has also been observed in other studies. Although the statement about "the migration of the women is less often caused by a desire to earn more than by a wish to enjoy more

liberty in another country" is rather far-fetched, (22) it is not surprising that in one study carried out amongst Turkish workers in Germany a third of the male Turkish workers regarded family structure in the Federal Republic of Germany as decadent and worthy of utter condemnation where as Turkish women considered it rather suitable for themselves. They liked the equality of rights between husband and wife and appreciated the high status of women. (23)

There are many cases where the wife has gone abroad first, since jobs are easily arranged for women and she can find a job there for her husband and invites him as well. When this is the case, and she has learned the ways of the new country before her husband arrives fresh from the village, the husband submits to her protection and teaching for a long time. By the time he has also learnt what to do and what not to do, their relations have changed so much that it is never the same again. (24) It is interesting that some six years ago when the number of women workers was low and devoted mostly to single women from the cities, in newspapers one read interviews given by male workers abroad concerning their indignation that women should come to countries such as Germany and enjoy freedom there. (25) They even suggested that they should not be allowed to work abroad. The distance covered in the two situations hardly requires comment. It is obvious that the role of the women as well as the concept of women to man has changed incredibly and will keep changing. And one should perhaps stress that the change in the values and attitudes of the men indicates a very important stage of changes and now there may even be acceleration. The number of female workers in 1972 in Federal Germany reached 125.000. In 1967 it was 25.456, in 1968: 34.257, in 1969: 53.573, 1970: 82.500, 1971: 97.358; an increase of 500 per cent. More than two thousand of them married in Germany, of which close on 900 with foreigners. Besides 223 children out of 15.843 born to Turkish mothers in Federal Germany were born out of wedlock. (26) Obviously a new edition to chain reaction created by migration has started and it will have far-reaching effects not only in patriarchal family relations but in society at large.

One may assert that the separate house, the wife and children in the village, is the most conspicuous evidence and a good symbol of the type of emancipation we have indicated here, The-separate-house-in-the-village syndrome, if we may call these observations so, has to be considered as one of the most important functional chan-

ges in the role of women, brought by migration, in Turkey, as no law of the republican era could bring in such a scale.

It seems that women of Turkey adjust faster and better to unusual circumstances and hostile environments (27) because their traditional upbringing in the family is geared to prepare them to adjust to totally different environments. When a girl marries, she is uprooted from her own natural environment and goes to live in a different place among total strangers in close intimate and in some cases, basically hostile, circumstances. This is a very difficult experience for her. However, girls are brought up to accept the idea that they will have to adapt themselves to their husband's family, who may well be hostile towards them and that they will become second class members in that strange environment but still carry great responsibilities in human relations. As a result of this, women in general are always able to adjust to adverse circumstances far more easily than men in Turkey. And now in the second phase of the great changes in their lives (first being the split of the extended family in the village and migration to cities in Turkey) they are very much aware of their status vis-a-vis their husband and men in general and how it is changing.

As far as authority relations and decisions - making is concerned there is no doubt that women are still subservient to their husbands. But as she is now free from forbidding obstacles such as the proximity of the extended family kin from having an influence on her husband, and as they, the husband and wife, are living in trying circumstances, they are drawn together and act together. At least she is now the first person he consults. Furthermore all decisions about household affairs are left to her. When she is alone with the children, she is certainly under the general control of the community; but to whom she goes in times of crisis is rather interesting. In our case-village when the women who lived in separate houses with their children were asked to whom they would consult for advice in a case of crisis the great majority (60 per cent) said to nobody, 30 per cent said to their own mother and only 10 per cent to their father or mother-in-law. Contrary to the general impression that they are confused and helpless, they gave answers showing self-confidence and sophistication. How much our case-village observations can be generalised could not be said. But surely these observations do indicate a trend.

No matter how much the mistress of their own homes they become, wives do feel lonely by long years of separation from their

husbands. All of them, wives and husbands, ultimately hope that they will join up some time soon. Two mechanisms seem to alleviate the desolation. One is to have children with great frequency. To be pregnant or have sucking infants keep many women emotionally satisfied. This brings up the question of the impact of migration on the number of children one family may have. It seems that it is not much. For the rural mother to have children is desirable and the average number both for the case village as well as according to the last SPO report is very close to Turkey's rural average: 5.4 and 5.1 respectively. For urban families it is distinctly less and it is again close to Turkey's urban average (4.4 and 4.7). No adultery on the part of women was ever mentioned in our case-village.

The second mechanism is embedded in the social life for women in Turkish culture. Since the daily life of the sexes is traditionally well separated, they are accustomed to have well-established patterns of social life among the groups formed from the same sex. Thus to be without their husbands does not keep women from other social contacts and activities she would have with other women. So her activities in the ordinary course of the days is not very different from what it would be if her husband were around. To be able to participate fully in the ordinary daily life of the community also eases tension. (28)

As for the husband extra-marital sexual relations abroad are considered "normal" and would not be considered a reason for separation. For workers however to venture into such relations is not very easy, as it would mean extra expense, and for the very much discriminated guest worker even the cheapest commercialised sex turns out to be expensive and unsatisfactory. As for possible alienation of the man, because of his experiences abroad, from his wife in the village, it may well be the situation. But as their relationships stand today, official and unofficial separation seems to be limited. In our case-village there was definitely no divorce, no gossip about any man having left his wife or not being in contact. As for the State Planning Organisation reports there is one case of divorce out of 342 observations of the sample. On the other hand there is rather high frequency of marriage among the single workers. During the last year 3000 have married in Germany alone and 101 of them with foreigners. Among the women workers as we indicated above the ratio of marriage with foreign workers is higher than among men. How the two sexes respond to conditions and changes created by migration, how solidarity is achieved or alienation occurs

definitely needs further study with socio-psychological approaches. At this stage, according to our own observations, the human tragedy in terms of alienation does not seem to be as great as one would imagine.

Children

Children of the immigrant worker's family present different problems and questions. The dispersal of the nuclear family and the independence and sophistication acquired by its members through migration has also deep-rooted effects on the children since all the movements of the adults around the children also means frequent changes of rules of socialisation such as discipline and work for children. In the extended family households the most important relationship used to be the father-son relationship, since it served to perpetuate the family. Traditionally a family strongly desires sons. After childhood the father takes 'care to see that his sons learn to till the land or learn the family trade in towns or have a job, that suitable girls are found for them and that at the end of his active years the welfare of the family can be trusted to them, thus commencing a new domestic cycle. Today such relationships have completely broken down. However, as long as they continued, the women's part in this set of relationships was again to emphasize the importance of the son. The boys were constantly reminded that they will eventually replace their father in his important role of control and decisionmaking. Indeed, from almost childhood sons were given a very privileged status. The extraordinary spoiling of male children by women compared with their treatment of girls, and the great tolerance with which both parents accepted the behaviour of their sons in extended families has to be explained in such a frame of reference. In such a set up the status of a boy of 10 or 11 years of age seemed to be higher than that of the mother and he could impose his wishes upon her. Now the immigrant family is composed of conjugal members, and the father is away in factory work where boys cannot be with and around him. The mother, in a separate house in the village, has to bring up her children in the absence of her mother-in-law and other close relatives who spoil the boys, and she faces the demanding responsibilities of the head of the family living alone. In such circumstances her attitude and behaviour about her sons changes very fast. She is much more strict with them and usually asks the boys of eleven-twelve to share her responsibilities of the household without the earlier spoiling. The

change of the patterns of discipline and authority in early childhood and adolescence of the boys may well result in entirely different personalities in new generations.

To this, one also has to add, of course, the experiences: trips to foreign lands, anxieties, joys experienced now by the children in ever-changing form of the family life. Many of these experiences are not very pleasant. In extreme cases of dispersal, as in one of the examples given above, a very young child had gone through traumatic experiences every eleven months or so by changing the place at which he was left: with a grandmother or in a German institution, followed by an elderly couple, a stranger to the family or a Turkish institution. In another case two children aged 5 and 6, just could not be placed any where, both the mother and father were working in Germany. The last place they found with a rent within their reach refused to have the children. The solution they found on the spur of the moment was to send a letter to the parents of the husband now working as gardeners in Istanbul asking them to meet the children at the airport, and put the children on plane. The children were met and taken home. But now the grandparents were not happy because the living quarters given to them were too small to have two growing children and they were afraid that they would lose their jobs. It took the grandparents only one week to send the children back to Munich. Again tickets were brought, letters were sent, hostesses of the plane were instructed and the children were packed off back to Germany. What the effect will be of such a shift of environment on their personalities is an open question, as is the case with parents who live in continuous anxiety because of their children.

Each serious constraint creates its institutions to absorb the shock. Where primary groups, nuclear family or extended kin failed to take care of children and similar cases became rather widespread in foreign countries as well as in Turkey, secondary institutions emerged to answer the need. With the increase of immigrants with young children and the discontinuity of the help of extended family kin, new anonymous commercial "houses", "nurseries" to take care of the children of workers have been established. (29) They are complemented by private boarding houses where school age children can be left and sent to government schools in the city-the cheapest arrangement. Certainly all such observations indicate the change in one of the most essential functions of the family, i.e. bringing up the children.

For the families who can have their children with them abroad to provide them with the primary school education seems to be a great problem. The latest figure for Turkish children in Federal Germany is 220.000. There are 300 Turkish primary school teachers appointed by the Turkish government for their primary education. This is obviously very inadequate. How many of the children attend German schools is not known. The conditions of education of children, like the housing or other aspects of the life of the immigrant worker is very unsatisfactory.

The impact of migration on the education of the children at home is rather different. The necessity for the universal primary education, both for boys and girls, is very well understood and accepted in our case-village. But further education, particularly for boys, seems to have become less desirable in areas where almost mass migration abroad is taking place. It seems that the obsessive involvement with education seen in so many surveys made in rural Turkey in the 1960's, lost its intensity. Now for boys above eleven or twelve years of age plans are to create a chance to go abroad as a dependent so that he will reach the age of 16 there and apply for a job. If his father is there it is the ideal situation. He will see that he comes and spends a year or so with him to learn the ways of the country and then obtain a job. Not much comment was made in the case-village as to acquisition of a vocation. Certainly nothing much is known in the village about whether it was possible to have any sort of training abroad while the son was waiting to reach the age to have a job. At the moment nothing can be predicted about how he will establish his family, what type of complex problems will arise when he returns home or when his compulsory military service is due. It is already not infrequent for families of two generations of males (fathers and sons) to be working abroad. Soon it may be three generations.

Family Finances

The composition of a family seems to be directly related to the source, form and amount of earnings of its members. In fact, in a sense the changes in the source of income bring the changes in the composition, thus cause the migration. The decrease in agricultural income, and impossibility to replace it with cash cropping, drives the peasant to possible sources of non-agricultural income outside his village. As the ratio of non-agricultural income increases the family becomes more and more alienated from its rural

environment. As long as he migrates only to the cities around his village, this tendency ends with the nuclear family's final settlement with an income from urban sources in the city, from where they exchange "help" and "gifts" with extended family kin in the village if and when the need arises. As the family's income incorporates more and more cash income, particularly if it is obtained through a stable and secure urban job the relations with villages becomes less and important. Whatever types of relationships are achieved with the extended or family kin it is always arranged on "help" and "gift" basis rather than on joint enterprise. Indeed now the financial interaction is something much more complicated among the different households of the extended kin. In other words the more the family becomes intergrated to its new class as worker or salaried man in urban centres the more its relations with the village and extended family members changes. Since the integration is not achieved overnight, but takes years, with the very slow development of industrialisation, such a process is prolonged taking many turns and forms as it proceeds. Sometimes as it reaches a standstill it is possible to conceive it even as a distinct type as Epstein proposes. (30)

Independent cash income in general, even if it is for instance from agricultural wage work in the village, creates tensions in extended family relations. (31) A much closer relationship is maintained if cash income is earned from a joint enterprise in agriculture. (32) The intensity is reduced if this enterprise is in urban setting such as a shop in a city. But the moment it is wages and salaries in urban settings from larger organisations, the split becomes more pronounced and relationship is reduced to "gifts" and "help". Particularly significant is what is considered help such as giving room and board until one finds a place to live, or lending money on indefinite terms, or helping with the authorities, hospitals or similar places, is extended in cities among the immigrants, not only to the extended family kin but to almost anybody from the same village. So it is not something very special for the family.

Now that urban income is obtained in Western European countries, and its main source is proper industrial urban jobs, because it is abroad and every policy concerning the immigrant worker aims to have him there only temporarily, permanent integration fails. But the main relationship between the source of income and the composition of the family still works. In fact, because the income is relatively large and the family from the beginning sees that there

will be no more peasant economy and self-sufficiency in agriculture, it composes itself into the smallest unit and modifies its relations with the extended family kin accordingly. The most conspicuous form is observed where wives with their children now remain in separate houses, even in the village.

The income earned abroad is always divided into three parts. One is spent by the man for his expenses in the foreign country, another is sent to his family for their daily needs. But as great a part as possible is saved for future investment at home. The relative weight of all these three main allocations in the family's budget changes according to the special arrangements and needs of the family at a given time. Whether various members of the family are together, or when the wife is also working abroad or is alone with her children in the village, or the money has to be sent to grandparents because children are living with them, change the way and the ratio of the allocations from the income. When children are left with the older generation money is usually sent for their upkeep. In some cases where wife and children stay with the parents of the husband no money is sent. Even in such simple cases the finances of the family is rather complex. For example, our case-village raises maize and hazel nuts, in the cultivation of which the labour of women and children is valuable in hoeing and harvesting. Various inputs in the production such as the labour of women and children is obviously rationally assessed so that the worker does not feel himself obliged to send money regularly. In the case of families where wives and children live in separate houses, the upkeep is almost entirely provided by the money sent by the husband from abroad. If there is some land, not much effort is spent to increase production with new inputs such as changing the crop or technology by the women. Anyhow land will be of too small an area for this to be worthwhile. Whatever is produced from the land is consumed by the family as additional food. In fact women in the case-village said that they never sell the hazel nuts but let the children consume them as luxury food. Where it is vegetables and maize they see that these are properly cultivated for satisfactory home consumption.

Saving is the greatest concern. Their intentions from this saving change however, with the duration the man of the family spends abroad and the size of his income. At the beginning, since the immigrant's level of living is very low and even the most basic needs have to be met, the savings are spent for ordinary consumption

items, apart from food, such as clothing, furniture and most important of all building a house. The house occupies a most important place in the life of the people who try to build up a life from almost nothing. It is the main source of security in ordinary times, and in bad times, as it can be sold for its worth at any moment, it is also a sort of investment. Among the consumption items bought by immigrant workers, durable goods such as refrigerators, radios, television sets, tape-recorders, shaving machines occupy a large place. Partly because they have become a part of their consumption patterns. This particularly applies to radios and tape-recorders. (33) But they can also be sold very easily in Turkey at prices twice or more than those the worker originally paid. Thus it is an easy way to increase his savings. Although it is illegal to sell goods imported as personal effects, they do manage to bring more than one. They keep one and sell the others.

Some conspicuous trends according to the marital status of the workers have been observed in the savings habits in the survey conducted by the State Planning Organisation in Turkey. For instance rural men tend to save more than the workers from urban centres (91.83 percent versus 83.46 per cent). Also more married men save than single men (88.36 per cent versus 76.81 per cent), whereas it is the reverse for women: 100 per cent of the single women saved as against 92.3 per cent of the married women. Younger men save less than older men; and as far as education is concerned, men with the least education saved most, men with higher education came second and men with intermediary education were third. As for the amount of savings, married men on average save 54.72 per cent of their income whereas for single men the ratio is 46.50 per cent. For the married men from villages the ratio goes up to 57.47 per cent and for urban men it is 52.22 per cent.

These savings are basically kept in the banks (72.2 per cent). But there are still people who keep it themselves (18.7 per cent). The way they send it home varies. Only 38.9 per cent of the respondents brought it home as cash, 49.4 per cent partly in cash, partly in goods and 3.9 per cent only in goods. When it is cash, less than half brought it themselves (42.6 per cent) without using the services of banks or post offices. (34)

Later if the man manages to stay longer and save more than to satisfy the most urgent consumption needs his attention is turned towards genuine investment possibilities. Their first trial is land and machinery in rural areas and real estate, trade or craft in cities.

The SPO report shows that in rural areas 61 per cent of the men invested their savings in some sort of enterprise and only 15 per cent on housing. For the cities the ratio of enterprise is 32.41 per cent and housing 28.97 per cent. The housing investments in cities surely constitutes also real estate development.

Among the expenditures, the money spent for ceremonies such as weddings, circumcision festivities and funerals are usually thought to be more important in villages where brideprice is still exercised. However the SPO survey has shown that while the immigrant from the villages spends only 2.24 per cent of his savings for them his urban counterpart spends 4.75 per cent of his. Particularly for villages it seems that ceremonial conspicuous consumption is at the level suitable to the local earnings, so that its ratio for foreign earnings remains low.

The income of the family before, during and after migration is rather interesting. In the SPO report 67.5 per cent of the immigrants from cities declared that they had less than T.L. 10,000 per annum income and 76.3 per cent of the immigrants from the villages had less than T.L. 5,000 before they went abroad. The average income during 1961-1969 abroad concentrates in the brackets of 1,500 and 3,000 where 65 per cent of the workers have put themselves. Among those who came back for good 55.2 per cent used to earn between T.L. 3,000 and T.L. 12,500 per year and only 2.49 per cent used to earn more than T.L. 45,000 per year. Another 12 per cent earn more than T.L. 20,000 per year. In general the income abroad for the workers from villages is around four times more than they earned before and twice as much as they would earn after their return. And the same is three times more abroad and twice as much after they return for urban immigrants. (35)

It seems that families always keep the income from abroad separate from the accounts of other extended family kin. When they venture into an enterprise together it is strictly in terms of rational partnership. As for our case-village, the women are very hesitant to comment on what will be done with the savings when the husbands return. First of all there is as yet no plan for coming back for good. What will be done afterwards is not much thought about. As a general rule they want to start a new enterprise but not necessarily with the brothers or other kin.

Today, according to the last SPO report 78.2 per cent of those who came back permanently would like to go abroad again. The

major reason they give is the inadequacy of the income they are able to earn here (56 per cent). More than seven per cent put the problem simply as unemployment. To these two categories one has to add dissatisfaction from work here (12.1 per cent). All three of them constitute more than 75 per cent of all those who came back, but would like to go again to work in Western Europe. (36)

Conclusions

This brings us to the question of when the migration and consequently the dispersal of the family will end and what will be the characteristic of the family at that time.

At this moment as everyone knows any economic crisis in Western Europe will cause the Turkish workers to lose their jobs there. When they come back there will be nothing much for them to do but to be a part of what is called informal economies in the cities. The integration to informal economies will make the family keep its nuclear composition with much "help" and "gift" exchange with other kin. However, assuming that economic crises will be followed by periods of expansion of economies and demand for labour, the flow of the workers and dispersal of the nuclear family will be resumed. This pattern will surely go on as long as one of the major contradictions of our era, i.e. the advance of cash cropping without industrialisation in under-developed countries and fast expansion of industrial economies will exist side by side. And perhaps in this process a very new status will emerge for women which might lead again to the formation of very different personalities of the man in coming generations.

NOTES

1. N. Abadan, **Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları**, Devlet Planlama Teşkilatı yayınları, Ankara, 1964.
2. S. Castles and G. Cossacks, **Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe**, Oxford University Press. 1973, London.
3. Abadan, **op. cit.**, p. 64.
4. T.C. Devlet Planlama Teşkilatı, **Kalkınma Planı**, Üçüncü Beş Yıl (State Planning Organisation, The Third Five Yearly Development Plan) 1972, Ankara, p. 626.

5. A. P. Stirling, "Domestic Cycle in Turkish Villages" in J. P. Rivers (ed.) **Mediterranean Country Man**, The Hague, UNESCO, Mouton, 1963.
6. S. Timur, **Türk Aile Yapısı**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1971, Ankara.
7. İ. Yasa, **Hasanoğlu**, ODTAİE Yayınları, 1953, Ankara. Hinderink, J. and M. Kiray, **Social Stratification as an Obstacle to Development**, New York, Praeger, 1970, The case of the least developed village, p. 184.
8. Prior to the publication of Goode's **World Revolution and Family Patterns** in 1963 and Levy's essay on "Aspects of the Analysis of Family Structure" in 1965, it had generally been supposed that the households composed of three or more generations were the typical household arrangements among a sizable segment of the world populace. Goode and Levy raised serious questions about the validity of this view. Studies with such a view failed to consider the extent to which demographic conditions may limit opportunities to form and maintain extended family households. Empirical research on the influence of demographic conditions on the actual composition of the households in various societies has to differentiate it from the ideal one. K. K. Petersen, for instance, in her article explains why patrilocal extended family households embracing a man, his wife, his unmarried children plus his married sons with their wives and children have been uncommon in both rural and urban locales in Egypt. Middle East. In fact with one possible exception, the rather advanced age at first marriage of males, low life expectancy at first marriage, high infant and childhood mortality and a lengthy childbearing period are characteristics of most pre-industrial societies. See W. J. Goode, **World Revolution and Family Patterns**, Glencoe, Illinois. The Free Press, 1963. M. J. Levy Jr., "Aspects of the Analysis of Family Structure" in A. J. Coale, et al., **Aspects of the Analysis of Family Structure**, Princeton, Princeton University Press, 1965, pp. 1 - 63. K. K. Petersen, "Demographic Conditions and Extended Family Households: Egyptian Data", **Social Forces**, 46 (June 1968) No. 4. pp. 531 - 537.
9. Hinderink and Kiray, **op. cit.**, pp. 183 - 189.
10. Ibid.

11. M. Kiray, "Squatter Housing Fast Depeasantization and Slow, Workerization in Underdeveloped Countries". Paper read in VIIth World Congress of Sociologists, Varna September 1970.
12. D. Kandiyoti, "Mobility Among the Industrial Workers of Istanbul: A Working Report", Paper read at the summer workshop on "Social Change and Mobility", September 12 - 14 1973, Marmaris, Turkey.

For a more modified view of Parsons see: T. Parsons, "The Normal American Family", in **Man and Civilization: The Family's Search for Survival** Eds: F. Farber, M. Mustachi and R. H. L. Wilson, New York, McGraw Hill, 1965, p. 35. Gerard Leslie, **The Family in Social Context**, second edition, Oxford University Press, New York, 1973, pp. 221 - 310. Eugene Litvak, "Extended Kin Relations in an Industrial Democratic Society", in **Social Structure and the Family: Generational Relations**, eds. E. Shanas and G. F. Streib, Englewood Cliffs. New Jersey, Prentice Hall, 1965, p. 291. **Occupational Mobility and Extended Family Cohesion**, *American Sociological Review* XXV (Feb. 1960) pp. 9 - 21. Marvin Susman, "Relationship of Adult Children with their Parents in U.S.", in **Social Structure and Family Generational Relations**, ed. by E. Shanas and G. F. Streib, New Jersey, Prentice Hall Inc., 1965, pp. 65 - 92.

As examples of research reporting extended kin interaction in industrial - urban environment see: R. W. Firth, "Family and Kinship in Industrial Society", **Sociological Review** Monograph No. 8, 1964, pp. 65 - 87. G. S. Rosenberg and D. F. Anspach, **Working-Class Kinship**, Lexington Books, D. C. Heath and Co. Lexington, Massachusetts, 1967. B. N. Adams, **Kinship in an Urban Setting**, Markham Publishing Co, Chicago, 1968. A. M. Mirande, "The Isolated Family Hypothesis: a Reanalysis", in **The Family and Change**, ed. by John N. Edwards: New York, Alfred Knopf, 1968. A. S. Dorian, "The Structure of Sibling Relationships", **American Journal of Sociology**, 1971, 76 (1 - 47 - 56). Sylvia Vatuk, **Kinship and Urbanization**, University of California Press. Berkeley, 1972. B. D. Sebowirz, J. Fried, C. Madaus, "Sources of Assistance in an Urban Ethnic Community", **Human Organization**, Vol. 32, Fall 1973, No. 3.

14. N. Abadan, *op. cit.*, p. 64.

15. State Planning Organisation, Yurt Dışından Dönen İşçilerin Sosyo - Ekonomik Eğilimleri üzerinde bir çalışma. (A report on the socio-economic characteristics of the returning workers from abroad) Report No. 264, Ankara, 1974, Table 4.
16. Ibid., p. 63 and Table 5 respectively.
17. The village of D. is situated near to the mouth of Sakarya river on the Western Black Sea coast, on a very narrow strip of land. It consists of 172 households with a population of 926. One hundred and thirty five of the households have one or more members abroad. It is 26 kms from the sub-district (Kaza) to where there is daily transportation. There are two coffee shops in the commercialised centre of social interaction and two general stores (Bakkal) serve for the everyday needs of the villagers. There are also two primary schools. The village principally raises maize and vegetables for self-consumption and hazel nuts as cash crops. But since the terrain is hilly and there is considerable erosion, cultivatable land is scarce, hence the desire for migration.
18. M. Kiray and J. Hinderink, "Agro - Economic Development and Social Change" **Journal of Development Studies** IV, (July 1968) No. 4, pp. 497 - 528.
19. Kiray, Squatter Housing.
20. G. Leslie, **op. cit.**
21. S. B. Philpott, "The implications of Migration for Sending Societies: Some Theoretical Considerations", in R. F. Spencer (ed.), **Migration and Anthropology**, Seattle, 1970, p. 16. H. Meisler, "The Patterns of Migration in Zambia", **Cahiers d'Etudes Africaines**, 13 (2) 1973, pp. 193 - 194. J. Connell, B. Das Gupta, R. Leishley. M. Lipton, **Migration from Rural Areas: The Evidence from Village Studies**, Institute of Development Studies, Discussion paper No. 39. The University of Sussex, 1974, Brighton.
22. S. Castles and G. Cossacks, **op. cit.**, p. 362, H. Heisler, **op. cit.**, p. 196.
23. P. Granjeat, La Migration des Travailleurs en Europe, **Home and Migration Documents**, No. 771, 15 July 1969, p. 65.
24. For the description of a case see the newspaper **Hürriyet**, June 21, 1973.

25. See newspaper **Milliyet**, February 11, 1967.
26. SPO, Report on workers abroad.
27. See M. Kiray, **Ereğli**, Devlet Planlama Teşkilatı yayını, Ankara 1964, Chapter 7.
28. L. Fallers and M. Fallers, "Men and Women in Ege", paper read at the Social and Social Anthropological Meeting of Mediterranean Social Science Council on **Family Structure in the Mediterranean**, Nicosia. Cyprus, August 1970.
29. See newspaper **Cumhuriyet**, March 19, 1973.
30. S. Epstein, **South India: Yesterday, Today and Tomorrow**, London, 1973, pp. 200 - 211. Epstein prefers to give the name of "Share Family" to the extended kin network which seems to establish itself in the place of joint or extended family in India. Among such kin, close productive integration is accompanied by only a loosely knit living arrangement. The share family is another example of different forms of mutually beneficial adaptations.
31. Hinderink and Kiray, **Social Stratification**. p. 187.
32. Ibid., p. 188.
33. SPO, **Report on Workers Abroad**. Table 94.
34. Ibid., Table 72.
36. Ibid., Table 110.

KÜÇÜK KASABA KADINLARI*

Giriş

Geleneksel toplumlarda küçük kasabalı kadınlar belki de kadınlık statüsünün en uçtaki konumlarından birini meydana getirmektedirler. Küçük kasaba kadınları kolaylıkla düşük bir statüyü sergilemekte buna karşın toplumda oynadıkları önemli ve kritik roller çoğunlukla farkedilmemektedir.

Küçük Türk kasabalarında yaşam tarzları farklı olan üç değişik kadın grubu görülmektedir. Aileleriyle ve genel olarak çevrelerindeki diğer kadınlarla olan etkileşimleri gibi köklü ilişkiler söz konusu olduğunda, bu gruplar birbirinden farklı değildir. Fakat kasabayı çevreleyen bahçelerde aralıklı olarak çalışan, daha fakir ailelerin kadınlarının yaşam tarzları köy kadınının özelliklerini taşımaktadır. seks konusunda daha az ayırımcıdır; hem evde hem de ev dışında daha çok çalışırlar. Nitekim toplumla daha çok bütünleşmişlerdir. Farklı olan diğer bir grup ise dışardan gelip kasabaya yerleşmiş olan memur, subay ve avukat, doktor gibi kasabadaki meslek sahiplerinin eşleridir. Bu iki grubun arasında kalan grup ise esas kasabalılar ve onların kadınlarıdır. Bu grup aslında kasabayı meydana getiren en büyük kitlenin tüccar, zanaatkâr, esnaf, balıkçı ve benzeri meslek gruplarının eşleri, anneleri ve yetişkin kızlarıdır. Bu kadınlar kadın - erkek ayırımının, dolayısıyla toplumdan ayrılmanın en uç noktasını temsil etmektedir. Eğitim, üst - sınıf veya büyük - kent (metropol) yaşantısının karmaşıklığından uzak olan yaşantıları incelendiğinde, genellikle toplumda kadının rolünün kritik yönleri ve işlevleri en belirgin en açık biçimde görülmektedir.

Burada ben Türkiye'nin Batı Karadeniz kıyısında bir küçük kasabanın, Ereğli'nin kadınlarını inceleyeceğim (1).

Genel olarak analizimi kadının en önemli rolünü oynadığı çevre olan aile içi ilişkileri üzerinde yoğunlaştıracam. Kasabada yaşam şartları ne olursa olsun ailenin tüketim tarzları, ve aile içi ilişkiler

* **Türk Toplumunda Kadın**, N. Abadan - Unat, Ed., Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1979.

çoğunlukla kadınların aile içindeki karar verme çalışma ve koordinasyon faaliyetleri ile belirlenmektedir. Daha sonra da kadının boş zamanları diye nitelendirilen, fakat gerçekte onun ev dışındaki ilişkilerini meydana getiren etkinliklerini inceleyeceğim. Ayrıca değişimin dönüm noktasında oldukları ve Ereğli’de kadının dünyasındaki ayırım ve özellikleri azaltma potansiyeline sahip oldukları için, ev dışında para kazanmak için iş sahibi olmanın yolu olarak eğitim konusuna da yöneleceğim.

Ailede Kadın

Ereğli’de aile yapısı daha küçük çekirdek aile yapısına doğru eğilim göstermektedir. Evvelden Ereğli’de varolan geniş aile yapısı hakkında pek fazla bir bilgimiz yok. Ancak ailenin tarihçesi konusunda yapılan son araştırmalar, ailenin hiçbir zaman çok büyük olmadığını göstermektedir (2). Ereğli’deki ailelerin ancak onda biri baba, anne, evli erkek çocuklar, onların eşleri ve çocuklarının bunun yanısıra evlenmemiş kız ve erkek çocuklarında birlikte oturduğu, ataerkil geniş aile yapısının özellik ve işlevlerine sahiptir. Geriye kalan ailelerin dörtte biri de tam olarak geleneksel ataerkil geniş aileye uymamakla birlikte, aynı örüntü üzerinde çeşitlenmeler göstermektedir. Anne ve babanın ya da sadece babanın aile ile yaşadığı hallerde de geleneksel otorite ve kontrol güçlerinin babadan oğula geçtiği izlenmektedir. İçlerinde en önemlisi, evli bir çift ve onların evlenmemiş çocuklarından oluşan çekirdek ailelerin oranının yüksek oluşudur. Bağımsız birimlerin yüzde altmışının bu şekilde çekirdek aileler oldukları bulunmuştur. Bunun yanısıra, her ne kadar geleneksel modelden ayrılan bir durum varsa da, geriye kalan ailelerin onda birinde de kadının anne ve babasının aileye dahil olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Ayrıca şimdiye kadar bahsedilmemiş olan diğer bir aile türü de “karmaşık” diyebileceğimiz, düzgün geniş aile olmayıp, anne veya baba yönünden diğer akrabaların birlikte yaşadığı aile tipidir. Bu kadar çeşitli aile düzenlerini ve kadının bu ortamlardaki yeri ve rolünü anlamak için, değişik tiplerde görülen fertler arası ilişkiler analiz edilmelidir. Hem annenin hem de babanın kız çocukları ile olan ilişkileri disiplin ile karışık bir şefkat şeklinde belirir. Özellikle kız çocuk okuldan ayrıldıktan hemen sonra, annelerin kızları ile çok daha yakın içli, dışlı bir ilintisi vardır. Kız çocuk evde gördüğü işlerden gezmelere kadar her an annesi ile beraberdir. Annesinin dert ortağı ve arkadaşısıdır. Babalar da kızlarını severler ve onların iyi halleri ile övünürler. Fakat yine de baba-kız arasındaki ilinti, ne anne-kız, ne de baba-oğul ilintisine

benzer. Çok daha sade olan ve şefkate dayanan basit bir ilintidir. Evlenmeden önce kız bütün problemlerini annesine söyler ve o kannaalla halleder. Erkek kardeş de yardımcı olabilir, fakat onun tavrı genellikle yetkeci (otoriter) ve hoşgörüsüz olur. Yine de problemi kızının isteğine uygun olacak şekilde çözümleme yolunda baba ve erkek kardeşin arasını bulan, annedir. Annenin arabulucu olarak görevi gün geçtikçe daha çok önem kazanmakta ve güçleşmektedir, çünkü artık genç kızlar, kız arkadaşları ile daha çok vakit geçirmekte ve buna bağlı olarak istekleri artmakta, daha farklı giyinmekte, okula gidip, ofiste çalışmayı arzulamaktadırlar. Bir genç kızın bir genç erkekle ilgilenmesi veya ona meyil etmesi ne kadar masumane olursa olsun, babası ve erkek kardeşi tarafından kesin olarak olumsuz ve yasaklayıcı tepkilere yol açmaktadır. Bu gibi durumlarda kızın suç ortağı annesidir. Kız üzülse, kızsaa, sinirli olsa da, annesi kızının bu tür davranışlarını yakınlık ve arkadaşlık havası ile saklamaya çalışır. Kızlarına karşı olan hoşgörülerini saklamak için anneler kocalarına ve oğullarına karşı öfkeli (ters) yaşlı kadın tavrı takınırlar. Bugün ancak anneler kanalıyla kızların, bazı tutumları hoşgörü ile karşılanmaktadır (3).

Evlenmek kızlar için tek amaçtır. Bu bir kız için sadece yeni bir yaşam biçimine başlamak demek değildir. Genç kız evlendiğinde bildiği, büyüdüğü, güvendiği çevreden sökülür, kendine yabancı bir takım insanlarla çok yakın ilişkiler içinde yaşamağa başlar. Bu zor bir yaşantıdır. Kızlar büyütülürken hep kocasının ailesine, yeni bir çevreye, hem de o çevrenin ikinci sınıf bir üyesi olarak uyum yapmak üzere yetiştirilir. Bu yetiştirilme biçimi onları insan ilişkilerine karşı erkek kardeşlerinden çok daha duyarlı bir duruma getirir. Erkek çocuklara daha çok küçük yaşlarda babalarınıninkine benzer bir yer verilmesi, karar verme ve kontrol işlevlerinde babalarının yerini alacağına hatırlatılması onların şımartılmasına yol açar ve etraflarının kendilerine uyması beklentisini ön plana çıkarır. Oysa kızlarda durum tam tersidir. Böyle farklı bir sosyalizasyon, yetiştirilme biçimi giderek kızların zor insan ilişkilerinde erkeklerden çok daha becerili olmalarına çok daha iyi uyum sağlamalarına neden olur.

Ereğli'de kıza eş seçimi konusunda fazla baskı yapılmamaktadır. Bugün artık bir birini hiç tanımayan iki gencin evlenmesi söz konusu değildir. Koşullar birbirlerini arayıp konuşmalarına olanak sağlamaktadır. İlişkinin tipi ve derecesi sokakta, çarşıda, sinemada ya da parkta birbirlerini görmekten, gizli bir ilişkiyi sürdürmeye kadar uzanmaktadır. Daha tutucu olan ailelerde gençlerin birbirlerini uzaktan görmeleri için fırsatlar yaratılır. Kadınlı erkekli görüşmele-

rin mümkün olduğu ailelerde kızla erkeğin konuşup görüşmesi için olanaklar sağlanır. Onaylanan ve onaylanmayan çeşitli ilişki kurma şekillerinde en önemli rolünü oynayan yine annedir, zira bütün bu sıralarda çocuklar babalarıyla sadece anneleri vasıtasıyla bağlantı kurabilirler.

Ereğli'de evlendikten sonra karı-kocanın ilişkisi oldukça değişkendir. Kadının hâlâ özellikle kocasının akrabaları ile aynı evde oturduğu hallerde, tam olarak kocasına boyun eğdiğini söylemek hatalı olmaz. Fakat aynı kesinlikle yıllar geçtikçe kadının statüsünün yükseldiğini, daha az boyun eğen ve daha bağımsız bir insan olduğunu söyleyebiliriz. Çocuklar büyüyüp, evlenip çoluk çocuğa karıştıktan sonra anne giderek ailedeki en merkezi, en önemli kişi olarak belirmeye başlar.

Kasabanın geleneksel zanaatkâr-tüccar ailelerinde karı-koca hâlâ ayrı dünyalarda yaşamaktadır. Kocalar (erkekler) evde pek fazla vakit geçirmezler, kadınlar ise hiçbir şekilde kocalarının dışardaki hayatlarına katılma hakkına sahip değildirler. Birçok erkek, karısına işinden ve ev dışındaki hayatından bahsetmez. Aynı şekilde kadınlar da evde olup bitenlerden, çocukların küçük problemlerinden kocalarına söz etmezler. Bu da Afrika ve Türkiye gibi seks ayırımının kuvvetli olduğu toplumlarda kadınların kişiliklerindeki özel bağımsızlığı besleyip ortaya çıkarmaktadırlar (4)

Ancak nispeten yüksek gelirli genç nesilde ayırımın giderek azaldığı görülmektedir. Akşamları çift olarak ahabap ziyaretlerine, yine eşlerden oluşan gruplarla pikniğe, sinemaya gitmek, seyahat etmek geçtiğimiz on-onbeş yıl içinde gelişmeye başlamış olan davranışlardır. Bunların içinde belki de en önemli gelişme son zamanlarda Ereğli'deki çekirdek ailelerde kadın ve erkeğin arkadaşlığının ortaya çıkışıdır. Birçok mülakatta erkekler özellikle kritik durumlarda son zamanlarda eşlerinin fikrine başvurmayı tercih ettiklerini açıkça belirtmişlerdir. Çekirdek aile yapısının yaygınlaşması, bunun yanı sıra tüccar ve zanaatkârlar arasında beliren rekabet karı ve kocayı birbirine yaklaştırmaktadır. Bu eğilimin gelecekte takip edeceği yol zamanla belli olacaktır.

Bir bakımda, geleneksel Türk ailesinde ailenin diğer fertlerinin kendilerini uymaya zorunlu hissettikleri en önemli ilişki, aynı zamanda ailenin çok işlevli (multifunctional) yapısını idame ettirmekte rol oynayan ilişki baba-oğul ilişkileridir. Geleneksel olarak aileler erkek çocukları olmasını çok isterler. Çocukluk çağından sonra baba oğlunun bir iş edinmesini sağlamayı ya da kendi yanında iş öğretmeyi,

evlenme çağı geldiği zaman uygun bir kız bulup evlendirmeyi, gelecekte evin selametini temin edecek şekilde aileyi ona emanet etmeyi vazife sayar. Böylece yeni bir evcil hayatı başlatır. Son yılların toplumsal değişimlerinden ötürü bu tip ilişkiler artık gevşemektedir. Çelişkilerin ortaya çıkmasıyla erkek çocuklar isyan etmeye başlamışlardır. Değişim sırasında sürtüşme ve krizler doğaldır. İşte burada anne araya girmekte, baba ve isyan eden oğul arasında tampon vazifesi görerek değişimin sürtünmesiz olmasını sağlamakta önemli bir rol oynamaktadır. Birçok durumlarda bu çelişkiler ciddi boyutlara ulaşmamakta anneler sadece iki tarafı yatıştırıcı, uzlaştırıcı unsur olarak devreye girmektedirler. Genellikle anne oğlunun yandaşı olarak araya girer, zaman zaman bu onun suçunu paylaşma, ona suç ortağı olma boyutuna kadar varır. Evde herkesle en yakın ve dolaysız ilişkileri kuran anne olduğu için, problemin ciddiyeti ve çözümün geçerliliği konusunda karara varan yine annedir. Baba, oğul, kız çocuğu veya gelin ancak anne kanalıyla hareketlerine yön verebilirler (5).

Bu şartlar altında kadın için ailede kurulacak en önemli ilişki oğluyla olan ilişkisidir. Başlangıçta gelin olarak aileye girdiği zaman kendisine yeni olduğu, aileye yeni girdiği her fırsatta hissettirilir, hatırlatılır. Statüsü düşüktür. Tüm ölçütlere göre, ne kadar iyi bir gelin olursa olsun ancak bir oğlan çocuğu dünyaya getirdikten sonra yeri ve önemi kabul edilir. Ancak o zaman daha yüksek bir statüye sahip olup, kocası ve kocasının ailesi tarafından kabul edildiğini anlar. Sonuç olarak tüm umutları, endişeleri, gelecekle ilgili planları büyümekte olan erkek evlat üzerinde yoğunlaşır. Anne her zaman için aile içindeki özellikle babaya karşı anlaşmazlık ve kavgalarda kendisini koruyup savunması için oğluna güvenir.

Evde otörite ve etki bakımından erkek çocuk babadan sonra ikinci gelir. Bu yüzden de anne hiçbir zaman için oğluna az şevkat göstermek veya onunla olan ilişkilerini tehlikeye düşürmek istemez. Annesi ve karısı arasında çıkan anlaşmazlıklarda ise genellikle erkek çocuğun annenin tarafını tutması beklenir. Eğer bir tercih yapmak gerekirse gelinin "el kızı"nın bu konuda pek şansı olmaz. Bugün bu anne-oğul ilişkileri de değişmektedir. Birçok durumlarda anne ve oğul babanın yetkisini reddetmek üzere birleşmekte, sadece onun keyfi kararlarını önlemekle kalmayıp onu yeni değerleri ve davranış tarzlarını kabul etmeye zorlamaktadır. Kadının yaşamının iki önemli kısmını meydana getiren tüketim düzenleme ve boş vakitlerini kullanma söz konusu olduğunda bu tip çelişkiler daha çok belirginleşmektedir. Yeni ve pahalı ev eşyaları, örneğin, radyo, buzdolabı, elek-

trik ütöleri vs. istenmektedir. Genel olarak kadınlar için onaylanan geymelerden, sinemaya veya parktaki Türk müziği konserine gitmesine veya yeni moda elbiseler edinmesine kocası izin vermediği ya da aileyle ilgili olarak önemli bir konuda kadının karara katılmasına fırsat vermediği zaman erkek çocuk genellikle annesinin tarafını tutar.

Fakat erkek çocuklar babalarına karşı tutumlarını değiştirdikleri gibi anne ve eşlerine karşı da davranışlarını değiştirmeye başlamışlardır. Sonuç olarak artık anne, gelini üzerinde nihai bir söz hakkına ve yetkiye sahip olamamaktadır. Zira oğlu artık annesine karşı karısından yanadır. Bu da anne-oğul ilişkilerini sınırlamaktadır. Yer alan tüm değişmeler ile birlikte anne olarak kadının bu en önemli rolde ne kazanacağı veya ne kaybedeceği konusunda yorum yapmak için vakit henüz erkendir.

Tüketim ve Kadın

Tüketiimin kadının nüfuz sahası olduğu herkesce kabul edilen bir gerçektir. Bu sahada kadının aile içindeki ilişkiler konusunda oynadığı önemli rolden sonra diğey bir önemli rolü de ailenin tüketim tarzını belirleyen kaçırklarında ortaya çıkar.

Tüketim tarzındaki farklılaşmalar kadının diğey ilişkilerini etkiler. Yeni gelir seviyeleri, para kazanma hızı, tüketim ve servetle ilgili değerleri de değiştirir. Çoğunlukla kabul edildiği gibi yemek, giyim, ev eşyası alımı veya bunların evde yapılip hazırlanmaları ile ilgili kararlardan oluşan tüketim konusu küçük kasaba kadınının en önemli ve belirgin ekonomik faaliyetini meydana getirir. Değişmeyle birlikte ortaya çıkan örüntüler, özellikle değişmenin belirli safhalarında daha çok anlam kazanmaktadır. Kadın ve erkeğin tüketimlerinde farklılaşmalar meydana gelmekte ve böylece kadın ve erkeğin kültüründeki farklı yerleri dolaylı olarak ortaya çıkmaktadır.

Ereğli zengin bir toplum değildir. Standartlar sadece geçinmek için yeterli olacak seviyeden Türkiye’de büyük şehirlerdeki üst orta tabaka ile karşılaştırılabilircek bir seviyeye kadar değişkenlik göstermektedir. Para ekonomisinin geçerli olduğu bu yörede, para (gelir) evin erkeği tarafından temin edilmekte yiyecek, giyim ve ev eşyası gibi temel ihtiyaçlar, kadının planlaması ile haftalık, mevsimlik ve yıllık olarak alınmaktadır. Bunun dışında kadına evin günlük ihtiyaçlarının yakındaki dükkan veya çarşıdan temini için çok az miktarda para verilmektedir. Kadınlar kasabanın merkezindeki büyük çarşıdan alış yapmazlar. Merkezdeki çarşıya alış-verişe gitmek

için kadın kocasından izin almalı, en azından ona haber vermelidir. Ailenin erkek tarafından sağlanan geliri ikiye bölünür, bir kısmı ailenin evdeki tüketimine diğer kısmı da erkeğin ev dışındaki harcamalarına ayrılır. Erkekler kendi tüketimleri için bütçelerinin tümüne oranla oldukça büyük meblağlar ayırırlar, bu harcamalara sık sık dışarda yenilen yemekler, kendilerine yaptıkları giyim kuşam masrafları, sigara, içki ve diğer zevkleri için ayırdıkları paralar dahildir.

Evlerin döşenme tarzlarını yaşam seviyelerine ve/veya geleneksel veya modern eğilimlere göre ayırdetmek mümkündür. Düşük gelirli ailelerde ev eşyası az ve eskidir. Yatak, yorgan ve yerlere serilen örtüler "çul" denilen artık kumaş parçalarından yapılır. Birkaç parça kap kaçak da dekoru tamamlamaktadır. Orta ve yüksek gelir gruplarında ise eşya divandan, koltuk takımlarına doğru değişmekte, ayrıca evde yemek, yatak odası takımları bulunmaktadır. Evde iyi halı ve modern tül perdeler bulunmasına özen gösterilir. Evlerin döşenmesi tamamen kadının seçimi ve erkeğin zor elde edilen rızası ile olur. Nispeten düşük meblağlar karşılığında elde edilen küçük ev eşyaları, çarşaf, havlu, küçük mutfak aletleri vs. ancak kadının uzun vadeli planlama ile biriktireceği para ile satın alınabilir. Dikiş makinası, buzdolabı veya çamaşır makinası gibi büyük harcamalar ise kadının seçiminin dışında olup erkeğin kararına bağlıdır. Bu konudaki öncelikler oldukça ilginçtir. Masrafı azalttıkları için, dikiş makineleri ve buz dolapları öncelikle alınır; bunun yanı sıra işi azaltıcı çamaşır makineleri ise diğerlerinden çok sonra gelir. Bu özellik daha sonra tüketimin çeşitli yönlerinde tekrar izlenecektir. Kadının bu tip işler için sarfettiği çaba "iş" sayılmamaktadır. Bu nedenle yakın çevredeki kadınlar arasında karşılıklı yardımlaşmaya dayanan bir sistem uygulanmaktadır. Yemek saatlerinin dışında erkek zaten bütün gün evde olmadığı için evinde iş veya harcamaları azaltıcı aletler olan komşular sık sık ziyaret edilerek bu eşyalar ortaklaşa kullanılmaktadır.

Genel olarak Ereğli'de yeni tüketim tarzlarının ve özellikle ev eşyaları için tüketimin artmasının kadın ve erkek arasında birtakım gerginliklere sebep olduğu söylenebilir. Fakat giyim söz konusu olduğu zaman bu gerginlik belirmiyor, Zira kadının yaşam şekli onun basit olan giyim alışkanlıklarını değiştirecek bir yeniliğe sahip değildir. Giyimle ilgili değerler kadının toplum içinde başkalarının dikkatini çekecek kadar cüretkâr olmasını hoş karşılamaz ve kadın giyimi ailenin gelirinin sergilendiği bir konu değildir.

Düşük gelir seviyesindeki ailelerde gerginlik çoğunlukla yeni bir radyo satın almakla ilgili olarak ortaya çıkar, çünkü daima evde

olup onu erkekten çok dinleyen kadındır. Halbuki yüksek gelir seviyelerinde talepler giderek çeşitlenmektedir. Fakat yine de yeni bir banyo inşa etmek veya mutfak onarmak gibi yüksek maliyetli gelişmeler kolaylıkla ortaya çıkmamaktadır. Bunun nedeni mali bakımdan büyük yük olması değil, bu tip değişikliklerin kadının rahatıyla doğrudan ilgili olup, evin erkeğine bunların gereğinin anlatılmasının çok güç olmasıdır.

Yiyecekler ve pişirilen yemek çeşitleri, gelirin orta seviyesinin üstüne çıkmasından en az etkilenen konulardır. Pişirilen en ekonomik yemekler bir miktar kıyma ile birlikte pişirilen kuru fasulye, nohut, bulgur, erişte gibi yemeklerdir.

Lezzetini arttırmak, tad vermek için domates salçası ve soğan ilave edilir. Bu yemeklerin hazırlanması genellikle çok zaman ve emek gerektirir. Dolmalar, börek çeşitleri, erişte ve makarnalar Ereğli'nin ucuz fakat çok emek gerektiren yemekleridir. Gündelik olduğu kadar düğün, sünnet gibi en önemli törenlerde de en zengin ailelerde bile tüm yemekler ailedeki kadınlar tarafından hazırlanır. Bu tip merasimlerde sunulan yemekler çok daha süslü ve o oranda da yapılması güç, emek isteyen yemeklerdir ve evin kadınları tarafından hazırlanırlar. Kadınlar bayram da olsa düğün de olsa günün tadına ancak herkes, özellikle erkeklerin servisi yapıp onlar memnun olduktan sonra varabilirler.

Yiyeceklerin hazırlanışı ve kadının bu işe verdiği emek arasındaki ilişki dışardan satın alınan hazır yiyeceklerin miktarı ile de izlenebilir. Şimdiye kadar kadının belli başlı görevlerinden biri olan ekmek yapma işi son zamanlarda hazır ekmek satın alınmaya başlanmasıyla aşağı yukarı tamamen ortadan kalkmıştır. Fakat yine de diğer bütün yiyeceklerin, konservelerin hazırlanması aile işidir ve özellikle kadının görevidir. Özellikle erişte, bulgur, domates salçası, turşu, reçel gibi temel yiyecekler hâlâ genellikle evde hazırlanır.

Yiyeceklerin hazırlanmasına sarfedilen emeği incelemek yiyecek tüketimi konusunda kadın ve erkeğin göreceli konumları konusunda anlamlı fikir vermek için yeterli değildir. Bir başka yönden bakıldığında esnaf, zanaatkar ve tüccarlardan oluşan kasabanın çalışan erkek nüfusu genel olarak fırsat buldukça dışarda yemek yeme alışkanlığına sahiptir. Dükkânların kapanma saatinden sonra kasabadaki lokantalarda akşamları sofralar kurulur, uzun saatler yemek yenilir ve içki içilir. Gelir sabit ve sınırlı olduğu sıralarda erkekler için bu tip çıkışlar da kısıtlıydı. Şimdi kasaba değişmekte

olduğu için ve büyük bir çoğunluğun geliri arttığından bu eski gelenek yeni bir boyut kazanmaktadır. Erkekler artık çok daha sık dışarda yemek yemekte ve dolayısı ile ailelerinden çok daha iyi beslenmektedirler. Yani artan gelirin ancak çok kısıtlı bir kısmı aile için ayrılmaktadır geriye kalan büyük meblağ erkeğin, özellikle ev dışındaki kendi tüketimine ve yemek harcamalarına ayrılmaktadır. Evde kadının ve çocukların yediği geleneksel basit yemekleri beğenmedikleri zaman erkeklerin evi terkederek gidip lokanta'da ızgara et ve benzeri pahalı yemekler yedikleri izlenmiştir. Değişim, gelir artışı, daha önceleri ev dışında yalnız vakit geçiren erkekleri yiyecek tüketimi konusunda farklı standartlara sürüklemiş ve cinsel davranış konusunda varolan farklı standartlara da dolaylı olarak katkıda bulunmuştur.

Benzeri tutum ve davranışlar erkek giyimi konusunda da izlenmektedir. Erkekler giyimlerini hazır almakta, ancak çok az sayıda ailede kadınlar kocalarının iç çamaşırlarını ve gömleklerini dikmektedirler. Elbiseler uzun süredir terziye diktirilmektedir. Son zamanlarda hazır takım elbiseler, ceketler ve pantolonlar bulunmaktadır. Yine kısmen satın almak veya ısmarlamak mümkün olduğu için, kısmen bedel erkek tarafından ödendiği için, kısmen de toplumda erkeğin giyimi ile ilgili kısıtlayıcı kurallar olmadığı için erkekler çok daha iyi, daha modern giyinme, değişik bedenler için ceketler, gömlekler vs. bulma olanağına sahiptirler.

Öte yandan kadınlar hâlâ iç çamaşırlarını kendileri dikerler. Yeni çıkmakta olan sentetik kumaşlardan yapılan iç çamaşırlarını genç kızlar çeyizleri için istemektedirler. Aslında Ereğli'de kadın giyiminin en göze çarpan özelliği kadın giyiminin geleneksel veya modern olmak yönünden çeşitliliğidir. Kasabada kadınlar yüzlerini örtmezler. Kıyafetleri modern pantollardan çarşafa kadar değişmekte, iç çamaşırları da naylon sütyenden pamuklu uzun içdonlarına kadar farklılaşmaktadır. En çok değişen gruplar kısa kollu elbiseler giyip, yazın çorapsız dolçşmakta ve başlarını örtmemektedirler. Ama yine de kadınların büyük bir çoğunluğu uzun kollu ve belirli bir üslubu olmayan uzunca elbiseler giyerler. Genellikle her mevsimde de üstlerine bir yün ceket giyip başlarını örtmeyi tercih ederler. Erkeklerin giyimiyle karşılaştırıldığı zaman kadınların giyimi kalite, stil ve modernlik açılarından çok geridedir. Türkiye'de kadının narmamalarında lüks tüketimin hiç yeri yoktur. Bunun nedeni buradaki kadınların statüyü temsilen topluma karışmamalarıdır. Bunu erkekler yapar. Sonuç olarak kadın kendi giyim, tüketim ve zevkini önemsememekte onun yerine evin döşenmesi, düğün, doğum, ölüm

gibi olaylarda yapılan merasimler için harcamalara önem vererek ailenin statüsünü kanıtlamaktadır. Fakat bu tercih kadın ve erkeği tüketim standartları açısından farklılaştırmakta, kadını daha aşağı bir seviyeye oturtmaktadır. Ne olursa olsun genel olarak Ereğli'de tüketim çok çalışma ve epeyce mahrumiyet demektir. Bu yoğun çalışma ve mahrumiyette kadının payı erkeğinkinden çok daha fazladır.

Boş Vakitler

Kadının aile içindeki ve dışındaki yaşamını anlamak için onun boş vakitlerindeki faaliyetlerini incelemek gerekir. Fakat bu dikkatle ele alınması gereken bir konudur, çünkü kadına evinin dışında incelediğimiz kültür "eğlenceyi" "zevki" meneden, kadının şerefine çok önem veren, onun toplum içinde çok görünüp göze batmasını hiç hoş karşılamayan bir toplumun kültürüdür. Hâlâ kadınlar, özellikle tüccar ve esnafın anne, eş ve kızları evlerinden sadece boş vakitlerinde çıkmaktadırlar. Ayrıca küçük kasabalarda iş ve oyun, çalışma ve dinlenme arasındaki fark tam olarak belirlenmemiştir. Diğer bütün faaliyetler düzensiz ve ayırışmamış olduğu gibi, hem kadınların hem erkeklerin boş vakitleri belirsiz bir durumdadır.

Kadınlar için en çarpıcı boş vakit etkinliği diğer kadınlara yaptıkları sonsuz ziyaretlerdir. Düşük gelir gruplarında bu ziyaretler törensizdir. "Gerçekte şöylesine bir uğramak", "sabah kahvesine gitmek", "akşam oturmaya gitmek" hep bu türde yapılan ziyaretlerdir. Aslında kadınların ev ziyaretleri erkeklerin kahveye gitme alışkanlıklarına benzer her ikisi de seks ayırımının devamı konusunda önemli rol oynar. Bu tip ziyaretler genellikle yakın çevrede yapılır. Maddi durumu daha düzgün olan kadınlar "kabul günleri" tertiplerler. İkram edilen yiyecek ve içecekler bugünlerde daha resmidir. "Geçerken şöyle bir uğramak" gibi kısa ziyaretlerin aksine "kabul gününe" giderken genellikle kıyafete çok özen gösterilir ve çocuklar götürülmez. Kabul günleri annelerin oğullarına gelin beğenmeleri için iyi bir fırsat teşkil ettiğinden, güne yetişkin kızları götürmek adet haline gelmiştir. Evinde gün tertiplemeyen kadınlar ise bu tip bir faaliyeti "züppelik" olarak nitelendirirler. Üst tabaka ise her dakika habersiz gelip gitmeyi "laubalilik" addeder. Birçok zengin tüccarın hanımı ise her iki türden eğlenceyi de iki tip ahbabları ile sürdürürler.

Ziyaretler sırasında kadınlar konuşurken aynı zamanda örgü örer veya nakış işlerler. Birlikte dikiş dikmek ziyaret ve eğlence için

özel bir sebep teşkil eder. Konuşmalar genellikle doğumlar, ölümler, düğünler, çocukların problemleri ve ev işleri konularında olur. Ayrıca gördükleri filmler ve okudukları magazinler hakkında da konuşurlar.

Ereğli kadınının yaşamında önemli yeri olan bazı ziyaretler de ölüm, düğün ve doğum törenleri için yapılan ziyaretlerdir.

Kadınlar aralarında evlerde toplanıp, geçimi bundan olan kadın mevlüthanlara mevlüt okuturlar. Aslında mevlüt okutmak için çok çeşitli fırsatlar yaratırlar (6). Mevlüt, Peygamberin hayatını anlatır: sözleri 15 nci yüzyılda Türkçe olarak bir Bektaşî bilgini ve şairi tarafından yazılmıştır. Mevlüt ya Tanrının takdirini kazanmayı ya da yardımı için şükran borcunu ödemek üzere okutulur. Bir ölümden sonra veya genellikle "ölmüşlerin ruhu" için, eşini dostunu bir araya toplamak gayesi ile de okutulabilir. Toplantıdan önce aralarında mevlüt şekeri almak için para toplanır. Mevlüde her yaştan kadın gelir. Zaman ilerledikçe mevlüt, bol konuşmalı gülüşmeli bir toplantı haline dönüşür. Bazen yaz mevsiminde ağaçlık ve manzaralı bir yer olan Nasrullah Dede yatırında mevlüt okutulur. Bu da güzel havada yapılan bir piknikten pek farklı bir gezinti değildir.

Yine erkeklerden ayrı olarak küçük gruplar halinde parka, gündüz matinelerinde sinemalara giderler ve yazın erkeklerin olmadığı yerlerde açıktan deniz girerler. Haftalık açık hava pazarlarından yapılan alış-veriş de bir eğlence şeklinde dönüşmüştür. Şehrin ana çarşısında alışverişe çıkmak oldukça büyük bir meseledir ve genellikle kadının kocasından izin alması en azından, arkasından laf edilmemesi için ona haber vermesi gerekir. Anneleri alışverişe veya kasabanın diğer bir bölümündeki arkadaş veya akrabaları ziyarete giderken 7-8 yaşındaki kız ve erkek çocuklarda anneleri ile birlikte giderler. Küçük çocuklar anneleri ile sinemaya, alışverişe, ziyaretlere giderek, onunla sosyal yaşantısını paylaşırlar. Erkekler genellikle yemeklerden sonra işe veya kahveye gitmek üzere evden ayrıldıkları için çocuklar anneleri ile yalnız kalırlar. Fakat yaşantılarını paylaşmanın tek nedeni bu değildir. Aslında çocuklar büyük ablalarına ve annelerine eşlik ederek onlara göz kulak olurlar. Şaperonluk ederler. Eğer kadınlar çeşitli yerlere çocukları ile birlikte giderlerse bu daha "namuslu" ve saygıdeğer bir davranış olarak kabul edilir.

Kadınların a) Mevlüt gibi dini toplantılara gitmesi veya b) Gezmelere yedi sekiz yaşlarındaki oğulları ile birlikte gitmeleri, c) Özellikle de gittikleri toplantıların açık havada olması, toplum tarafından

hoşgörü ile karşılanan, kabul edilebilen ve “namuslu” kabul edilen gezme tarzlarıdır. Onlar da bütün ev dışı gezmelerini bu üç prensip içinde sürdürürler.

Öte yandan unutulmamalıdır ki kadın evde gece gündüz çalışır ve sorumluluk taşır. Birincisi herşeyden önce burası temiz ve düzenli tutulmalıdır. İkincisi, değişik saatlerde yeme adeti olan aile üyeleri için zamanında yemekleri hazır bulundurulmalıdır. Üçüncü olarak, anne evdeki tüm çatışma ve anlaşmazlıkların arabulucusu olduğu için daima tetikte ve aile içi çelişkilere müdahale etmeye hazır olmalıdır. Dördüncüsü, kocası evde olduğu zamanlarda daima onun kapris ve isteklerine cevap verebilmelidir. Görüldüğü gibi kadın ancak öğleden sonraları ve akşam kocası kahveye gidip çocuklar yattıktan sonra bir süre ancak istiharat için vakit ayırabilmektedir.

Kocası evde yokken kadının radyoda her türlü program dinlemeye zaman ayırması ilginçtir. Ev işi konusunda büyük sorumlulukları olmayan genç kızlar arasında Hayat, Ses ve Yelpaze gibi hafif magazinler rağbettedir. Seriler ve romanlar hayal güçlerine hitap eden ve hakkında hararetle konuşulan konuları oluştururlar. Bu magazinler elden ele geçirilir, böylece 6-7 el değiştirir. Hikayelerdeki romantizmi, büyük kent yaşamını, üst sınıf sosyete haberlerini okuyarak bunlardan kendileri yaşamışçasına doyum sağlarlar.

Şimdiye kadar sürekli seks ayırımından bahsetmiş olmamıza rağmen bunun Ereğli’de tek yaşam tarzı olmadığını belirtmek de fayda vardır. Çünkü örneğin, evli erkeklerin beşte dördü eşlerini İstanbul’a götürmüşlerdir. Üçte ikisi akşam ziyaretlerine hanımları ile birlikte gitmektedirler. Aile reislerinin yarısı sinemaya da birlikte gitmektedirler. Devlet memurları, öğretmenler ve yüksek gelirli serbest meslek sahiplerinin eşleri ile katıldıkları bazı özel toplantılar, nişan ve düğün törenlerinde danslı toplantılar, balolar düzenlenir. Genellikle, aile küçüldükçe katılma ve ilişkilerin, ayrıca karı koca arasındaki dayanışmanın arttığı görülmektedir. Her ne kadar bu, eşitlik veya özgürlük anlamına gelmiyorsa da kadının dış dünya ile ilişki kurup ona katılması konularındaki önemli sakatlığı gözler önüne sermek için ilk adımdır.

Diğer şıkta kadının birbirinden bağımsız iki rolü vardır. Rolünün dar ve kısıtlı olduğu yerlerde kadın yıkıcı sorumluluklar taşımakta ve çok nazik konuları dengeleyici unsur olmaktadır. Aile ile olan ilişkilerinde ekonomik açıdan da işgücü ve kalite sağlamak ve ailenin şerefini korumakla yükümlüdür.

Kadınların Çalışması

Kadınların ev dışındaki yaşantıları geleneksel olarak arada sırada yapılan alış-verişler ve boş zaman faaliyetleri ile kısıtlıdır. Bunun yanı sıra, çalışma ve iş kavramı artık kadının dünyasına girmeye özellikle genç kuşakların beklentileri arasında yer almaya başlamıştır. Kadınlar uzun yıllardır yapılagelmekte olan bazı şeyleri iş veya çalışmak saymazlar. Bunların başında hizmetçilik ve çamaşırcılık yapmak gelir. Terzilik, parayla nakış işlemek de yaygın, alışılmış kadın çalışması tarzlarındandır. Bunların hepsi çok eskiden beri aileler için ek gelir teşkil etmiştir. Görüldüğü gibi bunların hepsi evde yapılan işler olup, ev dışında çalışmak için özel bir yere ihtiyaç görülmemektedir. İlkokul öğretmenliği oldukça makbul olan bir meslek olmakla beraber, erkekler ve diğer devlet memurları arasında ikinci sınıf bir meslek olarak değerlendirilmektedir. Kasabada toplam olarak 40 kadın devlet dairelerinde, hastahanelerde, doktor ve avukatların ofislerinde hademe olarak çalışmaktadır. Bu, evde hizmetçi olarak çalışmakla aynı tutulmamaktadır. Gençler ve genel olarak toplam memurluk ve sekreterlik gibi işleri mesleki hiyerarşide oldukça yüksek bir düzeye yerleştirmekte ve bu meslekleri makbul saymaktadır. Kaymakamlık teşkilatında üç kız memur daktilo olarak, ayrıca 4 kız da avukat yanında sekreter olarak çalışmaktadır. Bunların hepsi bekardır. Bütün kızlar arasında memur olmak çok arzulanır. Böyle bir iş edinebilmek için ortaokula ve liseye gitmeyi isterler. Bu nedenle anne ve babalarının kendilerini ortaokul yerine Akşam Kız Sanat Okuluna göndermelerine içerlerler. Artık kimse dikiş dikerek veya nakış işleyerek para kazanmak istememektedir. Halen Ereğli'de 21 terzi bulunmaktadır. Hazır giyim ve çamaşırların tüketimde önemli bir yer kapladığı gözönünde tutulacak olursa dikiş dikerek hayat kazanmasının bir süre sonra giderek yok olacağı düşünülebilir. Öte yandan harcamaları karşılamak için gerekli olan parayı sağlamak üzere aile fertlerinden daha çoğunun çalışması gereği ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak babalar, geleceği görse de görmese de, genç kızlar ev dışında çalışmak için çok istekli ve hevesli görünmektedirler.

İlkokul veya daha da iyisi ortaokul, öğretmeni olmak genç neslin meslek konusundaki ilk tercihleridir. Ereğli'de çalışan kadınların büyük bir kısmını öğretmenler meydana getirmektedir. Çalışan 127 kadın öğretmen vardır. Bunun dışında sadece 1 tane meslek sahibi kadın bulunmaktadır. O da doğum kliniğindeki jinekologdur.

Geleneksel veya mesleki yollardan daha yaşlı kadınların kazan-

dıkları para kendilerine kalır. Halbuki genç kızlar kazandıkları parayı annelerine, anneler de kızın babasına verirler. Böylece anneyi bir kez daha koordinatör olarak izleyebiliriz.

Kadının kazanç amacıyla çalışması konusundaki tutumlar oldukça hızla değişmektedir. Hâlâ büyük bir çoğunluk kadının, özellikle evli kadının, yerinin evi olduğu düşüncesindedir. Her nasılsa kadının evlenmeden önce çalışması konusunda daha fazla hoşgörülü davranılmaktadır. Aslında evli kadınlar üzerindeki baskı ve kontroller genç kızların üzerindeki çok daha fazladır. Bu sorun kazanç için çalışma konusunda da ortaya çıkmaktadır. Erkekler arasında da değişik yaşlardakiler ve değişik mesleklere sahip olanlar kadının kazanç amacı ile çalışmasına karşı farklı tavır almaktadırlar. Kolayca tahmin edilebileceği gibi tüccar ve sanatkârların üçte ikisinden çoğu eşlerinin ev dışında çalışmalarına rıza göstermemektedir. Yaş gruplarına gelince, 25-35 yaşlarındaki erkekler belki de evdeki küçük çocuklardan da dolayı, 45-55 yaşlarındakiler ise 35-40 yaşlarında tecrübeli ve bağımsız kişiliğe sahip eşleri oldukları için kadınlarının çalışması konusunda daha az hoşgörülü davranmaktadırlar. Bu kasabada eğitimin de meslek ve yaştan bağımsız olarak, bu konuda pek etkili olmadığı görülüyor.

Ereğli'li erkeklerin kadının çalışmasına karşı olumsuz bir tutumları olmasına rağmen, kadının yapabileceği işler hakkındaki düşünceleri çok geniştir. Öğretmen, ebe, hemşire, terzi gibi çevrenin öteden beri kadın işi diye kabul ettiği işler dahil doktorluk, hakimlik, mühendislik gibi meslekleri de kadınlar için kabullenenler vardır. Erkekler her ne kadar eşlerinin çalışmasına taraftar değilseler de, diğer kültürlerde kadınların çalışıp meslek sahibi olduklarının açıkça farkındadırlar. Bu konuda yorum yapmazlar, fakat durumu kabul ederler. Belki de bu kabullenme değişme için başlangıç noktasıdır. Fakat şu an ne esnaf ne de sanatkâr, karısını meslek sahibi olarak düşünmemektedir bile.

Kızların eğitimi de kadının çalışması ve bu konuyla ilgili tavırlarla bir paralellik göstermektedir. Okul sonrası yaştaki kızların aşığı yukarı hepsi, aile reislerinin eşlerinin yüzde 60' ve şimdi hayatta olan bir önceki neslin (annenin annesi) üçte biri okuma yazma bilmektedir. Fakat bunun ötesinde hiçbir eğitim görmemişlerdir. Ancak ilkökul eğitimi görmüş ve belki de dikiş öğrenmiş ve babaları tarafından bir miktar eğitilmiş olabilirler.

Kız Akşam Teknik Okulu iki yıllık olup, bıçkı, dikiş, çiçek yapımı, nakış ve iç çamaşır dikimi konularında dersler vermektedir. İlk-

Okul mezunları veya okuma yazma bilen herkes yaş sınırı olmaksızın bu okula kabul edilmektedir. Bu eğitim her yaştan kadına özellikle tüccar ve sanatkârların oluşturduğu orta sınıf kadına ilginç gelmektedir. Burada üzerinde durulması gereken bir nokta daha alt seviyelerdeki ailelerin kızları için ilkokul öğretmenliği gibi bir meslek isteyip bunu elde etmesi için ellerinden geleni yapmalarına karşılık, orta ve yüksek seviyedeki tüccar ve zanaatkârların kızlarına ev idaresi eğitimi, eğer bir gün çok sıkışırsa dikiş dikerek veya nakış işleyerek hayatını kazanabileceği gerekçesi ile yeterli bulmalarıdır. Fakat önceden de belirtildiği gibi genç kızlar bu okula değil de ilerde memur olma amacıyla ortaokula devam etmeyi tercih etmektedirler.

Sanat okulu, veliler tarafından okul sayılmıyor. "Kız okumasada olur, dikişe gönderiyorum", "Dikişe gitsin yeter" şeklindeki sözlerle enstitülerin daha geleneksel kişileri çektiğini, aynı zamanda da nesiller ve cinsler arasındaki gerginliği ve çelişkiyi arttırdığını göstermiş oluyorlar.

Bununla birlikte kasabada büyük bir çoğunluk eğitim konusunda bilinçlenmeye başlamıştır. "Okuyabildiği kadar okusun" cümlesi bize çocukların eğitimi konusundaki tavırı özetlemektedir. Velilerin üçte biri kızlarının üniversite öğrenimi görmesini, kendi şartları dahilinde imkânsız olmasına rağmen, istemektedirler. Kendisi ile konuştuğumuz bir balıkçı bu konudaki fikrini şöyle belirtti. "Bütçem müsait değil ama kızımın üniversiteye devam etmesini isterim, iyi bir şey". Aslında kızlarının üniversite eğitimi almasını isteyenlerin başında serbest meslek sahibi veliler gelmekte. Bu grubu da devlet memurları ve kalifiye işçiler takip etmektedir. Tüccar ve esnaf yine en arka sırada kalmaktadır. Zaten bu grup ilkokul eğitimi bile kızlar için gereksiz bulmaktadır. Meslek grupları arasında kızların eğitim seviyesi ve çeşidi konusunda açıkça bir çelişki olduğu görülmektedir. Devlet memurları serbest meslek sahiplerinin ve kalifiye işçilerin görüşleri tüccar ve esnafın görüşleri ile zıt düşmektedir.

Ereğli'liler kızlarının eğitim görmesini istemekle beraber bunun nedenini açıklayamamaktadırlar. Eğitilmiş olmanın ilerde faydalı olacağını söylemekte fakat bunun tam olarak ne şekilde olacağını bilememektedirler. Geleceğin toplumunda kadının yerini görmekte güçlük çekmektedirler. Kızların eğitimi konusunda verilen cevapların çoğunluğu kızların çevreye uyum sağlayıp, günlük hayatta karşılaşacakları problemlerle kolayca başa çıkabilmeleri isteğini yan-

sıtmaktadır. Eski deyim "kızların okula gitmesi gerekmez" sözü artık "kızlar, hayatın problemleriyle başa çıkmasını öğrenmek için, okula gitmelidir" şeklinde değişmektedir. Bu görüş tüm meslek grupları arasında görülmekte beraber en çok şartların değiştiğini farkedenden ve değişimin getirdiği problemlerin çözülmesinde belirli bazı becerilerin gerekli olması ihtimalini gözönünde tutarak kızlarını okula göndermeye razı olan esnaf ve tüccarlar arasında yaygın olarak izlenmektedir.

Sonuçlar

Küçük kasabalarda kadının statüsünün değişmesini beklemenin şimdilik çok erken olduğu açıktır. Kadının ev dışında stratejik olarak önemli bir işe girip, dış dünyaya çevresindeki yaşantıya doğrudan doğruya katkıda bulunması ve erkek ile eşit şartlarda bulunması zamanı henüz gelmemiştir. Bunun yanı sıra kasabalı kadınlar üzerinde yapılan incelemeler diğer bazı gerçekleri de yansıtmaktadır. Kadının, evinde, kasabanın ekonomik faaliyetler zincirinin en önemli bağlantılarından biri olduğu açıktır. Çünkü onun kararları eylemleri ve araya girmesiyle kazanılan ve üretilenler, tüketim eşyası olarak ortaya çıkarlar. Ailenin günlük yaşamının niteliği kadının tüketim konusundaki rolünden kaynaklanmaktadır. Değişme sırasında ailenin evdeki harcamaları ile erkeğin dışardaki harcamalarının farklılaşması daha çok incelemeyi gerektiren, ev tüketimi ile ilgili bazı olumsuz yönleri ortaya çıkarmaktadır. Küçük kasaba ailelerinde kadının rolü özellikle nazik durumlar ve ilişkilerle belirginleşmektedir. Kadınlar, pasif ve alıcı değildirler. Genellikle insan ilişkilerinde arabulma konusunda en önemli ve en kritik rolü oynayan kimseler annelerdir. Ancak onun uyanıklığı, açıklığı ve arabuluculuğu sayesinde baba, oğullar, kızlar ve diğer kişiler barış içinde aynı ailede barınabilirler. Sonuç ise olgun, sorumluluk taşıyan, bağımsız kişilikleri olan kadınların ortaya çıkmasıdır. Bu kişilik üstelik ailenin diğer fertlerinin iyiliği için her an fedakârlık yapmaya hazır olan bir kişiliktir. Fakat bu kadınların daha geniş topluma ne şekilde girip, insan ilişkileri konusundaki eşsiz becerilerini toplumdaki ilişkilere ne şekilde aktaracakları şimdilik meçhuldür.

FIATI	:	900
K.D.V.	:	90
TOPLAM	:	<u>990</u>

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
BASIN - YAYIN YÜKSEKOKULU
BASİMEVİ
TEL : 13 76 27
